

İBRAHİM BAYRAMOV

**QƏRBİ
AZƏRBAYCANIN
TOPONİMLƏR
SİSTEMİ**

BAKİ – 2005

Elmi redaktorlar:

A.M.Qurbanov,
AMEA-nın müxbir üzvü, əməkdar elm xadimi, Dövlət mükafatı laureatı, filologiya elmləri doktoru, professor;

H.İ.Mirzəyev,
filologiya elmləri doktoru, professor

Rəyçilər:

V.H.Əliyev,
filologiya elmləri doktoru, professor

Q.İ.Məşədiyev,
filologiya elmləri doktoru, professor

İbrahim Məhəmməd oğlu Bayramov. Qərbi Azərbaycanın toponimlər sistemi. Bakı, «Elm», 2005, 432 s.

ISBN 5-8066-1716-5

Əsərdə Azərbaycan toponimiyasında ilk dəfə olaraq indi Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri geniş aspektdə kompleks şəkildə tarixi-linqvistik baxımdan təhlil olunur. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri coğrafiya, tarix və dilçilik kontekstində elmi-nəzəri əsaslarla araşdırılır, ayrı-ayrı toponimlərin leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətləri tədqiqata cəlb edilir. Aparılan araşdırmalar nəticəsində indiki Ermənistanın tarixi toponimlərinin tam əksəriyyətinin türkmənşəli olduğu mənbələr əsasında müəyyənləşdirilir və bununla da ermənilərin indiki Ermənistan ərazisinə gəlmə, Azərbaycan türklərinin isə ərazinin qədim, köklü xalqı olduğu təsdiq edilir.

Əsərdən toponimika ilə bağlı araşdırma aparənlər, eləcə də geniş oxucu kütləsi istifadə edə bilər.

4602000000

B _____ Qrifli nəşr

655 (07) - 2005

© «Elm» nəşriyyatı, 2005.

GİRİŞ

Azərbaycanın tarixi keçmişi, coğrafi mövqeyi, əhəlisinin etnik müxtəlifliyi, digər qonşu xalqlarla siyasi-iqtisadi əlaqələri, ərazisində gedən üzücü müharibələr onun tomonimikasında da öz əksini tapmışdır. İstər monqol, ərəb, istərsə də rus işğalı və əsarəti dövründə Azərbaycan toponimləri dəyişikliyə uğramış, müxtəlif təsirlərin izlərini qoruyub saxlamışdır. Türk mədəni sistemini tarixi-estetik mahiyyətini bir bütöv halında ortaya çıxarmaq, türklərin məskunlaşdıqları əraziləri müəyyənləşdirmək üçün onun müxtəlif axarlarındakı əsas daşıyıcıların yaranış, dəyişmə və gəlmə prosesləri dərinlən öyrənilməlidir. Hər hansı bir istiqamət obyektiv tarixi-coğrafi kontekst daxilində araşdırılmadıqca gerçək mənzərənin əldə olunması imkan xaricində qalır. Məhdud zaman kəsiyi və dar coğrafi çevrə türklüyün tarix səhnəsindəki etnik-mədəni və ərazi bütövlüyünü aşkarlamağa imkan yaratmır. Acınacaqlı olsa da, indiyə qədər türk ərazi bütövlüyünün öyrənilməsi məhz bu yöndə getmişdir. Türk tayfalarının məskunlaşdıqları ərazilərin düzgün müəyyənləşdirilməməsi türk tarix və mədəniyyətinin, eləcə də ərazi bütövlüyünün kəskin təhriflərə məruz qalmasına, zərərli elmi nəticələrə, yanlış dəyərləndirmələrə gətirib çıxarmışdır. Bu səbəbdən də doğru və obyektiv elmi qənaətlərə gəlmək üçün bir çox tarixi proses və hadisələrin yenidən əsaslı faktlarla araşdırılması, geniş coğrafi şəbəkə daxilində öyrənilməsi olduqca vacibdir. Dil, folklor, musiqi, etnoqrafiya, ərazi fakt və hadisələri qarşılıqlı əlaqə və münasibətlər sistemində tədqiq olunmalıdır [120, s.3].

Azərbaycan onomastikası olduqca zəngin, rəngarəng bir sistemə malikdir. Bu sistemdə isə yer-yurd adlarının tədqiqi dövrün ən vacib problemlərindən biridir. Bu baxımdan Şimali Azərbaycan ərazisindəki toponimlər elmi şəkildə araşdırılmış və dərin, xüsusi elmi əhəmiyyət kəsb edən tədqiqat əsərləri yazılmışdır. Tanınmış tədqiqatçılardan B.Budaqov [45], A.Qurbanov [134; 134a], A.Axundov [6], Ə.Hüseynzadə

[101, s.21-30; 102, s.44-49; 263, s.47-51], S.Mollazadə [295], T.Əhmədov [74], Q.Məşədiyev [153], Q.Qeybullayev [256], L.Quliyeva [261], Ə.Əliyev [231], H.Mirzəyev [164; 161; 192a], V.Əliyev [87] və b. onomaloqlar Şimali Azərbaycan ərazisindəki toponimləri müxtəlif yöndə araşdırmışlar.

Azərbaycanın tarixi torpaqlarından olan Qərbi Azərbaycanda ermənilər özlərinə yer etdikdən sonra "yersiz gəldi yerli qaç" siyasətinə əl atdılar. Mərhələ-mərhələ ərazinin köklü sakinləri olan azərbaycanlıları öz dədə-baba yurdlarından qovmağa başladılar. Eyni zamanda onlar qədim Oğuz yurdu olan Azərbaycanın tarixi torpaqlarını - indiki Ermənistan ərazisini zorla Azərbaycandan parça-parça qopararaq qondarma erməni respublikası yaratdılar və bu gün xalqımız üçün əlçatmaz, ünyetməz bir torpağa çevirdilər. Bu ərazilərdə tarixən mövcud olmuş türk tayfa və qəbilə adları, eləcə də bilavasitə Azərbaycan dili ilə bağlı olan toponimik adlar dəyişdirilərək erməni mənşəli adlarla əvəz edilmiş, onların izlərini tarixdən silməyə çalışmışlar. Bu baxımdan indi Ermənistan adlanan ərazinin tarixən mövcud olmuş türk mənşəli toponimlərinin öyrənilməsi öz aktuallığı ilə diqqəti xüsusilə cəlb edir.

Keçmiş SSRİ məkanında erməni tədqiqatçıları başdan ayağa yalan olan belə bir fikir formalaşdırmağa çalışırdılar ki, tarixən "Böyük Ermənistan" olmuş, indiki Ermənistanın qədim və köklü sakinləri də ermənilərdir. Məhz bu baxımdan V.A. Juçkeviç səhvən belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, "erməni mənşəli olmayan adlar Ermənistanda azdır. Ermənistan toponimik cəhətdən SSRİ-nin yekcins ərazisidir. Burada başqa dillərə məxsus elementlər (dil elementləri – İ.B.) azdır" [272, s.229].

Halbuki, bu ərazinin tarixi toponimləri ermənişünasların cəfəng fikrini alt-üst edir. Ermənilərin bu ərazidə köklü xalq olduğunun əsassızlığını göstərən əsas faktlardan biri məhz toponimlərdir.

Tarixi faktlardan aydın olur ki, indi Ermənistan adlanan ərazidə XIX əsrin əvvəllərinə kimi qeydə alınmış toponimlərin əksəriyyəti türk mənşəli olmuşdur. Təkcə bir faktı qeyd etmək

istərdik. Z.Qorqodyan adlı erməni müəllifinin "1831-1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi" kitabında qeyd edilmiş 2310 yaşayış məntəqəsindən 2000-i türk mənşəlidir. İndiki Ermənistanın tarixi toponimləri mədəni irsimizin bir parçası olmaqla xalqımızın özü kimi qədimdir. XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq ərazinin türk mənşəli toponimləri dəyişdirilməyə başlanılmışdır. Tarixi həqiqətlərə işıq salmaq üçün ərazinin addəyişmə əməliyyatına qədər mövcud olmuş türk mənşəli toponimlərini tədqiq etmək, tarixi-linqvistik baxımdan araşdırmaq azərbaycanşünaslıq qarşısında duran ən vacib məsələlərdən biridir.

Doğrudur, Q.Qeybullayev [125], A.Bayramov [33; 34], Ə.Rüstəmov [211], Ə.Rüstəmli [212], H.Mirzəyev [161; 164; 174; 175; 176; 186; 187; 192] və b. tədqiqatçılar Qərbi Azərbaycanın müxtəlif ərazilərinin türk mənşəli toponimlərini araşdırmışlar. Biz isə indi Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycanın ərazisində qeyd edilmiş türk mənşəli toponimləri kompleks şəkildə tədqiqata cəlb edirik.

Maraqlı bir cəhəti də qeyd edək ki, bu ərazinin toponimlərinin əksəriyyəti (Quqark, Şirak, Bəni, Gümrü, Ayrım, Axta, Qıpçaq, Kəvər, İrəvan, Herher//Qarqar, Qarğadaşı, Qaraqoyunlu, Baharlı, Oxçuoğlu, Qafan, Barana, Basarkeçər, Dəmirçi, Uluxanlı, Şəki və s.) türk etnonimləri, eləcə də qədim türk sözləri (*yuzı, ir, dəvə, balıq, art, alp, oba, bək, kəpəz, kömür, kir, kəmər* və s.) və bilavasitə Azərbaycan dilinə məxsus müxtəlif coğrafi terminlər (*dağ, dərə, düz, təpə, tap, taxt, yastana, gəz, gəzdək, yarğan, yal* və s.) əsasında formalaşmışdır.

A.Qurbanov doğru olaraq göstərir ki, Azərbaycan dilinə aid toponimlər yalnız Azərbaycan ərazisi ilə məhdudlaşmır. Xalqımızın tarixi inkişafı, eləcə də qədim tarixi, iqtisadi və mədəni əlaqələrlə bağlı olaraq yaranmış bu toponimlər *Ermənistan* (kursiv mənimdir – İ.B.), Gürcüstan və Dağıstanda daha geniş yayılmışdır. Ona görə də, bu dil vahidlərinin öyrənilməsini təkcə Azərbaycan ərazisi ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. Burada Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistan), Gürcüstan, Qazaxıstan, Dağıstan, İran, İraq ərazisindəki toponimləri

toplamaq və onları geniş bir arealın fonunda tədqiq etmək lazım gəlir. Belə olduqda Azərbaycan toponimik sisteminin ümumi mənzərəsi daha aydın təsəvvür edilir, obyektiv dil qanunauyğunluqları aşkar olunur, külli miqdarda topoformantların, müxtəlif sözyaratma formalarının zəngin semantikasının izinə düşülür. Müasir Azərbaycan dilçiliyində bu cür tədqiqatların aparılmasına çox böyük ehtiyac duyulur [134 a, s.233].

İndiki Ermənistan ərazisində tarixən mövcud olmuş və müxtəlif (erməni, rus və Azərbaycan) mənşələrdə qeyd alınmış türk mənşəli toponimlərin tədqiqinin aktuallığı zaman-zaman təcavüzə məruz qalaraq dəyişdirilmiş türk mənşəli toponimlərin öz ilkin ünvanlarını müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Onların öyrənilməsi, lingvistik təhlili və eləcə də toponimlərin tarixilik baxımından tədqiqata cəlb edilməsi xüsusi elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Bu da məlumdur ki, azərbaycanlılar ta qədimdən (eramızdan əvvəl I minillikdən) keçən əsrin – XX əsrin 80-ci illərin sonu, 90-cı illərin əvvəllərinə qədər indiki Ermənistan ərazisində yaşamışlar və həmin ərazinin köklü (aborigen) xalqı olmuşlar. Bu gün Ermənistan Respublikasının inzibati-ərazi bölgüsünə daxil edilən Göyçə, Dərələyəz, Vedibasar, Zəngibasar, Ağbaba mahalları, Zəngəzur mahalının Qafan, Sisyan, Gorus və Meğri bölgələri Azərbaycanın tarixi torpaqları olmaqla tarixən Azərbaycan xalqının yaşayış məskənləri, ata-baba torpaqları olduğuna görə, heç vaxt erməni torpağı sayıla bilməz.

Eramızdan əvvəl II əsrdən başlayaraq Ermənistanda (indiki Ermənistan ərazisi nəzərdə tutulur – İ.B.) hakim sülalə başçılarının işğalçılıq siyasəti nəticəsində siysi sərhədlərin dəyişməsi və türk tayfalarının yaşadığı zonaların Ermənistana birləşdirilməsi Azərbaycan xalqının etnogenezində iştirak edən etnik komponentlərin həmin prosesdə fəaliyyətinin qarşısını ala bilməmişdir. Çünki bu siyasi sərhədlər tikanlı məftillərlə ayrılan sərhədlər deyildi, siyasi qabarma və çəkilmələrin hüdudları idi.

Həqiqətən də, Ermənistan azərbaycanlılarının yaşadığı Zəngəzur və Göyçə zonaları qədim dövrdə Alban ölkəsinin

ərazisi idi. Bu əyalətlər, yalnız eradan əvvəl, I-II əsrlərdə ilk dəfə işğal edilərək indiki Ermənistana qatılmışdır [125, s.12-13].

Azərbaycanlıların yığıcam şəkildə yaşadığı Ağbaba bölgəsi, o cümlədən Amasiya rayonu 1921-ci ilə qədər Türkiyənin Qars qəzasının Qars vilayətinin tərkibində olmuşdur. 1921-ci il 16 mart Moskva, 1921-ci il Qars müqaviləsinə əsasən Amasiya rayonunun ərazisi indiki Ermənistan Respublikasına verilmişdir.

Həmin illərdən indi Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycanın köklü sakinləri olan azərbaycanlılar erməni təcavüzünə məruz qalaraq deportasiya olunmuşlar. Təkcə XX əsrdə dörd dəfə (1905-1906, 1918-1920, 1948-1953, 1988-1991) azərbaycanlılar indiki Ermənistan ərazisindən – tarixi-etnik torpaqlarından qırğınlarla deportasiya olunmuşlar. "Türksüz Ermənistan" uğrunda mübarizə aparan ermənilər və onların ideoloqları, eləcə də yaxın və uzaq xaricdəki havadarları etnik təmizləmə əməliyyatını 1991-ci ilin avqustun 8-də başa çatdırdılar. Həmin gün Meğri rayonunun ən böyük kəndlərindən biri, indiki Ermənistanda azərbaycanlıların yaşadığı son yaşayış məntəqəsi – Nüvədi kəndi soyqırımına məruz qalaraq kəndin köklü sakinləri – azərbaycanlılar tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya olundu. Beləliklə, indi Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycanda bir nəfər belə azərbaycanlı qalmamışdı. Halbuki XIX əsrin əvvəllərində (1828) indiki Ermənistan ərazisində yerləşən İrəvan şəhərində 7331 azərbaycanlı, 2369 erməni, İrəvan xanlığının Zəngibasar mahalında 5413 nəfər azərbaycanlı, 603 erməni, Gərnibasar mahalında 4176 azərbaycanlı, 145 erməni, Vedibasar mahalında 3449 nəfər azərbaycanlı, 15 erməni, Sərdarabad mahalında 1004 nəfər azərbaycanlı, Seyidli və Axsaxlı mahalında 1754 azərbaycanlı, 28 erməni, Dərəçiçək mahalında 1300 nəfər azərbaycanlı, 552 erməni, Göyçə mahalında 5607 nəfər azərbaycanlı, 90 erməni, Naxçıvan xanlığına daxil olan Dərələyəz mahalında 4583 nəfər azərbaycanlı, 288 erməni yaşamışdır [335, s.543-621]. 1828-ci ildə bağlanan Türkmənçay müqaviləsindən sonra, 1828-1830-cu

illərdə İran və Türkiyədən Qərbi Azərbaycanın İrəvan şəhərinə 1763, Qırxbulaq mahalına 1274, Zəngibasar mahalında 2360, Gərnibasar mahalına 5359, Vedibasar mahalına 1069, Sərdarabad mahalına 347, Karpibasar mahalına 3073, Abaran mahalına 8875, Dərəçiçək mahalına 6798, Göyçə mahalına 8557, Dərələyəz mahalına 2773 erməni köçürülüb yerləşdirilmişdir [335, s.543-622]. Bununla da, Azərbaycan türklərinin indiki Ermənistan ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından deportasiyası üçün real zəmin yaradılmışdır.

1905-1906-cı illərdə baş verən erməni-azərbaycanlı müharibəsi [347], 1914-cü ildə başlanan I dünya müharibəsi və 1918-ci ildə indiki Ermənistanda daşnakların hakimiyyətə gəlməsi nəticəsində azərbaycanlılar ermənilərin təcavüzünə məruz qaldı.

Təkcə 1914-1920-ci illərdə Abaran rayonundan 3691, Allahverdi (Tumanyan) rayonundan 1666, Axta (Razdan) rayonundan 8053, Ağbaba (Amasiya, Axuryan və Qukasyan rayonları) rayonundan 13645, Əştərək rayonundan 11313, Basarkeçər (Vardenis) rayonundan 26238, Gorus rayonundan 1429, Krasnoselo rayonundan 512, Talin rayonundan 7688, Leninakan (Spitak) rayonundan 3410, Abovyan rayonundan 9436, Qəmərli (Artaşat) rayonundan 24149, Qafan rayonundan 12657, Qurduqulu rayonundan 8490, Martuni rayonundan 3190, Meğri rayonundan 8508, Yeni Bayazid (Kamo) rayonundan 4077, Sisyan rayonundan 17880, Calaloğlu (Stepanavan) rayonundan 1868, Vağarşabad (Eçmiədzin) rayonundan 27750, Vedi (Ararat) rayonundan 28837, Paşalı (Vayk) rayonundan 8933, Keşişkənd (Yeğeqnadzor) rayonundan 14837 nəfər azərbaycanlı atababa torpaqlarından qırğınlarla qovulmuşdur [348, s.96-163].

Sovet hakimiyyəti dövründə – 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların indiki Ermənistandan dövlət səviyyəsində, özü də SSRİ adlanan nəhəng imperiya tərəfindən deportasiyası köçürülmə adı ilə həyata keçirilmişdir. SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il dekabrın 23-də "Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında" 4083 sayılı, 1948-ci il martın 10-da işə

həmin qərara əlavə olaraq qəbul edilən "Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və digər azərbaycanlıların Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar tədbirlər haqqında" 754 sayılı qərarlarına əsasən 150 min azərbaycanlı tarixi-etnik torpaqlarından – Ermənistandan deportasiya edilmişdir.

1988-1991-ci illərdə isə SSRİ dövlətinin himayəsi altında Ermənistan dövləti Qərbi Azərbaycandan – indiki Ermənistan ərazisindən 250 mindən artıq azərbaycanlıni ata-baba torpaqlarından deportasiya etmişdir. Ümumiyyətlə, XX əsrdə 2 milyondan çox azərbaycanlı indiki Ermənistanda soyqırımına, deportasiyaya məruz qalmışdır.

Bu tarixi faciələrə vaxtında hüquqi-siyasi qiymət verilməmişdir. Yalnız xalqımızın Ümummilli lideri H.Əliyev Azərbaycan Respublikasının Prezidenti olarkən bu tarixi ədalətsizliyə, faciəyə hüquqi-siyasi qiymət vermiş və bununla bağlı 1997-ci il dekabrın 18-də "1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında", 1998-ci il martın 26-da "Azərbaycanlıların soyqırımı" və 2001-ci il avqustun 22-də "Erməni millətçilərinin apardığı etnik təmizləmə nəticəsində Ermənistan ərazisindəki öz tarixi torpaqlarından didərgin salınmış azərbaycanlıların məskunlaşması problemlərinin həlli haqqında" fərmanlar imzalamışdır.

Tarixi saxtalaşdırmaq, təhrif etmək və Azərbaycan torpaqlarının tarixi adlarını dəyişdirmək, süni surətdə Ermənistanı monoetnik dövlətə çevirmək ermənilərin yeritdiyi siyasətin tərkib hissəsini təşkil edir. 1935-1991-ci illərdə Ermənistanda hət-ta yer adlarına qarşı kütləvi surətdə qərəzli siyasət tətbiq edilmiş və minlərlə Azərbaycan toponimi xəritələrdən silinmişdir.

Onu da qeyd etmək ki, "zəngin və şəxəli mədəniyyətimizin bir qatının qidalandığı bu qaynaqların çağlayan səsinə, söykəndiyi bu dağların məğrur nəğməsini biz xalqımızın yaşayan və yaşadan, yəni müasirləşmiş keçmişinə aid dərslərlər və əsərlərdən deyil, natanış aləmə açılmış pəncərədən təsadüfən boylanan yadelli səyyah və tədqiqatçıların (fransız J.B.Taver-

niyen, J.Şarden, italyan Cemelli, İranda İngiltərə səfirliyinin katibi olmuş Moriyen, ingilis Ker-Porter, Dübüo de Monpero, P.Kameran, F.B.Linç, M.Veqner, İ.Şopen, L.S.Berq, Q.Abix, E.Q.Veydenbaum, alman H.Hüppşman – İ.B.) bilib-bilmədikləri, istəyib-istəmədikləri kimi qələmə aldıkları yol qeydlərindən, ehtimalları və etiraflarından, təsvir və təəssüratlarından eşidirik. Eşidir, eşidikcə də mədəniyyətimizin, maddi abidələrimizin ünü bu günədək gəlib çatan və çatmayan nümunələrdən heyranlıqla söhbət açdıqlarına görə onların "zəhməti və səyini", bu "böyük xidmətini" minnətdarlıqla yüksək qiymətə və dərin ehtirama layiq bilirik. Lakin inkar edilməz acı bir həqiqət də var: əsrlər boyu burada yaşayıb yaratmış sənətkar babalarımızın ucaldıqları abidələr, mədəniyyət fondumuzu bəzəyən, tarixi keçmişimizin bu mühüm bir qaynağı lazımcına öyrənilməmişdir. Bəlkə elə bunun bir səbəbi də odur ki, səyyah və tədqiqatçıların çoxu bu abidələri ucaldanların hansı xalqa mənsub olduğuna, kimliyinə həmişə etinasızlıq göstərmiş, adlarını danmış, fərqiñə varmadan onları gah farslar, gah da sadəcə olaraq müsəlmanlar kimi qələmə vermişlər" [143, s.6-7].

Toponimlər xalqın təşəkkül tarixini, soykökünü elmi şəkildə öyrənməklə, elin, obanın, xalqın tarixinin araşdırılmasında əvəzsiz mənbədir. "Qədim dövr tarixçiləri toponim və etnonimlərə mötəbər sənədlər kimi müraciət edirlər. Həqiqətən, bu qəbildən olan sözlər mövcud torpağın əsil yaddaşdır. Bu ərazidə nəsilər dəyişir, müxtəlif dilli etnoslar gəlib gedirlər, toponimlər isə yerndə durub müşahidə aparır, gələnləri qəbul edir, gedənləri yola salır, ancaq ona ilk dəfə verilən adı özündə yaşadır. Azərbaycan toponimləri də bu torpağın qədim tərcümeyi-halını bizə çatdırır" [96, s.25].

"1655-ci ildə İrəvana gəlmiş Jan Batist Taverniyenin əsərlərində (birinci cild) qeyd edilir ki, şəhər qalasında yalnız müsəlmanlar yaşayır. On səkkiz il sonra burada olmuş başqa bir fransız səyyahı Jan Şardenin oncildliyinin yenə birinci cildində göstərilir ki, İrəvan qalasını özlüyündə kiçik bir şəhər hesab etmək olar. Qalada 800 ev var. Burada yaşayanlar "yal-

niz farslardır". Deməli, qalanın sakinləri birinci səyyaha görə "müsəlmanlar", ikinci səyyaha görə "farslardır" [145, s.30].

Hər bir el, oba xalq tərəfindən verilən adı ilə tanınır və bu adla da tarixdə yaşayır. Xalqın tarixinə dair ən xırda cizgiləri belə özündə qoruyub saxlayan, zamanın sınağından çıxan yer-yurd adları (toponimlər) dilin ən qədim qatlarını mühafizə edib gələcək nəsələ çatdırır. Müxtəlif dilli mənbələrdə, o cümlədən qədim dövrdən XX əsrin I yarısına qədərki dövrlərin erməni dilli mənbələrində erməni mənşəli toponimlərə rast gəlinmir. Təqdim etdiyimiz monoqrafiyada bu məsələ tarixi və elmi faktlar əsasında araşdırılmışdır. Yuxarıda deyilənlər göstərir ki, Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimlərinin tədqiqi çox aktualdır.

İndiki Ermənistan ərazisində türk mənşəli toponimlərin tarixi qədimdir. Onlar müxtəlif mənbələrdə öz əksini tapsa da, yaddaşlardan silinir. Bu işi kompleks şəkildə tədqiq etmək üçün müəllifin qarşısında aşağıdakı vəzifələr durur:

- ✧ *dəyişdirilməzdən əvvəl mövcud olmuş türk mənşəli toponimləri toplamaq və sistemləşdirmək;*
- ✧ *fonomorfoloji cəhətdən dəyişikliyə uğramış toponimlərin ilkin variantını tarixi mənbələr əsasında müəyyənləşdirmək;*
- ✧ *tarixən mövcud olmuş və müxtəlif ictimai-siyasi hadisələr nəticəsində itib getmiş türk mənşəli toponimləri Azərbaycan, erməni və rus dilli mənbələr əsasında araşdırmaq;*
- ✧ *ərazinin köklü sakinlərinin Azərbaycan türkləri olduğunu konkret mənbələr və inandırıcı faktlar əsasında sübuta yetirmək;*
- ✧ *hər bir yaşayış məntəqəsində yaşamış xalqın, tayfanın, nəslin və s. etnik tərkibini müəyyənləşdirmək;*
- ✧ *ermənilərin bu əraziyə İran, Türkiyə və başqa xarici ölkələrdən köçürülməsinin tarixini rus, erməni və başqa mənbələr əsasında qeyd etməklə göstərmək;*
- ✧ *türk mənşəli toponimlərin (oykonimlərin, oronimlərin və hidronimlərin) dəyişdirilmə səbəbini göstərmək, dəqiq tarixi faktlarla əsaslı şəkildə araşdırmaq;*

- ☞ *ərazinin toponimlərinin Azərbaycan şəxs adları, türk etnonimləri, qədim türk sözləri, Azərbaycan dilində işlənən coğrafi terminlər əsasında formalaşmasını açıqlamaq;*
- ☞ *türk mənşəli toponimlərin əmələ gəlmə növlərini dilçilik baxımından təhlil etmək, mövcud olma, məskunlaşma, formalaşma tarixini müəyyən etmək;*
- ☞ *müəyyən türk mənşəli toponimlərin leksik-semantik izahın vermək;*
- ☞ *ərazinin türk mənşəli toponimlərinin qrammatik xüsusiyyətlərini, yaranma yollarını (üsullarını) geniş izah etmək;*
- ☞ *türk mənşəli toponimlərin Cənubi Qafqazda, İranda, Türkiyədə, eləcə də Orta Asiya və Qazaxıstanda, eləcə də başqa ərazilərdə areallarını müəyyənləşdirmək;*
- ☞ *coğrafi adların tarixi inkişaf xüsusiyyətlərini izləmək.*

İndi Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycan ərazisində tarixən mövcud olmuş, Azərbaycan xalqının etnogenezi ilə bağlı olan türk mənşəli toponimlər xüsusi lay təşkil edir.

Bununla bağlı, eləcə də bəzi məsələlərin aydınlaşdırılması məqsədi ilə digər faktlara və mənbələrə də müraciət edilmişdir. Bundan başqa yazılı ədəbiyyat nümunələri, arxiv materialları, bəzi toponimik vahidlərə aid yazılmış elmi əsərlər, Azərbaycan, türk, rus, erməni və başqa dillərdə mövcud olan lüğətlər tədqiqat prosesində əsas mənbə, obyekt olmuşdur. Müəyyən toponimik adların etimoloji təhlilində türkologiya elminin diqqət mərkəzində olan daşüstü yazılı abidələr – Orxon-Yenisey kitabələri də tədqiqat obyektini kimi götürülmüşdür. Z.Qorqodyanın "1831-1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi" (İrəvan, 1932, erməni dilində), "Ermənistan və ətraf vilayətlərin toponimlər lüğəti" (I c., İrəvan, 1986, erməni dilində), "Ermənistan SSR. İnzibati ərazi bölgüsü" (İrəvan, 1976, erməni dilində), "Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası" (Bakı, 1995) və başqa kitablardan mənbə kimi istifadə edilmişdir.

Aparılan tədqiqat nəticəsində konkret tarixi faktlar əsasında təsdiq olunur ki, indiki Ermənistan ərazisində tarixən yalnız türk mənşəli toponimlər mövcud olmuşdur. Rus mən-

şəli toponimlər 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsindən, erməni mənşəli toponimlər isə 1935-ci ildən sonra yaranmışdır.

İndi Ermənistan adlanan ərazinin toponimlərinin tədqiqində tarixilik prinsipi əsas götürülmüş, bu və ya digər türk mənşəli toponimin linqvistik izahına xüsusi yer verilmişdir. Tədqiqata cəlb olunan əraziyə türk tayfalarının gəlişi və onların toponimlərdə öz əksini tapdığı ətraflı təhlil edilmişdir.

Əsərdə tədqiq olunan toponimlər qruplaşdırılır, öz xarakterlərinə görə ümumiləşdirilir və sistemləşdirilir, təhlil edilən toponimlərin tarixi və areal xüsusiyyətləri barədə ümumiləşdirmələr aparılır. Doğrudur, tarixi və areallıq, ümumiyyətlə, toponimiyanın daxili problemlərindən ibarətdir. Konkret material mənbələri əsasında aparılan tədqiqatlarda isə toponimiyanın bu və ya digər probleminə dair faktlara təsadüf olunur. Burada əsas yenilik Azərbaycan (türk) toponimlərinə xas olan tarixilik və areallıq səciyyəsinə araşdırmaqdan, təhlil etməkdən və üzə çıxarmaqdan ibarətdir. Bütün bunlar isə Azərbaycan xalqının etnogenezinə, sosial məişətinə və məskunlaşdığı coğrafi əraziyə dair orijinal mülahizələr əldə edilməsinə imkan yarada bilər [154, s.11].

Son iki min il ərzində Azərbaycan xalqının söykökünün təşəkkülündə və formalaşmasında yaxından iştirak etmiş qədim türk tayfalarının adları (**alban, hun, qarqar, sak, peçeneq, oğuz, avşar, qıpçaq və s.**) indi Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycanın toponimlərində əksini tapmışdır. Toponimlərin indiki Ermənistan ərazisində yaşamış azərbaycanlıların etnik tarixinin araşdırılması üçün mənbə roluna malik olması sübut olunmuşdur. Tədqiqat nəticəsində müəyyənləşdirilmişdir ki, Qərbi Azərbaycan toponimlərinin tərkibində bir sıra qədim türk sözləri daşlaşıb qalmışdır.

Əsərdə Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri tədqiq edilərək, onların tarixilik səciyyəsi müəyyənləşdirilmişdir. Müəllif tədqiqatda ilk dəfə ərazinin dəyişdirilmiş toponimlərini elmi prinsiplər baxımından qruplaşdırmışdır.

Əsərdə türk mənşəli toponimlərin növləri (antropotoponim, etnotoponim, hidrotoponim, orotoponim və s.) elmi-nəzəri baxımdan geniş şəkildə araşdırılmış, ərazinin türk mənşəli toponimlərinin qrammatik xüsusiyyətləri Azərbaycan dilinin qanunlarına uyğun zəngin dil faktları əsasında izah edilmişdir.

Qərbi Azərbaycanın (indiki Ermənistanın) türk mənşəli toponimləri burada yaşamış Azərbaycan türklərinin tarixini, coğrafiyasını, minillik tarixə malik maddi mədəniyyətini əks etdirir. Araşdırmalar göstərir ki, indi Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri qədim tarixə malikdir. Bu baxımdan əsərin xalqımızın ta qədimdən məskunlaşdıqları əraziləri müəyyənləşdirmək baxımından xüsusi elmi-nəzəri əhəmiyyəti vardır. Ərazinin toponimləri burada mövcud olmuş qədim türk etnoslarını və eləcə də tarixən yaşamış xalqın milli-etnik tərkibinin müəyyənləşdirilməsində, ərazinin tarixi coğrafiyası, relyef quruluşu və s. haqqında aydın təsəvvür yaradır.

Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimlərinin formalaşmasında iştirak edən sözlər və coğrafi terminlər Azərbaycan dilçiliyinin müxtəlif sahələrində (dil tarixi, dialektologiya, onomalogiya) aparılan tədqiqat prosesində istifadə edilə bilər. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimlərinin tədqiqi bütövlükdə Azərbaycan dilinin tarixi, xalqımızın etnogenezi, dünyagörüşü haqqında tam təsəvvür yaradır.

Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimlərinin araşdırılmasının praktik əhəmiyyəti böyükdür. Əsərdəki materiallardan Azərbaycanın Milli Ensiklopediyası, Azərbaycan toponimlərinin izahlı lüğəti yazılarkən istifadə oluna bilər. Bununla yanaşı "Azərbaycan toponimikası" adlı dərslik, dərs vəsaitinin yazılmasında, ali məktəblərin filologiya, tarix, coğrafiya fakültələrində tədris olunan "Toponimika", "Onomalogiya" fənlərinin tədrisində, eləcə də Qərbi Azərbaycanın tarixi xəritəsinin, azərbaycanlıların deportasiya xəritəsinin tərtibində, geniş oxucu kütləsinin maarifləndirilməsində əsərdən istifadə etmək mümkündür.

Əsərin yazılışı prosesində görkəmli türkoloqların, onomastika sahəsində araşdırmalar aparan tədqiqatçıların elmi əsərləri əsas götürülmüş, linqvistik təhlil metodlarından istifadə olunmuş, mənbələrdə müşahidə olunmuş faktlara diaxronik və sinxronik aspektdə yanaşılmışdır. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri araşdırılarkən tarixi-müqayisəli metoddan istifadə olunmuşdur. Bununla yanaşı toponimin coğrafi səciyyəsi və onun arealları coğrafi metod əsasında təhlil edilmişdir. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimlərin tədqiqində həmçinin etimoloji metoddan istifadə edilmişdir. Toponimik və dilçilik tədqiqatlarında etimoloji metoddan həmişə istifadə ediblər; əslində bu, əsrlərin sınağından çıxmış qədim metodlardan biridir. Həm də uzun illər boyu toponimik tədqiqatlarda etimoloji metod aparıcı olmuşdur. Etimoloji metoddan, əsasən, paleotoponimlərin, mənası naməlum olan toponimlərin, ciddi fonomorfoloji transformasiyaya uğramış adların tədqiqində istifadə edirlər [87, s.17]. Etimoloji metoddan ərazinin fonomorfoloji dəyişikliyə uğramış türk mənşəli toponimlərinin ilkin formalarının bərpasında istifadə edilmişdir.

Əsərdə türk mənşəli toponimlərin növləri (antropotoponim, etnotoponim, hidrotoponim, orotoponim və s.) elmi-nəzəri baxımdan geniş şəkildə araşdırılmış, ərazinin türk mənşəli toponimlərinin qrammatik xüsusiyyətləri Azərbaycan dilinin qanunlarına uyğun zəngin dil faktları əsasında izah edilmişdir.

Qərbi Azərbaycanın (indiki Ermənistanın) türk mənşəli toponimləri burada yaşamış Azərbaycan türklərinin tarixini, coğrafiyasını, minillik tarixə malik maddi mədəniyyətini əks etdirir. Araşdırmalar göstərir ki, indi Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri qədim tarixə malikdir. Bu baxımdan əsərin xalqımızın ta qədimdən məskunlaşdıqları əraziləri müəyyənləşdirmək baxımından xüsusi elmi-nəzəri əhəmiyyəti vardır. Ərazinin toponimləri burada mövcud olmuş qədim türk etnoslarını və eləcə də tarixən yaşamış xalqın milli-etnik tərkibinin müəyyənləşdirilməsində, ərazinin tarixi coğrafiyası, relyef quruluşu və s. haqqında aydın təsəvvür yaradır.

Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimlərinin formalaşmasında iştirak edən sözlər və coğrafi terminlər Azərbaycan dilçiliyinin müxtəlif sahələrində (dil tarixi, dialektologiya, onomalogiya) aparılan tədqiqat prosesində istifadə edilə bilər. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimlərinin tədqiqi bütövlükdə Azərbaycan dilinin tarixi, xalqımızın etnogenezi, dünyagörüşü haqqında tam təsəvvür yaradır.

Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimlərinin araşdırılmasının praktik əhəmiyyəti böyükdür. Əsərdəki materialardan Azərbaycanın Milli Ensiklopediyası, Azərbaycan toponimlərinin izahlı lüğəti yazılarkən istifadə oluna bilər. Bununla yanaşı "Azərbaycan toponimikası" adlı dərslik, dərs vəsaitinin yazılmasında, ali məktəblərin filologiya, tarix, coğrafiya fakültələrində tədris olunan "Toponimika", "Onomalogiya" fənlərinin tədrisində, eləcə də Qərbi Azərbaycanın tarixi xəritəsinin, azərbaycanlıların deportasiya xəritəsinin tərtibində, geniş oxucu kütləsinin maarifləndirilməsində əsərdən istifadə etmək mümkündür.

Əsərin yazılışı prosesində görkəmli türkoloqların, onomastika sahəsində araşdırmalar aparan tədqiqatçıların elmi əsərləri əsas götürülmüş, linqvistik təhlil metodlarından istifadə olunmuş, mənbələrdə müşahidə olunmuş faktlara diaxronik və sinxronik aspektdə yanaşılmışdır. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri araşdırılarkən tarixi-müqayisəli metoddan istifadə olunmuşdur. Bununla yanaşı toponimin coğrafi səciyyəsi və onun arealları coğrafi metod əsasında təhlil edilmişdir. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimlərinin tədqiqində həmçinin etimoloji metoddan istifadə edilmişdir. Toponimik və dilçilik tədqiqatlarında etimoloji metoddan həmişə istifadə ediblər; əslində bu, əsrlərin sınağından çıxmış qədim metodlardan biridir. Həm də uzun illər boyu toponimik tədqiqatlarda etimoloji metod aparıcı olmuşdur. Etimoloji metoddan, əsasən, paleotoponimlərin, mənası naməlum olan toponimlərin, ciddi fonomorfoloji transformasiyaya uğramış adların tədqiqində istifadə edirlər [87, s.17]. Etimoloji metoddan ərazinin fonomorfoloji dəyişikliyə uğramış türk mənşəli toponimlərinin ilkin formalarının bərpasında istifadə edilmişdir.

QƏRBİ AZƏRBAYCANIN ETNİK TƏRKİBİ, TARİXİ COĞRAFIYASI

Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistan) ərazisinin yerli sakinləri – aborigenləri olan Azərbaycan türklərinin tarixini araşdırmaq elmi və siyasi baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu həm Azərbaycan, həm də Cənubi Qafqaz xalqlarının tarixi coğrafiyasının hərtərəfli və elmi şəkildə araşdırılması üçün geniş imkanlar yaradır.

"Tariximizə, elmimizə, maddi və mənəvi irsimizə" partiyaçılıq, sinfilik mövqeyindən yanaşmaq vərdisi", "başqasının daxili işlərinə qarışmaq" vahiməsi üzündən xalqımızın ... Azərbaycan Respublikası hüduqlarından kənarada olan qüdrətli qolları, Cənubi Azərbaycanda, Gürcüstanda, Ermənistanda yaşayıb-yaradan soydaşlarımızın adlarını çəkməyə belə uzun illər cəsəratimiz çatmayıb. Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların aqibəti bu mənada daha dözülməz olmuşdur" [144, s.3]. Bununla əlaqədar İ.Məmmədov xüsusi vurğulayır: "Təəccüblü burasıdır ki, aborigen əhali olan Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi haqqında qısa məlumat verməyi belə nə erməni tarixçiləri, nə də Azərbaycan tarixçiləri rəva bilmişlər. Erməni olmadıqlarına görə onlar "Erməni xalqının tarixi"ndən, Azərbaycanda yaşamadıqlarına görə "Azərbaycan tarixi"ndən kənarada qalmışlar" [65, s.8].

İndiyə qədər erməni tarixşünaslığında belə bir fikir formalaşmışdır ki, indiki Ermənistanın köklü sakinləri ermənilər olmuşlar; türklər (azərbaycanlılar) bu ərazilərə XI yüzillikdə Mərkəzi Asiyadan gəlmişdilər. Əslində Azərbaycan türkləri indiki Ermənistan ərazisində e.ə.II əsrdən yaşamağa başlamışlar. Bu faktı əsaslı şəkildə təsdiqləyən amillərdən biri Qərbi Azərbaycanda yaşamış azərbaycanlıların etnogenezində iştirak edən müxtəlif türk tayfalarının adını özündə yasadən toponimlərdir. Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistan) ərazisində tarixən mövcud olmuş türk mənşəli toponimlərə, IV-VII əsrdən

başlayaraq Qafqaz xalqlarının tarixi ilə bağlı yazılmış əsərlərə istinad edib bu qənaətə gəlmək olur ki, Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistan) ərazisində Azərbaycan türkləri yerli sakinlər olmuşlar və ermənilər buraya ilk yaşayış yerləri olan İraq, Fərat və Dəclə çayının sahillərindən gəlmişlər. "IV əsrin ikinci yarısındakı hadisələri qeyd edən Favstos Buzand da Zaqafqaziya zonasında (təbii ki, indiki Ermənistan ərazisində də – İ.B.) hunların və digər türklərin mövcud olduğunu bildirir: "O zaman Maskut padşahı Sanesan bərk qəzəblənərək, öz qohumu erməni padşahı Xosrova ədavət bəslədi və qoşunların hamısını – hunları, paxları, tavasparları, xeçmataları, iymaxları, qotları, qluarları, quqarları, şiçbləri, gilbləri, balasiçləri, yegersvanları və saysız-hesabsız digər müxtəlif köçəri tayfaları, itaətində olan külli miqdarda qoşunları topladı, öz sərhəddi olan böyük Kür çayını keçərək erməni ölkəsinə sel kimi basqın etdi" [50, s.172]. Deməli, indiki Ermənistan ərazisində tarixən yaşayan qədim türk tayfalarından biri elə məhz **hunlar** olmuşdur. Ermənidilli mənbələrdə hunlar – xaylantürklər adlandırılır [50, s.172]. Bu tayfa Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistan) ərazisində IV-V əsrlərdə məskən salmışlar. Son dövrlərə qədər (1988-ci ilə qədər) Qərbi Azərbaycan ərazisində qorunub saxlanılan qədim oğuz qəbirləri, qoç, qoyun heykəlləri, qəbir daşları, yəhərli-yü-yənli at heykəlləri xalqımızın tarixi keçmişi ilə səsləşir. "Ermənistanın azərbaycanlılar yaşayan (1988-ci ilə qədər olan dövr nəzərdə tutulur – İ.B.) bir çox yerlərində, xüsusilə Basarkeçər, Artaşat (keçmiş Qəmərli), Amasiya (keçmiş Ağbaba), Eçmiədzin, Krasni (keçmiş Qaraqoyunlu mahalı) və s. rayonlarda sıx-sıx qoyun heykəllərinə, qəbir daşları üzərində qoyun, qoyun başı qabartmalarına tuş gəlmək olur" [213, s.142]. Bu baxımdan Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistan) ərazisində yaşamış qədim türk tayfaları və onların adları ilə bağlı formalaşmış toponimlər üzərində dayanmağı vacib bilirik.

Bu ərazidə yaşayan ilk qədim türk tayfalarından biri **kimmerlər** olmuşlar. Bu adı daşıyan tayfalar eradan əvvəlki minillikdə Krim, ~~Cənubi Qafqaz və Kiçik Asiya~~ regionunda yaşamış və tarixi mənbələrdə **kimmer** (yunan), **qimirri**

(assur), **qomer** (Bibliya), **qamir** (erməni) şəklində verilmişdir. Yunan yazılarında proazərbaycan onomastikasındakı "a" səsinin "i" ilə verilməsi (Maday>Midiya) nəzərə alınanda kamər>kimmer dəyişməsinə qanunauyğun hal hesab etmək lazım gəlir. Göründüyü kimi, qamər tayfaları ilə birbaşa kontaktda olan qədim ermənilərin dilində (qədim erməni yazılarında) həmin tayfaların adı əslinə uyğun şəkildə verilmişdir [55, s.81].

E.ə. VIII əsrdə Qara dənizin şimal sahilləri kimmerlərin vətəni olmuşdur. Onları iskitlər qovmuşlar. Kimmerlər buradan cənubi Qafqaza və Kiçik Asiyaya getmişlər. E.ə.722-705-ci illərdə kimmerlər indiki Ermənistan ərazisində yaşamağa başlamışlar ki, bu da Urartu çarı I Rusanın çarlığı dövrünə təsadüf edir [Ətraflı məlumat üçün bax: 268; 328]. "Kimmerlərin eradan əvvəl VIII əsrdə indiki Ermənistana gəlməsinə qədər burada yaşamış türkdilli əhalinin necə adlandığı məlum deyil. Ona görə də kimmerlər Ermənistan ərazisində tarixi mənbələrdən adı məlum olan ilk etnosdur" [125, s.76].

Kimmerlərin etnik mənsubiyyəti tarixşünaslıqda mübahisəlidir. Bir qrup tarixçilər kimmerləri irandilli etnos hesab etsələr də [269, s.97], başqa bir qrup isə kimmerləri qədim türk tayfalarından biri hesab edirlər [21, s.102-103; 125, s.76-82; 155, s.15-16;55, s.81-83].

F.Cəlilov kimmer etnoniminin etimoloji təhlilini və morfonoloji rekonstruksiyasını nəzərdən keçirərək qamər//qəmər/kimmer/ etnoniminin kökü /qam//qəm/ hissəsinin Azərbaycan dilinin müxtəlif dövrlərində müxtəlif anlamlarda işlənməsini tarixi-xronoloji ardıcılıqla izləyir və M.Qaşqariyə (M.Qaşqari "qam" sözünün şaman anlamında işləndiyini göstərir), "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanına (Bayındır xanın ulu şamanın oğlu olduğunu göstərir və onun Qamqanın (Qam-xan) oğlu olduğuna istinad edir), qədim Azərbaycan antroponimlərinə (Qam-qan "baş, ulu şaman" anlamında Qam buredə isə müqəddəs qurd anlamında işləndiyini xatırladır) istinad edərək [55, s.82-83] belə qənaətə gəlir ki, "Türk dillərində teonimin (tanrı adının) sonralar etnonimə (qəbilə adına), qəbilənin kahin tirəsinin adına (şamana), etnotoponimə (qəbilənin yaşadığı ərazi adına) çevrilməsi

sistem şəklindədir. Ona görə də "qam" sözünün etnonim yaradan —ər (xəz-ər, az-ər, tat-ər), -an (tur-an, alp-an), -uq (tur-uq>türk) şəkilçiləri ilə işlənib, qəbilə-tayfa adına çevrilməsi (qam-ər, qaman, qam-uq) qanunauyğun haldır" [55, s.83].

Bununla yanaşı, Q.Qeybullayev kimmer çarlarının (Teuşpa, Tuqdame, Sandakşatru, Sandakur) adları əsasında izah edir ki, bu etnos qədim türk tayfasıdır [125, s.82-89].

Kimmer tayfasının adı indiki Ermənistan ərazisində tarixi yer adlarında öz əksini tapmışdır. İrəvanın yaxınlığında Qəmərli rayonun (Qəmərli rayonunun adı Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 04.09.1945-ci il fərmanı ilə dəyişdirilib Artaşat qoyulmuşdur), eləcə də Eçmiədzin rayonunun ərazisindəki Qəmərli kəndinin adı (Bu kəndin adı Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 15.07.1946-cı il fərmanı ilə dəyişdirilib Medzamor qoyulmuşdur) kimmer qədim türk tayfasının adını əks etdirir.

Onu da qeyd edək ki, indiki Ermənistanın Gümrü şəhərinin adı da (Şörəyel sultanlığının ərazisinə daxil olan Gümrü şəhərinin 1804-cü ildə Rusiya tərəfindən işğalından sonra 1837-ci ildə Nikolay Gümrüyə gəlir. Elə 1837-ci ildə şəhərin adı dəyişdirilib çarın arvadının şərəfinə Aleksandropol qoyulmuşdur [194, s.36-37]. V.İ.Leninin ölümündən sonra onun adını əbədləşdirmək məqsədi ilə şəhərin adı Erm.SSR Ali Sovetinin 27.01.1924-cü il tarixli fərmanı ilə yenidən dəyişdirilib Leninkan adlandırılmışdır. SSRİ dağılandan və azərbaycanlılar indiki Ermənistan ərazisindən deportasiya olunandan sonra şəhərə Qumayri adı verilmişdir) kimmer etnonimi əsasında formalaşmışdır.

İndiki Ermənistan ərazisində yaşamış türk tayfalarından biri **saklar** idi. Assur mənbələrinə görə saklar e.ə.VII əsrdə Qara dənizin şimalından Qafqaza gəlməyə başlamışlar. Herodot bu tayfanın adını skif kimi verir. Q.Qeybullayev yazır: "Həm kəmərlər (kimmerlər-İ.B.), həm saklar atlı etnoslar idilər, atdan qoşqu və minik heyvanı kimi istifadə edir, atın südünü içir, ətinə yeyirdilər. Ona görə də antik müəlliflər hər iki xalqı "at südü içənlər" adlandırırdılar. Bu bütün qədim türk xalqları üçün səciyyəvi olmuşdur, irandilli xalqların tarixində

belə şey yoxdur. Saklar Gürcüstanın şərqi, bütünlüklə Şimali Azərbaycan ərazisini və indiki Ermənistanı tutdular və e.ə.680-cı ildə Araz sahillərinə çətdilər" [127, s.48].

Sakların Qərbi Azərbaycan ərazisinə gəlmələri e.ə.VII əsrdən başlamışdır və bu ərazidə Sak dövləti belə yaranmışdır. Bu tayfanın adı indiki Ermənistan ərazisində yerləşən Sisyan toponimində [340, s.91-94] öz izini qoruyub saxlamışdır.

İndiki Ermənistan ərazisində yaşamış qədim türk tayfalarından biri də **quqarlar** olmuşdur. Quqarlar təqribən e.ə. VII-VI əsrlərdə bu ərazidə yaşamışlar.

Tarixən Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistan) ərazisində Qoqarene əyaləti olmuşdur ki, bu da şübhəsiz, qədim türk tayfalarından olan quqarların adı ilə bağlıdır. Onlar Göyçə gölü ətrafında yaşamışlar.

Türk mənşəli quqar tayfasının adı daha qabarıq şəkildə indiki Ermənistanın Quqark rayonunda özünü göstərir. Görkəmli Türkiyə tədqiqatçısı M.Fahrettin Kırzioğlu yazır: "Arsaklılar çağında Göledən Tiflis altındakı Borçalıya kimi uzanan və XIII əyaləti təşkil edən bölgənin "Quqark" (Quqarlar) adı da əski "Qoqar-en"dən qalmadır" [340, s.82].

"Sonrakı tarixi mənbələrdən aydın olur ki, 387-ci ildən sonra Gögər ölkəsi uzun müddət İberiya ərazisinə daxil edilmişdir. M.Xorenatsi (V əsr) Gögər vilayətinin adını erməni dilinin qaydalarına uyğun olaraq Quqar'k şəklində yazmışdır. Sözlün kökünü qədim azər dilindəki gögər//qəqər formasına uyğun quqar vermişdir, "k" isə erməni dilindəki cəmlik bildiren şəkilçidir" [4, s.66].

İndiki Ermənistan ərazisində tarixən yaşayan türk tayfalarından biri **şiraklar** adlanırdı. Bunlar haqqında ilk məlumatı I əsrdə Strabon vermişdir. Tarixi mənbələrdə bu etnonim **şirak**, **siraq**, **çirak** fonetik variantlarında qeydə alınmışdır. Bu tayfanın türk mənşəli olması haqqında M.Seyidovun [213, s.47-59], Q.Qeybullayevin [125, s.105-108; 127, s.57] və Q.Məşədiyevin [156, s.228] əsərlərində də məlumat vardır.

Şirak tayfası Göyçə gölü və Arpa çayının sahilində yaşamışdır. Bu tayfanın adı indiki Ermənistanın ərazisində tari-

xən mövcud olmuş Şirak əyalətinin adında, Şörəyel toponimində özünü qoruyub saxlamışdır. Şirak türk tayfasının adını özündə əks etdirən ərazilərdə tarixən yalnız azərbaycanlılar yaşamışlar. Bu da şirakların qədim türk tayfalarından biri olduğunu sübut edən tarixi dəlillərdən biri və başlıcasıdır. Onu da qeyd edək ki, şirak tayfası azərbaycanlıların etnogenezində mühüm rol oynamışdır.

Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistan) ərazisində qədim türk tayfalarından **qarqarlar** və **peçeneqlər** də yaşamışlar. Bu tayfaların adlarını özündə yaşadan saysız-hesabsız toponimlər indiki Ermənistan adlanan ərazidə mövcuddur [125, s.108-110].

Qərbi Azərbaycan ərazisində tarixən yaşamış türk tayfalarından biri **şadılı** tayfası olmuşdur. Şadılı tayfası "qədim şadlı boyu ilə bağlıdır, şadlı sözü isə qədim türk dilində titul bildirən şad sözündən yaranmışdır" [4, s.70].

"Şad" sözü qədim türklərdə hərbi titul mənasında işlə-nirdi [267, s.519]. F.Ağasıoğlu yazır: "...şad titulu müxtəlif türk bölgələrində işlənmişdir. İrəvan mahalında bu titulun ən qədim yazılı tarixi m.ö.VII əsrin ortalarına aiddir. Asur yazısında keçən bu məlumat həmin çağda Kür-Araz çayları arasındakı əraziləri əhatə edən və Vədi də daxil olmaqla, mərkəzi Göyçə gölü hövzəsi olan saqa-qamər boylarının qurduğu Saqa dövləti ilə bağlıdır. Burada söhbət dövlət başçısı Tuğdamın oğlu Sandak-Şatər haqqında gedir" [5].

Şadılı türk tayfasının adı Qərbi Azərbaycanın Vədi-basar mahalında 1988-ci ilə kimi azərbaycanlıların yaşadığı Şidli toponimində öz izini qoruyub saxlamışdır.

İndiki Ermənistan ərazisində tarixən yaşayan qədim türk tayfalarından biri **gəngərlərdir**. Gəngərlər bu əraziyə eramızın IV əsrindən sonra gəlmişdir. Qədim türk tayfalarından olan gəngərlər əsasən Ağrı vadisində, indiki Ermənistanın Gürcüstanla sərhədlərində yaşamışlar. Gəngərli tayfasının adı Ağbaba mahalındakı Gəngər dağının adında özünü qoruyub saxlamışdır. Eləcə də gəngərli tayfasının qollarından olan **pol, çor** etnonimləri ilə bağlı indiki Ermənistan ərazisində xeyli yaşayış məntəqəsi mövcud olmuşdur [125, s.112-114]. Əlavə

edək ki, indiki Ermənistan ərazisində tarixən **cinli, oğuz, sa-bunçu, baharlı, bayandur, əfqanlar, qacar, peçeneq, qazax, əfşar, xalac, şamlı, ustacı, türkmən, ayırım, qarapapaq, muğanlı** və b. türk tayfaları yaşamışlar [335, s.530-631]. On-ların adları Əfşar (Vedi), Xalac (Qafan), Qacaran (Qafan), Qa-raqoyunlu (Çəmbərək), Qaraiman (Basarkeçər) və s. toponim-lərdə öz əksini tapır. Ümumiyyətlə, 24 oğuz tayfasının hamı-sının adı ilə bağlı indiki Ermənistan ərazisində tarixən xeyli toponimlər olmuşdur ki, bu da ərazinin qədim Oğuz yurdu olduğunu aydın şəkildə göstərir.

İndiki Ermənistan ərazisində Azərbaycan türklərinin soykökündə iştirak etmiş **varsaq, basil, şıraql/sıraql, qaşqay, saq, arsaq, bulqar** kimi qədim türk tayfaları çox-çox qədim zamanlardan yaşamışlar [213, s.336]. Bu baxımdan V əsrin erməni tarixçisi M.Xorenasinin türk tayfaların biri olan bulqarların eramızdan əvvəl indiki Ermənistan ərazisində yaşadığını göstə-rən aşağıdakı faktı çox qiymətlidir: "O zaman (yeni eradan qabaq 110-cu il – İ.B.) Qafqazın böyük dağlarının ətəklərindəki Bulğar-ların ölkəsində düşmənçilik başladı və onların çoxu bizim ölkəyə (indiki Ermənistan ərazisi nəzərdə tutulur – İ.B.) gəldilər və Qoğdan (İrəvanın yaxınlığında yaşayış məskəni olmuşdur) aşağı-dakı bərəkətli yerlərdə uzun müddət yurd saldılar" [213, s.325].

Qərbi Azərbaycan ərazisində tarixən yaşamış türk tayfalarından biri **zəngi** idi. Bu tayfanın adı qədim çağlarda sanqi şəklində yazılmışdır [3, s.114; 4, s.72].

B.Budaqov və Q.Qeybullayevin fikrincə, zəngi tayfası qızılbaşlara qoşulmuş türkləşmiş kürd tayfasıdır [47, s.262]. Apardığımız araşdırmalardan bu qənaətə gəlirik ki, zəngi tayfa-sı türk mənşəlidir. F.Sümər yazır: "Əlcəzir və Suriya hakimləri olan zəngilər də türk məmluk ailəsindən idilər" [215, s.123].

Ərəb ölkələrindəki məmlük türkləri qıpçaq tayfalarıdır [225, s.26]. Deməli, zəngilər qıpçaq tayfalarından biridir: "Zəngilər təkcə Ağrı vadisində deyil, həm də Zəngi (Zəngə-zur) bölgəsində yaşamışlar. Ümumiyyətlə, İrəvan mahalının digər qədim tayfaları kimi, zəngi boyları da sonralar geniş ərazilərə yayılmışdır. Belə ki, Quzey Azərbaycanda Zən-

gilan və Sanqaçal toponimlərində də izini qoymuş zəngilər bir zamanlar Türkünstan çöllərinə qədər köç etmişlər" [4, s.72].

Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistan) ərazisinin zəngin tarixi vardır. Ermənistan haqqında ilk məlumatlar Bisitun yazılarında, Strabonun, Herodotun əsərlərində verilmişdir. Lakin bu qaynaqlarda adı çəkilən Ermənistanın indiki Ermənistan ərazisi ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

Bəzi mənbələrdə e.ə. IV əsrin sonlarında yaranmış Azərbaycan dövlətinin hökmdarı Artabaz olduğu qeyd edilir. Artabazın hakimiyyəti illərində çox güman ki, sonrakı Şərqi Ermənistan ərazisi də Azərbaycanın tərkibinə daxil imiş [21, s.139].

E.ə. 189-cu ildə Azərbaycanın qonşuluğunda Armeniya dövləti yaratmaq istəyirlər. Hətta Armeniya hökmdarları Azərbaycan torpaqları olan indiki Ermənistanın Ağrı vadisinə və onun dağlıq hissəsinə hücum edir və oranı işğal edirlər. Lakin azərbaycanlılar sonralar bu torpaqları geri alırlar [21, s.140].

III-VII əsrlərdə indiki Ermənistanın müəyyən əraziləri Sasanilər hakimiyyətinə tabe idi. 387-ci ildə indiki Ermənistanın Ağrı vadisi İranın, Quqark vilayəti Gürcüstanın tərkibinə daxil olmuşdur.

Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistan) ərazisində Syunik vilayəti olmuşdur. Bu 12 vilayətdən ibarət idi [152, s.95]. 591-ci ildə İranla Bizans arasında bağlanan müqaviləyə əsasən Ağrı vadisinin bir hissəsi, Syunik vilayəti İranın tabeliyində qaldı [152, s.99].

"630-cu ildə Cebu xaqan sərkərdə Çorpan tarxanın başçılığı altında Armeniyaya üç minlik ordu göndərdi. Sasani mərzbanı orduda xidmət edən türk suvarilərinin rəisi, türk etnosuna mənsub olan Honahı, Çorpana qarşı göndərdi. İki türk dəstəsi Göyçə gölünün sahilində döyüşə girdilər. Burada Sasani ağalığının müdafiəsinə qalxmış Honah məğlub oldu. Döyüş gedən yer Azərbaycan türkləri yaşayan ərazi idi və onlar etnik və dil cəhətdən həm türk mənşəli albanlara, həm də türk xaqanlığının türkdilli əhalisinə qohum olduğundan çox güman ki, türk xaqanı azəri türkləri yaşayan ərazini öz hakimiyyəti altına

almaq istəyirdi. Qələbə nəticəsində Göyçə gölü sahil boyu türk xaqanlığına tabe edilir" [21, s.195].

Bu dövrdə indiki Ermənistan ərazisində aşağıdakı əsas yaşayış məntəqələri olmuşdur:

İrəvan – İrəvan xanlığının, indiki Ermənistanın paytaxtı. Ararat vadisinin şimal-şərqində, Zəngi (Razdan) çayının sahilində yerləşir. İlk dəfə VII əsrdə (607) xatırlanır [350, s.550].

Ararat – Araz çayının sahilində yerləşirdi. Münbit torpaqları olduğu üçün əhali daha çox yaşayırdı. Ərazi XIII əsrə qədər səlcuqların, XIII əsrdən sonra monqol-tatarların tabeliyində olmuşdur.

Şirak – Axuryan çayının yuxarı və aşağı axarları arasında yerləşmişdir.

Movses Xorenli "Ermənistan tarixi" əsərində Şirakı ağgöz mənasını verən Şirakin adı ilə bağlayır [358, s.138]. Lakin əslində Şirak **sirak** adlı qədim türk tayfasının adı ilə bağlıdır.

Gümrü – indiki Ermənistanın Şörəyel bölgəsində yerləşir. E.ə.V əsrdə burada yaşayış məskəni olmuşdur [19, s.196].

Kotayk – İndiki Ermənistan ərazisindəki Kotayk (Abovyan) və Axta (Razdan) rayonlarının, Qəmərli (Artaşat) və Üçkilsə (Eçmiədzin) rayonlarının bir hissəsini əhatə edib, Razdan çayının vadisində yerləşirdi.

Qafan – Syunik vilayətində yeganə şəhər olmuşdur. İndi Zəngəzur mahalında, Qafan-Qacaran yolunun ortasında, Oxçu çayının sağ sahilində yerləşir.

Qafan haqqında ilk məlumatlar V əsrin əvvəllərində verilmişdir. X əsrdən başlayaraq şəhər kimi (tarixçilər tərəfindən) qeydə alınmışdır.

Şəki – X əsr imzasız müəllifin verdiyi məlumata görə Şəki Ermənistanda uzunluğu təqribən 70 fərsəx olan bir vilayətdir [50, s.180].

Eyni zamanda indiki Ermənistan ərazisində Dvin, Ağin (Ani), Qarni (Gərnî-İ.B.) kimi böyük şəhər və yaşayış məntəqələri olmuşdur [50, s.143].

Xəzər türk tayfası VIII əsrdə indiki Ermənistan ərazisində tam məskunlaşmağa başlamışdır: "II Yəzidin (720-

724) hökmranlığı zamanı 722-23-cü ildə xəzərlər qıpçaq və digər türk tayfalarının köməyi ilə təqribən 30 min nəfərlik ordu ilə yenidən Arana soxuldular və onun ərazisindən keçərək Ermənistanı girdilər" [50, s.106].

XI əsrin I yarısında **səlcuqlar** indiki Ermənistan ərazisinə yürüşlər edib oranı tutmuşdular. Səlcuqlar indiki Ermənistanı üç dəfə (1043, 1049, 1054-cü illərdə) hücum etmişdilər. III yürüş 1054-cü ildə Sultan Toğrulun başçılığı ilə olmuşdur. Toğrulun ordusu ayrı-ayrı dəstələrə bölünüb yüzlərlə kənd və şəhərləri dağıtdı. Toğruldan sonra (1064) hakimiyyətə gələn Alp Arslan Qərbi Azərbaycana (indiki Ermənistanı) IV yürüş edərək 1065-ci ildə Anini zəbt etdi.

XI əsrdən etibarən **oğuz** tayfaları indiki Ermənistan ərazisində tam surətdə məskunlaşmışlar. Oğuzların bu ərazidə yaşadığını VII əsrin tarixi abidəsi olan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı əyani şəkildə sübut edir. Belə ki, əsərdə adı çəkilən Göyçə dənizi (Göyçə gölü – İ.B.), Göyçə dağı, Altuntaxt, Şəruk (Şirak-İ.B.) toponimləri tarixi həqiqətlərdən xəbər verir [35, s.45-60; 40, s.61-68; 43, s.197-204; 42, s.432-433].

"Artyom adlı daha bir tanınmış erməni müəllifi oğuz tayfalarının bu məmləkətdə (indiki Ermənistanda – İ.B.) qədimdən məskunlaşdıqlarını, şəkki-şübhə yeri qoymadan, daha inandırıcı, daha gerçək faktla etiraf, təsdiq və sübut edərək yazmışdır: "За несколько верст не доходя до сей деревни, увидел я в стороне множество надгробных памятников... пришли на означенное место. Она есть древнее кладбище, называемое *Огуз*... (kursiv mənimdir – İ.B.)" [145, s.36-37].

1124-cü ildə Ani və Şirak Gürcüstana birləşdirilir. İndiki Ermənistanın səlcuqlardan azad olunması çarığa Tamaranın dövrünə (1184-1213) təsadüf edir. Bjni, Şirak, Ani 10-12 il ərzində (1190-cı ilin ortalarından XIII əsrin I onilliyinin axırına qədər) səlcuqlardan azad olunub Gürcüstanın tabeliyinə keçdilər. Ərazinin köklü sakinləri olan kimmer, sak, şirak, quqar türk tayfalarından başqa, XI-XIII əsrlərdə indiki Ermənistanın ərazisinə səlcuq türkləri gələrək, ərazinin əsasən münbit torpaqlarında, çay ətrafında məskunlaşmışlar [358, s.326].

XIII əsrdə indi Ermənistan adlanan ərazi monqollar tərəfindən işğal edilmişdir. Monqolların ilk hərbi hissələri Cənubi Qafqaza 1220-21-ci illərdə hücum etmişlər. 15-16 il sonra, 1235-36-cı illərdə isə indiki Ermənistanı işğal etdilər.

Teymurləng 1386-87, 1394, 1400-cü illərdə indiki Ermənistanı yürüşlər edərək Ağrı vadisini ələ keçirmişdir.

Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistan) ərazisi XIV əsrin sonu, XV əsrin əvvəllərində Qaraqoyunlu, sonra Ağqoyunlu dövlətinin tabeliyində olmuşdur.

XVI əsrdə Ağqoyunlu dövləti dağıldıqdan sonra yeni Səfəvilər dövləti yarandı. Onun tabeliyinə – ərazisinə İrandan başqa, Azərbaycan, indiki Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycan da daxil idi.

1508-ci ildə Şah İsmayıl Qərbi Azərbaycana (indiki Ermənistan) gəlir. Şah İsmayıl 1500-cü ildə Göyçə gölünün cənub sahillərində, sonra isə Çuxur Səddə olur [21, s.399].

İndiki Ermənistan adlanan ərazinin müxtəlif bölgələrindən tapılan tarixi abidələr, daş kitabələr Qərbi Azərbaycanın aborigen xalqının Azərbaycan türkləri olduğunu aydın şəkildə göstərir. Bu baxımdan prof.A.Qurbanovun Kalinin rayonunun Cücəkənd kəndindən (Qızıl Şəfəq) tapdığı yazılı abidələr [135, s.3-9; 136], Həmzə Vəlinin Meğri rayonundakı Nüvədi kəndinin Qarqadaş dağından tapdığı, Orxon-Yenisey yazılı abidələrinin eyni olan daş kitabələr [98] xüsusi və təsdiqedicə əhəmiyyət kəsb edir.

Eyni zamanda İrəvan şəhərinin yaxınlığında yerləşən Zəngibasar (Masis) rayonunun Cəfərabad (Arqavand) kəndində Qaraqoyunlu sülaləsindən olan Əmir Səid oğlunun Pir Hüseynin atasına 1413-cü ildə tikdirdiyi sərdabə üzərində hikmətli sözlər buna əyani misaldır: "Bu müqəddəs qübbəli sərdabə Əmir Səidin buyruğu ilə ucaldılmışdır" [150, s.43].

Azərbaycan xalqının mənşəyinin, formalaşmasının, eləcə də Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimlərinin hərtərəfli öyrənilməsində ərazinin tarixi abidələri qaranlıq məsələlərə bir aydınlıq gətirir. İndiki Ermənistanın Sisyan rayonunun Urud kəndində qalan iki orta əsr xatirə abidəsi bu ba-

xımdan xüsusilə maraqlıdır. Sənduqə formalı birinci qəbir daşının üzərində ərəb dilində yazı həkk olunmuşdur. Yazının tərcüməsi belədir: Allah, Məhəmməd, Əli. Uğvan (ağvan) nəslindən olan kəndxuda oğlu Əmrusəl, ramazan ayı, 883-cü il (miladi tarixi ilə 26.11.-25.12.1478-ci il).

Bundan yüz il sonra düzəldilmiş qoç heykəlli başqa bir daş üzərində ərəb əlifbası ilə Azərbaycan dilində kitabə həkk olunmuşdur. "Di gəl ki, yarı gördüm gözü yaşlı, sözü qanlı... Allah, Məhəmməd, Əli. Uğvan (ağvan) nəslindən İftixar... 986-cı il (miladi tarixi ilə 1578-79-cu illər), yoxdur bu dərdimə çarə" [197, s.13].

Bu daş kitabələrdə qeyd olunan "uğvan" tarixən Zəngəzur mahalında, Dağlıq Qarabağda yaşamış türk tayfalarından birinin adını əks etdirir.

Eləcə də Sisyan rayonunun Urud kəndində tapılmış XV əsrə aid abidənin üstündə Azərbaycan dilində yazılmış şer parçası da tarixi həqiqətlərdən söhbət açır.

Bir cavan nazənin məskənidir bu məzar,

Eyləmiş nazik tənin xakiylə yeksan ruzigar [145, s.44].

XV əsrin əvvəllərində indi Ermənistan adlanan ərazi Qaraqoyunlu dövlətinin tərkibinə daxil idi. Başqa dövrlərdə olduğu kimi, XV əsrdə də burada bütün mülklər azərbaycanlıların idi. XV əsrin ikinci yarısından başlayaraq ermənilərin indiki Ermənistan ərazisində məskunlaşmasına kömək edən Eçmiədzin kilsəsi bu mülkləri azərbaycanlılardan almağa başlayır. Bu haqda 1763-178-ci illərdə erməni kilsəsinin başçısı Simeon İrəvanlının (Simeon Yerevansi) "Cambr" əsərində geniş məlumat verilmişdir [270, s.179-222].

XV-XVII əsrlərdə indiki Ermənistan ərazisində azərbaycanlılara məxsus mülklərin Eçmiədzin kilsəsi və bu ərazidə məskunlaşan ermənilər tərəfindən ələ keçirilməsini aşağıdakı cədvəldən aydın görmək olar:

CƏDVƏL 1*

İllər	Satan	Alan	Kənd	Satılmış dənkilər	Qiyməti		
					tümən	min dian (dinar)	şahlı
1	2	3	4	5	6	7	8
1431	Ağqoyunlu Yaqub padşahın nümayəndəsi Əmir Rüstəm	Qıqor Makvesi	Vağarşabad, Əştərək Batrınc, Noraqovit, Ağunatun Kırəçli, Muğan			525	
1443	Səid bəy	--	Vağarşabad (tam)	6		804 0	
1489	Kəmaləddin Əbdin bəy	Xoca Sədi Vakkas	Oşakan			8	
1574	Şahmənsur ağa, Şəhriyar ağa, Şahqubad ağa	Mirzəcan	Ovanavəng	6	8		
1575	Nubarşah	Hovannes	Berdak		41		
1640	Sultan bəy	Katalikos Filipp	Oşakan	0,5	5		
1641	Sultan bəy	"	"	0,5	5		
1641	Baba, Bəndəli, Bəyim	--	--	1	7		
1641	Həsən və Hüseyn	--	--	0,5	6		
1642	İsmayıl bəy, Məclumqulu bəy	--	--	0,5	5		
1643	Səfiqulu bəy, Məclumqulu bəy	--	--	0,5	6		
1644	Şeyx Zeynəb	"	"	0,5	4		

* Cədvəl S.Məmmədovun "Азербайджан по источникам XV - первой половины XVIII вв." əsərindən götürülmüşdür. Bakı, 1993, s.48-49.

1	2	3	4	5	6	7	8
1645	Məclum bəy	"	"	0,5	6	4	
1645	Hüseyn bəy	"	"	0,5	5		
1655	Hundaşqulu və Kəlbəli	Katalikos Hakop	Oşakan	0,5	5		
1655	Bayraməli bəy	Katalikos Hakop	Batrinc	1	-	16	
1655	Əliağanın vərəsəsi		Franknov	6	9	9	10
1655	Məhəmmədəli	Tarxan	Mastara	2,5	-	12	
1656	Rzaquli	Katalikos Hakop	Kyatur	6	2		
1664	Rzaquli	"	Məlikkənd	6	2		
1666	Bəzzaz Dərgah	"	Oşakan	0,5	7		
1667	Həbib bəy	"	"	6		11	
1671	Qul İsmayıl	"	Keşişkənd	6	2		
1672	Səfiqulu	"	Oşakan	0,5	7		
1680	Mürşüd	"	"	0,5	6		
1680	Səfiqulu	"	"	0,5	6		

Simeon İrəvanlının "Cambr" əsərində XVII əsrdə indiki Ermənistanda yaşamış **muğanlı, bayat, ayrımlı, ilxıç, kolanı, qacar, kurəkənli** (kōrakanlu) və s. türk tayfaları haqqında da ətraflı məlumat verilir [270, s.105-106, 188-197].

Azərbaycanı işğal etmək cəhdinin boşa çıxdığını gören Sultan I Süleyman Səfəvilərlə danışığa başlamağı lazım bilir. Naxçıvandan qayıdan kimi, baş vəziri Məhəmməd paşaya göstəriş verir. Məhəmməd paşa qızılbaş əmirlərinə məktub göndərüb Sinan bəyin əsirlikdən azad edilməsini və danışıq üçün öz nümayəndələrini göndərməyi xahiş edir. Sinan bəy azad edilir və qacar tayfasından olan Şahqulu bəylə Sultanın yanına göndərilir. Şahqulu geri döndükdən sonra Səfəvi səfiri – eşikağası Fərruxzad Amasiyaya göndərilir. 1555-ci il mayın 29-da Amasiyada Səfəvi-Osmanlı müharibələrinin birinci mərhələsini başa çatdıran sülh müqaviləsi imzalanır. Bu sülhə görə, Qərbi Gürcüstan – İmertiya, Menqreliya və Quriya, Türkiyənin, Gürcüstanın şərqi vilayətləri – Meshi, Kartli-Kaxetiya

və Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistan) Səfəvilərin ixtiyarına keçir [21, s.418; 70, s.83].

Səfəvilərin hökmranlığı dövründə Şimali Azərbaycanda və Qərbi Azərbaycanda (indiki Ermənistanda) bəylərbəyliklər təşkil olunur. Bəylərbəyliklər mahallara bölünür. Onlardan biri də İrəvan mahalı idi.

XIV əsrin sonundan İrəvan inzibati mərkəz kimi tanınıb. Qaraqoyunluların (1410-1467) və Ağqoyunluların (1467-1503) hökmranlığı dövründə coğrafi mövqeyinə və yerli şəraitinə görə bu ad geniş yayılıb və Çuxur Səd vilayətinin inzibati mərkəzi olub [144, s.8].

Qaraqoyunlular dövründə olduğu kimi, Ağqoyunlular dövründə də İrəvan əsas şəhərlərdən biri olaraq inkişaf edir.

"Səfəvilər sülaləsinin süqutundan sonra İranda hakimiyyət başına gələn Nadir şah Əfşar (1736) dövlətin inzibati bölgüsünü dəyişdirərək, bütün bəylərbəyliyi ləğv etdi. Çuxur Səd bəylərbəyliyi başqa Azərbaycan bəylərbəylikləri ilə birlikdə mərkəzi Təbriz şəhəri olan vahid Azərbaycan vilayəti ətrafında birləşdirildi [111]."

XVI əsrin sonu – XVII əsrin əvvəllərində Səfəvi-Osmanlı müharibələri nəticəsində İrəvan bir neçə dəfə dağıntıya məruz qalmış və əldən-ələ keçmişdir. İndiki Ermənistan Rusiyanın tərkibinə qatılanadək İrəvan xanlığı adı ilə Azərbaycanın tərkibində olmuşdur.

1639-cu ildə Səfəvi-Osmanlı arasında "Qəsri-Şirin" müqaviləsi bağlanmışdır. Həmin müqavilədə İrəvan Səfəvi dövlətinin ayrılmaz hissəsi kimi qeyd edilir.

XVII əsrdə Çuxur-Səd bəylərbəyliyi daha geniş əraziyə malik idi. İrəvan xanlığının ərazisinə Axuryan çayından Şah dağına, Alagöz dağ silsiləsinə, Axuryan çayının mənbəyindən aşağı axarına qədər olan sahəsinə (Arazın sol sahilindən 15-17 km-lik uzunluğunda dar bir sahəni əhatə edib Arazı kəsir), Gözəldərə dağ silsiləsindən, Şah dağından Pəmbək dağlarına qədər olan torpaqlar daxil idi.

Xan rütbəsi Səfəvi dövlətinin əsas rütbələrindən idi. Buna görə də İrəvan xanı xüsusi hörmətə malik idi. Səfəvi – Os-

manlı müharibəsində Şirvan bəylərbəyliyindən başqa, Cənubi Qafqazın bütün xanları İrəvan xanlığına tabe idi [358, s.381-382].

XVIII əsrin II yarısında xanlıqlar yarandıqdan sonra, İrəvan xanı Səfəvi dövlətinin şimal vilayətinin sərdarı idi.

İrəvan xanı öz ərazisi daxilində hakimi-mütləq idi. Hakimiyyət və rəşadət prinsipi əsasında qurulurdu. Yəni xanlıq nəsil-dən-nəslə keçirdi. Xan İran şahı tərəfindən təsdiq olunurdu.

İrəvan xanlığı 15 mahala bölünmüşdür: Qırxbulaq, Zəngibasar, Gərnibasar, Vedibasar, Şərur, Sürməli, Dərəkənd-Parçenis, Saatlı, Talin, Seyidli-Axsaxlı, Sərdarabad, Karpibasar, Abaran, Dərəçiçək və Göyçə mahalları.

1. Qırxbulaq mahalı. Onun ərazisinə Dərələyəzdən Zəngibasara qədər olan sahələr, şərqdən Ağmanqan, Geğam dağları, qərbdən Zəngi çayı, cənubdan İrəvan şəhərinə çatan sahə daxil idi. Qırxbulaq mahalı əsasən, İrəvan şəhərinin yaxınlığındakı yaşayış məntəqələrini əhatə edirdi. Mahalın köklü sakinləri Azərbaycan türkləri idi. Çar Rusiyasının yeritdiyi siyasət nəticəsində 1828-30-cu illərdə mahalın ərazisinə İrandan 1043 (216 ailə), Türkiyədən 321 (38 ailə) nəfər erməni köçürülüb yerləşdirilmiş, bununla da mahalın demografik vəziyyəti bilərəkdən – planlı şəkildə ermənilərin xeyrinə dəyişdirilmişdir.

2. Zəngibasar mahalı. Bu mahal Qırxbulaq mahalı ilə Gərnibasar mahalları arasında yerləşirdi. Zənginin aşağı axarındakı suvarılan bütün torpaqlar ona aid idi. Mahalın köklü sakinləri türklər (azərbaycanlılar) olmuşdur. Əraziyə "1604-cü ildə İran padşahı I Şah Abbas dövründə ermənilərin ilk mühacirətləri başlamışdı" [65, s.241]. Zəngibasar mahalının 26 kəndindən yalnız 4-də (Şinqovit, Noraqovit, Kalalı, Şirabad) ermənilər, bir kənddə isə (Göykümbəd) azərbaycanlılarla bərabər ermənilər (cəmi 32 erməni) yaşamışdır. 1828-30-cu illərdə İrandan 147 nəfər (33 ailə) erməni köçürülüb 8 kənddə (Şinqovit, Bayat, Noraqovit, Behbudabad, Aşağı Necili, Yuxarı Necili, Şirabad, Arbat) yerləşdirilmişdir. Bundan sonra mahalda demografik vəziyyət belə olmuşdur: 5413 nəfər azərbaycanlı (910 ailə), 2963 erməni (742 ailə) [335, s.547-550].

3. **Gərnibasar mahalı.** Arazın sol tərəfində yerləşirdi. Gərnı çayı ilə suvarılan bütün kəndlərin torpaqları onun ərazisinə daxil idi. Mahalın ərazisində 52 yaşayış məntəqəsi var idi. Burada 1829-cu ilə qədər 4176 nəfər azərbaycanlı (753 ailə), 145 erməni (34 ailə) yaşayırdı. 1829-30-cu illərdə bu əraziyə İrandan 5359 erməni (1211 ailə) köçürülmüşdür. Onu da əlavə edək ki, mahalın ərazisinə köçürülən ermənilər azərbaycanlılar yaşayan kəndlərdə yerləşdirilmişdir.

4. **Vedibasar mahalı.** Arazın sol tərəfində, Gərnibasar və Şərur mahalları arasında yerləşirdi. Vedibasar mahalı, əsasən, indiki Ermənistanın Vedi rayonunun ərazisini, Vedi çayının bütün hövzəsini əhatə edirdi. 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsinə qədər Vedibasar mahalının ərazisində yerləşən 21 kənddən (kənd adlarının hamısı türk mənşəlidir) 3449 nəfər azərbaycanlı (574 ailə), cəmi 15 erməni (9 ailə) yaşamışdır [335, s.555-558]. İndi Ermənistan adlanan ərazi Rusiya tərəfindən işğal olunduqdan sonra, 1828-29-cu illərdə İrandan gələn ermənilərin Vedibasar mahalının ərazisində məskunlaşması prosesi başlamışdı [349, s.697] və prosesdə Salmas, Xoy, Urmiyadan 1069 erməni (200 ailə) köçürülüb mahalın 3 kəndində (Xorvirab, Dəvəli, Ulya Vedi) yerləşdirilmişdir [335, s.555-558].

5. **Şərur mahalı.** İrəvan xanlığının cənub-şərqində yerləşirdi. Arpa çayının aşağı axarında yerləşən sahəni əhatə edirdi. Mahalın 50 kəndindən birində belə erməni yaşamamışdır. XIX əsrin 30-cu illərində burada İrandan köçürülən 1757 erməni (330) yerləşdirilmişdir. Azərbaycanın Naxçıvan Respublikasının ərazisinə daxildir.

6. **Surməli mahalı.** Sərdarabadın yanında, Arazın sağ tərəfində Arazla Ağrıdağ silsiləsi arasında yerləşirdi. İndi Türkiyənin ərazisinə daxildir.

7. **Dərəkənd-Parçenis mahalı.** Bu mahal Arazın sağında, Sürməli mahalının qərbində yerləşirdi. Onun ərazisindən Dərəkənd, Parçen çayları axırdı. Dərəkənd çayı öz mənbəyini Təkəltu dağlarından alır.

8. **Saathı mahalı.** Bu mahal ərazi cəhətdən o biri mahallara nisbətən o qədər də böyük deyil. Axuryan çayı ilə Araz

çayının birləşdiyi sahəni əhatə edirdi. Talin və Sərdarabad mahalları ilə həmsərhəd idi.

9. **Talin mahalı.** Talin mahalı Araz və Axuryan çayları arasında yerləşirdi. Axuryan çayı Talin mahalını Qars paşalığından ayırırdı. Şimaldan Şörəyel nahiyəsi ilə, cənubdan isə Sərdarabad və Saatlı mahalları ilə həmsərhəd idi. Talin mahalında 20 kənd olmuşdur ki, adlarının hamısı türk mənşəlidir. Burada 420 nəfər azərbaycanlı (91 ailə) yaşamışdır. 1828-30-cu illərdə Talin mahalına Türkiyədən 1144 erməni (185 ailə) köçürülmüşdür. Bütün ermənilər məqsədli şəkildə azərbaycanlılar yaşayan kəndlərdə yerləşdirilmişdir [335, s.575-578]. Təbii ki, bütün bunlar məqsədli və düşünülmüş şəkildə edilmiş, azərbaycanlıların sonralar (tarix bunu sübut etdi) deportasiya edilməsinə imkan və şərait yaratmışdır.

10. **Seyidli-Axsaxlı mahalı.** Bu mahal Talin mahalının şərqində, Alagöz (Araqadz) dağının şimal-şərq yamacında yerləşirdi. Şərqdən onun sərhədi Abaran mahalına çatırdı.

Seyidli-Axsaxlı mahalında 20 kənddə 1754 nəfər azərbaycanlı (311 ailə), 28 erməni (6 ailə) olmuşdur.

11. **Sərdarabad mahalı.** Sərdarabad mahalı Araz çayının sol tərəfində, Saatlı və Karpibasar mahalları arasında yerləşirdi. Xanlığın ən böyük mahallarından biri idi. Bu mahal indiki Ermənistanın Oktemberyan rayonunun ərazisi daxilində mövcud olmuşdur. Burada İrəvan xanı Sərdarabad qalasını tikdirmişdir. Sərdarabad mahalında XIX əsrin 30-cu illərində 22 kənd olmuşdur ki, bu kəndlərdə 1837 nəfər azərbaycanlı (276 ailə), 3214 erməni (469 ailə) yaşamışdır. 1827-ci ildə Sərdarabad qalası və Sərdarabad mahalını Rusiya işğal etmişdir. Bu işğaldan istifadə edən erməni siyasətbazları İranda və Türkiyədə yaşayan erməniləri Azərbaycana, o cümlədən İrəvan xanlığının Sərdarabad mahalına köçürüb yerləşdirməyə başladılar. Bu dövrdə İrandan 356 (66 ailə), Türkiyədən 21 (4 ailə) erməni köçürülüb [335, s.579-586] Sərdarabad mahalındakı boş kəndlərə yox, əsasən, azərbaycanlılar yaşayan kəndlərə yerləşdirilmiş, bununla da mahalın demoqrafik vəziyyəti ermənilərin xeyrinə əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirilmişdir.

12. **Karpibasar mahalı.** Bu mahal şimaldan Seyidli – Axsaxlı mahalı ilə sərhəd idi. Karpi çayının orta və Qarasu çayının yuxarı hissələri mahalın ərazisinə daxil idi. Karpibasar mahalı Zəngibasar və Sərdarabad mahalları arasında yerləşirdi. Burada kameral siyahıyaalmadan əvvəl (1831) 2592 nəfər azərbaycanlı (300 ailə), 5220 erməni (892 ailə) yaşamışdır. 1828-30-cu illərdə Karpibasar mahalına İrandan 2897 (518 ailə), Türkiyədən 176 (35 ailə) erməni köçürülüb yerləşdirilmişdir [335, s.583-590].

13. **Abaran mahalı.** Alagöz (Araqadz) dağının şimal-şərqində, Pəmbək dağının şərqində yerləşirdi. Qərbdən Şörəyel, şərqdən Dərəçiçək mahalları ilə həmsərhəd idi. Mahalın 39 kəndi olmuşdur ki, kəndin adları tamamilə türk mənşəlidir. Kameral siyahıyaalmadan qabaq İ.Şopenin kitabındakı məlumatlara görə buradakı 39 kəndin yalnız ikisində (Muqni, Əmirli) 58 erməni yaşamışdır: Muqnidə 49 nəfər, Əmirlidə 9 nəfər [335, s.587-590]. Mahalın kəndləri dağıdılmışdır. Bu qənaətə gəlmək olar ki, Rusiya və İran arasındakı müharibə nəticəsində ərazinin sakinləri – azərbaycanlılar tarixi torpaqlarından deportasiya olunmuşlar. Mahalın ərazisindəki kənd adları – toponimlər burada yalnız azərbaycanlıların yaşadığını deməyə əsas verir. Mahalın ərazisinə 1828-30-cu illərdə İrandan 2018 (330 ailə), Türkiyədən 6857 (1116 ailə) erməni köçürülüb [335, s.587-598] xarabalığa çevrilmiş, vaxtilə azərbaycanlıların yaşadığı kəndlərdə yerləşdirilmişdir.

14. **Dərəçiçək mahalı.** Dərəçiçək mahalı Pəmbək nahiyəsi və Qırxbulaq mahalı arasında yerləşirdi. Axta (Razdan) çayının yuxarı hissəsi və Dərəçiçək onun ərazisinə daxil idi. Bu mahal İrəvan şəhərinin yaxınlığında yerləşirdi. Mahalın inzibati ərazisində 37 kənd olmuşdur. Rusiyanın işğalına qədər 37 kəndin 4-də (Ərzəkan, Bjni, Tsaxkunq, Yayıcı) ermənilər azərbaycanlılarla qarışık şəkildə, yalnız 1-də (Qamadzor) erməni yaşamışdır. Dərəçiçək mahalında Rusiyanın işğalından qabaq 1300 (231 ailə) azərbaycanlı, 552 erməni (92 ailə) olmuşdur. 1826-28-ci illərdə Rusiya-Türkiyə müharibəsindən sonra İranın Salmas, Xoy, Türkiyənin Alaşkerd və Bayazid vilayətlərindən ermənilər köçürü-

lüb Dərəçiçək mahalında məskunlaşdırılmışlar. Bu dövrdə İrandan 3535 (575 ailə), Türkiyədən 3263 (539 ailə) erməni köçürülüb [335, s.591-598] mahalın ərazisində yerləşdirilmişlər.

15. **Göyçə mahalı.** İrəvan xanlığının mahallarından biri Göyçə mahalı adlanırdı. Göyçə gölünün sahilində yerləşən rayonlar bu mahala daxil idi. Başqa sözlə, onun sərhədləri Ağmanqan, Gözəldərə və Şahdağ silsilələrini əhatə edirdi [358, s.386]. Mahalın adı erməni [358, s.386], rus mənbələrində [335, s.515] Göyçay mahalı formasında qeyd edilir. Göyçə mahalı İrəvan xanlığının həm ərazicə, həm də əhalisinin sayına görə ən böyük mahalı hesab edilirdi. Bu mahal indiki Ermənistan ərazisindəki Çəmbərək (Krasnoselo) rayonunda yerləşən Toxluca, Ağbulaq, Şorca, Ardanış, Cil kəndlərini, Basarkeçər (Vardenis), Qaranlıq (Martuni), Kəvər (Kamo) rayonlarının ərazilərini əhatə edirdi. Mahalın 59 kəndi olmuşdur və iki kəndi çıxmaqla (Başkənddə 81 nəfər, Zərkənddə 9 nəfər erməni var idi) bütün kəndlərdə 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsinə qədər 5607 (99 ailə) azərbaycanlı yaşamışdır [335, s.595-602]. İrəvan xanlığının Rusiya tərəfindən işğalından, Rusiya-İran və Rusiya-Türkiyə müharibəsindən sonra (1828-30-cu illərdə) Türkiyənin Bitlis, Alaşkert, Muş, Sasun, Bayazid vilayətlərindən 8557 erməni (1485 ailə) köçürülüb Göyçə mahalında əvvəllər azərbaycanlıların yaşadığı kəndlərdə məskunlaşdırılmışdır. Köçürülən ermənilər ən çox Kəvər (Kamo), Qaranlıq (Martuni) rayonlarının ərazilərinə yerləşdirilmişdir.

İndiki Ermənistan ərazisi daxilində yerləşən Amasiya, Qukasyan (Qızılqoç), Leninakan (Gümrü), Axuryan (Düzkənd) rayonlarının əraziləri XVIII əsrdə Ağbaba mahalı kimi tanınırdı.

Ağbaba mahalı Qərbi Azərbaycanın ən böyük ərazisini əhatə edirdi. Bu mahal 1921-ci ilə kimi Türkiyənin Qars vilayətinin tərkibində olmuşdur. Mahala 77 kənd daxil idi. Rusiya-Türkiyə müharibəsi nəticəsində Ağbaba mahalının azərbaycanlılar yaşayan 60 kəndi xarabalığa çevrilmiş, yerli sakinlərin – azərbaycanlıların bir qismi müharibədə həlak olmuş, bir qismi isə Türkiyəyə köçmüşdür. Beləliklə, Türkiyə ilə müharibədən qalib çıxan Rusiya Türkiyədə yaşayan ermənilərin bir qismini

də köçürərək Ağbaba mahalının ərazisinə – Arpa çayın sol sahilinə yerləşdirmişdir. 1828-29-cu illərdə köçürülən ermənilər ilk növbədə Aşağı Bəndivan (213 nəfər), Təknəli (153 nəfər), Toros kəndi (180 nəfər), İlli Qarakilsə (175 nəfər), Cızıqlar (174 nəfər), Böyük Şiştəpə (64 nəfər), Çorlu (28 nəfər), Cələb (206 nəfər) və Balıqlı (127 nəfər) [348, s.94] kəndlərində məskunlaşdırılmışlar ki, bu da üst-üstə 1320 nəfər təşkil edirdi. 1873-cü ildə əlavə olaraq köçürülən 5811 erməni Əlixan (230 nəfər), Başkənd (598 nəfər), Bavra (143 nəfər), Bozyoxuş (247 nəfər), Erməni Güllübulağı (151 nəfər), Dərəkəy (135 nəfər), Düzxaraba (328 nəfər), Qayqulu Qazancı (351 nəfər), Üçüncü Qarakilsə (323 nəfər), Qızılqoç (438 nəfər), Erməni Qızılkilsəsi (255 nəfər), Ciftəli (311 nəfər), Samurlu (165 nəfər), Kiçik Sarıyar (280 nəfər), Kefli (206 nəfər), Korbulaq (194 nəfər) [348, s.102-106] kəndlərində yerləşdirilmişlər.

Ağbaba mahalında olan 77 yaşayış məntəqəsində 1897-ci ildə 24118 nəfər əhali yaşamışdır. Bunlardan 10359 nəfərini azərbaycanlılar, 13497 nəfərini ermənilər təşkil edirdi [348, s.18-20]. Bu faktlardan aydın olur ki, çar Rusiyasının himayəsi altında Ağbaba mahalında demografik vəziyyət 1828-1897-ci illərdə ermənilərin xeyrinə əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmişdir.

1831-ci ildə Azərbaycanın Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasına daxil olan Gorus, Qafan, Sisyanda və Meğri nahiyələrində ermənilər azərbaycanlılardan üstünlük təşkil etmişdir. 1828-30-cu illərdə İran və Türkiyədən köçürülüb bu ərazilərə yerləşdirilən ermənilərin hesabına belə bir fərq yaranmışdır. Əslində XIX əsrin 20-ci illərində ərazidə azərbaycanlılar ermənilərdən çox olmuşdur.

1831-ci ildə Gorusda yaşayan 5039 nəfərin 343 nəfərini azərbaycanlılar, 4696 nəfərini ermənilər, Qafanda yaşayan 3612 nəfər əhalinin 1740 nəfərini azərbaycanlılar, 1872 nəfərini ermənilər, Meğridə yaşayan 2174 nəfər əhalinin 1143 nəfərini azərbaycanlılar, 1031 nəfərini ermənilər, Sisyanda yaşayan 3207 nəfər əhalinin 1052 nəfərini azərbaycanlılar, 2155 nəfərini ermənilər təşkil edirdi.

1886-cı ildə Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasına daxil olan Gorus, Qafan, Meğri və Sisyan rayonlarında 211 yaşayış məntəqəsi olmuşdur. Bu dövrdə Gorusda yaşayan əhalinin 24959 nəfərinin 200-nü azərbaycanlılar, 23168 nəfərini ermənilər, Qafanda yaşayan 19878 nəfər əhalinin 7178 nəfərini azərbaycanlılar, 12324-nü isə ermənilər, Sisyanda yaşayan 21072 nəfərin 7462 nəfərini azərbaycanlılar, 13145 nəfərini ermənilər, Meğridə yaşayan 8409 nəfərin 2611 nəfərini azərbaycanlılar, 4213 nəfərini ermənilər təşkil edirdi [348, s.166].

1897-ci ildə Qafan, Gorus, Meğri və Sisyanda 339 kənd olmuşdur. Gorusda yaşayan 25882 nəfərin 1505-ni azərbaycanlılar, 24124-nü ermənilər, Qafanda yaşayan 26317 nəfərin 11700-nü azərbaycanlılar, 14489-nu ermənilər, Meğridə yaşayan 9866 nəfərin 3998-ni azərbaycanlılar, 5765-ni ermənilər, Sisyanda yaşayan 25187 nəfərin 9828 nəfərini azərbaycanlılar, 14736-sını ermənilər təşkil edirdi [348, s.164-165].

Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasına daxil olan Gorus, Qafan, Meğri və Sisyan rayonları ilə bağlı statistik rəqəmlərdən aydın olur ki, Rusiya imperiyası İrandan və Türkiyədən köçürülən erməniləri həm də bu ərazilərdə yerləşdirmiş və demoqrafik vəziyyəti bilərəkdən ermənilərin xeyrinə dəyişdirmişlər. Digər tərəfdən əsrin əvvəllərində bu bölgədə yaşayan əhalinin 70%-ni, əsrin ortalarında 50 %-ni azərbaycanlılar təşkil edirdisə, əsrin sonunda bölgədə ermənilər çoxluq təşkil edirdi. Bu da onu göstərir ki, azərbaycanlılar Rusiya siyasətinin nəticəsi olaraq ermənilər tərəfindən öz ata-baba torpaqlarından zorla qovulmuşlar. Doğrudur, 1920-ci ilə kimi bu bölgələr (Gorus, Qafan, Meğri və Sisyan) Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasının tərkibinə daxil olmaqla Azərbaycan torpaqları idi. Lakin bir həqiqəti unutmayaq ki, bütövlükdə Cənubi Qafqaz, o cümlədən də Azərbaycan Rusiyanın təsir dairəsində idi. Onun müstəmləkəsi idi. Elə bu ərazidə də ermənilərin yerləşdirilməsi (Qarabağ və İrəvan xanlıqları ərazisində olduğu kimi) bilavasitə Rusiyanın əli ilə həyata keçirilirdi.

İndiki Ermənistanın ərazisində yerləşən **Dərələyəz mahalı** XIX əsrin əvvəllərində Naxçıvan xanlığının tərkibində

olmuşdur. Bu mahal Paşalı (Əzizbəyov, Vayk) və Keşişkənd (Yeğeqnadzor) rayonlarının ərazisini əhatə edirdi. Burada 1828-ci ilə kimi 4583 nəfər azərbaycanlı (1001 ailə), 147 erməni (58 ailə) yaşamışdır [335, s.647-648]. Mahalın ərazisinə 1828-30-cu illərdə İrandan 2838, Türkiyədən 27 erməni köçürülüb yerləşdirilmişdir [335, s.649].

1828-30-cu illərdə köçürülən ermənilər mahalın Xaçik (12 nəfər), Arpa (12 nəfər), Çivə (7 nəfər), Elpin (135 nəfər), Çanaxçı (179 nəfər), Qaşqa (65 nəfər), Keşişviran (43 nəfər), Qoytul (201 nəfər), Aynazur (50 nəfər), Yengicə (42 nəfər), Əyar (186 nəfər), Məlişkə (332 nəfər), Keşişkənd (128 nəfər), Ortakənd (91 nəfər), Başkənd (170 nəfər), Hors (56 nəfər), Dərətumb (121 nəfər), Əliqışlağı (92 nəfər), Həsənkənd (172 nəfər), Alxanpəyəsi (58 nəfər), Azadəğ (166 nəfər), Paşalı (98 nəfər), Martiros (206 nəfər) kəndlərində yerləşdirilmişdir [335, s.611-620; 348, s.158-162].

1830-1887-ci illərdə mahalın ərazisinə ermənilərin köçürülüb yerləşdirilməsi geniş vüsət almışdır. Bunun nəticəsində Dərələyöz mahalında ermənilərin sayı əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. 1873-cü ildə Dərələyöz mahalında 13498 nəfər azərbaycanlı, 11748 erməni, 1886-cı ildə 16841 nəfər azərbaycanlı, 16048 erməni, 1897-ci ildə 24254 nəfər azərbaycanlı, 17813 erməni olmuşdur.

İrəvan xanlığının əhalisinin 90 %-ni, faktlardan görünüyü kimi, azərbaycanlılar təşkil etmişdir. Bunu XIV əsrin sonundan 1827-ci ilə kimi İrəvan xanlığını yalnız azərbaycanlıların idarə etdiyi bir daha sübut edir.

XVIII əsrin II yarısında İrəvan xanlığı iqtisadi və siyasi cəhətdən zəifləmişdi. Məhz buna görə də Həsənəli xan Qacarın dövründə (1755-1762) Kartli-Kaxeti çarlığı İrəvanı özündən asılı vəziyyətə salmışdır. Kartli-Kaxeti çarı II İraklinin İrəvan xanlığı ərazilərinə hücumları onu daha da zəiflətdi. 1770-1780-ci illərdə, Hüseyinli xanın dövründə (1762-1783) II İraklı İrəvana bir neçə dəfə basqınlar etmişdir. Bu basqınlar xalqın vəziyyətini daha da ağırlaşdırmışdır. Vəziyyəti normallaşdırmaq məqsədi ilə Hüseyinli xan II İraklı ilə müqavilə bağlamaq

istəyir. Lakin Hüseynəli xan Kartli-Kaxeti çarı II İraklinin ağır təklifləri ilə razılaşmır və Azərbaycan xanlarının köməyindən istifadə edərək II İraklinin tələb etdiyi məbləği ödəmir [111].

XVIII əsrin 80-ci illərində İrəvan xanlığı müəyyən qədər gücləndi. Naxçıvan xanlığının zəif düşməsindən istifadə edib onun ərazisini işğal etdi. Lakin burada çox qala bilmədi və tezliklə geri çəkildi [111].

XVIII əsrin sonlarında Cənubi Qafqazın başqa bölgələri ilə yanaşı, İrəvan xanlığını da Rusiya öz tabeliyinə keçirmək niyyətində idi. 1783-cü il Georgiyevski müqaviləsinə əsasən Rusiyaya birləşən Gürcüstan bu aspektdə xüsusi iş aparırdı. Lakin 1787-ci ildə Türkiyə ilə başlanan müharibə Rusiyanın planını pozdu və İrəvan xanlığını ələ keçirə bilmədi. Bununla belə bu illərdə İrəvan xanlığı güclənmişdi. Düzgün siyasət aparan İrəvan xanı Kartli-Kaxetiya çarlığının asılılığından qurtardı.

Umma xan (Avar hakimi – İ.B.) 1785-ci ildə Gürcüstanı basqın etdi, oradan isə İrəvan xanlığı ərazisinə gəldi, onun şimal rayonlarını qarət etdi. Umma xan 1786-cı ilin yayına kimi İrəvan xanlığının ərazisində qaldı [111].

Bundan sonra 1789-cu ildə Bayazid paşalığı ilə İrəvan xanlığı arasında toqquşmalar olmuşdu. Bayazid paşalığı İrəvan xanlığının ərazisini tutmaq istəyirdi. Lakin Naxçıvan xanlığının köməyi ilə Bayazid paşalığının ordusunu məğlub edərək onu geri oturtdu [111]. Hətta Bayazid qoşununu geri oturdan İrəvan xanı Məhəmməd xan Bayazid qalasını mühasirəyə aldı. Bununla İrəvan xanı gücləndiyini sübut etdi ki, bu da onun müstəqil hərəkət etdiyini göstərirdi.

1795-ci ildə Ağa Məhəmməd xan Qacarın ordusu İrəvan xanlığına hücum etmiş, İrəvan qalasını 35 gün mühasirədə saxladıqdan sonra ələ keçirdi. 1796-cı ildə general V. Zubovun başçılığı ilə Rusiya qoşununun Cənubi Qafqaza yürüşü zamanı İrəvan xanı Məhəmməd xan Rusiyanın himayəsinə keçmək istədiyini bildirdi [83, s.79-83]. Lakin II Yekaterinanın ölümü bu işi yarımçıq qoydu. İşdən xəbər tutan Ağa Məhəmməd xan Qacar İrəvan xanını tutdu və onun yerinə Əmirgünə xanı təyin etdi. 1797-ci ildə Ağa Məhəmməd şah Qacar

öldükdən sonra əhali Əmirgünə xanı İrəvandan qovdu. İranın yeni şahı Fətəli şah İrəvan xanı Məhəmməd xanı həbsdən azad edərək yenidən İrəvana xan təyin etdi [17, s.79].

İrəvan xanlığı 1827-ci ilin oktyabr ayının 1-də Rusiya tərəfindən işğal olundu.

İrəvan xanlığının işğalından dərhal sonra, yəni 1827-ci il oktyabrın 6-da general İ.F.Paskeviçin əmri ilə müvəqqəti idarə üsulu yaradıldı. Müvəqqəti idarə üsulunun rəisi yerli qoşunun komandanı general Krasovski, İrəvan qalasının komendantı podpolkovnik Borodin və Nerses Aştaraketsi isə üzvlər təyin edildilər. Müvəqqəti idarə birbaşa general İ.F.Paskeviçə tabe idi. Bu idarəyə aşağıdakı vəzifələri icra etmək tapşırıldı:

1. Hakimiyyəti ələ almaq və xanlıq ərazisində sabitliyi bərpa etmək.
2. Hərbi obyektlərin, İrəvan, Sərdarabad qalalarının müdafiəsini təşkil etmək.
3. Dilican və Abaran vasitəsilə Gürcüstanla əlaqə yaratmaq.
4. İrəvan xanlığının var-dövlətini, o cümlədən, tərpənən və tərpənməz əmlakının siyahısını tərtib etmək.

1827-ci ilin axırlarında mənşəcə erməni olan X.Y.Lazerev I Nikolaya Azərbaycan ərazisində Rusiya imperiyasının tərkibində "Erməni dövləti" yaradılması haqqında layihə təqdim etmişdi. I Nikolay 1828-ci il martın 21-də fərman verdi. Həmin fərmana görə İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ləğv edildi. Əvəzində Azərbaycanın tarixi və qədim torpaqlarında yeni inzibati bölgü - "Erməni vilayəti" (Армянская область) yaradıldı [306, s.75-76; 83, s.21].

1828-ci il fevralın 10-da Təbriz şəhəri yaxınlığındakı Türkmənçay kəndində İranla Rusiya arasında sülh müqaviləsi imzalandı. Bu müqaviləyə əsasən İrəvan xanlığı Rusiyanın tərkibinə daxil edildi.

Erməni vilayətinin rəisi general-leytenant Aleksandr Çavçavadze təyin edildi. Buraya həm də iki nəfər rus hərbi xidmətçisi və əhəlinin imtiyazlı təbəqəsindən bir erməni və bir azərbaycanlı nümayəndəsi daxil idi.

1833-cü il iyunun 23-də Erməni vilayətinin inzibati quruluşu qanunu qəbul edildi. Bu qanuna əsasən İrəvan uyezdi dörd dairəyə (okruqa) bölündü: İrəvan, Şərur, Sürməli və Sərdərabad. Dairələrin rəisləri vəzifəsinə rus məmurları təyin edildi.

İrəvan dairəsinə Göyçə, Dərəçiçək, Qırxbulaq mahallarının ərazisi, Şərur dairəsinə isə Vedibasar, Zəngibasar və Gornibasar mahalları daxil idi. Sürməli dairəsinə Dərəkənd – Parçenis mahalı, Gornibasar və Vedibasar mahallarının Arazın sağ sahilində olan torpaqları daxil idi.

Sərdərabad dairəsinə keçmiş Saatlı, Talin, Seyid-Ax-saxlı, Abaran, Karpi və Sərdərabad mahallarının əraziləri daxil idi. XIX əsrin 30-40-cı illərində Azərbaycanda çarın idarə sisteminə uyğun olaraq keçmiş xanlıqlar və sultanlıqlar əyalətlərə və dairələrə çevrildi. İndiki Ermənistan ərazisində yerləşən Şəmşəddil (sonralar Berd rayonu adlandırıldı) Azərbaycanın tərkibində olmuş və distansiya adlandırılmışdır [21, s.580].

1837-ci ilin martında I Nikolay senator K.F.Qanı Zaqafqaziya göndərdi. O, Tiflisə gedib müəyyən məlumatları topladı. 1838-ci ildə öz layihəsi ilə birlikdə çara təqdim etdi. Çar I Nikolay müəyyən dəyişikliklər etməklə 1840-cı ilin aprel ayının 10-da K.F.Qanın təklif etdiyi layihəni qəbul etdi.

1840-cı il 10 aprel qanununa əsasən Zaqafqaziya iki böyük inzibati əraziyə bölündü: Gürcü-İmeretiya quberniyası və Xəzər-Kaspi vilayəti. Bunlar 18 qəzadan və 72 rayondan ibarət idi.

Gürcü – İmeretiya quberniyasına aşağıdakı qəzalar daxil idi: Tiflis, Qori, Telavi, Balakən, Kutaisi, Yelizavetapol, İrəvan, Aleksandropol, Naxçıvan, Axalsıx və Quriya qəzaları. Quberniyanın mərkəzi Tiflis şəhəri idi.

Xəzər vilayətinə Şirvan, Qarabağ, Şəki, Bakı, Dərbənd və Quba qəzaları daxil idi. Mərkəzi Şamaxı şəhəri idi.

I Nikolayın 1840-cı il 10 aprel tarixli qanununa əsasən Erməni vilayəti ləğv edildi. İrəvan, Naxçıvan qəzaları, Ordubad dairəsi və yeni təşkil edilmiş Aleksandropol qəzası Gürcü – İmeretiya quberniyasına daxil edildi [306, s.84].

Çarın 1840-cı il 10 aprel qanununun əsas məqsədi Cənubi Qafqazda çar üsuli idarəsini möhkəmlətmək idi. Bu da

xalq arasında narazılıqla qarşılandı. Xalqın narahatlığını azaltmaq məqsədi ilə çar I Nikolay Qafqaz komitəsinin sədri Çernişevi və dövlət katibi Rozeni Cənubi Qafqaza göndərdi. Çarın nümayəndələri yerlərdəki vəziyyəti öyrəndikdən sonra xalqı sakitləşdirmək məqsədi ilə 1840-cı il 10 aprel qanununda müəyyən dəyişikliklər edildi.

Çar rejimini Qafqazda, o cümlədən keçmiş İrəvan xanlığı ərazisində möhkəmlətmək məqsədilə I Nikolay 1844-cü ildə Qafqazda canişinlik yaratdı və M.S.Voronsovu Qafqaz canişini təyin etdi. Çar ona geniş səlahiyyətlər verdi. M.S.Voronsov böyük ustalıqla çarın siyasətini bölgədə həyata keçirməyə başladı. Cənubi Qafqazın müxtəlif idarəetmə strukturlarına böldü. İrəvan xanlığının ərazisi, Gürcüstan və Azərbaycanın müxtəlif bölgələri mülki idarə, Osetiya, Quriya, Car-Balakən və başqa bölgələr hərbi-mülki idarə, dağlılar hərbi idarə üsulu ilə idarə olunmağa başlandı.

1846-cı il dekabrın 14-də Qafqaz canişini M.S.Voronsovun təklifi əsasında çar I Nikolay yeni qanun qəbul etdi. Bu qanuna əsasən Cənubi Qafqaz yeni inzibati əraziyə bölündü. Gürcü-İmeretiya quberniyası ilə yanaşı, Kaspi vilayəti əsasında dörd quberniya təşkil edildi: Tiflis, Kutaisi, Şamaxı və Dərbənd quberniyaları. 1860-cı ildə Bakı, 1868-cı ildə isə Yelizavetpol (Gəncə) quberniyası yarandı.

İrəvan, Aleksandropol, Naxçıvan qəzaları Tiflis quberniyasına daxil edildi. Quberniyanın mərkəzi yenə Tiflis şəhəri oldu.

1849-cu il iyunun 9-da Ali fərmanla İrəvan quberniyası yaradıldı. Fərman 1850-ci il yanvarın 1-dən qüvvəyə mindi. Mərkəzi isə İrəvan şəhəri idi.

İrəvan, Aleksandropol, Naxçıvan, Ordubad, Yeni Bayazid İrəvan quberniyasının tərkibinə daxil idi. 1862-ci ildə Aleksandropol qəzasından ayrılan Loru Tiflis quberniyasına, 1867-ci il fərmanı ilə Ordubad qəzası ləğv edilərək Naxçıvan qəzasına birləşdirildi və bu fərmanla Eçmiədzin qəzası yaradıldı. 1867-ci il bölgüsündən sonra İrəvan quberniyasının tərkibinə İrəvan, Aleksandropol, Naxçıvan, Yeni Bayazid və Eçmiədzin qəzaları daxil idi. 1874-cü ildə yeni inzibati ərazi böl-

güsü aparıldı. Əlavə olaraq iki qəza – Şərur-Dərələyəz və Sürməli qəzaları yaradıldı. Beləliklə, İrəvan quberniyasına daxil olan qəzaların sayı yeddi oldu: İrəvan, Aleksandropol, Naxçıvan, Yeni Bayazid, Eçmiədzin, Şərur-Dərələyəz və Sürməli.

İrəvan quberniyasının sahəsi 24,5 kv.verst, əhalisi 452001 (1871) nəfər olmuşdur. Quberniyanın başçısı çar tərəfindən təyin edilən general-qubernator idi.

Qəzaların general-qubernator tərəfindən təyin olunan və milliyyətə rus olan rəislər idarə edirdilər. Bütün işlər qəza rəisləri tərəfindən idarə olunurdu. O, ilk növbədə çarizmin ərazidə möhkəmlənməsi qayğısına qalır, dövlət əmlakının qorunub saxlanılması, meşələrin qorunmasını təşkil edirdi. Qəzalara tabe olan kəndləri kətxudalar idarə edirdi və onlar rəislərinə tabe idilər.

Gorus, Qafan, Sisyan, Meğri rayonları Zəngəzur qəzasına daxil idi. Zəngəzur qəzası Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasına tabe idi. Loru qəzası Tiflis quberniyasının tərkibində idi.

1. **Aleksandropol qəzası.** 1849-cu ildə İrəvan quberniyası yarandığı vaxtdan Aleksandropol qəzası təşkil edilmiş və İrəvan quberniyasının tərkibinə daxil edilmişdir. Bu qəzanın tərkibinə indiki Ermənistanın Düzkənd (Axuryan), Ağin (Ani), Artik, Qızılqoç (Qukasyan) rayonlarının əraziləri, eləcə də Talin və Hamamlı (Spitak) rayonlarının bəzi kəndləri daxil idi. Aleksandropol qəzasının mərkəzi Gümrü şəhəri idi.

2. **Eçmiədzin qəzası.** İrəvan quberniyasının ən böyük qəzalarından biri olmuşdur. 1828-ci ildə Rusiya tərəfindən işğal edilmiş ərazilərdən biridir. Bu qəza 1874-cü ildə yaradılaraq İrəvan quberniyasının tərkibinə daxil edilmişdi. Bu qəzanın tərkibinə Eçmiədzin, Əştərək, Sərdarabad (Oktemberyan), Talin və Abaran rayonlarının əraziləri daxil idi.

3. **İrəvan qəzası.** İrəvan quberniyasının tərkibinə daxil olan qəzalardan biri də İrəvan qəzası idi. İrəvan qəzası quberniyanın ən böyüyü idi. Azərbaycanlılar çoxluq təşkil edirdi. Ermənistan İnqilab Komitəsinin 1921-ci il 21 iyul tarixli dekreti ilə Qəmərli, Ağhəməzli, Baş Gərnı, Kotayk, Axta nahiyələri İrəvan qəzasının tərkibinə daxil edilmişdir. Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi Rəyasət heyətinin qərarı ilə İrəvan qəzasında

yeni dəyişikliklər edilmiş, Məgri, Dərələyəz, Əştərək, Talin, Kotayk, Axta, Qəmərli, Qurduqulu (Oktemberyan), Vedi rayonlarının əraziləri qəzanın inzibati-ərazi bölgüsünə daxil edilmişdir [351, s.508; 65, s.193].

4. **Yeni Bayazid qəzası.** İrəvan quberniyasının qəzalardan biri Yeni-Bayazid qəzası adlanırdı. Qəzanın ərazisi XV-XIX əsrlərdə İrəvan xanlığının ərazisinə daxil olmuş və Göyçə mahalı adlanmışdır [351, s.208]. Ermənistan Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra Göyçə mahalı Yeni-Bayazid qəzası adı ilə İrəvan quberniyasının tərkibinə daxil olmuşdur. 1919-cu ildə qəza Ermənistana verilərkən onun ərazisinə Basarkeçər, Yeni-Bayazid (Kamo) rayonları, Axta (Razdan) rayonunun ayrı-ayrı kəndləri daxil idi. Türkiyənin Bayazid vilayətindən ermənilər köçürülüb (1828-ci il Türkmənçay müqaviləsindən sonra) bu ərazidə yerləşdirildiyi üçün qəza Yeni-Bəyazid adlandırılmışdır.

5. **Zəngəzur qəzası.** Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasına daxil olan qəzalardan biri də Zəngəzur qəzasıdır. Zəngəzur qəzası Azərbaycanın Laçın, Qubadlı, Zəngilan rayonlarını, eləcə də indi Ermənistan adlanan respublikanın Gorus, Qafan, Sisyan, Məgri rayonlarını əhatə edirdi.

6. **Şərur-Dərələyəz qəzası.** Şərur-Dərələyəz qəzası 1874-cü ildə yaradılmış, 1920-ci ilədək Azərbaycanın tərkib hissəsindən biri olmuşdur. Bu qəza Azərbaycanın Şərur zonasını və indiki Ermənistanın Keşişkənd (Yeğeqnadzor), Paşalı (Əzizbəyov, Vayk) rayonlarının ərazilərini əhatə edirdi.

7. **Loru-Pəmbək qəzası.** İndiki Ermənistan ərazisində tarixən yaradılmış qəzalardan biri də Loru-Pəmbək qəzası idi. 1842-ci ilədək Pəmbək qəzasına Qarakilsə (Kirovakan şəhəri, Quqark rayonu, Calaloğlu (Stepanavan) və Gümrü (Leninakan) qəzasının bir hissəsi və Hamamlı (Spitak) rayonu daxil idi. Əslində XIX yüzilliyin əvvəllərindən bu ərazinin "Ermənistan" anlayışı ilə əlaqəsi yox idi.

1821-ci il 18 yanvar "Manifest"i ilə Gürcüstan rəsmi surətdə Rusiyaya birləşdirildi. O zaman Gürcüstanın tərkibinə aşağıdakı qəzalar daxil idi: 1. Kartli; 2. Şəmşəddil (onun bir hissəsi indiki Şəmşəddin rayonudur); 3. Pəmbək-Şörəgəl (Ca-

laloğlu, Qarakilsə, Hamamlı, Qızılqoç, Gümrü rayonu; bir neçə kənd istisna edilməklə bütövlükdə indiki Artik, Abaran rayonlarının yarısı); 4. Samsxetiya (Qazax, İcevan, Dilican rayonları, Allahverdi rayonuna aid olan bir neçə kənd); 5.Xevsuriya; 6. Pşaviya; 7. Tusiya [348, s.XXVI; 65, 304].

8. **Qazax qəzası.** Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasına daxil olan Qazax qəzası həm də indiki Ermənistanın Çəmbərək (Krasnoselo) rayonunun bir hissəsini (Yarıxpəyə, Göl-kənd, Çaykənd, Əmirxeyir, Bəriyabad, Qaraqaya, Çıvıxlı), İcevan rayonunu və Dilican şəhərini əhatə edirdi.

9. **Sürməli qəzası.** XIX əsr inzibati-ərazi bölgüsünə əsasən Sürməli qəzası İrəvan quberniyasına daxil idi. Bu qəza üç polis sahəsinə bölünmüşdü [280, s.125-127]. Həmin ərazi Türkiyənin tarixi torpaqları olduğu üçün Sürməli qəzasına daxil olan kəndlər haqqında məlumat verməyi lazım bilmədik.

1918-ci ildə "Daşnaksütyun" partiyası Ermənistanda öz hakimiyyətlərini qurmaq məqsədilə Zəngəzurda, Göyçədə, Dərələyəzdə, Zəngibasarda, Vedidə minlərlə azərbaycanlı – qocaları, uşaqları, qadınları vəhşicəsinə qətlə yetirdilər.

1918-ci ildə yaranan Zaqafqaziya komissarlığını mayda Zaqafqaziya seymi əvəz etdi [17, s.85]. Lakin bu ittifaq uzun sürmədi.

1918-ci il mayın 26-da erməni nümayəndələri seymdən çıxıb Ermənistan hökumətini qurmaq üçün bəyanat verdilər. 1918-ci il mayın 28-də Ermənistan Respublikasının yaranması rəsmən elan edildi.

Beləliklə, tarixdə ilk dəfə olaraq ermənilər öz dövlətlərini yaratdılar. Ermənistan dövlətinin tarixi də 1918-ci ilin mayın 28-dən başlayır. T.Köçərli yazır: "378-ci ildə Ermənistan İranla Bizans arasında bölünəndən sonra əsrlər boyu, ta 1918-ci ilə qədər, yəni 15 əsr ərzində nə müstəqil, nə yarım müstəqil Ermənistan olub" [119, s.17].

1920-ci noyabrın 29-da XI Qızıl Ordu indiki Ermənistanı işğal etdi. Ermənistan Sovet Respublikası yaradıldı. F.Ağasıoğlunun qeyd etdiyi kimi, Miladdan öncə Azərbaycanın batı bölgələrində (Qərbi Azərbaycanda – İ.B.) qaşqay, qamər, qızıl,

polad, ərmən, ağ hun, kuman, kedar, gögər, qorus, dəli, qapan, azər, şad, zəngi türk tayfaları azər xalqının formalaşmasında mühüm rol oynayan İrəvan mahalı 1920-ci ilə kimi beş min il fasiləsiz azər-türk boylarının ölkəsi olmuşdur [4, s.73].

Ermənistanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Ermənistan Sovet Şuralar Cəmiyyəti Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi Rəyasət heyəti 12 iyul 1929-cu ildə "Ermənistan Sovet Şuralar Cəmiyyəti territoriyasını (ərazisini-İ.B.) rayonlaşdırmaq haqqında" qərar qəbul etmişdir. Bu qərarı Ermənistan SŞC-nin MİK-si Ermənistan Sovet Şuralar Cəmiyyəti işçi-kəndli və qızıl əsgərlər şuralarının VI qurultayının "Ermənistan SŞC daxilində idarəvi – iqtisad yeni rayonlaşdırma ifa etmək (yaratmaq – İ.B.) haqqında" qərarına əsasən qəbul edilmişdir. Həmin qərar indiki Ermənistanın tarixi coğrafiyası ilə bilavasitə bağlı olduğu üçün onu burada tam verməyi məqsəduyğun hesab edirik.

Ermənistan SŞC (Erm.SSR – İ.B.) MİK-nin 12 iyul 1929-cu ildə qəbul etdiyi qərarla deyilir:

1. E.S.Ş.C. (Ermənistanın Sovet Şuralar Cəmiyyəti – İ.B.) indi mövcud olarn idarəvi* təşkilatını rəf etmək (ləğv etmək – İ.B.).
2. "Qəza" idarəvi termini eyni ilə buraxıb onu rusca "okruq" mənası ilə işlətmək. "Nahiyyə" idarəvi terminini qaldırıb onu "rayon" termini ilə əvəz etmək.
3. İndi Nor (Yeni – İ.B.) Bayazid qəzasını Sevan qəzası adlandırmaq.
4. Bütün E.S.Ş.C. (Erm. SSR – İ.B.) territoriyasını (ərazisini – İ.B.) aşağıda beş qəzalara təqsim etmək (bölmək – İ.B.).

a) İrəvan qəzası,mərkəzi İravan** , hansına aşağıda on rayon*** daxildir:

* Qərarın orfoqrafiyası imkan daxilində olduğu kimi saxlanılır.

** Qərarla qəzanın adı İrəvan, şəhərinin adı İravan kimi yazılır.

*** Qərarın mətnində miqdar saylarından sonra gələn isimlər cəm şəkilçisi qəbul etmiş formada yazılır.

- 1) Meğri rayonu, mərkəzi – Meğri;
- 2) Dərələyəz rayonu, mərkəzi – Keşişkənd;
- 3) Aştarak rayonu, mərkəzi – Aştarak;
- 4) Talin rayonu, mərkəzi – Talin;
- 5) Kodaik rayonu, mərkəzi – Aramus;
- 6) Razdan rayonu, mərkəzi – Nəraqavit;
- 7) Kəmərlı rayonu, mərkəzi – Kəmərlı;
- 8) Kurdkulu rayonu, mərkəzi - Kurdukulu;
- 9) Vağarşabad rayonu, mərkəzi – Vağarşabad;
- 10) Vedi rayonu, mərkəzi – Vedi.

b) Leninkakan qəzası, hansına aşağıdakı yeddi rayon daxil idilər:

- 1) Ağbaba rayonu, mərkəzi – Amasiya;
- 2) Kızılköç rayonu, mərkəzi – Kızılköç;
- 3) Düz kənd rayonu, mərkəzi – Düz kənd;
- 4) Hacıxəlil rayonu, mərkəzi – Hacı Xəlil;
- 5) Molla Göyçay rayonu, mərkəzi – Molla Göyçay;
- 6) Hamamlı rayonu, mərkəzi – Hamamlı;
- 7) Abaran rayonu, mərkəzi – Alıquçak;

c) Lori qəzası, mərkəzi Karakilis, hansına aşağıdakı beş rayon daxildir:

- 1) İcəvan rayonu, mərkəzi – İcəvan;
- 2) Karakilsə rayonu, mərkəzi – Karakilsə;
- 3) Allahverdi rayonu, mərkəzi – Allahverdi;
- 4) Stepanavan rayonu, mərkəzi – Stepanavan;
- 5) Şəmşəddin rayonu, mərkəzi – Bört.

ç) Sevan (səbiq Nor Bayazid) qəzası, Mərkəz – Yelenovka, hansına aşağıdakı altı rayon daxil edir:

- 1) Alapars rayonu, mərkəzi – Alapars;
- 2) Axta rayonu, mərkəzi – Axta;
- 3) Nor Bayazid rayonu, mərkəzi – Nor Bayazid;
- 4) Martuni rayonu, mərkəzi – Martuni;
- 5) Basar-keçər rayonu, mərkəzi – Basar-keçər;
- 6) Karmirgyuğ (Qırmızı kənd) rayonu, mərkəzi – Karmirgyuğ (Qırmızı kənd).

d) Zəngəzur qəzası, mərkəzi Qoris, hansına aşağıdakı üç rayon daxildir:

- 1) Qoris rayonu, mərkəzi – Qoris;
- 2) Kapan rayonu, mərkəzi – Kapan;
- 3) Sisyan rayonu, mərkəzi – Karakilisa.
5. İrəvan qəzasına daxil olan 10 rayonda
 - 1) Meğri rayonu öz hüdudları ilə eyni qalır.
 - 2) Dərələyəz rayonu Keşişkənd və Paşalı nahiyələrindən təşkil olunur.
 - 3) Aştarak rayonu indi eyni nahiyəsindən (Tiğit, Qaraşamp, Karaçoran, Arkel və Tulinəbi kəndləri daxildir, bunlar Alapars rayonuna keçir), Samaqar nahiyəsinin Patrinç, Ucan, Koş, Avan, Karacalar, Mazda, Kotur və Abaran nahiyəsinin Hamamlı kəndlərindən təşkil olunur.
 - 4) Talin rayonu həmin nahiyəsindən (MİRZƏXAN və AIRISIFAT kəndləri daxil olmayaraq, bu kəndlər Kurdukulu rayonuna keçir və Samaqar nahiyəsinin Yuxarı və Aşağı Qalaqut, Karabad, Dian, Baysəz, Yuxarı və Aşağı Ağcaqala, Əgərək, Bağcacıq, Yeşil və Sıçanlı kəndlərindən təşkil olunur.
 - 5) Kotayk rayonu indi eyni nahiyəsindən (KYANQAN, DƏLLƏKLU, KUYLU, DƏVƏXARAB, KIZILKULA, NOVO NIKOLAYEVKA, NURNUZ kəndləri daxil olmayaraq, bu kəndlər Alapars rayonuna keçir) və Baş Gəmi nahiyəsinin Artiz, Erməni Türk Koğt, Baş Gəmi, Voğcabərt, Kərpicli və Avdallar kəndlərindən təşkil olunur.
 - 6) Razdan rayonu eyni nahiyəsinin indi hüdudları ilə Baş Gəmi nahiyəsinin Şorbulaq, Bitlicə, Craşen kəndlərindən və bütün Zəngəzur (Zəngibasar olmalıdır – İ.B.) nahiyəsindən (Yuxarı və Aşağı Xatunarxları, Kamarlu, Karaboğaz, Yuxarı və Aşağı Karxun, Yuxarı və Aşağı Türkmənli, Xaraba Kolanılı, Kayaran və Darabağ kəndlərindən savayı, bunlar Vağarşabad rayonlarına keçir) təsdiq olunur.

- 7) Kəmərli rayonu həmin nahiyyəsindən (Şuqayıb, Xaraba Kotanlı və Seyid Kotanlı kəndlərindən savayı ki, Vedi rayonuna keçir) və Baş Gərni nahiyyəsinin Yeranos kəndindən təşkil olunur.
- 8) Kurdukulu rayonu həmin nahiyyəsindən indiki öz hüdudları ilə Talin nahiyyəsinin Mirzəxan və Ayrı-sıfat kəndlərindən təşkil olunur.
- 9) Vağarşabad rayonu Samaqar nahiyyəsinin Talış, Şamiram, Frankanots, Ayarlu, Hacı Qara, Daşt, Doxs, Hacılar, Şahumyan, Ağavnadun, Kıznavuz, Ağcaqala, Muğancıq, Krampa, Yuxarı və Aşağı Aynalı, Samaqar, Haytağ, Qorraqan, Körpəlu, Əlibəyli, Erməni və Türk Ziyvə, Kolanlı, Aşağı və Yuxarı Güllübulaqlı kəndlərindən, Zəngibasar nahiyyəsinin Yuxarı və Aşağı Xatunarx, Kəmərli, Qarğabazar, Karxun, Yuxarı və Aşağı Türkmənli, Karabağ və Kayaran kəndlərindən təşkil olunur.
- 10) Vedi rayonu, öz indi hüdudları ilə həmin nahiyyəsindən, Baş Gərni nahiyyəsinin Bayburt, Böyük və Xırda Gilanlar, Yellicə, Gölaysor, Molla Əhməd, Şəhriyar, Körpü kənd, Qaladibi, İmirzi, Alikırık nahiyyəsinin Şuqayıb, Xaraba Kotanlı və Seyid Kotanlı kəndlərindən təşkil olunur.

6. Leninakan qəzasına Leninakan qəzası (Talin nahiyyəsi daxil olmayaraq), Loru-Pəmbək qəzasının Hamamlı nahiyyəsi və Eçmiədzin qəzasının Abaran nahiyyəsi (Hamamlı, Kırəşli, Bujakan və Cala kəndləri daxil olmayaraq) daxil olurlar.

Leninakan qəzasına aşağıdakı kəndlər daxil olurlar:

- 1) Ağbaba rayonu, indiki nahiyyə, dəyişiksiz.
- 2) Kızılkoç rayonu, indiki nahiyyə, dəyişiksiz.
- 3) Düzkənd rayonu, indiki nahiyyədən, dəyişiksiz və Molla Göyçay nahiyyəsinin Kələli, Kaplı, Talıboğlu, İmirxan, Kutniqışlaq və Kaftarlı nahiyyəsinin İlxıabi, Panik və Xırda Parni kəndlərindən.
- 4) Molla-Göyçay rayonu, bu maddənin 3-cü bəndində göstərilən kəndlərdən (Düzkənd rayonundan ke-

çən) və Kaftarlı nahiyəsinin Artik və Məçidli və kəndlərindən savayı, indiki hüdudları ilə həmin nahiyədən təşkil olunur.

5) Hacı Xəlil rayonu, həmin nahiyədən, Kaftarlı nahiyəsindən təşkil olunur.

6) Hamamlı rayonu, həmin nahiyədən təşkil olunur.

7) Abaran rayonu, öz indiki hüdudlarından təşkil olunur.

7. Loru qəzası. Hamamlı və Karmirgyuğ nahiyələri daxil olmayaraq indi Lori, Lori-Pəmbək və Dilican qəzalarından təşkil olunur.

Lori qəzası rayonları:

1) Stepanavan rayonu, indiki Stepanavan və Varansovka nahiyələrindən və Disək nahiyəsinin Zorgək və Kolagirən kəndlərindən təşkil olunur.

2) Allahverdi rayonu, indiki hüdudları ilə həmin nahiyədən və Barana nahiyəsinin Barana, Dovoğ, Koğp, Qalaca və Disək nahiyəsinin Vaçakan, Dzatər, Disək, Sadi Bağdi, Qarinç, Marts, Lorud, Şamud, Stan və Ahnidzor kəndlərindən təşkil olunur.

3) Karakilsə rayonu, indiki hüdudları ilə həmin nahiyədən və Disək nahiyəsinin Şahalı, Qamışqut, Xacigyuğ və Sismadan kəndlərindən təşkil olunur.

4) İcəvan rayonu, indi İcəvan və Dilican nahiyələrinin (sonuncunun Simonovka və Çubuxlu kəndləri daxil olmaqla) Barana nahiyəsinin Koti, Dostlu, Kışkotan, Voskəbar, Bağnis və Cücəvank və Karmirkyuğ nahiyəsinin Gölkənd, Çaykənd, Karakala (Qaraqaya – İ.B.), Yanıq – Pəyə və Əmirxer kəndlərindən təşkil olunur.

5) Şəmşəddin rayonu, indiki hüdudları ilə həmin nahiyədən təşkil olunur.

8. Sevan qəzası, indiki Nor Bayazid qəzasından, Dilican qəzasının Qırmızı kənd nahiyəsindən, İrəvan qəzasının Aştarak və Abaran nahiyəsinin bir qismindən və Dərələyəz qəzasının Alagöllər otlaqlarından təşkil olunur.

1) Sevana daxil olan rayonlardan Alapars rayonu, Kotayk nahiyəsinin Qyanqan (Kənkan – İ.B.), Dəlləkli, Kuylu,

Dəvəxaraba, Kızqala, Novonikolayevka, Nurnuz, Aştarak nahiyəsinin Tiğit, Qəlaşamp, Karaçoran, Argel, Tulinəbi, Abaran nahiyəsinin Kirəşli, Bujakan və Kala, Axta nahiyəsinin Yuxarı və Aşağı Kağsı, Solak, Bicni, Alapars, Suxoy fontan, Tezxab, Arxkənt və Ağveran kəndlərindən təşkil olunur.

2) Axta rayonu Yelenovka və Axta nahiyələrindən (birinci bənddə göstərilən kəndlərindən başqa ki, Alapars rayonuna keçirilir) və Dilican qəzasının Simonovka və Çubuxlu kəndlərindən təşkil olunur.

3) Nor Bayazid rayonu, indiki hüdudları ilə həmin nahiyədən təşkil olunur.

4) Martuni rayonu, indiki hüdudları ilə dəyişilmədən həmin nahiyədən təşkil olunur.

5) Basar-keçər rayonu, öz indiki hüdudları ilə (Cil və Babacan kəndlərindən savayı ki, Kırmızı kənd rayonuna keçir) həmin nahiyədən təşkil olunur.

6) Kırmızı kənd rayonu, həmin nahiyədən və Basar-keçərdən keçirilən Cil və Babacan kəndlərindən təşkil olunur.

9. Zəngəzur qəzasının yeni rayonları həmin nahiyələrdən və indiki öz hüdudları ilə dəyişmədən təşkil olunur.

10. İdarəvi-iqtisadi təqsimat 1929-cu ilin oktyabrın 1-dən həyata keçirilir [131].

İndiki Ermənistan ərazisində rayonlaşdırmanın yeni forması 1930 və 1937-ci illərdə sistemli təşkil edilmişdir.

9 sentyabr 1930-cu ildə indiki Ermənistanda 23 rayon (Ellər, Ağbaba, Abaran, Vedi, Artaşat, Artik, Əştərək, Basar-keçər, Gorus, Quqark, İcevan, Nor Bayazit, Qafan, Martuni, Meğri, Sərdarabad, Axta, Sisiyan, Stepanavan, Talin, Allahverdi, Şəmşəddin, Eçmiədzin), 15 oktyabr 1931-ci ildə 2 rayon (Əzizbəyov, Keşişkənd) yaradılmışdır [354, s.13-86].

5 dekabr 1936-cı ildə Zaqavqaziya Federasiyasının ləğvi ilə əlaqədar indiki Ermənistanda 31 dekabr 1937-ci ildə əlavə olaraq 8 rayon (Ani, Düzkənd, Qızılqoç, Kalinino, Krasnoselo, Barana, Sevan, Hamamlı) yaradılmışdır [354, s.17, 21, 50, 53, 63, 73, 77, 82]. Bundan başqa, respublikanın ərazisində 15

mart 1972-ci ildə Alagöz (Araqadz), Nairi rayonları təşkil edilmişdir [354, s.27, 71].

1991-ci ilə qədər Ermənistan SSRİ-nin tərkibində oldu və kommunistlər tərəfindən idarə olundu. İğdıroğlu doğru olaraq yazır: "Kavkaz Ermənistanının m.ö. 521-ci ildən 333-cü ilə qədər Pers vilayətinə, m.ö. 215-ci ilə qədər Makedoniyaya bağlı bir ərazi parçası, m.ö. 190-cı ilə qədər Selefkilərə bağlı bir vilayət, m.ö. 220-ci ilə qədər Roma və Perslər arasında el dəyişdirən bir yer, V əsrə qədər Sasani, VII əsrdə Bizanas, X əsrə qədər Ərəb və Bizansın tabeliyində, XI əsrdən XIX əsrin II yarısına qədər (əslində I yarısına qədər – İ.B.) Türkiyənin hakimiyyəti altında və nəhayət, XIX əsrin II yarısından (XIX əsrin I yarısından – İ.B.) günümüzdə qədər (1991-ci ilə qədər – İ.B.) Çar Rusiyası ilə onun xələfi olan Sovet Rusiyasının himayəsi altında olmuşdur. Hanı müstəqil torpaq, harada milli erməni möhürü [338, s.37]. 1991-ci ildə isə SSRİ-nin dağılması ilə bağlı indiki Ermənistan müstəqilliyini elan etdi.

Ermənistan Konstitusiyasına əsasən 1996-cı ildə respublikada rayon inzibati-ərazi bölgüsü ləğv edildi və yeni inzibati-ərazi bölgüsü aparıldı. Yeni inzibati-ərazi bölgüsünə əsasən indiki Ermənistan ərazisində 10 vilayət, eləcə də vilayət hüququnda Yerevan şəhəri qurumu yaradıldı.

1. **Şirak vilayəti.** Bu vilayətin inzibati-ərazi bölgüsünə Ani, Artik, Axuryan, Amasiya, Aşotsk (Qukasyan) rayonlarının əraziləri daxildir.

2. **Lori vilayəti.** Kalinino, Tumanyan, Stepanavan, Spitak, Quqark rayonlarının inzibati-ərazi bölgüləri daxildir.

3. **Tavuş vilayəti.** Buraya Noemberyan, İcevan, Şəmşəddin rayonlarının əraziləri daxildir.

4. **Araqadzon vilayəti.** Talin, Əştərək, Abaran, Araqadz rayonlarının inzibati-ərazi bölgüləri hüduqlarında yaradılmışdır.

5. **Kotayk vilayəti.** Razdan, Kotayk, Nairi rayonları daxildir.

6. **Keğarkunik vilayəti.** Buraya Krasnoselo, Vardenis, Martuni, Kamo, Sevan rayonlarının yaşayış məntəqələri daxildir.

7. **Armavir vilayəti.** Bağramyan, Armavir, Eçmiədzin rayonlarının ərazisi daxildir.

8. **Ararat vilayəti.** Masis, Artaşat, Ararat rayonlarının inzibati bölgələrini əhatə edir.

9. **Vayotsdzor vilayəti.** Əzizbəyov (Vayk) və Yeğeqnadzor rayonları daxildir.

10. **Syünik vilayəti.** Bu vilayət Meğri, Qafan, Gorus, Sisyan rayonlarının əraziləri əsasında yaradılmışdır [205, s.229-230].

Onu da qeyd edək ki, bu inzibati-ərazi bölgüsü XVIII əsrdə fəaliyyət göstərən İrəvan xanlığının inzibati-ərazi bölgüsü ilə eynidir. İnzibati-ərazi bölgüsü sadəcə olaraq **mahallar** əvəzinə **vilayətlər** adlandırılıb [205, s.229].

İndi Ermənistan adlandırılan Qərbi Azərbaycan ərazisində başqa ölkələrdən, dövlətlərdən köçürülərək məskunlaşan ermənilər indiki erməni dövlətini beləcə yaratdılar.

**QƏRBİ AZƏRBAYCAN
TOPONİMLƏRİNİN ƏSAS MƏNBƏLƏRİ
VƏ TƏDQIQAT TARİXİ**

2.1. Qərbi Azərbaycan toponimlərinin əsas mənbələri.

Indiki Ermənistan ərazisi türk mənşəli toponimlərlə zəngindir. Ərazinin toponimik materialları üzrərində apardığımız müşahidələrdən sonra tam aydın oldu ki, toponimlərin 90%-i Azərbaycan-türk mənşəli, 10 %-i isə ərəb mənşəlidir. Ümumiyyətlə, burada tarixən erməni mənşəli toponimlər olmamışdır.

İndiki Ermənistanın Azərbaycan (türk) mənşəli toponimləri, eləcə də burada tarixən yaşayan qədim türk tayfaları haqqında ilk məlumatları qədim Roma, yunan və erməni mənbələrində əldə etmək olur.

İndi Ermənistan adlanan ərazinin toponimlərinin diaxronik aspektdə izahında qədim yazılı mənbələrdə qeydə alınmış coğrafi adlar da diqqət mərkəzində dayanmışdır.

Eramızın əvvəllərində yaşamış Strabon "Coğrafiya" əsərində indiki Ermənistan ərazisində yerləşən Sakasene, Araksene, Artaksat, Qoqarena toponimlərinin [329, s.482-488], Mantiana hidroniminin [329, s.498], sirak, aparan, pasian, toxar, kimmer [329, s.469-483] etnonimlərinin adlarını çəkir.

Eramızdan əvvəl I əsrdə Ön Asiyada böyük dövlət olan Urartu ilə bağlı müəyyən daş kitabələr tapılmışdır. Bu daş kitabələrdə indiki Ermənistan ərazisində yerləşən Eriax (Gümrü rayonu ərazisində), Arkukini (Göyçə gölünün cənub şərqində), Uelikuxi (Göyçə gölünün qərbində), Adaxuni, Lueruxi (Göyçə gölünün şərqində) [308, s.46-49], Kumeni (Gümrünün yaxınlığında), Urtexuni (Göyçə gölü hövzəsində), Qelakuni (Göyçə gölünün adı və onun ətrafındakı ərazi), Elar (Ellər – İ.B.) (Göyçə gölü hövzəsində), Darani (İrəvan şəhəri

yaxınlığında) [291, s.175, 329, 424] paleotoponimləri və kimmer və sak etnonimləri [309, s.49] qeyd edilmişdir.

V-VII əsrlərə məxsus erməni mənəblərində indi Ermənistan adlanan ərazidə türk mənşəli toponimlərdə əksini tapmışdır.

V əsrdə yaşamış Moisey Xorenskidə Şirak, Quşar, Gəngər, Quqar, Qnaşir toponimləri qeyd edilmişdir [123, s.91].

"VII əsr erməni coğrafiyası" əsərində indi Ermənistan adlanan ərazinin türk mənşəli toponimləri öz əksini tapmışdır: Quqark, Tuaratsatala (Tövrətala), Karadunis (Qaradon), Tanqrman (Tanrı yeri), Tərnəvan (Tərnə yeri), Kanqaran, Kolt, Kotak, Şakaşsen [123, s.91, 97]. Eyni zamanda "VII əsr erməni coğrafiyası"nda Sevanın şimalında və Gürcüstanla Ermənistanın sərhəddində gəngərlərin yaşadığı göstərilir [123, s.97].

İndiki Ermənistanın türk mənşəli toponimlərinin öyrənilməsində milli mədəniyyətimizin ulu abidəsi, VI-VII əsrlərin hadisələrini əks etdirən "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı əsas qaynaqlardan biridir. Əsərdə adı çəkilən toponimlər belə bir yəqinliklə sübut edir ki, indiki Ermənistan oğuzların vətəni olmuşdur. Dastanda adı çəkilən indiki Ermənistanla bağlı toponimlərin fonetik formasında elə bir ciddi dəyişiklik baş verməmişdir və onlar indiki Ermənistanın tarixi toponimikasında işlənmişdir: Ala dağ, Qara dərə, Ayğırözülü, Altuntaxt, Qaraçuq, Bambam tərə, Cızıqlar, Kökcə Dağ, Şəruk, Göyçə dənizi [116, s. 24, 43-44, 65, 68, 73, 131, 134].

Erməni qaynaqlarında indiki Ermənistan ərazisindəki Azərbaycan (türk) mənşəli toponimlər və etnonimlər haqqında zəngin məlumatlar vardır. Belə qaynaqlardan biri Simeon İrəvanlının "Cambr"* əsəridir. Simeon İrəvanlı 1763-1780-cı illərdə erməni kilsəsinin başçısı olmuşdur və Eçmiədzin kilsəsinin arxivində saxlanan sənədlər əsasında bu kitabı yazmışdır.

* Fransızca "chamabre" sözündən olub arxiv deməkdir.

Simeon İrəvanlı "Cambr" əsərində indiki Ermənistan ərazisinin XVII-XVIII əsrlərdəki inzibati-ərazi bölgüsünə görə bütün yaşayış məntəqələri haqqında məlumat verir.

S.İrəvanlı indi Ermənistan adlanan ərazinin toponimləri haqqında məlumat verərkən aşağıdakı inzibati ərazi bölgü prinsipinə əsaslanır: 1. İrəvan dairəsi. 2. Abaran dairəsi. 3. Abaran və Qırxbulaq dairəsi. 4. Dərəçiçək dairəsi. 5. Karpi dairəsi. 6. Gərnı dairəsi [270, s. 119-198].

Eçmiədzin kilsəsində saxlanılan XV-XVII əsrlərə məxsus arxiv materialları əsasında yazılan "Cambr"da Əştərək, Qafan, Şirak, Molla Dursun, Sarvanlar, Kənəkir, Gültəpə, Qorux, İlxıçıkəndi, Qoşavəng, Qarasukəndi, Oşakan, Əlibəyli, Göykümbət, Arbat, Abaran, Dərəçiçək, Bijni, Şorlu, Qarakilsə, Hacılar, Kirəşli, Muğni, Dibəkli, Armudağacı, Quzulu dərə, Qaradaş, Keşişkənd, İlanlı, İmamarx, Yaycı, Gökənd, Alpavud, Çaşırılı, Qaraqoyunlu, Quyluhasar, Uşi, Xatunarx, Qızılvəng, Qıpçaq, Kalara, Çatqran, Qızıltemir kəndi, Aqarak, Qoş, Qızılörən, Qırxbulaq, Kolatak, Məzrə, Ağcaqala, Cil, Artavuç (Ardanış-İ.B), Qarakəpənək, Ada, Dəliqardaş, Altuntaxt, Çubuxlu, Elar (Ellər – İ.B.), Solak, Qışlaq, Qoturbulaq, Uluxanlı, Tülkütəpə, Tərəkəmə, Dəmirbulaq və s. oykonimlərinin [270, s.78-350], Oşakan çayı, Zəngi çayı, Kasax çayı, Dəlmə kanalı, Canqik çayı, Gözəldərə çayı, Şaharx kanalı, Xəndək kanalı, Xatunarx kanalı, İmamarx kanalı, Qarasu çayı hidronimlərinin, Pəmbək dərəsi, Gültəpə, Qızılətəpə, Teğutlar, Bəzirgan yolu, Abaran yolu, Aladağ, Ellər təpəsi, Ellər yolu oronimlərinin [270, s.120-359] adları qeyd edilir. Bununla yanaşı indiki Ermənistan ərazisində yaşamış muğanlı, bayat, ayrımlı, kolanı, qaraqoyunlu, qacar, ilxıçı, tərəkəmə [270, s.92-230] türk tayfalarının adları göstərilir [270, s.105-296].

İndiki Ermənistanın tarixi toponimlərinin öyrənilməsində Moisey Kalankatukulunun "Alban tarixi" əsəri xüsusi yer tutur. V əsrdən başlayaraq VII əsrə qədər Albaniya çarlığının süqutuna qədərki bir dövrün tarixini əks etdirən Moisey Kalankatukulunun "Alban tarixi" əsərində indiki Ermənistan ərazisi daxilində yerləşən Göyçə gölü, Artaşat, Yeni Qala (Eçmiədzin

rayonunda yerləşir - İ.B.), Sünik, Qeqarkunik, Ararat, Şakaşen, Şəki (Sisyan rayonunda kənd-İ.B.), Sotk (Basarkeçər rayonunun ərazisində-İ.B.), Qatar, Ərgəzən, Şalat, Keğam toponimlərinin adları qeyd edilmişdir [114, s.20-203].

XIII əsrdə Gəncədə yaşamış erməni tarixçisi Krikos Qandzaketsi (Gəncəli-İ.B.) "Erməni tarixi" (Kitabın ilk adı "Tarix" olmuşdur. "Erməni" adı sonradan əlavə edilərək kitab "Erməni tarixi" adlandırılmışdır) kitabında Artaxat, Arutç (Əştərək rayonunda, İrəvan şəhərindən 55 km məsafədə yerləşir), Şirak, Kotayk, Otlus, Şirakavan, Ovayk, Əyrivəng, Biçni, Dvin, Keğam dənizi, Qeqarkuni dənizi (Göyçə gölü), Qnavuş qalası toponimlərinin adı çəkilir [249, s.69-146]. Bununla yanaşı əsərdə bu ərazidə skif, müsəlman (Azərbaycan türkü – İ.B), ağvan (alban-İ.B), xəzər, şad tayfalarının yaşadığı göstərilir [249, s.134].

XII-XIII əsrlərdə yaşamış və Gəncə şəhərində anadan olmuş Mxitar Qoş (1130-1213) "Alban səlnaməsi" əsərində 1130-1162-ci illərdə səlcuqların hakimiyyəti dövründə Albaniyada baş verən hadisələri qələmə almışdır. Bununla yanaşı əsərdə indiki Ermənistanın toponimlərinin də adı çəkilir: Keğam (vilayət), Tovuz qalası, Aşnak, Talin [138, s. 246-252].

Səfəvi dövlətini məğlub edən Osmanlı imperiyası XVI əsrin sonu, XVII əsrin əvvəllərində və XVIII əsrin 20-30-cu illərində İrəvan əyalətini idarə etmiş və osmanlılar İrəvan əyaləti üçün iki müfəssəl, dörd icmal, iki sicil dəftəri tərtib etmişdilər. Bunlardan bir sicil dəftəri, 1603-cü il tarixli "Dəftəri-sicil Rəvan" Sofiyada, Kiril və Mefodi kitabxanasında, digərləri isə İstanbulda Başbakanlıq arşivində saxlanılır [107, s.6-7].

Bu mənbələrdə Osmanlı dövründə İrəvan əyalətinin sosial-iqtisadi, demoqrafik vəziyyəti, ərazi-inzibati quruluşu ilə yanaşı, toponimikası haqqında tam və geniş məlumat verilir.

"İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri" 1590-cı ildə tərtib edilmişdir. "Müfəssəl dəftər"ə görə XVI əsrdə İrəvan əyaləti ərazisi üç qəzadan (İrəvan qəzası, Naxçıvan qəzası, Ordubad qəzası), 26 nahiyədən (İrəvan nahiyəsi, Karbi nahiyəsi, Naxçıvan nahiyəsi, Məvaziyi Xatun nahiyəsi, Mülki-Arslan nahiyəsi, Qarabağ nahiyəsi, Dərəşam nahiyəsi, Dərəşahbuz nahi-

yəsi, Bazarçayı nahiyəsi, Şərur nahiyəsi, Ağcaqala nahiyəsi, Karni nahiyəsi, Vedi nahiyəsi, Abaran nahiyəsi, Talin nahiyəsi, Ərəmus nahiyəsi, Abnik nahiyəsi, Aralıq nahiyəsi, Azadçıran nahiyəsi, Şorlut nahiyəsi, Dərənürgüt nahiyəsi, Zar nahiyəsi, Zebil nahiyəsi, Əlincə nahiyəsi, Sisyan nahiyəsi) ibarət idi [107, s.159-183].

XVI əsrdə Azərbaycanın İrəvan əyalətinin inzibati ərazi bölgüsünə daxil olan Naxçıvan və Ordubad qəzası, Naxçıvan, Qarabağ, Dərəşam, Dərəşahbuz, Şərur, Əlincə, Dərənürgüt nahiyələrinin əraziləri indi Azərbaycanın Naxçıvan Respublikasının inzibati ərazi bölgüsü daxilindədir.

"Müfəssəl dəftər"ə əsasən XVI əsrdə indiki Ermənistan ərazisində aşağıdakı toponimlər olmuşdur: Rəvan* (İrəvan), Göygünböz, Arbad, Zəngi, Yenicə, Hacı İlyas, Terekevit, Kelare, Oxçaberd, Cevriş, Qızılqala, Kənəkır, Şahab, Zak, Zakevəng, Avan, Ərinc, Nork, Ketuze (Kotuz-İ.B.), Ərzni, Nurnus, Yeğavard, Kəmrıs, Pürtaq, Tahirviran, İlar (Ellər-İ.B.), Yelqovan, Tacirbəy, Tutul, Zar, Mollahəsən, Güllücə, Həsənəvar, Palaslı, Qızılviran, Çəbəçili, Damagirməz, Ərkil, Debikli, Dəşt, Kamal Dərviş, Qaracaqala, Uzand, Cakerşin, Bədgüş, Göykilsə, Kənkan, Ağviran, Ortaviran, Sınıqxaç, Damcılı, Qaraqala, Ağaçurum, Qazıgüney, Kavis, Əyrək, Ballica, Əramus, Əraxus, Qoca Əhməd, Muradəli, Şuşad, Zaviyyə // Şeyxlər, Şələkkərək // Qalaşlar, Qaracaviran, Qara İvad // Saki, Ağdost // Çatqıran, Donuzyeyən, Göycəbəyli, Qaracaviran // Qaratəpə, Sisəgird, Xorsalı, Toyanlı, Molla Xızır, Hacı Bayram, Ağcaqala, Sənqovit, Veyisbəyli, Dəmirçili, Lalabəyli, Qaraqışlaq, Porsuqlu, Viran Abdal, Muradlı, Şeyxzadəli, Daşcılı, Qaraqoyunlu // Müzəffər, Yasavullu, İbrahim Sultan, Əli Bistam, Balıqçı Şahverdivirani, Muradəli // Süleymanlı, Murad, Nuru, Üçbulaq, Tərcanlı, Bədrvanıs, Tezxabab, Qızqalası, Ağmanqan, Üçtəpə, Ələyəz Dəvanı, Əyricə Gədik, Qoçu, Kərəmlər, Ərəfşan, Ağyoxuş, Kilitqayası, Başyurd, Çaqlaq, Saçlı, Qızılziya-

* Toponimlərin orfoqrafiyası mənbədə olduğu kimi verilir.

rət, Kiçik Ağmanqan (sonuncu 13 toponim mikrotoponimdir - yaylaq adıdır; XVI əsrdə İrəvan qəzasının İrəvan nahiyəsinə aid olmuşdur. İndi Zəngibasar (Masis) və Axta (Razdan) rayonları ilə lokalizə edilir), Qoş, Qızıləyrək, Əxis, Pirtəkiyyəsi, Pireken, Kötüklü, Qızılağıl, Dəmirkilsə, Zopanus, Parpi, Karpi, Arani, Xızır İlyas, Uşi, Maqta, Xanevəng, Ədis, Əştərək, Molla Dursun, Tus, Firəng, Qızıldəmir, Ağdəmir, Kəranpa, Oşakan, Hacı Qaralı, Kətxuda Tal, Hacılar, Yoncalıq, Haçavəng, Dığır, Batrinc, Qaraağıl, Ağcaqala // Xatunkənd, Üçkilsə, Əbdürrəhman, Zaviyyə, Yataq, Səliğar, Xəlifəkənd // Bayqara, Muğanlı, Uçan, Lazrəvan, Sarıvəng, Sərkuni, Ərzincan, Daşlı, Ərdic, Körpəli, Xəzaviz, Palu, Xockəri, Ağnadon, Yasaqlı, Ənqurik, Avan, Başsız, Dükən, Əlibəyli, Şəhidi-Allah, Xatunarıqlı, Mehmandar, Əyrək, Saat, Əliyarküs, Şeyxzadəli, Uluxanbəyli, Sələpürd, Şeyxəlivirani, Azərku, Yaşıllar, Piri, Sağasgird, Sarıyer, Eymür bulağı, Şirvan, Tuluca, Dikmədaş, Ədəvaz (sonuncu 5 toponim yaylaq adıdır; XVI əsrdə İrəvan qəzasında Karpi nahiyəsinə aid olmuşdur. İndi Əştərək, Eçmiədzin və Zəngibasar (Masis) rayonları ilə lokalizə edilir), Qalacıq, Pürnadik, Bazarçayı // Yaylaq, Türküt, Qızılçakilsə, Ağcadamal, Kələdək, Pur, Şiqad, Tülkütəpəsi, Yenicə (XVI əsrdə Naxçıvan qəzasının Bazarçayı nahiyəsinə aid idi. İndi Sisyan rayonu ilə lokalizə edilir), Karni, Abdallar, Yuxarı Gilan, Aşağı Gilan, Koxt, Kürkçü, Əmirzik, Qızılviran, Avanik, Qoyuyaraq, Yaxaçuxur, Yaxşixan, Dvin // Topraqqal, Xətibçay, Xatunkənd, Gəray, Ərdəşir, İmanşalı, Alpaq, Qoyluhasar // Bicav, Sədəddin viranı, Quşçu, İnekli, Tamamlı, Qızılava, Doqquz, Ağacəri, Əliqırıq, Harınburun, Nəhri-Ənus, Musahacılı, Çatallar, Mustafalı, Əbdülmusa, Mücərrəd çuxuru, Novruzlu, Almalı, Pir Əhməd Abdal, Axuşvəng, Əngüs, Qaqauz, Babalar, Molla Polad, Yolkəsən, Candarlar, Xəlifəqulu, Əhmədqulu, Eyvani, Qaravəli, Ağcaqışlaq // Kürəkeşin, Tüklü, Qaraağıl, Göyağıl, Qurdəli, Xudabəndə, Qəssablı // Əshablı, Nuralan, Qaratəpə, Ərtus, Üzəngi (XVI əsrdə Naxçıvan qəzasının Karni nahiyəsinə daxil idi. İndi bu kəndlərin bir qismi Vedi rayonu ilə lokalizə edilir), Böyük Vedi, Acısu, Əsti, Ki-

çik Vedi, Qarabağ, Ciqin, Bağçacıq, Molla Seyfəddin, Xosrov, Görçü viranı, Böyük Dəvəli, Qızılbulğun, Kiçik Dəvəli, Çukəndər, Yuxarı Qarabığ, Aşağı Qarabığ, Avşar, Qızılviran, Zəncirli, İncədərə // Gəncəli, Ağcakilsə, Kütüs, Bakir, Heks, Çaklı, Cərməris, Axurabulaq, Dikmədaş, Küsüsüz, Çardaqlı, Punus, Qaraca Abdal, Gülkənd, Tinas, Şeyxçiç, Kənzək, Axirəs, Xərud, Karvansara, Məngik, Sənasir, Qədli, Tizəkü, Əngiz, Musa Dərviş, Salmansaray, Əliqara, Misir Dərviş, Şiranqoç, Qaraxaç, Herarus, Ərmük, Güldərviş, Qamışlıçuxur, Kiçik Dəvəli, Kürəvan, Atağılı, At qışlağı, Yaraqlıbucaq, Pirilər, Dəlikli (XVI əsrdə Naxçıvan qəzasının Vedi nahiyəsinə daxil idi. İndi Vedi rayonunun inzibati ərazi bölgüsü daxilində yerləşir), Kərməsatan, Tezkeçi, Topçu, Abaranoğlu, Cəbinli, Korqoçu, Şirvancıq, Dəngəvəng, Qarabulaq, Astadingil, Kirəgird, Saçlı, Qarakilsə, Qalacıq // Ömərköy, Osman, Molla Qasım, Quşçu, Damcılı, Yərəli Dərviş, Palçıqlı, Qızılburun, Yarımcə, Günbəzli, Sarıbudaq, Gülbədi, Sitəm Dərviş, Güllücə, Baş Abaran, Cərəhacı, Bəsri // Cayxinkənd, Dəliseydi, Zərpuştkilsə, Sarımirək, Parsıqköy, Andon // Yellidərə, Əlikiçik, Yarbaş, Cəndar, Qaraburun, Şirəqala, Xaçlıbulaq, Yaqub Dərviş // Çəmənköy, Əxinəkiğ, Lalə, Kosalar, Təkərli, Təknəli, Bazarcıq, Nəzərəoğlu // Cəfər Dərviş, Bulxeyir, Bazarcıq, Quşoğlu, Qəzənfər, Vələdli (XVI əsrdə Naxçıvan qəzasının Abaran nahiyəsinə aid idi. İndi Abaran rayonu ilə lokalizə edilir), Qaracaviran, Qarabörk, Gözəldərə, Kəsir, Qaracaqala, Koranə, Boncuqlu, Xasabəy, Cərcəyis, Ağzıqanlı, Molla Məhəmməd, Qavallı, Ağcaqaya, Əbdioğlu, Quruboğaz (XVI əsrdə Naxçıvan qəzasının Şərəbxana nahiyəsinə aid idi. İndi Talin rayonu ilə lokalizə edilir), Talin, Əşnək, Mastara, Təpəcik, Korkeçilər, Dəlikəsik, Saraycıq, Vəng, Şaban, Gözlü, Mehribanlı, Ağcavələd // Cənfida, Əzəbanqulu, Rind, Qalıbsuncuq, Şeyxhacı, Molla Əvəz, Axsaq Əhməd // Qaracaviran, Qulu Dərviş, Yuxarı Qızılviran, Carullah // Budaq, Poladcıq, Axtaxana, Yolviran (XVI əsrdə Naxçıvan qəzasının Talin nahiyəsinə daxil idi. İndi Talin rayonu ilə lokalizə edilir), Nüyədə (Məğri rayonunun Nüvədi kəndi ilə lokalizə edilir-İ.B.), Zəd, Qılıçlı, Qarasaqqal, Pirus,

Yellidərə, Qızılça, Nəhadək, Daşkənd, Damğa, Qarabulaq, Zar, Çərikni, Dəştək, Ağkilsə, Ayrıman, Günlü, Barınşa // Qaragözdür, Çiçəkli, Salaməleyk, Canan // Cahənşah, Xuregid, Yenicəyi-Polad, Ağcakənd, Toz, Saray // Əminkənd, Altunküşni // Məlikkənd, Baş Zebil, Yenicə, Xordegir, Nahiyəyi-Məşhəd, Çivangərəkmoz // Qaşqayol, Əstük, Göyçə // Suaçır, Ərkli, Şişlik, Qalagöy, Dəvəçixur, Palıdlıq, Armudluq, Vənktağ, Martnos, Muz, Mərcimək, Durna qoruğu, Muncuqlu, Orduçay, Yürəkir, Əyridərə, Qaraxaç, Gəlinqaya, Sərçəli adam basar, Qorxmaz gədiyi, Keçi beli, Dikdaş, Ağyataq, Qundaq, Səfərçi, Qaragöl, Qanlıca, Həmzəcəməm, Dovşanlı (XVI əsrdə Ordubad qəzasının Zar nahiyəsinə aid idi. İndi Basarkeçər (Vardenis) rayonu ilə lokalizə edilir), Əşkəmər, Əlili, Sisyan // Siscan, Tiqin // Aşiq Məhərrəm, Ağcakənd, Şəki, Şələt, Bələk, Kivas, Məzrəə, Uz, Zəbazadur, Tulus, Ketenus, Əxlətiyan, Ortukiş, Ənkləberd, Qarakilsə, Pərnəqut, Əyrə, Bazur, Ərəfsəcik, Ağabaş, Şeyxlər, Haksi, Dəstəgird, Qıvraq, Köçəri, Pisək, Kənürəs, Zənanadir, Baxış, Muxris, Məhərrəm (XVI əsrdə Ordubad qəzasının Sisyan nahiyəsinə aid idi. İndi Sisyan və Qafan rayonları ilə lokalizə edilir) [107, s.159-183].

XVI əsrin sonunda İrəvan əyalətində 1883 kənd, 62 məzrəə, 5 çiftlik və 1 zəmin adı qeydə alınmışdır [107, s.22].

1728-ci ildə Osmanlı imperiyası dövründə "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri" tərtib edilmişdir. Bu dəftərdə indiki Ermənistan ərazisi daxilində yaşamış bayat, dümbülü//dünbülü, zəngənə, sinli, reyhanlı, qəmərli, piri, quzugüdənlə, şahablı, şeyikli, nəcli, qaraçalar, türkmanlı, albatanlı, quzuçulu, əylənli, muğanlı, daşanlı, irəmli, kəngərli türk tayfalarının adları göstərilir [107, s.37-150]. "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri"nin tərtibçiləri yazır: "Əkinçilik və heyvandarlıqla məşğul olduğu üçün yaylaq-qışlaq həyatı keçirən İrəvan əyalətinin türk-müsləman (azərbaycanlı-İ.B.) əhalisinin bir qisminin araşdırdığımız icmal dəftərdə, mənsub olduğu camaat, əsirət və tayfa haqqında məlumatlara da rast gəlmək mümkündür. Dəftərdə adı çəkilən 30 camaat və əsirətin 72 tayfası ayrı-ayrı yaşayış məskənlərinin sakinləri kimi Karbi (18), Xıncırək (14), Aralıq

(10), Maku (8), İğdır (5), Şərur (3), Karni (2), Qırxbulaq (2), Vedi (1), Sisyan (1), Sürməli (1) nahiyələrində və Şürəgəl (Şörəyel – İ.B.) livası ərazisində qeydə alınmışdılar. Bu 30 camaat və əşirətdən on yeddisi bir topluluqdan, yerdən qalanları isə bir neçə tayfadan ibarət olmuşdular" [107, s. 29-30].

"İrəvan əyalətinin icmal dəftəri"ndə XVIII əsrin 20-ci illərində İrəvan əyalətinin inzibati-ərazi bölgüsü əsasında toponimlər əksini tapmışdır. XVIII əsrin 20-ci illərində burada ərazi-inzibati dəyişikliklər nəticəsində abad kəndlərin sayı 1423, boş qalmış kəndlərin sayı 89, məzrələrin sayı 120 olmuşdur. Bundan əlavə icmal dəftərində bilavasitə indiki Ermənistan ərazisi ilə bağlı 9 yaylaq və 1 otlaq qeydə alınmışdır. Mövzu ilə əlaqəsini nəzərə alıb "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri"ndə öz əksini tapan indiki Ermənistan ərazisi ilə bağlı toponimləri XVIII əsr inzibati-ərazi bölgüsü-nahiyələr əsasında burada verməyi məqsəduyğun hesab edirik. Bu, indiki Ermənistanın – Qərbi Azərbaycanın tarixi toponimlərinin müqayisəli tədqiqi üçün əhəmiyyətlidir.

Qırxbulaq nahiyəsi. Bu nahiyəyə daxil olan kəndlər Zəngibasar (Masis), Axta (Razdan) rayonları və İrəvan şəhərinin ətrafında yerləşən yaşayış məntəqələri ilə lokalizə edilir: Yeqavert, Kanaker, Ərinc, Çölməkçi, Yelqovan, Zak, Kəmriz, Çatqırani-zimmi, Ərzni, Ərzkan // Ərzqan, Mehmandari-Şollu, Dəmirçiliye-Şollu, Xaçaparaq, Hacı İlyas, Donuzpayan, Yuxarı Göykənd, Aşağı Göykənd, Noregiğ, Beçni, Şeyx Kəlul, Köhnə Dəlilər, Çərəçur, Böyük Ağviran, İşxavəng, Baba Çərəçur // Məhəmmədkənd, Qızılviran, Qarğılıq, Yeni qışlaq // Əxi tərəsi, Keçili, Kənzək, İmadi-açur, Ağbulaq, Qulucan, Qarabayram, Qaraxədim, Xəlifəli, Göyçəbinək, Arebat, Aran, Tərkivan, Şahab, Yardəsti, Ağazor, Qaraca Örən, Kürəcik, Tez-xarab, Kəngi, Qaraqaş, Böyrüdəlik, Haks, Kərəcxana, Kütüran, Horet // Kərəburun, Keşişkənd, Bekin, Alçakilsə, Qalacıq, Dikli, Gümüş, Alabars, İlanlı, Qaraviran, Gereşan, Təkavert, Ozan, Qaraabdal, Tortuz, Hezaryar, Çatqıran, Qutqut, Ərgül, Başköy, İynədüz, Kamal, Tutiya, Ballica, Yaycı, Kürəcik, Tecirdink, Zar, Qaraqala, Ortaviran, Ağörən, Damcılı, Kiçik

Ağvıran, Sərxo, Sınıqxaç, Kəmrıs, Qaracalar // Aşağı Qaraqala, Göykilsə, Masis, Çobangərəkmez, Görəkbulaq, Qızqalası, Terçan, Qədim Ördəkli // Qaraçılar, Qamışlı, Mehmandarlı, Uluxanlı, Seyfəli // Rüstəmli, Bağçacıq // Babacan, Hellar, Zəngi çayı, Qızılqala, Abdulla, Muradabad, Verməzyar, Hacıbayram, Qaraqışlaq, Çarbağ // Xürrəmabad, Yeni Ördəkli, Ərkük, Ayıqışlaq // Tekzor, Ağcaqışlaq, Çerçerakin, Mənqus, Oxçaberdi, Çələbibulaq, Hörüslü Dvin, Molla Hacı, Qaravıran, Dvin, Novruzkənd // Yeddibulaq, Xersor, Sarıcalar // Cahanşadilli, Dəlikli, Quyubulaq // Keçili, Qaracalar, Yeni Ağbulaq, Canəhməd Sabitli, Qarnıyarıq, Yolkeçən // Yarxarab, Qədim Ağbulaq, Sərnışın, Yeni Dehgədə, Qədim Dehgədə, DəlİKdaş, Öranotbağı // Tezərvan, Qutluqan // Qutluca, Söyüdlü, Qaynarca, Pırxarab, Öküzbulaq, Həsənvıran [107, s.36, 77-84].

Karbi nahiyəsi. Bu nahiyəyə daxil olan toponimlər indi Əştərək rayonu ilə lokalizə edilir: Ərəs, Kələkarxı // Ərəbkirli, Yuxarı Talin, Karvansara, Korlu, Bədirxanlıbulaq, Körpəli, Nəzərli, Molla Dursun, Eşnək, Quzuçular, İynəli, Parbi, Təkə, Şahvəli, Uşakan, Şəhriyar, Maçdərə, Dükən, Tos, Qaraağıl, Yuxarı Tərnəqut, Aşağı Tərnəqut, Qaraməscid, Buğdayi, Oğrunca, Sonbulaq, Budaqbəy, Nəzərocaq, Kiçikbulaq, Kələğlan, Xaçquş, Qaraçalı, Xanəvəng, Qoturbulaq, Mukni, Hamamlı, Kürdəli, Kiçikkənd, Uş, Təkə, Persi, Zəngisəng, Pıreğan, İnəkli, Ziyarəti, Ağdəmir, Qızıldəmir, Qızıləyrək, Qaraqışlaq, Canibəy, Uşi, Kötəkli, Ərqov, Qızılburun, Qaraksə, Xaçvəng, Asayışarxı, Xoçgiri // Qoylu, Avan, Cəqasgird, Maqda, Baxçacıq, Yaşıl, Başsız, Xekdəmin, Bədirxan, Əyərək, Yeni Talış // Eviş, Qədim Talış, Şamran, Ağcaqala, Uçan, DəlİKəsik // Qarxın, Fəqirli, Xəlifəli, Kəhriz, Şaharğı, Ağcaarx, Arıudlu, İrəmli // Gül, Güdülabad, Xenzavir, Hacıqara, Firəng, Bala, Qozanlı // Kürəkənli, Kərnə // Hüseyinli, Kürənli, Yuxarı Quzuçulu, Aşağı Quzuçulu, Haytaq, Muğanlı, Geratbağ, Tos, Qaraağıl, Hacılı, Əliböyli, Əkinli // Əbdürrəhmanlı, Dəbəyənlı, Əylənli // Yasaqlı, Zeyvə, Çidəmli, Bucaq, Hasarlıq, Yeramşili, Uzunoba, Aralıq, Mehriban, Qarğagüdməz, Şeyx Hacı, Tüklüvıran, Aşağı Karvansara, Çaltəpə, Sarı-

bel, Zazançı, Sadıqlı, Dərnəçay, Qızılqüllə, Uzunqışlaq, Dəmirçi, Maçdərə, Abdallar, Ağcaqışlaq, Gülkənd // Dərəkənd, Bəhlülkənd, Huşyataq, Sabunçu, Əmiryarlı, Ərəbgir, Bədirdaş, Qızılkilsə, Yenicə, Aşağı Makara, Yuxarı Makara, Çərənli, Sirhacı, Qulu Dərviş, Qırmızı qışlaq, Qızılviran, Fırcıq, Şaban, Qatıryatağı, Əyarlı, Əzəbanqulu, Qılaqur, Qarabulaq, Axsaxlı // Kəltəpəkəhriz, Göyərçili, Masdara, Daşqala, Qədim Yolçəkən, Sarıcalar, Bozdoğan, Mehribanlı, Rind, Zeyvə, Qaratəpə, Qızılulaq, Zağ // Qoyunqışlaq, Məscidli, Mirzəxan, Kəltəpə, Çardaqlı Qayaqtəpəsi, Yeni Araqışlaq, Qaraviran, Diyirkilsə, Məhəmmədabad [107, s.85-97].

Xınzirək nahiyyəsi. Bu nahiyyəyə daxil olan kəndlər indi Eçmiədzin, Talin, Zəngibasar rayonları ilə lokalizə edilir: Xınzirək, Gərəkkicik, İsti, Korlavəng, Xanbudaq (məhəllə), Ağgölü-çematıyan, Güllücə, Qaratəpə, Xatunkaryeri, Əsaxan, Molla Xəlil, Xanımkənd, Dərəbəy, Naqibğan, Söyüdlü, Nəzirvan, Şəhriman, Əyikkilsə, Seyidallah, Böyüvi, Çilak Bulğunluk, Xatunbulağı, Daşlıca, Quldərviş, Xeyirabad, Haks, Üçkilsə, Axsaxlı, İrəmli // Üzənli, Ağırılı, Ağcaqışlaq, Hacıbəyli, Qışlaq, Molla Abdi, Musa Hacı, Canfəda, İgidli, Xaçaparalı, Keçili Quzuçulu, Ağnadərə, Qaraqubad, Səmağad, Əlibəyli, Başböyük, Cəfərabad, Molla Bayəzid, Kiçik Talin, Çaltəpə, Qonura, Baratlı, Muğanlı, İncə, Əyriçivan, Ağcaqala, Çayırbəyli, Hacı Bayram, Məhəmmədəli, Suvarbənd, Həlimxan, Xəlilkənd, Sabunçulu, Başkənd, Dirəkçi, Uzunqışlaq, Güneykənd, Çərəkli, Bayburd, Mirmirək [107, s.46-48]. Göründüyü kimi Xınzirək nahiyyəsinə daxil olan 69 kənddən birinin adı belə erməni mənşəli deyildir.

Karni nahiyyəsi. Bu nahiyyəyə daxil olan kəndlər indi Eçmiədzin, Zəngibasar rayonları ilə lokalizə edilir: Karni, Haratlı, Saatlı Sabunçu, Axtaxan, Yuxarı Quyulahasar, Aşağı Quyulahasar, İmanşahlı, Novruzlu // Musahacı, Tantaq, Ağacəri, Dəlilər, Qaraqışlaq // Mərənci, Yuva, Ağcaqışlaq, Almalı, Uğurbəyli, Böyük Ayaslı // Quşçu, Qulça Əli, Kiçik Ayaslı, Ərdəşir, Buzavand, Dvin, Məsumlu, Kərirəğdağ, Qovun Seyfidərə, Böyük

Məsumlu, Yenice, Xaçlı, Harunberun, Dumanlı, Kərəm Məhəmmədəli, Qasımeli, Ketus // Güllübudaq [107, s.49-50].

Vedi nahiyəsi. Bu nahiyəyə daxil olan kəndlər Vedi rayonuna aid olmuşdur: Vedi, Kiçik Vedi, Zimmi Vedisi, Kəstənli, Qarança // Şəbikli, Qarança məzrəsi, Böyük Meralar, Qarança Şətli, Haramlı Şətli, Kəsüslü Şətli, Kiçik Meralar, Dəvəli, Nəsibli, Əfşar-yerli, Qayçı // İmamqulu, Piri-qayıb // Qayçı, Xaçlı // Çiçəkli, Sarablı, Sarı Musalı, Şirazlı, Daşlıqaya, Kürəvan, Yuxarı Çadırğan, Aşağı Çadırğan, Reyhanlı, Çovgəndiz, Şıqşıq, Qarabağ, Cəfərkənd, Qızılviran, Xanəhməd, Böyük Qarabağ, Əngiz [107, s.51-52], Əfşar Kelevan, Çinçavat, Kiçik Qarabağ, Ağviran, Zəncirli, Ağcaviran, Dinaz, Heranos, Xosrov, Yenicek, Ərmük, Heks, Hetut, Benis, Cərmanis, Gəncəli // Şahablı, Ağkilsə // Qadılı, Təzəki, Haqverdi, Lök, Mənkük, Çardaqlı, Zimmi, Küssüs, Telli Baba, Musacıq, Güldərviş, Qaraca Abdal, Çıqlı, Yuxarı Pirli, Kəvizək, Bədənəyin, Yuxarı Kəvizək, Aşağı Kəvizək, Aşağı Qarabağ [107, s.103-107].

"İrəvan əyalətinin icmal dəftəri"ndən fərqli olaraq "İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri"ndə Qayçı kəndinin adı Qançı, Qarança kəndinin adı Qaracıq, Xaçlı kəndinin adı Hacılı, Yuxarı Çadırğan, Aşağı Çadırğan kəndlərinin adı Çatıqıran, Qızılviran kəndinin adı Qızıluran, Xanəhməd kəndinin adı Canəhməd, Ağviran kəndinin adı Ağuran, Benis kəndinin adı Benus, Cərmanis kəndinin adı Cərmarus, Güldərviş kəndinin adı Cəndərviş, Çıqlı kəndinin adı Cəngli, Yuxarı Pirli kəndinin adı Pirli fonetik formalarında qeyd edilmişdir [107, s.51-52, 104-107].

Abaran nahiyəsi. XVIII əsrdə Abaran nahiyəsinə aid olan toponimlər indi də eyni adlı rayona-Abaran rayonuna daxildir: Şışqara, Əbülxeyir, Qarayerun, Karvansara, Teqit, Ələyöz, Vərinli, Görükər // Kenangird, Abaranoğlu, Qoyluqan, Keçilək, Aşağı Əlimirək, Kəvizək [107, s.54], Sarımirək, Abaran, Göykənd, Günbəzli, Çilligöl (kənd), Məlikəkənd, Sərcəçi, Dərbənd, Qaranlıqdərə, Çançək, Qızılviran, Palçıqlı, Güllüce, Dərvişqıran, Sarıbulaq, Qarabulaq, Güləbdi, Vəngiqovaq, Səmdərviş, Xudaverdi, Molla Qasım, Hərkəs, Dəmcili, Yaralıqulu, Yarımca, Qalacıq, Osmancıq, Qahablı, Şeyx Həsən,

Qızılburun, Yolçular, Əmirgan, İştəzingil, Qarakilsə, Dikburun // Tülkütəpəsi, Bulxeyir, Lalə, Əlikiçik, Muncuqlu, Yarbaş, Əmirbulaq, Döşqaya, Qızılqışlaq, Gözlübulaq // Təknəbulaq, Qızılbulaq // İylibulaq, Hərbüştə, Xaçbulaq, Şirəqala, Bazarciq, Savmosavəng, Ərgüvanik, Qəzənfər, Təkəcik//Qabırbulaq, Südlübulaq // Ərzəkan, Astadingil, Ballıca, Dərviş Əvəz, İnəkiği, Molla Xəlil, Şirvancıq, Yarasız, Qazi Yaqub, Kərəcli, Tağayer, Pirdərviş, Saçlı, Noraşen, Mansurkənd, Təkərli, Qoşabulaq // Ağbulaq, Yuxarı Qapılı, Delikvəng, Görqoç, Hamamlı, Çənli, Yuxarı Əlimərquş [107, s.109-114].

Dərəçiçək nahiyəsi. XVIII əsrdə Dərəçiçək nahiyəsində qeydə alınan toponimlər indi Axta (Razdan), Sevan, Çəmbərək (Krasnoselo) rayonlarının ərazisinə düşür: Dərəçiçək, Kərinək, Cəlladlı, Şəhriz, Çubuqlu, Fərhadkaha, Varzinək, Söyüdlü, Axta, Avazənik, Alağək, Solək, Eşşəkquduran, Gümürlü, Mərədərəsi, Mərəxarabası, Gördük, Səragiğ [107, s.53], Qaramurad, Günik, Toxluca, Söyüdlü, Varzor, Gemazor, Yenicə, Ulunzor, Qarakeşiş, Yayçı, Hərbənd, Keçəriz, Kərniki, Armudlu, Canibəy, Axpara, Corcor, Qızılkilsə, Qorqudus, Qaxsı, Zod, Ərgəvil, Fərrux, Qaramahmud, Gördək, Dağqışlaq, Şaharbut, Ağızlı, Sorunxan, Qaraçalar, Təkəli, Alaşiq // Palçıqlı, Şaban, Qurdçulu, Şahməhəmməd // Dərə qışlağı, Nəbi qışlağı // Qarakilsə, Həməzəgöl (kənd), Andon, Təknəli, Eyvan, Soyuqbulaq // Qamışlı, Ağbulaq [107, s.115-119]. Quqark, Barana (Noemberyan), Qızılqoç (Qukasyan), Düzkənd (Axuryan), Amasiya, Dilican, rayonlarının-Ağbaba-Şörəyol bölgəsinin toponimləri XVIII əsrdə Şürəgəl livası inzibati ərazisinə daxil olmuşdur: Gümri, Söyüdlü, Herik, Dərviş Əli, Delcan // Qaraqışlaq, Sorgülü, Şirvancıq, Ağbulaq, Mahmudkənd, Güneykənd, Qıpcaq, Çaqçaq, Dədə Qulu, Armudlu, Seyfiqulu, Nəriminəli, Kükürdlü, Güllüce, Yərzili, Cəmərd, Məscidli, Daşan, Əlidaşanlı // Yuxarı Güllüce, Kiçik Dürkənd, Çubuqlu, Savralı xarabası, Künbəzli, Laləçi, Pirməhəmməd, Vələd qışlağı, Yusifli, Hərəmdərə, Çubuqçu, Dərbənd, Livadə, Göyçə, Xəlilkənd, Qoşayataq, Kilitqaya, Tatarkənd // Əlincək, Şiştəpə, İtlisə, Miləş, Qaradaş, Çiçəkli // Qıran, Carcur, Bozdaşlı // Suluçay, İsaxanlı, Hacı Bay-

ram // Azadkaha, Abi-bülbül, Gölkənd, Qütbi // Muradxan, Çı-
raqlı, İlyaskənd // Qaraüzən, Şərabxana, Karvansara, Şahtər-
muğum, Ağdivar, Çanqıdərəsi, Çağçaq, Qızıl Murad Sinan,
Nəzərəli, Gülsügözəl, Qayabəyli, Kiçikli, Daşbulaq, Sudagen,
Qoşayataq, Günbəzli // Bayram qışlağı, Hacur, Küləkli, Arıxlı,
Güneykənd // Güllücə, Başkənd, Bəykənd, Hərəmdəyirmanlı,
Divanşahkərəm, Qapıcıq // Kolaçan, Adıyaman, Söyüdlü, Bo-
ğazkəsən, Qaraqışlaq, Molla Göyçə, İlimli, Qaravəli, Qalacıq,
Gölkənd, Şirvacıq, Durnalı // Mahmudkənd, Güllübulaq, Soyuq-
bulaq, Qaraultəpə, Xaçkilsə, Armudlu, Seyfikənd, Sonqurlu //
Qızıl Çağçaq, Şahqulu (məhəllə), Allahqulu qışlağı, Qızılcıq,
Qaraburun, Körpülü, İnqala, Köpəkli, Yuxarı İlkənd // Adıgö-
zəl, Aydın (kənd), Qalacıq // İynələr, Kükürdlübulaq, Çərçəkir,
Əliqaya // Sərdasənə, Ağbulaq, Başkənd, Arıxvəli // Aydın-
kəndi, Qızıltəpə, Südlügön // Kosagönbulaq, Parakənd // Quzey-
kənd, Qaraburun, Əyribucaq // Quzeykənd, İlkənd, Güllübulaq
// Zağa qışlağı, Yeknər, Mübarək // Şahnəzər, Horum, Cahangir
qışlağı, Uğurlu qışlağı, İmirxanlı, Qutbi qışlağı // Beyti-Murad,
Məscidli, Tumardaş, Yenicə, Uluqlu // Yolkeçən, İlənçi, Göyər-
çin, Hatəmkənd, Qazançı, Qızıltəpə // Dostəli, Bəbirli // Göyər-
çinli, Sarıcalar, Ağit, İlanlı // Ağbulaq, Sübhanverdi, Qazıkənd //
Saldaşınlı, Quyulu, Küləli // Qarabulaq, Bağdadcıq // Mirbəyi,
Suluxanlı // Xərəkdaş, Bayındırlı, Qapılı, Daşpara, Qızıldərə,
Qırxdəyirman, Qalqalı qışlağı // Əliqulu, Qarakilsə, Düzkənd,
Qaya // Qaraxaç, Bağdadcıq // Küləxi, Qaraxaç, Hamamlı //
Dançılı, Çürəqamış, Böyük Düzkənd, Kiçik Düzkənd, Cəfərdə-
şanlı // Arxlı, Quləli, Mirzəəhməd, Hacılı, Ovalı, Aytəvi, Qızıl-
kilsə, Qanlıca, Ağkilsə, Kəkliciq Gödəkarx, Dördtəpə // Ağa-
can, Tərgül // Dövlətyar, Qab, Yuxarı Ərdənə // Üçtəpə, Atlıdərə
// Qarakilsə, Çələb, Qarabulaq, Bəndəvan, Beytivan, Təknəli,
Hərəmdərə, Göyərçin, Palıdlı, Avşar // Qasımkənd, Avşar Mər-
danqulu, İlkənd, Böyük Xana // Sənə, Dərbənd, Həştərək Əli
qışlağı, Ortakilsə, Quzeyqolu, Carcor, Aşağı Ərdənə, Böyük Ər-
dənə, Ərdənə, İləcik, Bayram qışlağı, Qarabulaq, Böyük Qara-
kilsə, Bəhənlər // Qoşayataq, Dərəkənd, Zarça, Dirəkli, Qara-
rən, Dirəkli, Aydoğmuş // Gözlübulaq, İsaahlı // İsaxanlı, Qı-

zıl bulaq Dizqal, Şiştəpə, Göybulaq, Çaçor, Qonaqqıran, Sülfayı // Hacı Nəzərqulu qışlağı, Alpout // Yeni Hafizədərə, Qabaqtəpə, Daşbulaq, // Əlikənd, Dikburun // Qabaqtəpə, Qazançı, Kaftarlı, Muncuqlu, Camışlı, Çurban, Mirzəbəy qışlağı, Cərcəyis, Quruboğaz, Məlikənd, Qalaça, Cankıtəpə, Çobangərək-məz, Ulaşıq // Qabanlı, Gölkənd, Kiçikli // Aşağı Gözəldərə, Sudagen, Sarıqaya, Tüfəngsaz, Ağbulaq // Qarakilsə, Qaraqala, Çuxursəd // Kəltəpə, Cahandar // Qalacıq, Güllübulaq, Təkəmal // Qalacıq, Əfşan // Susamburun, Karvansara, Ağkilsə, Tulacıq // Şiştəpə [107, s.124-138].

Azadciran nahiyəsi. Nahiyəyə daxil olan Meqri və Meqri kəndinin yaxınlığında yerləşən Yenicə kəndi [107, s.147] indi Qərbi Azərbaycanın Meğri rayonu ərazisindədir.

Sisyan nahiyəsi. Bu nahiyəyə daxil olan kəndlər indi Sisyan və Qafan rayonlarının tabeliyindədir: Sisyan, Zəbazədur, Əlili, Pexin, Ərəfsa, Böyük Orta kəndi, Ağbaşa, Əxlatiyan, Benis, Ərəfsayi, Şeyxlər, Haksi, Qıvraq, Köçəri, Püsyak, Mahrus, Tulus, Ağcakənd, Pirnağut, Uz, Qarakilsə, Əskəmor, Kömür, Kamiyab, Qızılca, Şəki, Kivas, Dəstəgird, Əyləqut, Bələk, Şələt, Talibabad // Vargə, Ərikin, Şikar, Pul, Horenduz, Keşişkənd, Berdiz, Qalacıq, Kələdək, Bazarçayı kəndi [107, s.150-151].

Göyçə nahiyəsi. XVIII əsrdə Göyçə nahiyəsinə daxil olan toponimlər indi Kəvər (Kamo), Qaranlıq (Martuni), Basarkeçər (Vardenis), Sevan, Çəmbərək (Krasnaselo) rayonları ərazisindədir: Noraduz, Camalgöl, Qardəli, Böyük Ördək, Kiçik Ördək, Göyçə gölü, Şahaqçı kəndi, Vardenis, Göyçə dağı, Kəməndbulaq, Buğdayitəpə, Delican, Gör, Qalacıq, Qaraörən, Ağkilsə, Qızılörən, Öyüdoyröt, Xaç, Kəvizək, Zar, Əlkovas, Kolanı, Bədkal, Dəliqardaş, Azadkaha, Keşişkənd, Buzxana, Əmirkənd, Qarakilsə, Bədəli, Altuntaxt, Ağbulaq, Görücüörən, Qızıldaş, Əmiryar, Ağkilsə (bu başqa Ağkilsə kəndidir), Gölkənd, Böyük Dayə, Kiçik Dayə, Dilənçi, Canqurtaran, Bədəlli, Dəlikdaş, İynədir, Dilənçi, Qalacıq, Sınukərə vəngi [107, s.55-56].

Dərələyəz nahiyəsi. XVIII əsrdə ən böyük nahiyələrdən idi. Nahiyəyə daxil olan toponimlər indi Dərələyəz bölgəsində yerləşən Keşişkənd (Yeğeqnadzor) və Paşalı (Əzizbəyov,

Vayk) rayonlarının ərazisindədir: Axura, Həməzəli, Kövərhəsən otlağı, Sübhankənd, Havicə, Məradik, Yaycı, Cağazur, Xaçik, Kələdək, Kənizək, Veysəlli, Aqu, Meşin, Dayərnəd, Çivə, Arpa, Amaqu, Qızılqör // Şəkərbəyli, İynəviz, Bağcacıq, Rind, Qozluca, Kəsəngör, Çanaqqçı, Keşişviranı, Urnut, Xats, Cəfərli, Qaşqa, Ənguri, Telsin, Havinçək, Ervilas, İynəli, Kərinüd, Abana, Xunək, Vartanes, Vahuseyni, Ağcavəng, Bəmətüm, Ağkilsə, Qızqalası, Qoytul, Sədərəkxan qışlağı, Meydan // Əli qışlağı, Ələyəz, Ustup, Şahyurdu, Ərdiş, Kəmənkəlül, Şayi, Xors, Obagöy, Rüyərək, Keşişkənd, Başgöy, Kənsək, Yenicə, Vartayub, Morzav, Ərgəz, Maliki // Mülk, Küküvanıs, Mor, Cağatay, Dədəli, Dədəli (başqa kənddir), Asəfi, Boşadır // Daylaqan, Azadək, Əxili, Zeytə, Soyulan, Hərher, Kotanı, Qoçubəy, Turub, Birək, Qalabəy, Pürhəsənli, Salçı, Qurd Əmir, Gümüşçüq, Por, Cul, Ərsinc, Paşalı, Kömür, Muğanlı // Nağıyurd, Kabud, Axta, Qindevas, Hərədur, Qayalı, Mardiros, Quşçu Xarabası, Qaravəng [107, s.57-60].

Məzrə'ə nahiyəsi. Nahiyəyə daxil olan toponimlər indi Basarkeçər (Vardenis), Çəmbərək (Krasnoselo), Qaranlıq (Martuni) rayonları ərazilərindədir: Böyük Yenicə, Virs // Dərbənd, Qazanlıqdərə, Canqur, Əskicanqur, Adıyaman, Uzunxaç, Kiçik Yenicə, Salaməleyk, Göyrənis, Siyaqud, Vanevan, Qızıl-təpə, Qaraköynək, Karçan, Qızılca, Ağcakelkid, Vəlikənd, Qazançı, Döyürək, Nahdam, Yalaqlı, İrəkənd, İlanlı, Keşişkənd, Kediqarabulaq, Qızılkilsə, Söyüdlü, Qırxbulaq, Basarkeçər, Ərgüş, Məraq, Solaq, Ağcaqala, Quşçu, Həsənkənd, Dəli Ağacan, Xatunkənd, Məzrəə, Qaraçubuc, Zod, Göldək, Çətən, Ərdanuc, Əyricə, Şahnəzər [107, s.61-62].

Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli tarixi toponimlərinin öyrənilməsində 27 avqust 1727-ci ildə tərtib edilmiş "Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri" xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu tarixi mənbədə XVIII əsrdə Naxçıvan ərazisi daxilində mövcud olan, Naxçıvan sancağının inzibati-ərazi bölgüsünə daxil olan nahiyələr və kəndlər öz əksini tapmışdır. "Yaşayış məntəqələrinin yerlərini müəyyənləşdirərkən aydın oldu ki, Naxçıvan sancağı bu günkü ərazisinin böyük əksəriyyəti ilə

bərabər Ermənistanla həmsərhəd rayonlarının ərazilərini də əhatə etmişdi. Bunlar Ararat (Vedi – İ.B.) rayonunun cənub-şərq hissəsi, Yeğeqnadzor (Keşişkənd – İ.B.) rayonu bütünlüklə, Cermuk (Əzizbəyov – İ.B.) rayonunun tam yarısı, Sisyan rayonunun böyük bir hissəsi və Meğri daxil olmaqla, rayonun bir neçə yaşayış məntəqəsi Naxçıvan sancağına tabe idi" [196, s.9].

Naxçıvan sancağına tabe olan Sisyan (indiki Ermənistanın Sisyan və Qafan rayonunun bir hissəsi), Dərələyəz nahiyələrinin (indiki Vayk (Paşalı, Əzizbəyov) və Yeğeqnadzor (Keşişkənd) yaşayış məntəqələrinin adları Qərbi Azərbaycanın toponimlərinin tarixi və eləcə də müasir baxımdan öyrənilməsində əsas mənbə rolunu oynayır. Naxçıvan sancağına tabe olan Sisyan nahiyəsinə aşağıdakı kəndlər daxil olmuşdur: Sisyan, Zəbazadur, Əlili, Salbarton (ehtimal ki, Salvartı deməkdir – İ.B.) yaylağı, Pexin, Ərəfsa, Ağayi, Ortagir, Benis, Əxlatiyan, Ərəfsa (Ərəfsa adlı iki kənd olmuşdur), Şeyxlər, Haksi, Qıvraq, Köçəri, Püsyak, Mahrus, Dəsdgird, Dulus, Ağcakənd, Pirnağut, Uz, Qarakilsə, Əskəmor, Kömür, Kamiyab, Qızılca, Şəki, Kivas, Əyləgüd, Bələk, Şələt, Talibabad (başqa adı Vərgədir), Ərikli, Sənkər, Pul, Horenduz, Keşiş, Kələdək, Berdi, Qalacıq, Bazarçayı [196, s.228-256].

"Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri"nə əsasən Dərələyəz nahiyəsi aşağıdakı kəndləri əhatə edirdi: Axura, Həmzəli, Kərəmpa məzrəsi, Sübhan, Kosalı, Həvic, Moravik, Heşin, Yaycı, Çağazur, Xaçik, Kələdək, Kənzək, Veysəlli, Əyər, Dakzid, Arpa, Amağ, Çivə, Qızılqöz (başqa adı Şəkərbəylidir), Aynazor, Bağçacıq, Rind, Qozluca, Kərəkor, Çanançı, Keşişvirani, Urnut, Xıns, Cəfərli, Qaşqa, Ənküzi, Telsin, Çavuşcuq, Ərdalas, Əyrili, Künnüd, Abana, Xubik məzrəsi, Vartenis, Vahsni, Ağcavəng, Tərətüm, Ağkilsə, Qızqalası, Qutyol, Sədərək qışlası məzrəsi, Meydan (başqa adı Əli qışlağıdır), Ələyəz, Üstün (başqa adı Daşgirəndir), Məndərvanıs məzrəsi, Dibi məzrəsi, Qaraqaya məzrəsi, Hurevadik, Ayısəsi, Gələncəvir, Ərdəpin, Şahyurdu məzrəsi, Ərdiş, Kərəkəlük məzrəsi, Sallı məzrəsi, Xors, Ortagöy, Züyrek, Keşiş, Başgöy, Kisək, Yengicə, Vartanol, Morzav, Ərgəz, Məlikşah, Kükivans, Moz,

Çağatay, Dədəli, Puşadiz (başqa adı Daylaqlıdır), Azadək, Əxili, Zeytə, Soyulan, Hərər, Kolanı, Qoçubəy, Todun, Birək, Qalabəyi, Pırhəsənli, Salcı, Əmir, Gümüşçük, Por, Əmic, Çul, Paşalı, Kömür, Kabud, Axta, Qındevəs, Qayalı, Martiros, Quşçu xarabası, Qaravəng, Muğanlı (başqa adı Nurdəhidir), Horadüz [196, s.257-322]. Dərələyəz nahiyəsinə daxil olan toponimlərdən bir neçəsini çıxmaqla, əksəriyyəti türk mənşəlidir. "Müfəssəl dəftər" in girişində doğru olaraq tərtibçilər yazır: "Naxçıvan dəftərinin dəyəri bir də onunla izah olunur ki, o tərkibçilər, iqtisadi tarixlə məşğul olanlar üçün deyil, eyni zamanda dilçilər, coğrafiyaçılar üçün çox gərəqli bir mənbədir. Dilçilər bu baxımdan yer adlarını, onların XVIII yüzilliyin yazılı mənbəsində hansı şəkildə olduğunu araşdırmaq, günümüzə qədər gəlib çatmamış yer adlarını sistemləşdirmək işində Naxçıvan dəftərindən geniş şəkildə faydalana biləcəklər" [196, s.20]. Bu fikirlər həm də Qərbi Azərbaycanın Sisyan və Dərələyəz bölgələrinin toponimlərinin öyrənilməsinə də aiddir.

XVII əsr fransız səyyahı, "Yüksək mühakimə sahibi", geniş dünya görüşünə malik olan, ümumdünya tarixini yüksək səviyyədə bilən, qədim sanskrit, pəhləvi, fars, qədim yəhudi, latın, türk, erməni, gürcü dillərini bilən [8, s.4-5] Jan Şardən iki dəfə (1670-1671 və 1671-1677-ci illərdə) Şərşə, o cümlədən Cənubi Qafqaza səyahət etmişdir. O eyni zamanda indiki Ermənistanında olmuş və bu səyahətlər əsasında "Səyahətname" əsərini yazmışdır. J.Şardən indi Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycan haqqındakı məlumatları isə onu Parisdən İrəvanadək müşayət edən erməni Allahverdidən, Üçkilsədəki erməni ruhanilərindən və ən nəhayət, onu Yerevandan Təbrizə qədər müşayət edən erməni mehmandarı Azarinidən almışdır [8, s.4-5].

J.Şardən indiki Ermənistan ərazisini gəzmiş, gəzdirdiyi yerlərin adlarını olduğu kimi əsərində qeyd etmişdir. Bu əsərdə adı çəkilən coğrafi adların fonetik tərkibində, həmin toponimlərin əmələ gəlməsində iştirak edən "söz və qrammatik formaların semantikasını və quruluşlarında ciddi bir dəyişiklik" [74, s.23] olmamış, əksəriyyəti indiki Ermənistanın toponimiyasında XX əsrin 90-cı illərinə qədər işlənmişdir: Dilican

(şəhər), İrivan (İrəvan – İ.B.; şəhər, qala, göl), Zəngi (çay), Qırxbulaq (çay), Eçmiədzin, Dvin, Arpasu (çay), Artaqzat, Ardassad (şəhər) [113, s.20-64].

XVII əsrin görkəmli Türkiyə coğrafiyaçısı Evliya Çələbi Ukrayna, Moldova, Volqaboyu əyalətləri, Şimali Qafqaz, Cənubi Qafqaz, Azərbaycan, Gürcüstanla yanaşı, indi Ermənistan adlanan ərazidə də olmuş, buranı gəzmiş və "Səyahətnamə" əsərində məlumat vermişdir. Evliya Çələbinin "Səyahətnamə" əsərində indi Ermənistan adlanan ərazinin toponimləri qeyd edilmişdir: Qərşi (şəhər, çay, qala), Üçkilsə, Zəngi çayı, Rəvan (İrəvan - mahal, kənd, qala), Milli Rəvan (kənd), Milli çayı, Qafqac (kənd), Əfşarlı (kənd), Şorgöl (şəhər, qala), Xan bağı (məhəllə), Xacə bağı (kənd) [66, s.6-55]. Əfşarlı kəndində türkmən və əfşar türk tayfaları yaşamışdır [66, s.49].

İndiki Ermənistan Rusiyanın himayəsinə keçdikdən sonra rus tarixçiləri, coğrafiyaçıları, məmurları tərəfindən yazılmış əsərlərdə, ayrı-ayrı quberniya və qəzalarla bağlı statistik məlumatlarda, eləcə də Zaqafqaziya ilə bağlı yazılmış əsərlərdə, rəsmi sənədlərdə, aktlarda Ermənistanın türk mənşəli toponimləri, burada yaşayan türk tayfalarının adları öz əksini tapmışdır.

İ.Şopen 1852-ci ildə yazdığı "Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ея присоединения к Российской империи" əsərində Quqark, Şakaşen, İrəvan, Şirak, Kotayk, Bjni, Dərəçiçək, Neçili, Sodk, Qapan, Noratus (Noradüz-İ.B.), Meğri, Buzovand, Abaran, Qırxbulaq, Vedibasar, Zəngibasar, Dərələyəz, Məngüs, Başkənd, Göykümbət, Tayçarıx, Təkəlik, Gözəldərə, Amaqu, Qozluca, Alagöz, Ertiş, Dilican, Toxluca və s. oykonimlərin [335, s.29-360], Alagöz, Ağmanqan, Hədis [335, s.242-244], Kəbir dağ, Koroğlu dağ, Ağdağ, Siçanlı dağ, Qarnıyarıx, Çubuxlu dağı, Can təpə, Mıxana dağ, Ulyaşık, Tayçarıq, Daş pilləkən dağı, Murad təpə, Şadıvəng təpə, Arxaşan dağı [335, s.29-362] və s. oronimlərin, Göyçay gölü (Göyçə gölü-İ.B.), Arpaçay, Qarasu, Zəngi, Əyərgöl, Elpin çay, Qafan çay, Gözlü, Dəlikdaş, Qaranlıq çay, Abaran çay, Xatın arx, Kəvər çay, Altuntaxtçay, Mıxanaçay, Qırxbulaqçayı, Vədiçay, Gərnı çay, Dəmirbulaq, Doqquz bu-

laq, Molla Bayazid arxı, Şidli arxı, Türkmənli arxı, Qarxın arxı, Əştərək arxı, Uşaqaq arxı, Ağamlı arxı, Şah arxı, Kəmərli arxı, Qaracalar kanalı, Əyarlı kanalı, Uluxanlı kanalı, Orta arxı, Şirabad arxı, Dərə arxı, Şahab arxı, Kənəgırrarxı, Erkəc gölü, Zod gölü [335, s.247-397] və s. hidronimlərin, Dəmirbulaq, Təpəbaşı, Şəhər [335, s.464] urbonimlərinin adları çəkilir.

Bununla yanaşı indiki Ermənistan ərazisində tarixən mövcud olmuş, sonradan xarabalığa çevrilmiş kəndlərin adları da əsərdə verilmişdir.

İ.Şopen dağıdılıb xarabalığa çevrilmiş kəndləri mahal-lar üzrə aşağıdakı kimi qruplaşdırır:

1. Qırxbulaq mahalı. Küzəcik, İynədüz (İqnaduz), Güllüçə, Qaraceyrən (Qaracoran-İ.B.), Təcirabad, Bəzəkli, Qaraqala, Çay Kotora və ya Gedərgöl, Arzap, Nurinus, Damcılı, Kitikan və ya Kyatikut, Quyulu, Qızqala, Tezxab, Babacur, Damagirməz, Dəlləkli, Kənkan, Göykilsə, Yayçı, Qızıl qala, Çobangörəkməz, Azaklar, Akikənd və ya Muradtəpə, Ərzini (Göykilsə və Ərzni sonradan yaşayış məntəqəsi kimi bərpa edilmişdir).

2. Zəngibasar mahalı. Həsən ağa, Sinnik, Qaraçalar, Ozanlar, Dercan, Noragöyk, Cəfərabad (Cəfərabad sonradan bərpa edilmişdir).

3. Gərnibasar mahalı. Məsimli, Taytan, Bayraməli-qışlağı, Qulaqsis, Zöhrəblı, Kürd kəndi, Şəfiabad, Kir Bozovand, Başgəmi, Mirzik, Eyranis ulya, Korqaç, Gilanlar Sufła, Molla Əhməd, Kakavus, Şəhriyar, Şoqayıb, Eyranis sufla, Kərpicli, Abdallar, Qurbaqala ulya, Qurbaqala sufla, Artuz, Yappa, Əli Mərdan, Əli qraqı, Ellicə, Buralan, Sultan təpə, Əzizli, Əli sorki, Kelo kəndi, Qarahacılı, Xıdırlı, Ədətli (Adatlı), Taraş köy, Əli kizil, Bulaq başı, Bayraməli kəndi, Purço, İmamverdi qalası, Tərəkəmələr.

4. Vedibasar mahalı. Reyhanlı, Şirazlı (bu kəndlər sonralar bərpa edilmişdir), Qaralar, Saray, Çadkran, Qarabağlar ulya, Qarabağlar sufla, Talasavan, Şahablı, Zəncirli, Pyunyut, Şorsu, Daşnov, Həsənqala, Cəfərli, Ortuk, Vəlican, Keşəqli, Abbasabad, Əliqızıl, Muradabad, Əliabad, Əli qraqı (Ali

kraqi), Günlük, Bağçacıq, Xemut, Qızılveran, Zimmi, Musacıq, And, Qazançı, Xosrov, Haxs (Aqs).

5. Talin mahalı. Ağlyanlı (Əylənli – İ.B.), Siçanlı, Nədirxanlı, Pirmələk, Sutökülən, Ağa kiçik, Mazarcıq, Pirtikan, Qaraqala, Çiçəkli, Pyusaqan, Çaltəpə, Mustuqlu, Koruq, Parakənd, Daşqala, Çortulu, Bəbirli, Sadaqlı (Sadeqli), Zarinca, Aşağı Dəmirçili, Sabunçular, Kilik yataq, Kələş bəy qulası (Kalaş beq kulası), Bəhlul kəndi, Böyük qızıl qula, Göyərçin.

6. Sərdarabad mahalı. Rəncbər Cəfərhan, Teymurxan kəndi və ya Dövlətabad, İtgöy, Qatıradad və ya Abdulabad, Artaşat, Rəhimabad və ya Molla Bədəl, Səfiabad, Keçili, Xam. Artaşat və Rəhimabad kəndləri sonra bərpa edilmişdir.

7. Karpibasar mahalı. Teymurxan, Kolanı, Ağdəmir, Qaraqışlaq, İnekli, Tsopanis, Arpaqavasik, Haçabağ, İlançalan, Anberd.

8. Abaran mahalı. Qotur, Şabanlı, Tezxab, Xaçbulaq, Qəzənfər (köhnə), Bitli, Əmirli, Yarbaş, Məmiş kəndi, Qarabulaq, Hamamlı, Kürdəli, Cancik, Çili göl, Şahqulu olan, Porsuxlu, Comuşlu, Əyribulaq, Muncuxlu, Pəmbək, Künböz, Sibitaq.

9. Dərəçiçək mahalı. Ördəkli (kiçik), Alapapax, Barat, Qonaqqörmöz, Eşşəkquduran, Çoban gölü, Keğac, Maman, Aydın, Şəkərbəşi, Mixxana, Sutökülən, Çiçəkli, Pirpalıd, Zeynalğa.

10. Göyçə mahalı. Buğdatəpə, Hacımumuxan, Allahverdibəy, Üçtəpə, Kərimkənd, Aşağı Altuntaxt, Yuxarı Altuntaxt, Dəmirçi, Əyricə, Atdaş, Ağsaqtauz, Karvansaray, Qasımbaşı, Mədinə, Baş Gözəldərə, Xancıgız oğlu, Ağrıca (Oğruca – İ.B.) Qızılkilse, Böyükağa, Ağkilsə, Göyçay, Sultanəli, Satanağac, Karvansaray, Kərimağa kəndi, Dəli Arutyun, Kamasar [335, s.509-517]. Hacımumuxan, Mədinə və Satanağac kəndləri XIX əsrin əvvəllərində yaşayış məntəqəsi kimi bərpa edilmişdir.

Bu əsərdə indiki Ermənistanda yaşayan bayatlar, hacıbəyli, qazaxlar, qarapapaxlı, böyük çobankərə, qacarlar, saracılı, dəmirçili, kərimbəyli, qafarlı, şeyxlər, qarabağlı, cəfərli, Əli şərirlı, gödəkli, cəmilli, kərkibaşlı, ayrımlı, muğanlı, qaraqoyunlu, kənkərli, biçənək, daşanlı, biryük, Cal Əli, əzizxanlı,

şeyxbizanlı, qaraçorlü, dilxeyranlı, asrı, qaracalı, əliyanlı və s. türk tayfalarının adı çəkilir [335, s.530-542, 631].

Ermənistan Dövlət Arxivində XIX əsrə aid tarixi sənəddə indiki Ermənistan ərazisindəki türk mənşəli kənd adları erməni dilində qeyd edilmişdir.* Bu kəndlərin siyahısını olduğu kimi verməyi lazım bilirik: Parpi, Nəzrəvan, Əngirsaq, Qoşabulaq, Goranlı, İnekli, Əştərək, Əkərək, Təkəli, Zeynalabdin, Uş, İlançalan, Kiçikkənd, Muğni, Qotur [352], Molla Dursun, Ağcaqala, Tatar Zeyvəsi, Ağrlu, Qarğabazar, Qəmərli, Səfiabad, Kolan aranlı, Çobankərə, Qaracoran, Cadaran, Kələşam, Kirəcili, Babakənd, Yaqublu, Amamlu, Kürdəli, Təkiyə, Gödəkli, Qurdqulu, İydəli, Acıarx, Armudlu, Sərdarabad, Kərimarx, Xarabalıq, Qarabukə, Qaraqala, Şəhriyar, Canfida, Xoca yarala, Xeyirbəyli, Hacı Bayram, Qarxın, Molla Bədəl, Türkmənli, Rəncbər, Xaraba Kolanı, Aşağı Qulubəyli, Yuxarı Qulubəyli, Qamışlı, Ardaşar, Qatrabad, Saatlı, Böyük Qala, Aralıq, Aşağı Ağcaqala, Əşnək, Yuxarı Ağcaqala, Yaşıl, Siçanlı, Başkeğ, Xaraba əkərək, Qoş, Axıs, Qoytul, Qaraqonmaz, Ucan, Xarabavəng, Karvansaray, Kalac, Yuxarı Kələkli, Qaraburun, Aşağı Kələqanlı, Xan Arxac, İlanqışlaq, Kəllə Zağa, Qabaqtəpə, Kültəpan, Əyrisifət, Dəvəgədik, Əbdürrəhman, Şaban, Tüllük, Aşağı Qaraqula, Ayıyatağı, Yuxarı Qaraqula, Susuz, Sabunçu [353].

XIX əsrin salnaməçisi Mirzə Yusif Qarabağlının fars dilində yazdığı "Tarixi safi" əsəri Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində olduğu kimi, toponimlərin tədqiqində də qiymətli mənbələrdəndir. Burada indiki Ermənistanın toponimləri də qeyd edilmişdir: Mehri, Göyçə [160, s.17], Pənbək, Qarakilsə, İrəvan, Ağlağan dağı [160, s.48-49], Qapanat, Şuragül, Bazarçay [160, s.64-65], Avaran, Üçkilsə, Həştərək, Toxmaq yaylağı, Sərdarabad [160, s.87-89].

Mir Mehdi Xəzaninin "Kitabi-tarixi-Qarabağ" əsərində indiki Ermənistanın bəzi toponimləri də öz əksini tapmışdır. İrəvan, Arpa çayı [159, s.106], Göyçə [159, s.110], Qapan

* Bu materialların əldə olunmasında bizə köməklik göstərən tarix elmləri namizədi İsrail Məmmədova minnətdarlığımızı bildiririk.

//Qapanat// Qafan, Kolanı [159, s.198], Şəmsəddin [159, s.120], Üçkilsə, Kənəkir, Dəvəli, Pəmbək [159, s.154-155], Bazar çay, Sisyan [159, s.182], Koroğlu qalası, Meğri//Mığrı, Korus, Şuragil [159, s.186-191], Avaran [159, s.195].

Baharlı 1888-ci ildə yazdığı "Əhvalati-Qarabağ" əsərində Mehri, Baharlı, Qaragözlü, Şapıqlı, Çöpdərə [28, s.287], Bayandur, Yerevan (İrəvan), Göyçə, Aşağı Kəbirli, Dərələz, Ayırım [28, s.304, 306] toponimlərinin adını çəkir.

1866-cı ildə Tiflisdə nəşrə başlayan "Акты собранные Кавказскою Археологическою Комиссию" (АКАК) məcmuəsində indiki Ermənistanın toponimləri də əksini tapmışdır: Şuragel (əyalət), Barana, Lələkənd, Haçasu, Uzuntala, Qaradaş, Hunani, Şəmşəddin, Pəmbək, Erivan [227, s.462-614], Qarakilsə, Artik, Gümrü, Calaloğlu [228, s.572-581], Həsənsu (çay), Abaran, Şirəkala, Qarnıyarıx, Qırxbulaq, Qarasu başı, Bayandur, Tapanlı, Bekant, Qursalı, Hacı Qara, Muxan, Hamamlı, Uğuzlu [229, s.227-497], Dərələgöz, Delijan dərəsi, Eşşək meydanı, Göyçə, Göllü, Satanaxaç, Ayırım, Allahverdi, Balıqçay, Quruboğaz, Gəlinqaya [230, s.891-895].

İndiki Ermənistanı təbə olan Barana, Lələkənd, Haçasu, Uzuntala, Qaradaş, Hunani kəndləri XIX əsrdə 1882-ci il 8 may tarixli əmrə görə Gürcüstana təbə olmuşdur.

XIX əsrin sonu və XX əsrin ilk onilliyində indiki Ermənistanın toponimik mənzərəsi D.D.Paqirevin 1913-cü ildə Tiflisdə nəşr olunan "Алфавитный указатель к пятиверстной карте Кавказского края" əsərində öz əksini tamamilə tapmışdır. Bu kitabda indiki Ermənistan ərazisini əhatə edən XIX əsr inzibati-ərazi bölgüsü əsasında Aleksandropol, Borçalı, Zəngəzur, Qazax, Şərur-Dərələyəz, Eçmiədzin, Erivan, Yeni Bayazid, Yelizavetpol (Gəncə) qəzaları və Qars dairəsi üzrə toponimlər toplanmış, sistemləşdirilmiş və yerləşdiyi ərazi göstərilmişdir. Əsərdə qeydə alınmış 34 min toponimdən 1435-i indiki Ermənistan ərazisi daxilinə düşür [302, s.1-307]. Bu əsərə əsaslanıb indiki Ermənistanın "toponimik sistemləri, adların fonetik quruluşu, toponim yaradıcılığında istifadə olunan sözlərin leksik tərkibi və əsas semantik qrupları, toposis-

temlər arasındakı əlaqələr və s. məsələlər haqqında maraqlı elmi nəticələr əldə etmək və ciddi araşdırmalar aparmaq" [74, s.27] olar. Bununla yanaşı lüğətdə (Алфавитный указатель к пятиверстной карте Кавказского края – İ.B.) əksini tapan indiki Ermənistanın toponimlərinin böyük əksəriyyətinin türkdilli olması aydın şəkildə göstərir ki, Azərbaycan türkləri indiki Ermənistan adlanan ərazinin əsas və qədim sakinləri olmuşlar. Bura onların ata-baba torpaqlarıdır.

1879-cu ildə Tiflisdə N.Zeydlisin redaktorluğu altında nəşr olunan "Сборник сведений о Кавказе" məcmuəsinin V cildinin I hissəsində Bakı, Kutaisi quberniyaları, Stavrapol, Ter vilayətləri ilə yanaşı Erivan quberniyasının yer-yurd adları dərc edilmiş, onların harada yerləşdiyi dəqiq göstərilmişdir.

Ərazinin toponimləri İrəvan quberniyasının qəzaları üzrə (İrəvan qəzası, Eçmiədzin qəzası, Şəhur-Dərələyəz qəzası, Aleksandropol qəzası, Yeni Bayazid qəzası) qruplaşdırılmışdır. Əsərdə indiki Ermənistan ərazisini əhatə edən 1370 toponim verilmişdir.

XIX əsrdə F.T.Markova adlı müəllif İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasındakı yaşayış məntəqələrinin, yaylaq və yurd yerlərinin adlarını toplayaraq "Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края" məcmuəsinin III cildində çap etdirmişdir. Toponimlər aşağıdakı kimi qruplaşdırılmışdır:

a) kənd adları: Əbilkənd, Avşar, Ağhəməzəli, Böyük Vedi, Goravan, Dəvəli, Cənnətli, Cadqıran, Kəmərlı, Qaralar, Sarvanlar, Şöllü, Mehmandar, Baxçacıq, Bayburd, Başgərni, Kotuz, Qurbağalı, Nurnus; b) yaylaq və yurd yerlərinin adları: Üçtəpələr, Çınqıllı yurd, Düzyurd, Dikyurd, Daşlı yurd, Yal yurd, Qaragölyurd, Daşlı güney yurd, Aylı yurd, Qarıç, Topdaş yurd, Dərəyurd, Oyuxlu yurd, Gölyurd, Kəmərrı yurd, Uzun yurd, İkicilər yurdu, Tikmədaş yurdu, Üçtəpə yurdu, Arxaşan yurdu, Qaralar yurd, Bulaqlı yurd, Təknəli yurd, Lilpar bulağı yurdu, Qara çınqıl yurdu, Qaş yurd, Altıntaxt yurdu, Qırxbulaq yurd, Tikanlı yurd, Çatma bulaq yurd, Çuxuryurd, Qazan yurd, Əvəlik yurd, Ağ xaraba ağıl, Abbas ağıl, Ağsu ağıl, Hacı Cəfər

ağılı, Ağ qoyun ağılı, Bitticə ağıl, Kalafa ağıl, Qazma ağıl, Yapma ağıl, Qız qalası ağıl, Şəhriyar ağıl, Köhnə kərki ağıl, Nabat bulağı ağılı, Qüzey ağıl, Yarım ağıl, Mustafa zağası ağılı, Aralıq ağılı, Qara ağıl, Ballı qaya ağılı [289, s. 61-70].

1862-ci ildə Tiflisdə nəşr edilən "Материалы для изучение экономического быта государственных крестьян Закавказского края" məcmuəsinin I cildində V.A.Parvitskonun "Экономический быт государственных крестьянского западной части Новобаязетского уезде Эриванской губернии" məqaləsində İrəvan quberniyasının Yeni Bayazid qəzasının cənub qərbində (Göyçə mahalı) yerləşən Basarkeçər, Böyük Məzrə, Eranos, Atamxan, Vəli ağalı, Sakkar (Dəlik daş), Gölkənd, Aşağı Adıyaman, Yuxarı Adıyaman, Təzə kənd, Yuxarı Qaranlıq, Avdalağalı, Əliqırx, Gözəldərə, Kolonıqırlan, Aşağı Alçalı, Gödəkbulaq, Zağalı, Əyricə, Yarpızlı, Qızılvəng, Aşağı Mədinə, Yuxarı Mədinə, Subatan, Qanlı Allahverdi, Dəliqardaş, Kosa Məmməd, Kərimkənd, Baş Gözəldərə, Kərkibaş oykonimləri, Göyçə gölü, Gilli gölü, Alagöl, Kəvərçay, Sakkar çay, Adıyaman çay, Qaranlıq çay, Gözəldərəçay, Qızılqulaqçay hidronimləri, Ağmanqan dağı, Alagöllər dağı, Gəndərə, Sarınər, Keyti dağ, Qızıl təpə oronimləri, Kəlbəli Novruz əkən mikrotoponimi qeydə alınmışdır [303, s.315-347].

XIX əsrin axırlarında Qərbi Azərbaycanda olan A.V.Parvitski həm də Dərələyəz mahalının kənd, yaylaq və yurd yerlərinin adlarını toplamışdır: Ağcakənd, Azadək, Paşalı, Arinc, Axili, Bilək, Göyərçin, Gədəkvaz, Herher, Gümüşxana, Daylaxlı, Dərəkənd, Cığatay, Ceyranlı, Cul, Çırxalar, Yengicə, Zirək, Qabaxlı, Qayalı, Gəndərə, Kotanlı, Köçbəy, Qurbankəsilmə, Martuz, Dəmirçilər (kənd adları), Başyurd, Yaz yurd, Kəbirli, Sırval-Sırçalı, Panıx, Qısır, Güney yurd, Təpədibi, Yal yurd, Taxça yurd, İyli bulaq, Kəbirli yurd, Kişmiş bulaq, Murad təpə, Dik yurd, Aloyurd, Susuz yurd, Dola yurd, Qaya-qabaq yurd, Yelli yurdu, Bol bulaq, Təndirli yurd, Arxaltı, Keçəltəpə, Qara bulaq, Səngərtəpə, Lilpar, Taxça yurd, Hasarlı yurd, Qara Çoban (yaylaq və yurd yerlərinin adları) [304, s.129-132].

1881-1929-cu illərdə (46 cild) Tiflisdə nəşr edilən "Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа"da (СМОМПК) Qafqazın müxtəlif əraziləri və burada yaşayan müxtəlif tayfalar haqqında məlumat verilir. Məcmuədə indiki Ermənistan ərazisindəki toponimlərin bir qismi qeydə alınmışdır: Koylasar, Ağdağ, Qızıldağ, Ağmanqan dağı [318, s.284-288], İrəvan (şəhər, qala), Zəngi çayı, Təpəbaşı (İrəvanda məhəllə) [319, s.35-37], Bazarçay, Urudçay, Arıqlı dərəsi, Qoşundaş, Qarakilsə [320, s.60-124], Gözəldərə, Qurbandaş dağı, Göyçə gölü, Kolanıqrılan [321, s.104], Abaran (yaşayış məntəqəsi, çay), Həbilkənd, Avşar, Ağcaqala, Ağcaqışlaq, Ağahəmzəli, Ağkilsə, Ağkula, Ağmanqan (dağ), Kiçik Ağmanqan (dağ), Ağzibir, Adatəpə, Adıyaman, Ayğirgöl, Əyricə (dağ), Alagöz (dağ), Əliqırıq, Allahverdi, Hamamlı, Arbat, Ardanuç, Arpaçay (çay), Artaşat, Artik, Artız, Asnı, Axta, Əştərək, Əyar, Ayaslı, Basarkeçər, Başnalı, Baş Gərni, Bayazit, Biğli Hüseyn Saraclı, Vedi, Hacı Elyas, Göykümbət, Gödəkbulaq, Gölkənd, Gözəldərə, Gümrü, Göyçə (göl), Güney, Dəmirçilər, Dərəçiçək, Diliçan, Cəbəçəli, Camışbasan, Cəfərabad, Dəllər, Donuzyən, Yellicə Qaraqoyunlu, Yelincə, Yengicə, Zəngibasar, Zərzibil, Zəd, Zolaxaç, İydəli, İmanşalı, Qaraqoyunlu, Qaraqışlaq, Qaranlıq, Qarapapaq, Qarasu, Qaratorpaq, Karçivan, Qatar, Kolanlı, Kolanı Aralıq, Keçili, Qıpçaq, Kirkit dağ, Qırxbulaq, Qozlu dərə, Qoytul çay, Qanlı, Kosus, Qoşabulaq, Quylasar, Quləli, Quruboğaz, Qızilverən, Qırxbuzavand, Küküdağı, Kərkibaş, Məngük, Ləlvar, Məsimli, Oğurbəyli, Reyhanlı, Sabunçu, Saracalar, Sarvanlar ulya, Toxanşalı, Uluxanlı, Xaratlı, Cikdamlı, Şorlu Dəmirçi, Şorlu Mehmandar, Erivan, Üçkilsə, Yuva, Yamançalı [248, s.1-164], Təkiyə, Çaykənd [322, s.59, 92], Toxluca, Çubuxlu, Cil, Adatəpə, Satanaxaç, İnəkdağ, Kotandağ, Balıq çay, Sağsağan dərə [323, s.13, 20, 21].

N.Qriqorev "Tatev kəndi" (1862) əsərində Sisyan oykonimi ilə yanaşı, Arıqlı, Gəlinqaya, Öküzziyarət oronimlərinin, Urud çay (Bazar çay), Ağkəndçayı, Alxatiyan çayı hidronimlərinin adlarını qeyd edir [258, s.3-11].

1886-cı ildə Tiflisdə nəşr olunmuş "Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края" toplusunun IV cildinin "Экономический быт государственных крестьян в Зангезурском уезде Елизаветпольской губернии" adlı I hissəsində Zəngəzur qəzasına daxil olan Azərbaycanın Qubadlı, Zəngilan, Laçın rayonları ilə yanaşı indiki Ermənistanın Meğri, Qafan, Sisyan və Gorus rayonlarının kənd, qəsəbə və qışlaqların adları verilmişdir. Zəngəzur qəzasının toponimlərinin siyahısı S.P.Zelinski tərəfindən tərtib edilmişdir.

Abdalanlı (ocaq, qışlaq), Abdallar (Oruclu), Zeyti, Qarı qayası, Qaravuz, Arvayan (Arvian), I Əkərək, II Əkərək, Ağ körpü, Ağbulaq, Qarakeşiş, Şilanlı, Əcili, Müsəllim, Tyunyus, Böyük qat, Əliyanlı, Şotalı, Kiçik qat, Daşlı qat, Mollalı, Aldərə, I Əliqulu kənd, Ərəblər, Əlili, Alpout, Ardaşava, Əhmədzor, Dərəkənd, Qızhancı, Ərikli, Arçevanik, Astazur (Şvanidzor), Atqız, Axlation, Babalı-qayalı, Baharlı I, Baharlı II, Bazar çay (Bazarkənd), Balahəsənli (Şərifəğalı), Balak, Bartaz, Bayandur, Alakol, Qala (Məlikli), Binəyeri, Baqravar, Vağudi, Dərəkənd, Vəng, Gödəklər, Gecənən, Gorus, Kirətağ, Kiçik Kirətağ, İgid Alı, Qarabaş, Qovuşud, Hoçaz, Dəlləkli, Dərzili, Cibikli, Çinarlı, Yeməzli, Zeyvə, İncəvar, Qaladərəsi, Qovuşuq, Qarahacılı, Qaradığa, Dortnu, Çanaxçı, Qaracanlı, Qılıclı, Qatar, Bağçalı, Dibəkli, Kosalar, Qızılca, Qızılciq, Açağ, Karxana, Lehvaz, Mağancuq, Meğri, Nüvədi, Ördəkli, Okçu, Pirilli, Pir davdan, Ağca yazı, Pirmaut, Pir Məzrə, Acibac, Alışar, Ballı qaya, Tuğut, Uz, Xalac, Sofulu qışlağı, Xalac II, Xanazak (Xnatsax), Qışlaq, Xinzirək, Herher (Xerer, Qerer), Tez xarab, Xıdırlı, Dəstəgird, Qalacıq, Çaykənd, Çəpni, Çobanlı, Çopa dərəsi, Qara Hasanlı, Şabadin, Şaqat, Şəki, Şahverdiuşağı, Şinətağ, Şixavuz, Ağudi, Əravus, Ərəbli, Darabas, Yengicə və s. makrotoponimlər, Alçalı, Arın, Armudlu, Aslanlar, Babayurd, Baldırğan, Barxana, Bitnadzor, Vəli düzü, Vəliməmməd düzü, Daşagirən, Qaraçaya, Kömürlü, Keşiş çimən, Kəhər yoxuşu, Məzrə, Malamar, Məmməddərəsi, Novruzlu,

Palçıxılı, Sarı tala, Dağ, Tapır, Top, Çay zəmi və s. mikrotoponimlər kitabda öz əksini tapmışdır [212, s.145-150].

S.P.Zelinski XIX əsrdə Zəngəzur qəzasının Qafan, Gorus, Sisyan bölgələrində sofulu, dərzili, sarallı, puşanlı, kığılı, xoca musaxlı, baharlı və s. türk tayfalarının yaşadığını göstərir [273, s.11-170].

Q.Abixin "Геология армянского нагорья" (1899) əsərində indi Ermənistan adlanan ərazidə yerləşən Eşnək, Dərələyəz oykonimləri ilə yanaşı, Maraldağ, Ağlağan dağı, Şiştəpə, Ağbulaq aşırımı, Bozabdal sıra dağları, Kotandağ, Ağdağ, Ağmanqan, Qazanyaylası [226, s.20-26], Leyli dağ, Ökyüz dağı, İnəktəpə, Üçtəpə, Cin dağı, Qısırdağ, Dovşan təpə [226, s.2-12] oronimlərinin adları göstərilir.

Məmməd Səid Ordubadi "Qanlı illər" əsərində 1905-1906-cı illərdə erməni və azərbaycanlılar arasında baş verən hadisələri qələmə almış, ermənilərin vəhşiliyini tarixi faktlar və sənədlər əsasında təsvir etmişdir. "Qanlı illər"də Qərbi Azərbaycanda ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri vəhşilikləri verilməklə yanaşı, ərazinin toponimləri də olduğu kimi göstərilmişdir: İrəvan (şəhər, quberniya, mahal), Qırxbulaq (mahal), Uluxanlı, Gözəcik, Mənkus, Qaladibi, Xorpus, Güllücə, Başkeni, Tutya, Damagirməz, Kamal, Üçkilsə (Eçmiədzin), Xanavəng çayı, Ələyəz dağı, Abaran, Pənbək, Şoragəl (vilayət), Uşu, İlançalan, Təkyə, Pərsi, Nazrəvan, Kiçikkənd, Kötüklü, Qoşabulaq, İrgu, Əngirsək, Dilican, Karvansaray (İcevan-İ.B.), Qatar, Şəbadək, Oxçu, Barabatum, Çəkədək, Qapan (dərə), Karxana, Xələc, Saldaşlı, İncəvar, Daşnov, Kəllədağ, Purdavud, Atqız, Panuslu, Gicəlan, Meğri, Saqqarsu, Nügədi, Oxçu çayı, Çöllü, Yeməzli, Mollalar, Kığı dərəsi [201, s.23-136].

"Qafqaz kalendarı" kitabının 1907, 1908 və 1916-cı illərinin nəşrində indiki Ermənistan ərazisini əhatə edən İrəvan quberniyasının müxtəlif qəzalarındakı kəndlərin polis sahələri üzrə siyahısı verilmişdir [278, s.60-78; 279, s.16-30; 280, s.120-134].

Bu kitabın 1916-cı il nəşrində indiki Ermənistan ərazisindəki kəndlərin adları İrəvan quberniyasının qəzaları üzrə aşağıdakı bölgələrdə qeydə alınmışdır:

I. Aleksandropol qəzası dörd polis sahəsinə bölünmüşdür.

1. Birinci polis sahəsi. Buraya daxil olan kəndlər aşağıdakılardır: Hamamlı, Vartana, Kaçağan, Spitak, Çikdamal, Çotur, Bozkənd, Bozabdallı, Vartanlı, Böyük Qarakilsə, Qışlaq, Sarımsaxlı, Sisimədən, Yaqublu, Voskresenovka, Avdibəy, Ağbulaq, Böyük Bekənd*, Göyyoxuş, Qoqaran, Kaltaraxçı, Qaral, Güllücə, Nalbənd, Tapanlı, Nikitino, Qaraboya, Arçut, Hacıqara, Heydarlı// Haydarlı, Hallavar, Darbaz, Qızılörən, Qursalı, Saral, Xancığaz, Əfəndi [280, s.120].

2. İkinci polis sahəsi. Bu polis sahəsi 45 kəndi əhatə edirdi: Axqula, Hacıxəlil, Gözəldərə, Cəngitəpə, Tatar Düzkəndi, Karvansaray, Keşişkənd, Qırxdəyirman, Məlikkənd, Muncuxlu, Danagirməz, Ağkilsə, Arıxvəli, Hacıməzərqulu, Cacı, Böyük Düzkənd, Qonaxqran, Böyük Saryar, Böyük Arıxvəli, Kiçik Arıxvəli, Kiçik Bekənd, Qolqat, Yeqanlar, Qazançı, Qasıməli, Kavtarlı, Qulican, Noraşen, Bağdad-Dolutax, Dirəklər, Böyük Kəpənək, Kiçik Kəpənək, Xanvəli, Çiraxlı, Böyük Camışlı, Kiçik Camışlı, Carcaris, Kiçik Cəngi, Qondaxsaz, Korbulaq, Quruboğaz, Mirak, Pəmb, Çobangərəkmez [280, s.120-121].

3. Üçüncü polis sahəsi. Aleksandropol qəzasının bu polis sahəsi aşağıdakı kəndləri əhatə edirdi: Əlixan, Başgöy, Qarakilis, Kefli, Balaca Sariat, Samurlu, Alakilsə, Bəndivan, Gürcüeli, Cələbkeçid, İlli-Qarakilis, Palıtlı, Təknəli, Cızıqlar, Çorlu, Bozyoxuş, Güllübulaq, Dərəköy, Qayqulu Düzkənd, Qayqulu Qazançı, Qayqulu Çivtəli, Qızılqoç, Qızılkilisə, Korbulaq, Qurtlu bulaq, Salut, Titoy xaraba, Şiştəpə, Aleksandrovka, Bayandur, Dəharlı, Celovxan, İlxiabı, Balaca Qarakilis, Talıboğlu, Dərbənd, Yuxarı Qalanca, Aşağı Qalanca, Təpəöllək, Böyük Keyti, Balaca Keyti, Ortakilisə, Toparlı [280, s.121].

4. Dördüncü polis sahəsi. Bu polis sahəsinə aşağıdakı kəndlər daxil idi: Artık, Başköy, Qırçaq, Haçakilisə, Bəzirxana, Balaca Qırax, Mahmudcuq, Molla Göyçə, Musluxlu, Taşqala, Adıyaman, Bəğazkəsən, Pirtikan, Soqutlu, Şirvancıq,

* Kənd adları mənbədə olduğu kimi verilir.

Ağın, Bəbirli, Bozdoğan, Buğdaşen, Yeniköy, Zarinca, Qazarıbat, Qalalı, Qapılı, Keqaç, Qızılkilise, Qılıc yataq, Suvanverdi, Tavşanqışlaq, Çırpılı, Armutlu, İmirxan, Kutniqışlaq, Meçitli, Sarıbaş, Sonqurlu, Tomardaş, Xorom [280, s.121].

Aleksandropol qəzasına daxil olan 166 kənddən 2-si erməni mənşəli (Spitak, Noraşen), 3-ü rus mənşəli (Voskresenovka, Nikitino, Aleksandrovka) 161-i isə türk mənşəli toponimdir.

II. Yeni Bayazid qəzası erməni mənbələrində Nor Bayazid, rus mənbələrində Novobayazet kimi verilir. Bu qəza 4 polis sahəsinə bölünmüşdür:

1. Birinci polis sahəsi. Bu polis sahəsinə aşağıdakı kəndlər daxil idi: Ağverən, Alaparas, Ərzəkənd, Bjni, Gümüş, Dəllər, Ozanlar, Bəzəkli, Dəvəxaraba, Dəlləkli (Dalaklu), İkinci Qaraqala, Qızqala, Quylu, Kənkən, Tezkarab, Çobangərəkmez, Axpara, Yuxarı Axta, Aşağı Axta, Qaxsı (Kaxsı), Makravank, Solak, Aşağı Axta (rus), Konstantinovka (Dərəçiçək –İ.B.), Suxoy fontan, Babakişi, Karvansaray, Randalma, Fərrux, Yaycı, Dədəqışlaq, Dəlipaşa (Paşakənd), Qabaxlı, Birinci Qaraqala, Qorux güney, Qorçalı, Novo Mixaylovka, Soyuq bulaq, Tayçarıq, Təkəli, Ulaşik [280, s.124].

2. İkinci polis sahəsi. Buraya aşağıdakı kəndlər daxil idi: Ağzıbir, Ağqala, Əyrivəng, Bıqlı Hüseyin Saracılı, Hacı Muxan, Kosaməmməd, Kərimkənd, Noradüz, Paşakənd, Rəhməkənd, Aleksandrovka, Yelenovka, Semyonovka, Komadzor, Ördəkli, Tutmaşen, Çırçır, Tsamakapert, Tsaxkunk, Çibuxlu, Şəhriz [280, s.124].

3. Üçüncü polis sahəsi. Bu polis sahəsinin inzibati ərazi bölgüsünə 25 yaşayış məntəqəsi daxil olmuşdur: Yuxarı Adıyaman, Aşağı Adıyaman, Atamxan, Vəliağalı, Göl, Təzəkənd, Sakkar, Eranos, Başkənd, Dəliqardaş, Qışlaq, Quləli, Güzəcik, Əliqırax, Avdaləğalı, Zolaxac, Karvansaray (Əyricənin yanında), Yuxarı Qaranlıq, Aşağı Qaranlıq, Birinci Qızıl xaraba, Kəsikbaş, Mədinə, Siçanlı, Xarlıq, Yanıx [280, s.124-125].

4. Dördüncü polis sahəsi. Aşağıdakı yaşayış məntəqələri IV polis sahəsinə daxil idi: Basarkeçər, Hüseyinquluəğalı, Böyük Qaraqoyunlu Yengicə, Bala Qaraqoyunlu, Yengicə,

Zağalı, Qanlı Allahverdi, Qayabaşı, Yeni Keyti, Qızılbulanq, Qırxbulanq, Birinci Qoşa bulanq (Çaxralı), İkinci Qoşa bulanq, Kərkibaş, Sarıyaqub, Gödəkbulanq, Subbatan, Daşkənd, Tuskyulu, Tatar Şorcası, Yuxarı Alçalı, Aşağı Alçalı, Baş Gözəldərə, Kolanıqırlan, Karmırxaraba (Qızılxaraba – İ.B.), Qızılvanq, İkinci Qızılxaraba, Orqlu, Çamırlı, Yarpızlı, Ağbulanq, Ardanış, Babacan dərəsi, Cil, Quşi dərəsi, Nadejdino (Şorca – İ.B.), Sadanaxaç, Toxluca, Ağkilisə, Göysu, Zərzibil, Zod, İnek damı, Kəsəmən, Böyük Məzrə, Bala Məzrə, Oğruca, Sultanəli qışlaq, Şışqaya [280, s.124-125].

Yeni Bayazid qəzasına daxil olan 136 kəndin 6-sı rus mənşəli, 9-u ərəb-fars mənşəli, 121-i isə türk mənşəli toponimdir.

III. İrəvan qəzası yaradılarkən qəzanın ərazisi dörd polis sahəsinə bölünmüşdür.

1. **Birinci polis sahəsinə** daxil olan kəndlər: Ağazor, Əkərək, Aramus, Kyamriz, Cadqran, Zar, Küzəcik, Güllücə, Kamal, Mangyüs, Oxçapert, Tamagirməz, Təcirabad, Tutiya, Əliqırx, Əlimərdan, And, Artiz, Bayburut, Başgərnı, Böyük Gilanlar, Bozkosa, Gölaysor, Yellicə, İmirzik, Qaladibi, Qaşavdalar, Kotuz, Körpü qulax, Kiçik Gilanlar, Erməni Koxtu, Tatar Koxtu, Qurbağalu, Kyarpiclu (Kərpicli – İ.B.), Tərəkəmələr, Xosrov, Çanqlı, Eranos, Avan, Ərinc, Cavriş, Kənəkir, Qayaxaraba, Ketran, Üçtəpə-Şaban, Ərzni, Başkənd, Göykilisə, Yelqovan, Möhüb, Novonikolayevski, Nurnus, Təzəkənd, Şahab, Eylar [280, s.129-130].

2. **İkinci polis sahəsinə** aşağıdakı kəndlər daxil idi: Donquzyan, İskəndərabad, Yuxarı Necilu, Aşağı Necilu, Rəhimabad, Şorlu Mehmandar, Ağamzalı (Ağahəməzəli – İ.B.), Alpava, Buqamlu, Cəbəcəli, İmanşalı, Qaradağlı, Qaratəpə, Xaratlı, Ağcaqışlaq, Hacı Eylyaz, Kalaley, Norakovit, Çarbox, Yuxarı Şinkavit, Aşağı Şinkavit, Yengicə, Təzəkənd, Uluxanlı, Arbat, Varmaziar, Göy Kümbət, Cəfərabad, Qaraqışlaq, Xaraba Sarvanlar, Xaçəparax, Şirabat, Şorlu Dəmirçi, Həbil-kənd, Həsənli, İlxi qoruğu, Quucan, Məmmədabad, Muxtarabad, Reyhanlı, Saracalar, Sarvanlar ulya, Seyidkənd.

3. **Üçüncü polis sahəsi.** Bura daxil olan kəndlər: Yuxarı Ağbaş, Aşağı Ağbaş, Ağcaqışlaq, Ayaslı, Dvin aysoru, Dvin, Cənətli, Zöhrablı, Kir Bzovand, Quləməli Bzovand, Mehrablı, Begciyəzli, Yuxarı Kəmərli, Aşağı Kəmərli, Tatar Kəmərli, İpəkli, Qaraqoyunlu, Yuxarı Qoylasar, Aşağı Qoylasar, Sabunçu, Tamamlı, Yamancalı, Böyük Dəlilər, Gökəkli, Doxkuz, Qafarlı, Novruzlu, Oğurbəyli, Başnalı, Qarahəmzəli, Çigdamlı, Çinəxanlı, Yuxarı Dərğalı, Qaraqorlu, Məsimli, Yuva, Yappa, Çatma [280, s.130-131].

4. **Dördüncü polis sahəsi** aşağıdakı kəndləri əhatə edirdi: Ərmik, Axis, Ağkilisə, Baxçacıq, Göl ciğın, Camışbasan, Cirmanis, Cigit Qaraqoyunlu, Zimmi, İtola, Kyusus, Məngyuk, Pnut Qaratorpaq, Xnut, Eranos, Əzizanlu, Böyük Borolan, Qomik, Gültəpə, Qarasu, Yuxarı Kurdomar, Aşağı Kurdomar, Reyhanlı, Sutökülən, Torun, Ağambeklyu, Böyük Vedi, Göravan, Dəhnəz, Daşlı, Yengicə, Yuxarı Qarabağlar, Keşişdağ, Taytan, Çimənkənd, Avşar, Dəvəli, Xalisa, Bıranu, Hörtun, Günnüt Cəfərli, Zəncirli, Qaraxaç, Qadılı, Qaşqa, Keşişverən, Aşağı Çanaxçı, Çivandərə, Şahablı, Asnı, Kərki, Sədərək, Əliməmməd, Cadqran, Qaralar, Kiçik Vedi, Sarıxanlı, Şidli, Şirazlı, Şıxlar [280, s.131].

İrəvan qəzasına 214 kənd daxil olmuşdur. Bunlardan 4-ü (Avan, Ptqni, Norakovit, Yuxarı Şinqovit) erməni mənşəli, 1-i (Novo-Nikolayevka) rus mənşəli, 8-i (Rəhmabad, Varmaziar, Cəfərabad, Məmmədabad, Muxtarabad, Dvin Aysoru, Cənətli, Zimmi) ərəb-fars mənşəli, qalanlarını isə türk mənşəli toponimlər təşkil edirdi. XX əsrin əvvəllərində İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasına tabe olan Kərki və Sədərək kəndləri Azərbaycanın tarixi torpaqlarla olmaqla indi Naxçıvan Muxtar Respublikasının Sədərək rayonunun inzibati ərazi bölgüsünə daxildir.

IV. Eçmiədzin qəzası dörd polis sahəsinə bölünmüşdür.

1. **Birinci polis sahəsinə** aşağıdakı kəndlər daxil idi: Ağcaqala, Aytaq, Kürəkənli, Muğancıq, Samaqar, Vağarşapat, Aynalı, Əlibəyli, Hacılar, Qrampa, Molla Dursun, Tos, Aşağı Əylənli, Tatar Zeyvəsi, Erməni Zeyvəsi, Körpülü, Xıznauz, Ağav-

natur, Aramlu, Ayarlı, Hacı Qara, Qızıl Tamur, Oşağan, Patrinc, Franqanots, Kəmərli, Qarğabazar, Kolanlı Aralix, Sofiabə, Yxuarı Xatunarx, Aşağı Xatunarx, Çobankərə [280, s.132].

2. **İkinci polis sahəsinə** 62 kənd daxil idi: Əlikoçak, Qaznafar, Molla Qasım, Təkərli, Tamcerlu (Damcılı – İ.B.), Çamırlı, Əştərək, Baş Abaran, Hacı Bağır, Gülablı, Gyuluca (Güllücə – İ.B.), İmerli (İmirli – İ.B.), Qaranlıq, Mülki, Samadərviş, Yeğvart, Hamamlı, Arkel, Əşirabad, Babakışi, Catkran, Qaracoran, Dovra Xaraba, Qarğavəng, Kirəşli, Kürdəli, Kyalaşam, Kələşkənd, Tğit, Tulinəbi, Yaqublu, Apnakeğ, Astvatsinkal, Bazarcıq, Blxer, Qalaca, Qarabulaq, Qaraklis, Quşi, Noraşen, Saçlı, Şirakala, İlançalan, Karpi, Kiçikkənd, Qotur, Muqni, Sağmosavank, Uşi, Əkərək, Anqersak, Nazravan, Parbi, Persi, Təkiyə, Axis, Dqir, İnəkli, Ketaklu, Qoşabulaq, Piraqan, Erqov [280, s.132-133].

3. **Üçüncü polis sahəsinə** daxil olan kəndlər: Ardaşar, Beziki, Qamışlı, Qarxın, Qatrabad, Yuxarı Qulubəyli, Aşağı Qulubəyli, Markara, Molla Bədəl, Msto-Kalo, Rəncpər, Saatlı, Şərifabad, Türkmənli, Xaraba Kolanı, Çibuxçu, Evcilər, Quzikudan, Qurdqulu, Uzunoba, Təpədibi, Keçerlu, Qarabaka, Qaraqala, Kərimarx, Molla Bayazet, Sərdarabad, Xaraba Kitik, Assar, Hacı Bağır, Canfida, Cəfərabad, Kyalak arx (Kələkarx – İ.B.), Xeyirbəyli, Xoca yaralı, Təzəkənd, Böyük Şəhriyar, Bala Şəhriyar, Şahvarut, Ağcaarx, İydəli, Armudlu [280, s.133].

4. **Dördüncü polis sahəsinə** 75 yaşayış məntəqəsi daxil olmuşdur: Əbdürrəhman, Əyrisufat, Ayyataq, Akko, Badlı, Boqutlu, Bozbur, Qrqr, Qyalto, Dem, Düzkənd, Zorba, İlan qışlağı, Qabantəpə, Qazbin, Yuxarı Qalakut, Aşağı Qalakut, Qalaca, Kələşbəy, Kalo Zağa, Qaraburun, Karavansaray, Yuxarı Qaraqula, Aşağı Qaraqula, Qızılkula, Qliç yataq, Knik, Mağara, Mindo zağa, Mirzəxan, Mxtokyant, Rute, Susuz, Sabunçu, Təzəkənd, Tilik, Uzunkənd, Xanarxaç, Şaban, Avan, Bayraməli, Karavansaray, Qaracalar, Qoytul, Qoş, Talış, Ucan, Xaraba vəng, Şamiran, Yuxarı Ağcaqala, Aşağı Ağcaqala, Əylənli, Baxçacıq, Başsız, Dian, İrind, Qarğačovmaz, Maqda, Mehriban, Siçanlı, Xaraba Əkərək, Eşnək, Yaşıl, Ağakçi, Aralix, Gözlü

Dədəli, Qirmizlu, Qul dərviş, Mazarcıq, Mastara, Pirmələk, Pirtikan, Tatar Talışı, Erməni Talışı, Şix Hacı [280, s.133-134].

Eçmiədzin qəzasına 214 kənd daxil olmuşdur ki, onlardan 5-i (Vağarşabad, Ağavnatun, Apnageğ, Franqanots, Astvatsinkal) erməni mənşəli, 3-ü (Moto-Kalo, Kalo Zağa, Mindo Zağa) kürd mənşəli (zağa Azərbaycan dilinə məxsus sözdür), 9-u (Rəncbər, Markara, Persi, Mehriban, Şərifabad, Əbdürrəhman, Canfida, Cəfərabad, Maxta) ərəb-fars mənşəli, 2-si (Assar, Avan) Urartu mənşəli, qalanları isə türk mənşəli toponimdir.

V. Zəngəzur qəzası 5 polis sahəsinə bölünmüşdür. Bu qəzanın inzibati ərazi bölgüsünə daxil olan indiki Ermənistanın Gorus, Qafan, Sisyan, Meğri rayonlarının əraziləri dörd polis sahəsinə bölünürdü.

1. **Birinci polis sahəsi.** Buraya 15 kənd daxil idi: Ayıblı, Antelaut, Axlatyan, Bazarçay, Vağudi, Darabas, Pirnaut, Sisyan, Tatin, Uz, Şalat, Şəki, Şinger, Şıxlar, Yayıcı [279, s.29].

2. **İkinci polis sahəsi.** Buraya altı yaşayış məntəqəsi daxil olmuşdu: Əliqulukənd, Bayandur, Gorus, Gerenzur, Cağazur, Dığ.

3. **Dördüncü polis sahəsi.** Bu polis sahəsi, əsasən, Meğri rayonunun ərazisinin kəndlərini əhatə edirdi: Əlidərə, Astazur, Bartaz, Vartanizor, Lehvaz, Miğri, Nüvədi, Ordagin, Şıxauz, Tirin [279, s.30].

4. **Beşinci polis sahəsi.** Buraya 5 kənd daxil idi: Güd-güm, Kavart, Qartağ, Oxçu, Xalac [279, s.30].

VI. Şərur-Dərələyəz qəzası iki polis sahəsinə bölünmüşdür.

Birinci polis sahəsi Şərur bölgəsini əhatə etdiyi üçün həmin kəndlərin adlarını burada verməyi məsləhət bilmədik. Çünki Şərur bölgəsi Azərbaycanın tarixi torpaqları olmaqla Naxçıvanın inzibati ərazi bölgüsünə daxildir.

İkinci polis sahəsi Dərələyəz bölgəsini əhatə edirdi.

Bu polis sahəsinə aşağıdakı yaşayış məntəqələr daxil idi: Amağu, Arpa, Əynazur, Knişik, Şorca, Ertic, Ağkənd, Aysəsi, Alagöz, Həsənkənd, Horbadıx, Hors, Hostun, Gülüdüz, Güneyvəng, Canı, Kavşuk, Qalasar, Qaraqlux, Qaraqaya, Qo-

duxvəng, Romanovka, Sallı, Taratun, Şahgəldiqışlağı, Erdəpin, Ağcakənd, Ərinc, Bilak, Bulaxlar, Göyərçin, Göy Abbas, Herher, Gindevaz, Gomuşxana, Ceyranlı, Zirak, İstisu, Kzilu, Qılıçlı, Kisirxaraba, Koçbəy, Quşi, Leyliqaçan, Məmərzaqışlağı, Tarp, Terp, Çaykənd, Ağkilsə, Almalı, Ardalas, Genalı, Heşin, Daşxarman, Kömürlü, Qozluca, Çivə, Rips, Elpin, Əlixanpəyəsi, Əyar, Başkənd, Bülbülolan, Yengicə, Keşişkənd, Qoytul, Qurtqulax, Ortakənd, Ərgəz, Gendərə, Daylaxlı, Zeytə-Çapma-Çomax, Qaravəng, Kotanlı, QurbankəsİLən, Malişka, Moz, Novlar, Qozlu, Azadek, Əxili, Axta, Gomur, Gyabut, Dərəkənd, Daşaltı, Dəmirçilər, Vardenis, Cağatay, Çul, Qabaxlı, Qaralar, Maratuz, Martiros, Paşalı, Por, Soyulan, Çiraxlı [279, s.128-129].

Şərur-Dərələyəz qəzasının Dərələyəz bölgəsinə daxil olan 98 kənd adından 3-ü (Rips, Martiros, Vardanis) hind-Avropa, 1-i (Romanovka) rus mənşəli, qalanları isə türk mənşəlidir.

H.Mirzəyev yazır ki, Vardenis toponimi qədim türk dillərində «dağ» və «yurd yeri» mənalarında işlənən "var/vart" sözündən əmələ gəlmişdir [184, s.21].

VII. İndiki Ermənistanın İcevan, Dilican, Çəmbərək (Krasnoselo) rayonlarının əraziləri Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Qazax qəzasına tabe idi. Buraya daxil olan kəndlər aşağıdakılar idi: Armudlu, Karvansaray, Qaradaş, Qaraqoyunlu (Çaykənd, Gölkənd, Yanıxpəyə, Qaraqaya, Əmirxeyir, Bəriyabad, Çıvıxlı, Murteyil – İ.B.), Mixaylovka, Yeni Delican, Polad Ayrım, Köhnə Delican, Uzuntala, Xoştərək, Çəmbərək [279, s.30].

Göründüyü kimi, kəndlərdən yalnız biri – Mixaylovka rus mənşəli, qalanları isə tam türk mənşəli toponimdir.

Çəmbərək rayonundakı Başkənd kəndi IV polis sahəsinə daxil idi [278, s.64].

VIII. Loru-Pəmbək qəzasına (indi Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycanın Kalinino, Quqark, Barana (Noemberyan), Allahverdi (Tumanyan) rayonlarının əraziləri daxilindədir) bu kəndlər daxil idi: Ağdaş, Aytağı, Allahverdi, Alıncalı, Aşağı Axtala, Böyük Ayrım, Qarabulaq, Dolaylar, Əyridağ, Yuxarı (Köhnə) Axtala, Kiçik Ayrım, Ləngtəmir, Muşul, Nəhədək,

Pədik, Təhlə, Çilız, Şamlıq, Şeypurxan, Quqark, Ayıbasan, Armudlu, Arcut, Aslan xaraba, Aşağı kilsə, Baldırğanlı, Bəxtiyar, Vartanlı, Qarakilsə, Yuxarı Kilsə, Mollaçıslaq, Gözəldərə, Xancıgəz, Haydarlı, Şorağ, Qaraqala, Qaraisə, Dəmirçilər, Evli, İlməzli, Medovka, Mixaylovka, Sarıyal, Soyuqbulaq, Cücəkənd, Qızılkilsə, Qızqala, Ayırım, Barana, Baraxlı, Burma, Qarabulaq, Qaranəbi, Qarasu, Quruçay, Daşxana, Ləmbəli, Ləlvər, Qursalı, Qızılörən, Cıkdamal, Güllücə, Saral, Hamamlı, Calaloğlu, Gərgər, Nikolayevka, Çubuxlu, Urud, Heydərbəy [278, s.68].

1910-cu ildə F.B.Linçin "Ermənistan. Yol qeydləri və etüdləri" kitabı nəşr edilmişdir. Və burada F.Linçin indiki Ermənistanla bağlı təəssüratları və yol qeydləri öz əksini tapmışdır.

Kitabda eyni zamanda indiki Ermənistan ərazisində tarixən mövcud olan türk mənşəli Qızılqoç, Qaraçanta, Qaraməmməd, Gümrü, Şörəyel, Baş Abaran, Əlikuçak, İrəvan, Dərəçiçək, Pasin, Pirmələk oykonimlərinin [287, s.155-422], Qarınıyarıx, Alagöz, Təkəlti (Takğəltu), Oxçaberd, Şiştəpə oronimlərinin [287, s.155, 193, 204, 272, 563], Çıldır gölü, Göyçə gölü, Qarasu kanalı, Zəngi çayı, Qırxbulaq çayı, Arpaçay və s. hidronimlərinin [287, s.183, 198, 262, 548] adları qeyd edilmişdir.

İndi Ermənistan adlanan ərazinin coğrafi adlarının, burada yaşayan türk etnonimlərinin qeydə alınması baxımından "İrəvan quberniyasının yaşayış məntəqələrinin dağ və çaylarının əlifba göstəriciləri" [316], "Обозрении в географическом историческом и литературном отношении" [301], N.A.Vartapetyanın "Справочник по русской транскрипции армянских имён, фамилий и географических названий" [245, s.55-91], Z.Qorqodyanın "1831-1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi" [348, erməni dilində], "Армянская ССР. Административно-территориальное деление", "Дорога Мрега", "Ermənistan SSR. İnzibati ərazi bölgüsü", K.O.Ohanyanın "Ermənistan SSR-in çayları və gölləri" [360, erməni dilində], "Erməni Sovet Ensiklopediyası" (I-XII cildlər, erməni dilində), T.Hakopyan, St.Məlik-Baxşyan və O.Barseğyanın "Ermənistan və ətraf vilayətlərin toponimlər lüğəti" [359, erməni dilində], Ə.Ələkbərlinin "Qədim türk-Oğuz yurdu – "Ermənistan", "Ermənistan

azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası", B.Budaqovun "Çobankərə eli", Həbib Rəhimoğlunun "Silinməz adlar, sağalmaz yaralar" əsərləri, eləcə də "Qızıl Şəfəq" ("Sovet Ermənistanı" qəzetinin ilk adı), "Sovet Ermənistanı", "Vətən səsi", "Vətən həsrəti", "Göyçə", "Ulu Göyçə", "Ağrıdağ", "Vedibasər" qəzetlərində Qərbi Azərbaycanın tarixi coğrafiyası idə bağlı yazılan məqalələr mənbə kimi götürülmüşdür.

Bu mənbələrin xüsusi elmi əhəmiyyəti vardır. Belə ki, ta qədim dövrlərdən başlayaraq indiyə kimi indiki Ermənistanda işlənən toponimlər ərazinin qədim, ilkin sakinlərinin Azərbaycan türkləri olduğunu dəqiqləşdirir, sübut edir. Bu, tarixi faktlardan yan qaça bilməyən ermənilərin iç üzünü açır. Bu mənbələrdə qeydə alınmış toponimlər bizə indiki Ermənistanın türk mənşəli toponimlərinin, eləcə də bu ərazidə tarixən yaşamış qədim türk etnoslarının inkişafını, ərazinin toponimik sistemində baş verən dəyişikliyi izləməyə imkan yaradır və onların lokalizə edilməsini asanlaşdırır. Eyni zamanda indiki Ermənistanın türk mənşəli toponimlərinin düzgün elmi şərhinə imkan yaradır.

2.2. Qərbi Azərbaycan toponimlərinin tədqiqat tarixi

Müxtəlif (Azərbaycan, yunan, erməni, rus və s.) mənbələrdə qeydə alınan indi Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimlərinin tədqiqinə Rusiya və Avropada XIX əsrin ortalarından və XX əsrin əvvəllərindən başlanmışdır. İndi Ermənistan adlanan ərazinin toponimlərini tədqiq edən rus və Avropa araşdırıcıları ilk növbədə erməni qaynaqlarına istinad etmiş, onlardan bəhrələnmişlər. Bu, toponimlərin erməni yönündə izahına gətirib çıxarmışdır. Belə izahlara vaxtında elmi və tutarlı cavab verilmədiyindən erməni yalanlarının ayaq açmasına, yəni azərbaycanlıların indiki Ermənistan ərazisinə gəlmə olduğu fikrinə imkan yaratmışdır.

İndiki Ermənistanın türk mənşəli toponimlərinin öyrənilməsi tarixində İ.Şopenin 1852-ci ildə yazdığı "Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ея

присоединения к Российской империи" əsəri özünəməxsus yer tutur. Bu əsər bilavasitə erməni baxımından, ermənilərin mənbələri əsasında yazılaraq "Böyük Ermənistan" ideyasına xidmət etsə də, tarixi həqiqətlərdən müəllif qaça bilməmişdir. Belə ki, müəllif indi Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycanı erməni torpağı kimi təqdim etməyə çalışır. Lakin bütün toponimlər Azərbaycan dili əsasında izah edilir. Bu da onu göstərir ki, indiki Ermənistanın köklü sakinləri azərbaycanlılar olmuşdur. Bununla belə yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, indiki Ermənistanın türk mənşəli toponimlərinin tədqiqat tarixindən bəhs edərkən bu əsərə toxunmamaq olmur. Çünki əsərdə həm bu və ya digər toponimlərin izahı verilir, həm də onların harada yerləşdiyi, hansı mövqeyə malik olduğu göstərilir.

İ.Şopenin əsərində qeyd edilən indiki Ermənistanın ərazisindəki toponimlərin, demək olar ki, hamısı türk mənşəlidir. O, bu toponimlərlə bağlı etimoloji təhlil aparmamışdır. Ərazidəki toponimləri rus dilinə hərfi tərcümə edir və bunu da elmi izah kimi qəbul etmək olmaz. İ.Şopen toponimlərin izahında etimologiyaya, xalq etimologiyasına, təsvirçiliyə üstünlük verir, elmi faktlara istinad etmir. Qanlı Allahverdi, Gümüşlü, Kömürlü dağ [335, s.VIII-IX, 318], Qarasu, Axuryan çayı [335, s.247], Erivan//Ərivan [335, s.260-262], Oxçaberd [335, s.266], Baş Abaran, Bicni [335, s.312-313] və s. toponimləri düzgün izah etməsə də, Kolanı qırılan [335, s.IX], Hunarakert//Hnarakert [335, s.32], Dərəçiçək [335, s.258], Qarnıyarıq [335, s.358] və s. toponimlərin mənalari ilə bağlı həqiqətə uyğun fikir söyləmişdir.

Eyni zamanda əsərdə indiki Ermənistanda tarixən yaşamış bayatlar, qacarlar, qaxaxlar, ayrımlı, muğanlı, kəngərli və s. türk tayfaları və onların türələri – qolları haqqında gərəkli məlumat verilmişdir [335, s.531-631].

1881-ci ildə Tiflisdə Qafqaz Tədris Dairəsi Rəisinin sərəncamı ilə "Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа (СМОМПК)" məcmuəsi nəşr edilməyə başlayır. Məcmuədə Qafqaz Tədris İdarəsi müxtəlif bölgələrdə yaşayıb fəaliyyət göstərən müəllimlərin gücündən is-

tifadə edərək Qafqazın, o cümlədən indiki Ermənistan ərazisinin təsviri, burada yaşayan xalqlar haqqında məlumat verilir. Ərazilərin təsviri ilə bağlı məlumat Qafqaz Tədris İdarəsinin hazırladığı proqram əsasında həyata keçirilir. Həmin proqrama əsasən ərazinin toponimlərinin (kənd, oba, şəhər, qala, dağ, çay, körpü və s. adlar) izah və təsviri tarixi faktlar və ya rəvayətlər əsasında izah edilir [317, s.I-XXV].

İrəvan qəzasının Gərnibasar sahəsindəki Koylasar toponimi (Artaşat rayonunda) ilə bağlı üç cür şərh verilir:

1. Şah Abbasın əmri ilə yaradılıb və "qoymaq", "tikmək olar" (да положится) mənasını verən "koyula" sözü ilə dağ mənasında işlənən "sar" sözünün birləşməsindən əmələ gəlib "əvvəldən qoymaq, tikmək olar" (да положится начало) mənasını bildirir.

2. Kənddə hasarlanmış qalaların olmasına görə Koylasar kəndi əvvəlcə Kala hasar adlandırılıb. Sonra Koylasar formasına düşüb. Koylasar toponimi "kala hasar" deməkdir.

3. Buranın iqlimi yayda çox isti olur. Hər yer bataqlıqdır. Ağcaqanad əlindən axşamlar belə şam etmək olmur. Ona görə də buraya Kuylasar, yəni başını quyula, gizlət demişlər. Sonra da Kuylasar sözü Koylasar formasına düşüb [319, s.284-285].

Bu üç izahdan ikincisi əsas götürülür və toponimin qala və hasar sözlərindən əmələ gəldiyi vurğulanır [319, s.285].

İrəvan quberniyasının Yeni Bayazid qəzasındakı Gözəldərə toponiminin türk dilindəki (Azərbaycan dilində) gözəl və dərə sözlərinin birləşməsindən əmələ gəldiyi göstərilməklə, kəndin yerləşdiyi əraziyə uyğun olaraq Gözəldərə adlandırılması qeyd edilir [321, s.104].

СМОМПК-ның 40-сү cildində (1909) К.Ф.Қанын "Опыт объяснения Кавказских географических названий" əsəri çap edilmişdir [248, s.1-164]. Əsərdə Qafqazın 1991 coğrafi adının izahı verilir. Burada indiki Ermənistan ərazisinin 110 türk mənşəli toponimin izahı da öz əksini tapmışdır. Əsər təkcə Qafqazın yox, həm də Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycanın toponimlərinin öyrənilməsinə həsr edilmiş ilk xüsusi tədqiqat kimi qiymətləndirilməlidir.

Əsərdə indi Ermənistan adlanan ərazi ilə bağlı verilən toponimləri izah edərkən müəllif erməni mənbələrinə əsaslanır, onların mövqeyini müdafiə edir. Eyni zamanda toponimlərin əmələ gəlməsində iştirak edən terminləri rus dilinə tərcümə etməklə işini bitmiş hesab edir və bununla da əsl həqiqət kölgədə qalır. Məsələn: Abaran toponiminin "Abarner" formasında göstərməklə ermənicə "saray", "ağaların yaşayış yeri" mənasında olan **aparank** [248, s.1], Ağmanqan oroniminin **ağ** və **duman** mənasını verən **manqan** [248, s.3], Artız toponiminin ermənicə kişi mənasını bildirən **ayr** və farsca **tiz** [248, s.16], Artik oykoniminin ermənicə kişi mənasında işlənən **ayr** və farsca yuxarı mənasında işlənən **tik** [248, s.16], Qer-Qer (Azərbaycan dilində "**Herher**"-dir) toponiminin ermənicə Kar-kar [248, s.36] sözlərindən əmələ gəldiyini göstərir. Bunların sayını artırmaq da olardı. Lakin tədqiqat prosesində toponimlərin əksəriyyətinə münasibət bildirəcəyimizi nəzərə alıb qalanları haqqında məlumat verməyi məsləhət bilmədik. Onu da əlavə edək ki, apardığımız tədqiqat nəticəsində tam aydın olur ki, K.F.Qanın izahları, ümumiyyətlə, elmi faktlara söykənmir. Digər tərəfdən K.F.Qan Azərbaycan dilinə məxsus tez və dik sözlərini fars sözləri kimi verir.

Avropa alim və səyyahları indiki Ermənistana gəlmiş, ərazinin təbiəti, əhalisi ilə yanaşı toponimiyası ilə də maraqlanmışlar. Bu toponimlərin izahında onlar təkcə öz qənaətləri, şərhləri ilə kifayətlənməmiş, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ermənilərin vasitəsilə erməni qaynaqlarından bəhrələnmişlər.

E.Veydenbaum Gümrü toponimini həm **Qumri**, həm də **Gyumri** kimi işlədir və türk dilində "gömrük rüsumu" mənası bildirən "Gyumryuk" və ya "Gyumri" (гюмрюк или гюмри) sözündən əmələ gəldiyini göstərir [246, s.401].

H.Hübsman 1904-cü ildə Strasburqda "Qədim erməni coğrafi adları" (Die altarmenischen Ortsnamen) kitabını nəşr etdirmişdir [362]. Bu kitab "Böyük Ermənistan" ideyasına xidmət edən və erməni mövqeyindən yazılmış bir əsərdir. Belə ki, əsərdə indiki Ermənistan ərazisində yerləşən coğrafi adlardan başqa, qədim Azərbaycan torpağı kimi Azərbaycan

Respublikasının inzibati-ərazisi olan Naxçıvan [362, s.346], Əlincə [362, s.347], Gəncə [362, s.353, 416-417], Bərdə [362, s.353], Şərur [362, s.366] toponimlərindən də bəhs edilmişdir.

H.Hübşman indiki Ermənistanın Quqark, Sisakan (Sisyan-İ.B.), Abaran, Şakaşen, Qapan (Qafan-İ.B.), Artaşat, Aqarak, Əştərək, Pəmbək, Yerevan, Xaçaparaq və s. qədim toponimlərinin yerləşdiyi coğrafi mövqeyi göstərmiş, hansı mənbələrdə qeyd olunduğunu vermiş, mənasını və əmələ gəlmə yollarını izah etmişdir. Lakin müəllifin izahlarının əksəriyyəti doğru deyil. Faktlara müraciət edək.

Sisakan (Sisyan – İ.B.) toponiminin fars dilində işlənən sis sözünə –akan şəkilçisinin birləşməsindən düzəldiyini göstərir [362, s.265-266].

Quqark toponiminin yunanca gögark sözündən yarıldığını qeyd etməklə əlavə edir ki, bu toponimin mənşəyi məlum deyil, qaranlıqdır [362, s.276].

Aqarak toponiminin "kilsə üzümlüyü" mənası ifadə etdiyini göstərir [362, s.323-394] ki, bu da yanlış, səhv izahdır və həqiqətə uyğun deyildir. Daha sonra qeyd edir ki, Aştarak (Əştərək – İ.B.) toponiminin "qüllə" mənasını ifadə edir [362, s.400]. İndiki Ermənistandakı toponimlərdən biri Abaran toponimidir. Bu toponim qədim türk tayfalarından biri olan apan etnonimi ilə bağlı yaranmışdır. Lakin H.Hübşman Abaran toponimini erməni baxışından izah etmiş, onun "ev, qala, saray" mənasını ifadə etdiyi qənaətinə gəlmişdir [362, s.401].

Artaşat toponimini ərəb mənşəli hesab edir və onu "Qırmızı kənd" kimi mənalandırır [362, s.409].

H.Hübşmanın əsərində İrəvan toponiminin də izahı verilmişdir. O, bu toponimi erməni dili əsasında izah etmişdir və bu toponimin erməni dilində "görünən", "görünüş" mənasını ifadə edən "yerevum" sözü ilə bağlayır və əlavə edir ki, "Nuh əyyamında tufandan sonra burada ilk dəfə quru yer görünüb" [362, s.425] və buradan da Yerevan sözü yaranıb. Təbii ki, H.Hübşmanın Qərbi Azərbaycan ərazisindəki toponimlərə verdiyi izahlar cəfəngiyatdan başqa bir şey deyildir.

İndi Ermənistan adlanan ərazinin toponimlərinin tədqiqi erməni tədqiqatçılarının da diqqətini cəlb etmiş, ərazinin toponimləri ilə bağlı əsərlər yazmışlar.

1940-cı ildə Hr.Karansyan "Историко-лингвистическое значение топонимики древней Армении" əsərini yazır [282]. Müəllif qədim yazılı mənbələrdə (urartu daş kitabələrində, eləcə də digər erməni yazılı mənbələrində) qeydə alınan toponimləri (o, bu toponimləri Ermənistan toponimləri hesab edir) tarixi-lingvistik aspektdə araşdırır. Onu da əlavə edək ki, əsər "Böyük Ermənistan" ideyası ruhunda yazılıb. Çünki burada indiki Ermənistandan kənarında yerləşən bəzi toponimləri (Abilanixi, Diauexi, Tsipa, Tarini, Tuaratsinisi, Xivs, Zabaxa, Liki, Arnis və s.) [282, s.4-6, 26-63, 53-95] qədim Ermənistan toponimləri kimi təqdim edilərək tədqiqata cəlb edir. Bununla yanaşı əsərdə indiki Ermənistan ərazisində tarixən mövcud olmuş və Urartu daş kitabələrində qeydə alınmış Eriaxi (Gümrü rayonu ərazisində), Etiuni (Göyçə gölü hövzəsində), Velikuni // Velikuxi / Kəvər (indiki Kamo rayonu ərazisində), Quqark, Aqarak, Aştarak və s. türk mənşəli toponimlər də araşdırılır [282, s.6-23, 62-63, 80-82]. Lakin müəllif həmin toponimlərin türk mənşəli olduğunu etiraf edə bilmir və urartu, xett, erməni dilləri ilə izah etməyə çalışır. Məhz buna görə də o, düzgün elmi nəticələr əldə edə bilmir.

Hr.Karansyan qeyd edir ki, Eriaxi, Etiuni, Velikuni, Quqark toponimləri etnonimlər (eti, eri, quqar) əsasında formalaşmışdır [282, s.6-23, 62-63, 80-82], bu etnosların türk mənşəli olduqlarını göstərmir. Aparılan tədqiqatlar sübut edir ki, bu toponimlər türk mənşəli her, uti, quqar tayfalarının adları əsasında əmələ gəlib formalaşmışdır [340, s.53-54, 55-56; 125, s.43-47, 99-102; 128, s.44-46; 21, s.148].

Azərbaycanşünaslıqda utilərlə bağlı iki mülahizə var: birinci fikrə görə utilər türk mənşəli yox, qafqaz dilli tayfalarıdır. S.T.Yeremyan, K.V.Trever, F.M.Məmmədova, V.L.Qukasyan bu fikirdədirlər [21, s.148]. İkinci mülahizəyə görə, utilər türk mənşəli etnosdur və Əhməd Zəki Validi

Toğana görə, türk utiləri e.ə.VII əsrdə türk sakaları içərisində Arana gəlmişlər [21, s.148; 125, s.45].

1986-cı ildə İrəvanda erməni dilində "Ermənistan və ətraf vilayətlərin toponimlər lüğəti" çap edilib [359]. Lüğətdə indiki Ermənistan ərazisindəki toponimlərlə bərabər, Gürcüstan, İran, Türkiyə, Azərbaycan ərazisi daxilində olan coğrafi adlar da verilir. Məhz lüğətin adının "Ermənistan və *ətraf vilayətlərin* (kursiv mənimdir – İ.B.) toponimlər lüğəti" qoyulması ermənilərin torpaq iddialarından xəbər verir və dövlət səviyyəsində Gürcüstan, İran və Türkiyə ilə yanaşı, Azərbaycana qarşı torpaq iddialarında olduğunu göstərir. "Ətraf vilayətlər" adı altında "Böyük Ermənistan" xülyaları ilə yaşayan müəlliflər Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ, Laçın, Kəlbəcər, Qubadlı, Ağdam, Füzuli, Xanlar, Gəncə, Qazax, Tovuz, Naxçıvan, Şəmkir, Ağstafa rayonlarının toponimlərini verirlər və bu, beynəlxalq normalara zidd olmaqla yanaşı tarixi həqiqətləri tapdalamaq deməkdir.

Lüğətdə indiki Ermənistan ərazisindəki türk mənşəli toponimlərin (A-D hərfləri) etimoloji təhlilləri bilərəkdən səhv verilmiş, faktlar təhrif edilmişdir. Onlardan bir neçəsini nəzərdən keçirməklə fikrimizi izah edək:

Axtala – Ermənistan SSR-in Tumanyan rayonunda qala. [Tumanyan rayonunda (keçmiş Allahverdi rayonu) Axtala adlı qəsəbə, Aşağı Axtala, Yuxarı Axtala kəndləri var. 359, s.114-115]. Qalanın adı erməni dilində işlənən "axd" (azar, xəstəlik) və "li" hissələrindən ibarətdir [359, s.114]. Əslində isə toponim türk tayfalarından olan padarların bir qolunu təşkil edən axta etnonimi əsasında formalaşmışdır.

Aparan – Ermənistan SSR-də inzibati-ərazi vahidi, rayon. Aparan ermənicə "imarət" mənasında işlənən **aparank** sözündən əmələ gəlib [359, s.307-308]. Halbuki Aparan toponimi apar türk tayfasının adı əsasında formalaşmışdır.

Barana – Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Qazax-Şəmsəddin qəzasında kənd. İndi Ermənistan SSR-in Noemberyan rayonunda Noemberyan yaşayış məntəqəsi. Bu ad Abaranis (Abaranlı) mənasını bildirir. Guya bura Abaran rayonundan

köçüb gələnələrə abaranis (Abarandan gələn, Abaranlı) deyiblər və bu coğrafi ərazi də Abaran toponimi əsasında yaranaraq Barana adlandırılıb [359, s.617-618]. Əslində isə Barana qaraqoyunlu türk tayfa ittifaqına daxil olan və "qoyun", "qoç" mənası bildirən baranilər etnonimi [15, s.25] əsasında yaranmışdır.

1990-cı ildə Q.O.Karapetyan "Дорога Мгега. Армянские легенды и предания" adlı kitab tərtib etmişdir [266]. Bu kitabda müəllif əfsanə və rəvayətlərə istinad edərək, indiki Ermənistan ərazisindəki Yezid xırmanı (Şəmşəddin rayonunda kənd), Qızıltamur (Qızıldəmir – İ.B.; Əştərək rayonunda kənd), Ərzni (Abovyan rayonunda kənd), Keçaris (Razdan – keçmiş Axta rayonunda kənd), Yaycı (indi Qarjis, Gorus rayonunda kənd), Ağudi, Vağudi (Sisyan rayonunda kənd), Dilican (Göyçə gölünün şimal-qərbində yaşayış məntəqəsi), Qoş (Dilican şəhərinin yaxınlığında kənd), Qarakilsə (Sisyan rayonunda kənd) oykonimlərini [266, s.28-38], Çobandağ (Göyçə gölünün şimal-şərqində), Çələbi barmağı (İcevan rayonunda dağ), Dəvəyatağı (Sevan rayonunun Ddmasən kəndinin yaxınlığında), Arpa dağ (Gorus rayonunda dağ), Qanlı zəmi (Qafan rayonunda düzənlik) oronimlərini [266, s.48-61], Dəlməarxı (İrəvan yaxınlığında arx), Xatun arxı (Eçmiədzin rayonunda arx), Keşişarx (Gorus rayonunda arx), Şəki şəlaləsi (Sisyan rayonunun Şəki kəndində şəlalə), Qızver bulağı (İcevan rayonunun Qayan kəndinin cənubunda bulaq), Goran bulağı (İcevan rayonunun Haçasu kəndində) hidronimlərini [266, s.64-68] izah edir. Q.Karapetyan indiki Ermənistanın türk mənşəli toponimlərinə ermənilərin uydurduqları rəvayətlər əsasında şərh verir. Bununla o, həmin toponimlərin türk yox, erməni mənşəli olduğunu sübut etmək istəyir.

F.Kırzıoğlunun "Kars tarixi" əsərində indiki Ermənistanın paleotoponimiyası ilə bağlı izahlar da öz əksini tapmışdır.

Gümrünün qüzeyindəki Eriaquni, İrəvan bölgəsində yerləşən Etiuni paleotoponimlərin eyni adlı etnonimlərdən (eria və etiuni) əmələ gəldiyini göstərir [340, s.53-55] və Etiuni ilə Utini eyniləşdirən tədqiqatçılarla razılışmır [340, s.56].

F.Kırzioğlu İrəvanın başqa bir adı kimi tanınan Çuxur-Sə'd toponiminin e.ə.VII əsrdə burda yaşamış Saka boylarından [340, s.70], Quqark toponiminin quqar etnonimi əsasında formalaşdığını göstərir [340, s.82]. Sisyan toponimini izah edərək Sisakan//Syunik variantları üzərində dayanır və toponimin hər iki variantının türk mənşəli olduğunu qeyd edərək göstərir ki, toponimin birinci komponenti olan Si bu ölkədə tarixən yaşamış tayfanın adını bildirir və Syunin//Siunik "si sülalələri", Sisakan "si sakaları" mənalarını ifadə edir [340, s.91-93].

S.Mirmahmudova 1986-cı ildə coğrafi aspektdə "Ermənistan SSR-in Azərbaycan oykonimlərinin tədqiqi" adlı namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir [293]. Lakin erməni millətçiləri bu əsərin Moskvada AAK-da təsdiq olunmasına mane olmuş və dissertasiya ləğv edilmişdir. S.Mirmahmudova Ermənistandakı Azərbaycan toponimlərini fiziki-coğrafi xüsusiyyətlərinə görə oronimik oykonimlər, hidronimik oykonimlər, flora və fauna ilə bağlı oykonimlər və başqa oykonimlər adı altında 4 qrupa bölərək tədqiq edir [293, s.21-39]. Əsərin II fəslində Qərbi Azərbaycanın etnotoponimlərindən (Bayandur, İmirli, Avşar, Xalac, Qaraman, Baharlı, Türkmən, Şamlı və s.), patrotoponimlərdən (Günəşli, Əzizli, Comardlı, Heydarlı və s.), antropotoponimlərdən (Məmməd, Molla Dursun, Hacı Qara, Rəhimabad, Cəfərabad, Əlidərə, Muradtəpə və s.) bəhs edilir [293, s.12-18] və müəllif Keşişdağ toponiminin (Basarkeçər) dini mənada işlənən keşiş və dağ, Ağbaş (Qəmərli) toponiminin rəng bildirən ağ və yüksəklik mənası bildirən baş, Təpədolaq (Düzkənd) toponiminin təpə və sargı mənasında işlənən dolaq sözlərindən əmələ gəldiyini qeyd edir [293, s.10]. Lakin bu izahlar doğru deyil. Belə ki, Keşişdağ toponiminin birinci komponentinin – keşiş sözünün dini anlama heç bir əlaqəsi yoxdur. Bu toponim qədim türk dilində "keçid, dərə" mənasında işlənən keçis sözü ilə bağlıdır [267, s.291]. Ağbaş toponimindəki ağ rəng mənasında yox, hündürlük, yüksəklik mənasında işlənmişdir. Təpədolaq toponiminin əsl "Təpədölək"dir. Toponim dölək türk tayfasının adı əsasında yaranmışdır.

Amasiya rayonunda yerləşən Balıqlı toponiminin zoo-toponim götürərək balıq adı ilə bağlayır [293, s.10]. Əslində bu toponimin qədim türk dilində "şəhər", "qala" mənasında işlənən **balıq** sözü ilə [267, s.80] bağlıdır.

S.Mirmahmudovanın 1995-ci ildə "Ermənistanda türk mənşəli yer adları" adlı lüğəti nəşr edilmişdir [157]. Lüğət indiki Ermənistan ərazisindəki türk mənşəli oykonimlərə həsr edilmişdir.

Lüğət iki hissədən ibarətdir: 1. Ermənistan ərazisində türk mənşəli oykonimlər lüğəti. 2. Sovet hakimiyyəti illərində dəyişdirilmiş oykonimlər lüğəti [157, s.28-42, 44-46]. Fikrimizcə, bu bölgələr şərti xarakter daşıyır. Çünki hər iki başlıqlar altında verilən oykonimlərin, demək olar ki, hamısı türk mənşəlidir.

S.Mirmahmudova oykonimlərdə fərqləndirici əlamət bildirən sözləri düzgün olmayaraq erməni dilinə kalka edilmiş formasında verir: Yuxarı, Aşağı, Böyük, Kiçik fərqləndirici əlamət bildirən sözlərin yerinə Verin (ermənicə "Yuxarı" deməkdir), Nerkin (ermənicə "Aşağı" deməkdir), Mets (ermənicə "Böyük" deməkdir), Pokr (ermənicə "Kiçik" deməkdir) sözlərini işlədir [157, s.30, 37-40].

Tarixən indiki Ermənistandakı türk mənşəli toponimlərdə fərqləndirici əlamət bildirən sözlər Azərbaycan dilində işlənən sözlərlə ifadə olunmuşdur. Ermənilər izi azdırmaq üçün əvvəlcə toponimlərdə fərqləndirici əlamət bildirən sözləri erməni dilində işlətməşlər, toponimləri isə Azərbaycan dilində. Təbii ki, bu ermənilərin indiki Ermənistanın türk mənşəli toponimlərinin erməniləşdirilməsi üçün atdıqları ilk addımlardan biri idi.

Bununla yanaşı Alagöz (orda-burda bitən kolluq mənasında işlənən **ala** sözü ilə gədiyin alçaq yeri mənasını bildirən **göz** sözündən əmələ gəlmişdir), Alavar (ala və yer mənasında işlənən **var** sözündən əmələ gəlib) [157, s.28], Balıqlı (hidronomik oykonim hesab edir. "Balıqlı çay" mənasındadır) [157, s.29], Verin Akta (erməni dilində yuxarı mənasında işlənən verin və naməlum Akta sözündən düzəlib) [157, s.30], Qaçaqan (xalq etimologiyasına görə **qoçaq** və "**an**" şəkilçisindən əmələ gəlib qoçaqlar deməkdir) [157, s.32], Sıznak

(su sızılan yer mənasındadır) [157, s.39], Çivinli (bal arısını bildirən çivin sözündəndir, bal arısı saxlayanlar deməkdir) [157, s.42], Axta Nerkin (quru mənasında işlənən **axta** və erməni dilində aşağı mənasında işlənən **nerkin** sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlib) [157, s.46], Qaracoran (lal oykonim) [157, s.46] və s. toponimlərinin mənasını düzgün izah etmir. Axundov [157, s.29], Əzizbəyov [157, s.34], Nəriman [157, s.37] memorial oykonimləri türk mənşəli toponimlər kimi verir. Verin Kirataq oykonimindəki Kirataq sözünü Gülyataq sözünün təhrif forması hesab edirsə [157, s.31], Nerkin Kirataq oykonimindəki Kirataq sözünü Gilyataq sözünün təhrif edilmiş forması hesab edir [157, s.37]. Verin Kirataq və Nerkin Kirataq oykonimlərindəki Kirataq eyni kökdən olan sözdür; onların izahında fərqliliyə yol verilməməlidir.

Sərtib Məhərrəmov "Ermənistan SSR-də Azərbaycan (türk) mənşəli toponimlər" məqaləsində Vədi rayonundakı toponimlərdən bəhs edir. Şidli, Dəvəli, Çanaxçı toponimlərini tayfa adları ilə bağlayır. Eyni zamanda Şidli toponiminin Şadılı-Şadlı-Şidli kimi inkişaf yolu keçdiyini göstərir [137, s.26].

V.F.Əliyev Sisiyan rayonundakı etnotoponimlərdən bəhs edərək Ağudi, Vağudi, Uz, Havısdı//Havıslı oykonimləri və Qırqlar oronimi üzərində dayanır [85, s.95-96].

Müəllif Ağudi və Vağudi toponimlərini ağu etnonimi ilə bağlayır. Həmin toponimlərin tərkibindəki "di" komponentini kənd mənası bildirdiyini qeyd edir. Vağudi toponimindəki "v" samitini türk dillərində sözünü səs hesab edir [85, s.96].

Uz toponiminin oğuz etnoniminin variantı olan uz etnonimindən, Qırqlar oroniminin "Oğuz oğlu Ulduz xanın nəslindən olan kırk tayfasının" adından, Havısdı//Havıslı toponiminin kökünün avıs olmaqla avşar//əfşar etnonimi əsasında yarandığını göstərir [85, s.96].

A.Qurbanov Azərbaycan dilinin onomalogiyası ilə bağlı xüsusi tədqiqatlar aparan, onu nəzəri cəhətdən araşdıran ilk alimlərdən biridir. Bu baxımdan 1988-ci ildə çap etdirdiyi "Azərbaycan dilinin onomalogiyası" monoqrafiyası diqqəti xüsusilə cəlb edir.

Bilavasitə Azərbaycan onomastikasına həsr edilən bu əsərdə A.Qurbanov indi Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycanın toponimlərindən də bəhs edir. Əsərin "Ermənistan SSR-də Azərbaycan toponimləri" hissəsində göstərir ki, "Ermənistan ərazisindəki toponimlərin spesifik cəhəti ondan ibarətdir ki, onların əksər hissəsi xalis Azərbaycan dili mənşəlidir. Ərəb, fars mənşəli toponimlər demək olar ki, yox dərəcəsidir" [134, s.346-347]. A.Qurbanov tamamilə haqlıdır. Müəllif fikrini sırf türk mənşəli olan İlməzli, Soyuqbulaq, Balıqlı, Öksüz, Qaracalar, Çaykənd, Gökənd, Salah, Şəhərcik, Toxluca, Baharlı və s. toponimləri əsasında izah edir [134, s.347]. Bununla yanaşı Azərbaycan hidronimlərindən bəhs edərkən, indiki Ermənistanda olan Əyri çay, Orta çay, Arpa çay, Yarpızlı, Göy bulaq, Ayranlı bulaq, Ağbulaq, Qurdlu bulaq, Qara bulaq, Qazan göl, Maral göl və s. hidronimləri də tədqiqatə cəlb etmişdir [134, s.372].

Ə.Rüstəmov Azərbaycanın Zəngəzur bölgəsində yerləşən indiki Ermənistanın Qafan, Gorus, Sisyan rayonlarının toponimlərini tədqiq etmiş, 1990-cı ildə "Ermənistan SSR Qafan, Gorus və Sisyan rayonları ərazisinin Azərbaycan mənşəli toponimləri" mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir [211]. O, bölgənin toponimlərini araşdırarkən əsasən XIX-XX əsrlərin rus dilli mənbələrinə istinad etmişdir. Sonradan müəllif həmin tədqiqat əsasında "Qədim Oğuz yurdu Zəngəzurun türk mənşəli yer-yurd adları (toponimiyası)" əsərini çap etdirmişdir [212].

Ə.Rüstəmov tədqiqatlarında bölgənin əsasən türk mənşəli etnotoponimlərinin izahına üstünlük vermişdir. O, Xalac, Hunud, Ağvanlı, Oxçu çay, Qazangəl dağı, Qazangölü, Çullu, Qacaran, Çanaxçı, Çəpni, Qafan (Qafan r-nu), Uz, Sisakan//Sisyan, Murğuz (Sisyan r-nu), Bayandur, Gorus (Gorus r-nu) və s. etnotoponimlərin etimologiyasını linqvistik aspektdə izah edir [211, s.14-95; 212, s.42-119] və zəngin mənbələrlə düzgün elmi nəticələr əldə edir. Lakin Ə.Rüstəmov zonanın bəzi toponimlərinin izahında yanlışlıqlara yol vermişdir. Bu baxımdan Açağu toponimini misal göstərə bilərik. O, Açağu toponimini "İçoğuz" tayfasının adının azacıq səs qanunları çər-

çivəsində dəyişikliyə uğramış forması hesab edir [212, s.65]. Bizcə, bu toponim ağu leksemi əsasında əmələ gəlmişdir.

Azərbaycan toponimlərinin tədqiq sahəsində Q.Məşədiyevin xüsusi rolu vardır. O, 1991-ci ildə "Qafqaz ərazi və tayfalarının təsviri materialları məcmuəsi"ndə (SMOMPK) qeydə alınmış "Azərbaycan (türk) mənşəli toponimlərin tarixi-lingvistik təhlili" [154] mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmiş və həmin dissertasiya əsasında "Zaqafqaziyanın Azərbaycan toponimləri" (Bakı, 1990) monoqrafiyasını [153] çap etdirmişdir. Müəllif 1881-1929-cu illərdə (46 cild) çap edilmiş "Qafqaz ərazi və tayfalarının təsviri materialları" məcmuəsində (SMOMPK) öz əksini tapmış Zaqafqaziyanın türk mənşəli toponimlərini tədqiqata cəlb edir. Zaqafqaziya, xüsusilə də Azərbaycanda tarixən yaşamış türk etnoslarından da bəhs edir. Q.Məşədiyev SMOMPK-da qeyd olunan indiki Ermənistan adlanan ərazinin türk mənşəli toponimlərini də araşdırır. Müəllif indiki Ermənistanın Gorus, Çəpni, Göylasar [154, s.66-67, 81-82, 108-120], Gözəldərə, Dərələgöz [153, s.87-88], Qəmərli, Çanaxçı [154, s.124, 130] oykonimlərini, Oxçu çay, Göyçə gölü hidronimlərini [154, s.183-189] tədqiqata cəlb edir.

Q.Məşədiyev indiki Ermənistanın Çəpni, Çanaxçı, Oxçu çay toponimlərini düzgün izah etmiş, onların türk mənşəli etnonimlərdən (çəpni, çanaxçı, oğuz) əmələ gəldiyini göstərmişdir [154, s.183-189]. Lakin Gorus, Göylasar, Qəmərli toponimlərinin izahı, fikrimizcə, qənaətləndirici deyildir. Belə ki, müəllif Qəmərli toponiminin şəxs adından əmələ gəldiyini göstərir [154, s.124]. Halbuki Qəmərli toponimi qədim türk etnosu olan kimmer tayfasının adı əsasında formalaşmışdır.

Göylasar toponiminə gəldikdə isə müəllif bunu "göy-köy" və "sar" hissələrindən, -la şəkilçisindən ibarət olduğunu göstərməklə "yüksəklikdə olan", "baş yaylaq", "böyük yaylaq", "böyük yer" mənasını ifadə etdiyin qeyd edir [153, s.75-77]. Eyni zamanda Q.Məşədiyev Göylasar toponiminin birinci komponenti – "koyla" sözünün "koylaq"-dan törəndiyini göstərir və fikrini əsaslandırmaq üçün yaylaq-yayla, qışlaq-qışla paralellərinə istinad edir [153, s.76]. Göyçə gölü hidroniminin

mənşəyi ilə bağlı müəllif heç bir söz demir və tədqiqatında yalnız Göyçə gölü haqqında SMOMPK-da verilən məlumatı qeyd edir [153, s.118-123]. Gölün yerləşdiyi ərazi, onun təbiəti, quruluşu haqqında məlumatla kifayətlənir.

İndiki Ermənistanın türk mənşəli toponimlərinin öyrənilməsində Q.Qeybullayevin tədqiqatları diqqəti cəlb edir. Müəllifin tədqiqatlarında əsas yeri Azərbaycan toponimiyası və onların etimologiyası tutur. Q.Qeybullayev etnotoponimlərin öyrənilməsinə, onların etimoloji təhlilinə xüsusi diqqət göstərməklə toponimləri tarixi aspektdə araşdırmışdır [251, s.11-114; 250, s.95-102; 122, s.81-84; 121, s.62-65; 254, s.153-164; 252, s.78-81; 255, s.85-87; 253, s.94-97].

Q.Qeybullayev "Топонимия Азербайджана" kitabında türk mənşəli sal, qapan (копон), kuerçi, kəbər, kitan (koten), çərni, qarxın, qaraqoyunlu, baharlı, bazar, köçərli, sabunçu etnonimləri əsasında formalaşan indiki Ermənistan adlanan ərazidə tarixən mövcud olan Sallı (Keşişkənd r-nu), Göyərçin (Karvansaray r-nu), Kəvər (Kəvər r-nu), Qafan, Kotanlı, Çərni (Qafan r-nu), Qarxın (Üçkilsə r-nu), Qaraqoyunlu, Basarkeçər (Basarkeçər r-nu), Baharlı (Sisyan r-nu), Sabunçu (Talin r-nu) toponimləri haqqında məlumat verir [256, s.40-66].

Q.Qeybullayev bilavasitə indiki Ermənistan toponimiyası ilə bağlı "Qədim türklər və Ermənistan" [125], akad.B.Budaqovla birlikdə yazdığı "Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti" əsərlərini yazmışdır.

"Qədim türklər və Ermənistan" əsərində indiki Ermənistanda yaşamış azərbaycanlıların mənşəyi ilə bağlı zəngin məlumat vermiş və İlyas Babayevin qeyd etdiyi kimi "Ermənistan azərbaycanlılarını Azərbaycan xalqının tərkib hissəsi kimi götürmüş və onların mənşəyini bütünlükdə azərbaycanlıların mənşəyi ilə bir vəhdətdə araşdırmışdır" [24, s.3].

Q.Qeybullayev "Qədim türklər və Ermənistan" əsərinin I fəslini ("Ermənistanda qədim türk mənşəli toponimlər") bilavasitə Ermənistanın qədim türk mənşəli toponimlərinə həsr etmişdir [125, s.35-71].

Etnoqraf-toponimist alim Q.Qeybullayev bu fəsildə indiki Ermənistanın Birakn, Sarakn, Tondarak, Pəmbək, Ararat oronimlərinin mənşəyini izah etmişdir [125, s.36-37]. Bununla yanaşı o, indiki Ermənistanın paleotoponimiyasından Eriaxi, Etiuni, Tvarasatap, Tanqrian, Kuliani, Urtek, Qelakuni, Kələqran, Darani, Arku, Velukixi və s. toponimlərin etimologiyasını vermiş, çox maraqlı elmi nəticələr əldə etmişdir [125, s.43-66]. Müəllif Tondarak dağının adını dondar (tondar) türk tayfasının [125, s.36], Etuni oykonimini uti, Eriaxi oykonimi her tayfalarının adları ilə bağlayır [125, s.43-46].

Q.Qeybullayev indiki Ermənistanın toponimlərindən bəhs edərkən yalnız rus dilli mənbələrə istinad edir; erməni mənbələrindən istifadə etmir. Bu da bəzi yanlışlıqlara gətirib çıxarır.

Q.Qeybullayev müəyyən toponimlərin izah və şərhində, bircə, qeyri-dəqiqliyə yol vermişdir. Belə toponimlərdən Sevan gölü hidroniminin, Ördəkli (Urtex), Kuarli (Kəvər) oykonimlərinin etimoloji təhlili ağlabatan deyil və fikrimizcə, düz izah edilməmişdir [125, s.37, 56, 57].

Q.Qeybullayev Sevan gölü hidronimində "Sevan" sözünü urartu dili ilə bağlayır və "su" mənası verdiyini göstərir.

"Sevan" hidroniminə müəllif iki formada etimoloji şərh verir:

I izah: "...Sevan (Göyçə) gölünün ətraf ərazisi erməni mənbələrində Syuni adlanır. Həmin Syuni toponimində "y" səsi qədim erməni dilində əlavə olunub. Suni isə ("ni" şəkilçidir) Urartu mənbələrindəki *Tsiuninin* (kursiv mənimdir-İ.B.) bir variantı hesab edilir ki, bu da "Su ətrafı" (yəni "göl ətrafı") deməkdir. İndiki Sevan sözü də həmin "su" sözündəndir" [123, s.78].

II izah: "..Sevan gölünün adı Urartu dilindən erməni dilinə keçmiş sue "su" sözündəndir. Lakin qədim erməni mənbələrində Sevan adına rast gəlinmir. Göyçə gölünün Sevan adlandırılması 1930-cu ilə aiddir. Urartu dilindəki sue "su", erməni dilindəki sov (göl) sözləri ilə türk dillərindəki suv "su" sözünün zahiri oxşarlığı diqqəti cəlb edir" [125, s.37].

Əvvəlcə onu qeyd edək ki, Q.Qeybullayev Sevan sözünü qədim erməni mənbələrində işlənən syuni // suni sözü

ilə bağlayır və bunu urartu dilindəki Tsiuninin bir variantı hesab edir. Bu inandırıcı görünür. Digər tərəfdən Sevan sözünü urartu dilindən erməni dilinə keçmiş və "su" mənasını bildirən sue sözü ilə bağlayır və urartu dilindəki sue ("su") erməni dilində "göl" mənasında işlənən sov (dzov-İ.B.) və türk dilində "su" sözünü bildirmiş suv sözünü eyni söz adlandırır. Bəlkə də bu belədir. Ancaq Sevan sözü farscadır və üç qala, kilsə deməkdir. "Se" farsca üç, "vank" kilsə deməkdir. Gölə ermənicə verilən ad həmin ərazidəki üç alban kilsənin adı ilə bağlıdır.

Eyni zamanda Kəvər (indiki Ermənistanın Kamo rayonunun ilk və tarixi adı) toponiminin Kuar allah adından əmələ gəldiyini göstərir və fikrini qədim urartuların allahlarından birinin adının kuera, qədim türklərdə "ıldırım allahı"nın adının da kuar olması ilə əsaslandırır [125, s.52, 56]. Əslində Kəvər toponimi xəzərlərin kəbər tayfasının adı ilə bağlı yaranan türk mənşəli etnotoponimdir. Azərbaycan dilində b>v səs əvəzlənməsinin qanunauyğun hal olduğunu nəzərə alsaq, bu qənaətə gəlmək olar ki, kəvər kəbər etnoniminin bir variantıdır.

Q.Qeybullayev indiki Ermənistan ərazisində tarixən kimmer, sak, quqar, pasian, kəngər, bulqar, aran, pataq, şirak, sadak, gorus, cinli, peçeneq, xəzər, oğuz qədim türk tayfalarının yaşadıklarını tarixi faktlar və toponimik materiallar əsasında inandırıcı formada izah etmişdir [125, s.72-130].

Görkəmli coğrafiyaçı alim B.Budaqovun yaradıcılığında Qərbi Azərbaycan toponimlərinin tədqiqi əsas yerlərdən birini tutur. "Elim, obam mənim" əsərində böyüyüb başa çatdığı Zəngibasar rayonundakı Böyük Çobankərə kəndi haqqında ətraflı məlumat verir [44, s.3-22]. B.Budaqovun fikrincə, Böyük Çobankərə toponimi qazax tayfasının bir qolunu təşkil edən çobankərə türk etnonimi əsasında əmələ gəlmişdir [44, s.33].

Daha sonra B.Budaqov tədqiqatlarını davam etdirərək Qərbi Azərbaycanın onomastikasının ətraflı araşdırılmasında gərəkli mənbə rolunu oynayan "Çobankərə eli" adlı əsərini yazır. Bu əsərində alim Çobankərə toponiminin əmələ gəlməsində iştirak edən Çobankərə tayfası ilə bağlı aşağıdakıları yazır: "Çobankərə etnoniminin tərkibinə daxil olan "çoban"

sözün tarixi baxımdan dərin köklərə malikdir. Türk-monqol və ya Altay-türk dillərində "çoban", "şaban", "şeyban" -"knyaz", "elbəy", "nəsil ağsaqqalı", "el başçısı" mənasındadır.

Ehtimal ki, məhz Kəngər-peçeneqlərin çoban tayfası ilə bağlı Çoban Qara (xalqın tələffüzündə Çoban Kərə) etnonimi yaranmışdır ki, bu da "Çoban tayfasına mənsub Qaranın nəslini" mənasındadır. Başqa sözlə, nəsil Qara (qədim türkcə – Kara) adlı şəxsin adı ilə bağlıdır. Lakin bu nəslin "Çobankara" kimi adlanması qədim tarixə malikdir. Çünki XII əsr tarixçisi Nizami Gənci "Siyasətnamə" əsərində Orta Asiyada türk tayfaları içərisində Şabankara adlı bir tayfanın adını çəkir. Çobankərə nəslinin adı da məhz həmin Şaban Kara tayfası ilə əlaqədar olmuş demək çətindir. Belə ki, tarixi mənbələrdə bu barədə məlumat yoxdur. Lakin çobankərəlilərin Qazax dialektində danışması göstərir ki, onlar mənşəcə məhz Qazax mahalında məskunlaşmış Kəngər-peçeneqlərə mənsubdurlar" [46, s.33].

Bununla yanaşı B.Budaqov əsərində Böyük Çobankərə kəndində olmuş tayfa, tirə və nəsil adlarının siyahısını da vermişdir [46, s.34-36]. Bu, təbii ki, Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli etnonimlərinin araşdırılması üçün əsas və etibarlı mənbə rolunu oynayacaqdır.

B.Budaqov "Türk uluslarının yer yaddaşı" əsərində Qərbi Azərbaycanın toponimlərinə də toxunur və "Ermənistanın türk toponimləri" hissəsində "Qafqaz kalendarı" kitabına istinad edib indiki Ermənistanın toponimlərini XIX əsr inzibati-ərazi bölgüsü əsasında milis (polis-İ.B.) sahələri üzrə qruplaşdırır [45, s.159-176].

B.Budaqov doğru olaraq göstərir ki, indiki Ermənistan ərazisində tarixən qeydə alınmış Qarxın, Xaratlı, Kirəcli, Qaraqoyunlu, Kolanı, Sarıcalı, Sabınçı, Qaradolaqlı, Boyat, Muğan və s. toponimlər türk tayfalarının adlarından əmələ gəlmişdir [45, s.166].

B.Budaqovun Q.Qeybullayevlə birlikdə yazdığı "Ermənistanı Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti" Qərbi Azərbaycanın toponimlərinin öyrənilməsində xüsusi əhəmiyyət

yətə malikdir. Ərazinin toponimlərinin tədqiqinə həsr olunmuş bu lüğətin yazılmasında B.Budaqovun xüsusi rolu olmuşdur.

"Lüğət əsas etibarilə XVI-XX əsrlərdə indiki Ermənistan ərazisində mövcud olmuş coğrafi adları əhatə edir. Bu, göstərilən əsrlərdə oradakı yaşayış məntəqə adları barədə mənbələrin nisbətən bolluğu ilə bağlıdır. Lakin orta əsrlərdə mövcud olmuş toponimlərin müəyyən hissəsi, şübhəsiz, erkən orta əsrlərdə yaranmışdır və müəlliflər onlar barədə mənbələrdə olan məlumatları da lüğətə cəlb etmişlər. Beləliklə, izahlı lüğət əslində Ermənistan ərazisində qədim dövrlərdən başlayaraq mövcud olmuş Azərbaycan dilli coğrafi adlar barədədir.

Əsərin elmi və eləcə də əməli əhəmiyyəti böyükdür. Lüğətdən aydındır ki, qədim Oğuz yurdunda, indi Ermənistan adlanan ərazidə son iki min ildə türkdilli tayfalar aparıcı rola malik olmuşdur. Bu nəticənin xalqımızın mənşəyi və etnik tarixi baxımından dəyəri hədsiz dərəcədə böyükdür" [48, s.10-11].

E.Əzizov Azərbaycan toponimləri, etnonimləri və zoonimləri ilə yanaşı [93, s.5-54], indiki Ermənistanın Məğri rayonunun Nüvədi kəndi ərazisindəki Tervənit yaylağı, Qarğadaşı, Sələnc çayı, Qazanbil, Bayandur bulağı, Turu gədiyi, Darayzəmi türk mənşəli toponimləri tədqiqata cəlb edir, onların etimologiyasını verir [93, s.25-28].

Tervənit toponiminin tərənə (tarna), Qarğadaşı toponiminin qarğa, Bayandur bulağı hidroniminin bayandur türk etnonimlərindən əmələ gəldiyini göstərir [93, s.26-28].

Sələncə çay hidroniminin moŋqol dilində "rahat, geniş, sakit" mənasını bildirən selenqe sözündən, Qazanbil toponiminin bənşəyişlə əlaqədar qazan (yemək qabı mənasında) və qədim türk dilində "nişan, əlamət" mənasında işlənən belqə sözünün (müəllifə görə burada bil daş mənasını ifadə edir) birləşməsindən, Turu gədiyi oroniminin qədim türk dilində "duracaq yer", "otlaq" mənasını bildirən turuğ sözündən, Darayzəmi toponiminin qədim türk dilində "taxıl", "darı", "əkinçilik" mənasını bildirən tarığ-tarağ sözündən əmələ gəldiyini göstərir [93, s.27-28].

Fikrimizcə, Qazanbil toponiminin "yemək qabı" mənasını bildirən qazanla (qazana bənzəyən) heç bir bağlılığı yoxdur. Bu toponim bulqar türk tayfasının tərkibində olan **qazan** etnonimi [240, s.235] ilə qədim türk dilində "nişan, əlamət" mənası bildirən **belqu** sözünün fonetik forması olan **bil** sözü əsasında formalaşmışdır. Eyni zamanda Qarğadaşı oronimi **qarğa** etnonimindən deyil, qədim türk tayfalarından biri olan **qarqar** etnonimindən əmələ gəlmişdir.

A.Bayramov indiki Ermənistanın Ağbaba, Şörəyel və Pəmbək bölgələrinin toponimlərini araşdırmış, 1995-ci ildə "Ermənistanın Ağbaba, Şörəyel və Pəmbək bölgələrinin türk toponimləri" mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir [34]. Sonradan A.Bayramov namizədlik dissertasiyasını 1996-cı ildə "Qədim Oğuz ellərinin – Ağbaba, Şörəyel və Pəmbək bölgələrinin yer-yurd adları (toponimləri)" adı altında kitab şəklində nəşr etdirmişdir [33]. O, İndi Ermənistan adlanan ölkənin Ağbaba, Şörəyel və Pəmbək bölgələrinin oykonimlərini, oronimlərini, hidronimlərini tədqiqata cəlb edir: oykonimləri, oronimləri, hidronimləri sadə, elliptik coğrafi nomensiz, mürəkkəb, elliptik coğrafi nomenli toponimlər adı altında sistemləşdirir. A.Bayramov bölgənin oykonimlərini etnonimlərdən, hidronimlərdən, antroponimlərdən, oronimlərdən, zoonimlərdən, fitonimlərdən və ümumi leksik vahidlərdən əmələ gələn oykonimlər adı altında qruplaşdırır [33, s.28-78]. O, qədim türk tayfalarının adları ilə bağlı olan Şörəyel, Quqark, Abaran, Kəngər, Bzovdal, Bayandur, Dirəklər, Oxçu, Qazançı və s. etnotoponimlərinin etimoloji təhlilini vermiş və inandırıcı fikirlər söyləmişdir [33, s.31-62].

Bununla belə müəllif tərəfindən irəli sürülmüş bütün fikirlərlə razılaşmaq çətindir. Belə ki, bizcə, Qonaqqıran, Boğazkəsən, Öksüz, Qundaqsaz oykonimlərinin [33, s.31-60], Ördəkli, Çivinli etnotoponimləri düzgün izah edilməmişdir [33, s.73].

Tədqiqatçı Qonaqqıran toponimini "qonağı ac qoyan", "qonağa hörmət etməyən", Boğazkəsən toponimini "boğazına çörək yeməyən" kimi təhlil edir [33, s.31].

Ördəkli toponimini ördək quşu ilə, Çivinli toponimini "mıǵmıǵa, milçək-çivin"lə bağlayır ki, [33, s.73] bu da elmi həqiqətə uyğun deyildir. Öksüz toponiminin isə qədim türk dilində "ana" mənasında işlənən ök sözündən və -sız şəkilçisindən düzəlb "yetim, kimsəsiz, anasız" mənaları ifadə etdiyini qeyd edir [33, s.78,179]. Apardığımız tədqiqatlar müəllifin bu fikirlərinin doğru olmadığını təsdiq edir [39, s.78-80]. Onu da əlavə edək ki, A.Bayramovun namizədlik dissertasiyasında Ağbaba, Şörəyel və Pəmbək bölgələrinin toponimik sözlüyü verilmişdir. Toponimik sözlükdə, xüsusilə də oykonimlərdə toponimlərin yalnız adı çəkilir və yerləşdiyi ərazi göstərilir, lakin onların necə əmələ gəldiyi çox vaxt izah edilmir [33, s.150-188].

İndiki Ermənistanın türk mənşəli toponimlərinin araşdırılması H.Mirzəyevin diqqətini xüsusilə cəlb etmişdir. O, aşıq poeziyasında qorunub saxlanan indi Ermənistan adlanan ərazinin türk mənşəli toponimlərini tədqiq edən ilk alimlərimizdən biridir [162, s.185-196; 163, s.113-115]. Təkcə bir faktı da qeyd edək ki, H.Mirzəyev 1994-2002-ci illərdə indiki Ermənistanın Əzizbəyov və Keşişkənd (Yeğeqnadzor) rayonlarının ərazisindəki türk mənşəli toponimləri ilə bağlı elmi dəyəri və əhəmiyyəti baxımından diqqəti cəlb edən, ərazinin toponimlərinin öyrənilməsində xüsusi elmi əhəmiyyətə malik 80-dən çox məqalə yazıb çap etdirmişdir [165, s.59-63; 167, s.116-117; 166, s.101-102; 168, s.3-10; 170, s.43-48; 169, s.401-41; 172, s.113-116; 171, s.101-104]. Eyni zamanda H.Mirzəyev Dərələyəz mahalının [indiki Ermənistan daxilində yerləşən Paşalı [Əzizbəyov, Vayk], Keşişkənd [Yeğeqnadzor rayonları] toponimləri ilə bağlı «Dərələyəz mahalının toponimləri və şivə sözləri» [Bakı, 2003], «Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı» [Bakı, 2004] monoqrafiyalarını yazmışdır. Müəllifin Qalaser [177, s.31-32], Ardaraz [178, s.47-53], Kotanlı [180, s.86-90], Hors [181, s.154-162], Gəmur [182, s.192-201], Əyər [187, s.3-6], Gənzək [189, s.43-45], Quşçu [191, s.77-79] toponimlərinin etimologiyası ilə bağlı izahları diqqəti xüsusilə cəlb edir. Lakin H.Mirzəyevin Ayısəsi [175, s.76-86], Bilək (Birək) [188, s.20-21], Daşxərmən [190, s.69-71] topo-

nimləri ilə bağlı etimoloji izahları, bizə görə, inandırıcı görünür. Belə ki, müəllif Ayısəsi toponimini qayı etnonimi, Bilək toponimini "Kitabi-Dədə Qorqud" qəhrəmanlarından olan Beyrək şəxs adı ilə, Daşxərmən toponiminin tərkibindəki xərman sözünü Azərbaycan dilində, "taxılı döymək, təmizləmək və qurutmaq üçün hazırlanmış dairəvi, düz yer, meydança" mənasında işlənən xırman [14, s.324] sözü ilə bağlayır. Biz müəllifin bu fikri ilə razılaşıırıq. Bu toponimlərlə bağlı fikrimiz "Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri" adlı əsərimizdə öz əksini tapmışdır [42, s.53-54, 137-262].

H.Mirzəyev bilavasitə indiki Ermənistanın türk mənşəli toponimlərdən geniş surətdə "Aşıq poeziyasında yaşayan adlarımız və tariximiz" əsərinin "İzahlar və şərhlər" adlı V fəslində [164, s.174-257] «Dərələyəz mahalının toponimləri və şivə sözləri» [161, s.47-302] və «Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı» [192 a., s.89-466] əsərlərində geniş surətdə bəhs etmişdir. Bu əsərdə müəllif qədim Oğuz yurdu olan Dərələyəz mahalının (indiki Ermənistanın Yeğeqnadzor (keçmiş Keşişkənd), Əzizbəyov (keçmiş Paşalı) rayonlarının toponimlərini araşdırmış, onları etimoloji aspektdən tədqiq etmişdir. Bu baxımdan Ketı, Herher, Hors, Çivə, Keşişkənd, Sallı, Dərələyəz, toponimlərinin izahı uğurludur və xüsusi elmi əhəmiyyət kəsb edir [161, s.110-273; 164, s.74-289].

H.Mirzəyev Dərələyəz mahalındakı toponimlərin mənşəyini izah edərkən onların formalaşması üzərində dayanır və ilkin formalarını bərpa edir. Mahalın toponimlərinə tarixi aspektdə istinad edərək faktlarla təsdiq edir ki, Dərələyəz Azərbaycanın qədim torpağı olmaqla Oğuzların vətəni olmuşdur.

1986-cı ildən Azərbaycan onomastikasının öyrənilməsinə diqqət artmış, tədqiqatlar genişlənmişdir. Bu sahədə A.Qurbanovun rəhbərliyi ilə ADPU-da Azərbaycan onomastikası ilə bağlı 1986-cı ildən keçirilən respublika konfransları (indiyə kimi onomastika ilə bağlı 10 konfrans keçirilmişdir) xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu konfranslarda indiki Ermənistan toponimləri ilə bağlı maraqlı məruzələr edilmişdir. Bu baxımdan S.Məmmədovun "Simeon Yerevanlının "Cambr" əsə-

rində Azərbaycan toponimləri" [148, s.118-121], M.Məmmədovun "Ermənistan ərazisində bəzi qədim Azərbaycan toponimləri haqqında" [151, s.147-149], S.Mirmahmudova və M.Mirmahmudovun "Ermənistan SSR-in Azərbaycan fitotoponimləri" [294, s.158-160], Ə.Rüstəmovun "Ermənistan SSR ərazisində Azərbaycan mənşəli toponimlər" [209, s.197-198], F.Əliyevin "Ermənistan SSR Ararat (Ağrı dağı) vadisi rayonlarında Azərbaycan toponimləri" [82, s.218-220], M.Çobanovun "Eçmiədzin" türk sözüdür" [61, s.102-106], İ.Bayramovun "Ermənistanda türk mənşəli toponimlər və onların dəyişdirilməsi haqqında" [37, s.138-140], "Ermənistan və ətraf vilayətlərin toponimlər lüğəti"ndə türk qatı" [38, s.69-70], A.Bayramovun "Əştərək" toponimi haqqında" [31, s.91-92] məqalələri, eləcə də A.Bayramovun "Kitabi-Dədə Qorqud" və Qafqaz" [36] əsərini qeyd edə bilərik.

F.Əsədov "Şidli toponimi" [91], "Asnı toponiminin etimologiyası" [90] məqalələrində indiki Ermənistanın Vədi rayonundakı Şidli, Asnı toponimlərinin etimologiyasını vermiş və onların türk tayfa adları əsasında əmələ gəldiyini göstərmişdir.

İndiki Ermənistanın türk mənşəli toponimlərindən tək-cə mütəxəssislər (dilçilər, tarixçilər, coğrafiyaçılar) yox, həm də burada doğulub böyüyən, o torpaqlara yaxından bələd olan ziyalılar – yazıçılar, müəllimlər də bəhs etmiş, onların etimologiyasını verməyə çalışmışlar. Bu ziyalılar çox vaxt bu toponimlərə zahiri tərəfdən yanaşmış, ciddi tədqiqatlar aparmamış, elmi faktlara söykənməmiş, təsvirçiliyə üstünlük vermişlər.

Azərbaycanın görkəmli yazıçısı F.Kərimzadə "Vedinin yanı dağlar" publisistik əsərində [115, s.104-134] Vədi rayonunun etnoqrafiyası ilə yanaşı makro və mikrotoponimlərindən də bəhs edərək, onların yerləşdiyi yerlə yanaşı, yaranması, mənası haqqında müəyyən məlumatlar vermişdir. Yazıçı Vədi rayonundakı Qaraqoyunlu, Bağçacıq, Xalisa, Ovşar (Avşar – İ.B.), Şiddi (Şidli – İ.B.), Şıxlar, Şirazlı, Dəvəli, Reyhanlı, Taytan, Yengicə toponimlərinin mənşəyi haqqında öz mülahizələrini söyləmişdir. Müəllif doğru olaraq göstərir ki, Ovşar toponimi türk mənşəli avşar//ovşar tayfasının, Qaraqoyunlu to-

ponimi eyni adlı türk tayfasının adı əsasında yaranmış, Şirazlı isə Şirazdan gələnələr tərəfindən salınmışdır [115, s.107-109]. Şidli toponimini şəddadilərlə, Şıxlar toponimini dinlə bağlayır [115, s.109] ki, bu da doğru deyildir. Şidli toponimi eyni adlı etnonimdən, Şıxlar toponimi isə qazaxlar türk tayfasına mənsub şıxlar etnonimi əsasında [335, s.535] əmələ gəlmişdir.

İbrahim Xəlilov "İrəvan xatirələri" məqaləsində Kotayk (Abovyan) rayonundakı Artız və Zəngibasar (Masis) rayonundakı Arbat toponimlərini izah edir. Artız toponiminin artıç//ardıç bitki adından, Arbat toponiminin türk dilində yulğun kolunun adını ifadə edən arubat bitki adından əmələ gəldiyini göstərir [104].

Sadiq Şükürov Razdan toponimini türk mənşəli hesab edərək toponimin ilkin variantının Urazdan olduğunu qeyd edir və göstərir ki, "1950-ci ildə erməni ekstremist alimləri qədim Azərbaycan kəndlərinin adlarını dəyişdirərkən Urazdanın da üstündə əməliyyat aparmış, onun əvvəlindəki "u" səsini atıb, Razdan şəklini saxlamışlar. Lakin nə "raz", nə də "dan" erməni dilinin sözünü və sözaxırı şəkilçisi deyildir. Dan və dən Azərbaycan türkcəsinə məxsus şəkilçilərdir, çıxışlıq halında məkan anlayışı bildirir.

Urazdan coğrafi toponiminin kökü "Ur"dur [216].

Vətənpərvərlik hissi və qayğısı ilə izah edilən Razdan toponiminin türk dili ilə heç bir əlaqəsi yoxdur və bu müəllifin şəxsi yozumudur.

S.Şükürovun Çobankərə toponiminə verdiyi izah da uğurlu deyil, xalq rəvayətidir: Bir dəfə uzaq kəndlərdən birində dəvə otaran ehtiyatsızlıq edib mayanın başından ağacla vurur. Elə bil dəvə buna bənd imiş, hirsələnib özündən çıxır, oğlanın üstünə qaçır, oğlan qaçır, dəvə qovur. Oğlanın ayağı sürüşüb yıxılır. Qızmış maya özünü yetirir, qarpanda oğlanın qulağı dəvənin ağzında qalır. Qanı görəndə dəvənin hirsli soyuyur. Oğlan kərəqulaq olur və utandığından doğma kəndinə qayıda bilmir. Arazqırağı düzənliyə gəlir, yurd-yuva salır, şenlik yaradır və bu şenliyə Çobankərə deyirlər. Çobankərə-kərəqulaq, təkqulaq çoban mənasını verir [217, s.51]. Lakin Çobankərə toponimi türk

mənşəli çobankərə etnonimi ilə bağlıdır və çobankərə öz mənşəyinə görə kəngərlilərdən ayrılmış bir şaxədir [46, s.31].

Rəşid Quliyev Qafan toponiminin "qapı" və "an" hissələrindən əmələ gəldiyini göstərməklə "qapılar" mənası ifadə etdiyini qeyd edir [132]. Bu izah ehtimalologiyadır, təsvirçilikdir.

Mustafa Əli oğlu Qursalı toponimini şəxs adı ilə bağlayaraq yazır: "Kəndin adı Alı deyilən bir nəfərin adı ilə bağlıdır. Alı kişi dövrünün sayılan, ağır təbiətli adamlarından olmuşdur. Ona görə də kəndi onun adı ilə çağırmışlar. Qursalı, yəni təmkinli Alı" [80]. Lakin bu toponim şəxs adı ilə yox, türk mənşəli tayfa adı ilə bağlıdır: etnotoponimdir [42, s.250].

Qızılörən toponimi də düzgün izah edilməmişdir. Belə ki, Mustafa Əli oğlu Qızılörən toponimini kəndin əhatə etdiyi ərazilərdəki qırmızı daş karxanaları ilə bağlayır və qeyd edir ki, "Kəndin əhatə etdiyi ərazilərdə qırmızı daş karxanaları olduğuna görə buranı Qızılörən adlandırmışlar" [80]. Toponimin izahında təsvirçilik əsas götürülmüşdür. Toponim türk dilində qırmızı mənasında işlənən qızıl sözündən və "xarabalıq", "xaraba qala", "unudulmuş qala divarı" mənası bildirən örən sözlərindən [311, s.1219] əmələ gəlmişdir.

Həmzə Vəli "Tarixdən gələn səslər" məqaləsində indiki Ermənistanın Meğri rayonundakı Mehri, Tuğəmir, Tuğut, Aldərə, Lehvaz, Ernəzor, Sultan Səlim, Sapadərə, Tendir çayı toponimlərinin leksik mənalarını izah edir. Bunları nəzərdən keçirək:

Mehri – rayon mərkəzi. Orta əsr müəlliflərinə görə Mehranilər sülaləsinin banisi Mehran, Sasani şahı IV Hörmüz (579-590) öldürüləndən sonra qardaşı II Xosrovun atasının qatillərinə divan tutmasından qorxaraq tərəfdarları ilə İrani tək edir və Albaniyaya gəlir. Mehri şəhərçiyi həmin Mehranın adı ilə bağlıdır.

Tuğəmir – Əmirin tikdiyi kənd.

Tuğut (Tağut) kəndi:

a) ərəb dilində – büt, sənəm deməkdir.

b) Tuğd (tuvd, türd, tud) – Şumer və ümumi türk dilində "doğuldu" mənasını verir.

Aldərə kəndi – türk mənşəli sözdür, "qırmızı dərə" deməkdir.

Lehvaz kəndi – b.e.ə. yaşamış Miletli Feofan yazırdı ki, Skif tayfaları olan hel və lehlər amazonkalar və albanlar arasında yaşayırdılar. Bu baxımdan Levhaz kəndi leh tayfalarının adı ilə bağlıdır.

Ernəzor kəndi – Eren (ərən, eren) şumercə və qədim türkcə ər, kişi, mürid, döyüşçü deməkdir. Bu baxımdan Ernəzor ərler, kişilər, döyüşçülər kəndi kimi mənalandırıla bilər.

Sultan Səlim kəndi. Toponim XV əsrdə yaşamış türk Sultanı Sultan Səlimin adı ilə bağlıdır.

Sapadərə. Nüvədi dağlarından birində yer adı. "Sipə" ("Şuba") şumercə "çoban" deməkdir. Toponim transformasiyaya uğrayaraq "Sipa" (Şuba, Saba, Sapa) şəklinə düşmüşdür. Sapadərə "çoban dərəsi" mənasını verir.

Təndirçayı. Sultan Səlim kəndindən aşağıdakı dərəyə deyilir. "Tinqir" şumercə çay deməkdir. Bu dərənin çörək bişirilən təndirlə heç bir əlaqəsi olmadığı üçün bu ad əslində "Tinqir"dir [97].

Həmzə Vəlinin Meğri rayonunun toponimlərinin izahında qeyri-dəqiqlik çoxdur. O, Aldərə, Ernəzor, Levhaz, Sultan Səlim toponimlərini həqiqətə uyğun, düzgün izah etmişdir. Lakin Tuğəmir, Tuğut toponimlərinin şərhində elmi səhvlərə yol vermişdir. İlk növbədə onu qeyd edək ki, H.Vəlinin qeyd etdiyi kimi Meğri rayonundakı kəndin adı Tuğəmir yox, Tağəmir formasında olmuşdur ki, "Əmir dağı yaxınlığında kənd" mənasını bildirir [42, s.535]. Tuğut toponimi isə qıpçaq türk tayfasından olan tuq etnonimi əsasında formalaşmışdır [42, s.556]. Tuğut toponiminin tərkibindəki "ut" şəkilçisi cəmlilik əlaməti bildirir.

Bilal Ənsər Barana (indiki Noemberyan), Ləmbəli (indiki Debedaşen) toponimlərinin izahında təsvirçiliyə əsaslanmışdır. Barana toponimi haqqında yazır: "Deyilənlərə görə, bu rusların ilk gəlişi zamanı onların yerli ermənilərə verdikləri addır – yəni "baranı" [88]. Bu izah ehtimologiyadan başqa bir şey deyildir. Barana toponimi türk mənşəli qaraqoyunlu tayfa

ittifaqına daxil olan və "qoyun", "qoç" sözündən yaranan baranilər etnonimi [15, s.25] əsasında yaranmışdır.

Ləmbəli toponiminin də izahında təsvirçiliyə əsaslanmışdır. Müəllif qeyd edir ki, ətraf kəndlərdən fərqli olaraq ilk dəfə bu kənddə lampa yandırdıqlarına görə Ləmpəli-Ləmbəli adı verilmişdir [88]. Lakin toponim "rütubətli və bürkülü zonalar üçün səciyyəvi olan tikili" mənasında işlənən ləm [93, s.16] və "düzənlik, açıqlıq, açıq yer", "geniş düzənlik" mənasında işlənən pila//pala//bəli sözlərinin [314, s.1162] birləşməsindən əmələ gəlmişdir və relyeflə bağlı yaranan toponimdir.

Yuxarıda dediklərimizdən aydın olur ki, yazılan məqalələr, monoqrafiyalar, müdafiə edilən namizədlik dissertasiyaları indi Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimlərini bütövlükdə əhatə etmir və ərazinin toponimiyası ilə bağlı tam və aydın təsəvvür yaratmır. Eyni zamanda indi Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycanın oykonim, oronim, hidronimləri, onların yaranma yolları xüsusi tədqiqat obyektı olmamış, onlarda mühafizə olunmuş qədim leksik və leksik-semantik elementlər (T.Əhmədov) sistemli şəkildə araşdırılmamışdır.

Məhz buna görə də biz indi Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimlərini tarixi-linqvistik baxımdan tədqiq etməyi qarşımıza məqsəd qoyduq.

**QƏRBİ AZƏRBAYCANIN
TÜRK MƏNŞƏLİ TOPONİMLƏRİNİN
LEKSİK- SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

7

ər bir xalq yaşadığı əraziyə öz dilində ad verir. Məhz bunun nəticəsidir ki, hər bir toponim həmin ərazidə yaşayan xalqın dilini, milli mənsubiyyətini özündə əks etdirir və "toponimlər mənə etibarilə mənsub olduqları xalqın tarixi, etnoqrafiyası, siyasi, iqtisadi, mədəni həyatı və yaşadığı ərazinin təbii şəraiti ilə bağlı" [87, s.29] olur. Eyni zamanda "ad həmin ərazinin dilinin uyğun sinxron kəsiyində apelyativ və ya antroponim leksikasını özündə əks etdirir" [261, s.24].

A.Qurbanovun qeyd etdiyi kimi, "...toponimlərin genetik və etnolinqvistik təhlili göstərir ki, müxtəlif dövrlərdə coğrafi obyektlərin adlandırılmasında müəyyən meyllər olmuşdur. Belə ki, yaşayış məskənləri və başqa yer adları müəyyən dövrdə ancaq hər hansı bir şəxsin adını daşımışdır. Başqa bir dövrdə bu adlandırma tayfa və qəbilələrin adı əsasında formalaşmışdır. Beləliklə, yer adları şəxs, tayfa, qəbilə, heyvan, bitki, səma cisimləri, su obyektlərinin və s. adını daşımaqla meydana çıxmışdır" [134, s.322].

Azərbaycan toponimlər sistemində xüsusi yer tutan Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri uzun tarixi inkişaf prosesi keçmişdir. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimlərinin yaranıb formalaşması tarixən bu ərazidə yaşayan şəxslərin, türk tayfalarının adını, coğrafi obyektini, flora və faunasını özündə əks etdirir. Müəyyən qismi isə ərazidə yaşayan heyvan adları ilə bağlı yaranmışdır. Demək olar ki, ərazinin toponimləri bu amillər əsasında yaranaraq formalaşmışdır. Bununla bağlı A.N.Popov yazır: "Toponimika həm etnonimika, həm də antroponimika ("patronimika") ilə üzvi surətdə bağlıdır. Bir çox təbii obyektlər gah xarici görünüşlərinə görə, gah istehsal təsərrüfat əlamətlərinə görə, gah da sahiblərinin adlarına görə

və ya da başqa əlamətlərinə görə adlandırılır. Yaşayış məntəqələrinin adına gəldikdə isə onu demək olar ki, onlar əsasən ya yaxınlıqda yerləşən təbii obyektlərin, ya da qəbilə, tayfa, nəsil, şəxs adları, ləqəblər və s. əsasında yaranır" [310, s.22].

Deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, toponimlər 1) şəxs adları; 2) tayfa, nəsil adları; 3) coğrafi obyektin relyefi; 4) su obyektlərinin adları; 5) ərazinin flora və faunası; 6) ərazidə yaşayan heyvan adları; 7) yaşayış məntəqəsinin əlaməti və təbii şəraiti əsasında yaranır.

Qərbi Azərbaycanın toponimləri də məhz yuxarıda qeyd edilən beş mühüm amil əsasında yaranmışdır. Bu baxımdan Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli coğrafi adları toponimlərin növlərinə – oykonimlər, oronimlər və hidronimlərə uyğun olaraq qruplaşdırmaq olar.

3.1. OYKONİMLƏR

Oykonimlər toponimlərin əsas növlərindən biri olmaqla xüsusi lay təşkil edir, həm də geniş və əhatəliliyi ilə diqqəti daha çox çəkir.

A.Qurbanov oykonimlərdən "toponim" adı altında bəhs etmiş və onları (toponimləri) 9 qrupa bölmüşdür: antropotoponimlər, etnotoponimlər, hidrotoponimlər, zootoponimlər, fitotoponimlər, ictimai-siyasi xarakterli toponimlər, memuar-xatirə toponimlər, kosmotoponimlər, təsviri toponimlər [134, s.323-334].

T.Əhmədov Azərbaycan toponimlər sistemini tədqiq edərək oykonimləri sadə, elliptik coğrafi nomensiz oykonimlər adı altında 7 yerə bölmüşdür: etnonimlərdən törənən oykonimlər, antroponimlərdən törənən oykonimlər, oronim və adonimlərdən törənən oykonimlər, hidronimlərdən törənən oykonimlər, fitonim və zoonimlərdən törənən oykonimlər, memorial (xatirə) xarakterli oykonimlər, digər adlardan törənən oykonimlər [74, s.155].

R.Eyvazova Əfqanıstanın türk mənşəli toponimlərini geniş surətdə tədqiqatə cəlb etmiş və onları "sadə və mürəkkəb sözlərdən törənən türk mənşəli toponimlərin növləri" adı altında qruplaşdırmışdır. Ərazinin toponimlərini (oykonim, oronim və

hidronim) tərkibindəki sözlərin mənşəyinə görə 8 qrupa bölmüşdür: antroponimlərdən törənən yer adları, etnonimlərdən törənən yer adları, oronimlərdən törənən yer adları, hidronimlərdən törənən yer adları, zoonimlərdən törənən yer adları, fitonimlərdən törənən yer adları, memuar-xatirə adlardan törənən coğrafi adlar, oykonimlərdən törənən coğrafi adlar [67, s.122].

V.Əliyev "Azərbaycan toponimiyası" əsərində toponimləri dörd növə (antropotoponimlər, zootoponimlər, fitotoponimlər və etnotoponimlər) bölür [87, s.149-150].

Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli oykonimləri Azərbaycanın toponimlər sisteminin tərkib hissəsi kimi böyük inkişaf yolu keçmiş, ayrı-ayrı şəxs adları, tayfa adları, heyvan və bitki adları, coğrafi obyektin quruluşu əsasında yaranıb formalaşmışdır.

Qərbi Azərbaycanın oykonimlərinin formalaşmasında ki bu amilləri əsas götürüb onları aşağıdakı leksik-semantik qruplara bölmək olar:

1. Antropooykonimlər.	4. Hidrooykonimlər.
2. Etnooykonimlər.	5. Fitooykonimlər.
3. Orooykonimlər.	6. Zooykonimlər.
	7. Təsviri oykonimlər

3.1.1. Antropooykonimlər

İndiki Ermənistanın türk mənşəli oykonimlərinin bir hissəsini antroponimlər* əsasında əmələ gələn oykonimlər təşkil edir. Antropooykonimlər həm şəxs adlarından, həm də titul, ayama ilə şəxs adlarının birləşməsindən formalaşır.

Qərbi Azərbaycan ərazisində şəxs adları əsasında formalaşan oykonimlər kifayət qədərdir. Demək olar ki, ərazidə şəxs adları əsasında formalaşan oykonimlərin hamısı Azərbaycan dili ilə bağlıdır. Bu da təbiidir. Belə ki, Qərbi Azərbaycan ərazisindəki yaşayış məntəqələri tarixən Azərbaycan türkləri

* Antroponim mənşəcə yunan sözü olub antropos (şəxs, adam, insan) və onim (ad) sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir.

tərəfindən salınmışdır və torpaq mülkləri də azərbaycanlılara məxsus idi [107, s.77-138].

Məhz buna görə də Qərbi Azərbaycan ərazisindəki oykonimlərin bir qrupu yaşayış məntəqələrini salan şəxslərin adı ilə adlandırılmış və bunların da müəyyən hissəsi müasir dövrümüzdə qədər də olduğu kimi gəlib çıxmışdır.

Abbasadzor. Qədim Quqark vilayətinin, indiki İcevan (Karvansaray) rayonu ərazisində yerləşirdi. Kəndin adı ilk dəfə XIII əsr tarixçisi K.Kandzəketsinin əsərində çəkilir [359, s.3]. Toponim Azərbaycan dilli mənbələrdə Abbasdərəsi formasında qeyd edilir və kəndin XX əsrin 30-cu illərində kollektivləşmə ilə bağlı ləğv olunduğu göstərilir [47, s.97]. Əslində isə yaşayış məntəqəsi kimi XVIII əsrin sonu, XIX əsrin əvvəllərində ləğv edilmişdir. İndi xaraba kənddir. Toponim Abbas şəxs adı əsasında əmələ gəlmişdir. Toponimin ikinci komponenti "dzor" türk dilində "dərə", "yarğan" mənasında işlənən "car" sözünün [298, s.178-179] erməni dilində işlənən formasıdır. Yəni erməni dilində "dərə" mənasında işlənən "dzor" sözü qədim türk dilində "yarğan", "sıldırım yarğan" mənasında işlənən yar~car sözlərinin [267, s.238; 298, s.178-179, 607; 296, s.238] variantıdır. Toponim "Abbasa məxsus dərə" (Abbasın dərəsi) mənasını ifadə edir.

Abdulabad. İrəvan quberniyasının Eçmiədzin qəzasında, indiki Oktemberyan (Sərdarabad) rayonu ərazisində olan kəndlərdən biri Abdulabad adlanırdı. Bu kənd Araz çayının sol sahilində yerləşirdi. Kəndin adı Qafqazın beş verstlik xəritəsində Abdulavad formasında qeyd edilmişdir [302, s.1]. Kənddə 1897-ci ildə 307 nəfər [348, s.64-65], 1905-ci ildə 415 nəfər [359, s.6] azərbaycanlı yaşamışdır. Kənd XX əsrin əvvəllərində (1907-ci ildə) ləğv edilmişdir [348, s.65].

Toponim Abdul şəxs adına Azərbaycan dilində "yaşayış məntəqəsi", "şəhər, kənd" mənasında işlənən abad sözünün [298, s.36] qoşulmasından əmələ gəlmişdir. Bu söz, əsasən, tayfa və şəxs adlarına qoşularaq mürəkkəb quruluşlu toponimlər əmələ gətirir.

Abad sözü Azərbaycan dilində "müntəzəm və çoxlu tikintisi, yaşayış üçün hər cür şəraiti olan", "şen" mənalarında işlənir [11, s.25].

Bu söz erməni dilində apat formasında "kənd" mənasında işlənir [298, s.36] Hr.Kapansyan apat sözünü fars mənşəli hesab edir [282, s.101].

Ağatəpə. İrəvan quberniyasının Yeni Bayazid qəzasının Çəmbərək nahiyəsində, indiki Krasnoselo (Çəmbərək) rayonunun ərazisində azərbaycanlı kəndlərindən biri də Ağatəpə kəndi idi. Kənd rayonun Şorca kəndinin yaxınlığında yerləşirdi. Burada 1831-ci ildə 129 nəfər yalnız azərbaycanlı yaşamışdır [348, s.114.]

XIX əsrin 40-50-ci illərində ləğv edilmiş, 1920-ci illərə kimi heç kim yaşamamışdır. Kənd XX əsrin 30-cu illərində yaşayış məntəqəsi kimi tamamilə ləğv edilmişdir.

B.Budaqov və Q.Qeybullayev yazır: "XIX əsrin sonlarından sonra kəndin adı mənbələrdə çəkilmir" [47, s.103]. Halbuki 1926-cı ildə Ağatəpə qışlaq kimi mənbələrdə qeyd edilməklə yanaşı burada 16 nəfər türkün (azərbaycanlı – İ.B.) yaşadığı göstərilir [348, s.31].

Toponim Azərbaycan dilində "hakim", "sahib" mənasında işlənən ağa sözü ilə "alçaq dağ", "hündür yer", "hündürlük", "kiçicik dağ" mənasında işlənən təpə sözünün [14, s.165] birləşməsindən əmələ gəlib "ağaya məxsus kiçik dağ, təpə yanında olan kənd" mənasını bildirir.

B.Budaqov və Q.Qeybullayev toponimin birinci komponentini, yəni "Ağa" hissəsini şəxs adı hesab edir [47, s.103].

Qaraməhəmməd. Stepanavan (Calaloğlu) rayonundakı türk mənşəli yer adlarından biri Qaraməhəmməd toponimidir. Bu kənd rayon mərkəzindən 6 km şimal-şərqdə yerləşir.

XIX əsrin əvvəllərinə qədər burada azərbaycanlılar yaşamışdır. Rayonun ərazisi 1801-ci ildə Rusiya tərəfindən işğal edilmiş və azərbaycanlılar sıxışdırılaraq kənddən 1840-cı illərdə çıxarılmışdır. Bu dövrdən Rusiyanın Saratov və Kursk qəzalarından köçürülən ruslar Qaraməhəmməd kəndində yerləşdirilmişdir [65, s.335]. Kəndin adı "Qaraməmməd" formasında işlədilsə də,

erməni mənbələrində kəndin qədim və düzgün adının "Qaraməhəmməd" olduğu qeyd edilir [348, s.78]. Kəndin adı 1801-ci ildə dəyişdirilib Rusiya çarının şərəfinə Aleksandrovka qoyulmuşdur. Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 22.II.1939-cu il tarixli fərmanı ilə bir daha adı dəyişdirilib rus yazıçısı Maksim Qorkinin şərəfinə Maksim Qorki adlandırılmışdır.

Kənddə 1831-ci ildə 18 nəfər yalnız azərbaycanlı yaşamışdır [348, s.148]. 1830-cu illərdə azərbaycanlılar sıxışdırılıb çıxarılmış və kəndə tam ruslar sahib olmuşdur. Statistik məlumatlara əsasən burada ruskardan başqa 1897-ci ildə 1 nəfər, 1926-cı ildə 6 nəfər, 1931-ci ildə 6 nəfər azərbaycanlının yaşadığı göstərilir [348, s.79, 149].

1931-ci ildən sonra kənddə azərbaycanlı yaşamamışdır. Orada yaşayan ruslar isə 1988-ci ildən sonra sıxışdırılıb çıxarılmışdır. İndi burada əsasən ermənilər, müəyyən qədər isə ruslar yaşayır.

B.Budaqov və Q.Qeybullayev yazırlar ki, kəndin əhalisi (təbii ki, azərbaycanlılar nəzərdə tutulur – İ.B.) 1988-ci ildə Azərbaycana qovulmuşdur [47, s.186]. Bu məlumat səhih deyil. Belə ki, yuxarıda mənbələrə istinad edərək göstərdik ki, 1931-ci ildən sonra burada azərbaycanlı yaşamamışdır. Digər tərəfdən müəlliflər əlavə edir ki, kəndin əsl adı "Qəryə-Məhəmməd" olub, ərəb dilində "kənd" mənasında işlənən qəryə və Məhəmməd şəxs adından əmələ gəlmişdir və "Məhəmmədin kəndi" mənasındadır [47, s.186].

Bizə görə, kənd Qaraməhəmməd şəxs adından əmələ gəlib. "Qaraməhəmmədə məxsus kənd" mənasını bildirir. Antropotoponimdir. "Qaraməhəmməd" adının birinci komponenti "qara" qəryə mənasında yox, "ayama, ləqəb" mənasında işlənmişdir.

Ümumiyyətlə, B.Budaqov və Q.Qeybullayev Qərbi Azərbaycan ərazisində qeydə alınmış "qara" komponentli toponimlərdə (Qara Abdal, Qarabayram, Qaraqışlaq, Qaraqovmaz, Qara Qubad, Qaraəhmədli, Qaraibad qışlağı, Qara Məcid, Qara Murad, Qaranamaz, Qarança və s.) işlənən "qara" sözünü ərəb dilində "kənd" mənasında işlənən "qəryə" sözü ilə bağlayırlar [47, s.178-187].

Müəlliflərin bu fikri ilə razılışma olmaz. Belə ki, "qara" sözü toponim yaradıcılığında "böyük", "rəng" "keyfiyyət-siz", "içməyə yararlı olmayan" mənalarında işlənir.

Əlidan. Qukasyan (Qızılqoç) rayonunda yerləşən kəndlərdən birinin adıdır [359, s.848]. Kənd rayon mərkəzindən 19 km cənub-şərqdə yerləşir. Kəndin adı dəyişdirilib Getik qoyulmuşdur. Əlidan kəndinin adı mənbələrdə eyni zamanda Əlixan, Əlinli kimi də qeyd edilir [359, s.848].

1840-cı illərə qədər burada yalnız azərbaycanlı yaşamışdır. 1878-ci ildə Türkiyənin Muş və Basen vilayətlərindən köçürülən ermənilərin bir qismi burada, Əlidan kəndində yerləşdirilmişdir [359, s.848].

Toponim Əli şəxs adı ilə türk dilində "çöl, səhra, açıqlıq" mənasında işlənən "dan" sözünün [257, s.470] əsasında formalaşmışdır.

Əlimərdan. Ararat (Vedi) rayonunda yerləşən azərbaycanlı kəndlərindən biridir. Kənd Artaşat (Qəmərli) rayonundan 25 km şimal-şərqdə, Gərnı çayının mənbəyində yerləşirdi. Kəndin adı Qafqazın 5 verstlik xəritəsində qeyd edilmişdir [302, s.12]. Onu da qeyd edək ki, kənd 1930-1937-ci illərdə Qarabağlar rayonunun tabeliyində olmuşdur. Qarabağlar rayonunun ləğv edilməsi ilə bağlı kənd Artaşat (Qəmərli) rayonunun inzibati ərazi bölgüsünə daxil edilmişdir. 1940-cı ilə kimi bu rayonun tərkibində olmuş, 1940-cı ildən sonra Ararat (Vedi) rayonunun tabeliyinə verilmişdir.

Kənddə 1873-cü ildə 52 nəfər, 1886-cı ildə 57 nəfər, 1897-ci ildə 153 nəfər, 1904-cü ildə 163 nəfər, 1914-cü ildə 221 nəfər, 1916-cı ildə 206 nəfər yalnız azərbaycanlı yaşamışdır [348, s.84-85, 154-155]. Kəndin əhalisi 1918-19-cu illərdə erməni təcavüzünə məruz qalaraq deportasiya olunmuşdur. İndiki Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra kəndi tərk etmiş azərbaycanlılardan sağ qalanları doğma yurdlarına dönmüşdür. Burada 1922-ci ildə 52 nəfər, 1926-cı ildə 41 nəfər, 1931-ci ildə 65 nəfər [348, s.85, 155], 1939-cu ildə 115 nəfər [359, s.87] yalnız Azərbaycan türkü yaşamışdır. SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947 və 1948-ci il tarixli xüsusi qərarlarına əsasən

kəndin köklü sakinləri olan azərbaycanlılar tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya olunmuş və Əlimərdan kəndi yaşayış məntəqəsi kimi 1948-49-cu illərdə ləğv edilmişdir [357, s.87].

B.Budaqov və Q.Qeybullayev bu toponimin etimologiyası ilə bağlı yazırlar: "Əslində "El-mərdin" (Əlimərdan kəndi nəzərdə tutulur – İ.B.), yəni "Mərdin eli", Anadolunun "Kitabi-Dədə Qorqud" eposunda çəkilən Mərdin qalasından gələnlər tərəfindən yaradılmışdır" [47, s.251]. Eyni zamanda müəlliflər kəndin adının 1946-cı ildə dəyişdirilərək Karadzor adlandırıldığını yazırlar [47, s.251]. Lakin Ermənistan SSR-in inzibati-ərazi bölgüsü kitabında [234, s.248-280], eləcə də başqa mənbələrdə kəndin adının dəyişdirilməsi ilə bağlı hər hansı bir məlumat rast gəlmədik. Kəndin adının yaranması ilə bağlı B.Budaqov və Q.Qeybullayevin fikri Ə.Ələkbərlinin əsərində öz əksini tapmışdır: "Kəndin adının ilkin variantında "El-mərdin" (Mərdin eli) olduğu, Mərdin qalasından ("Dədə Qorqud"da bu qalanın adı çəkilir) gələnlər tərəfindən salındığı ehtimal olunur" [78, s.317]. Biz isə, kəndin adının Əlimərdan şəxs adı əsasında yarandığı fikrindəyik. Çünki mənbələrdə kəndin adı açıq aydın şəkildə Əli Mərdan [348, s.84], Əlimərdan [316, №72; 359, s.87] kimi göstərilir. Deməli, Əlimərdan toponimi Əlimərdan şəxs adı əsasında yaranan antropotoponimdir. Azərbaycanın Tovuz rayonundakı Əlmərdanlı toponimi ilə mənşəcə eynidir. Z.Xasıyev Tovuz rayonundakı Əlimərdanlı toponimini mənaca antroponim hesab edərək yazır: "Bu mürəkkəb ad – Əlimərdan (Əli+Mərdan) və –li əidlik, mənsubluq bildirən sözdüzəldici şəkilçidən yaranmışdır. Birləşmənin ikinci tərəfi Mərdan fars mənşəlidir. Farsca mərd "igid, cəsur", kişi mənasında işlənir. –an isə burada cəmlilik mənasını bildirir. Deməli, Azərbaycan dilində "mərdlər" deməkdir. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Əlimərdanlı antroponimi "Əli mərdləri", Əli kişiləri", "Əli camaatı" mənasını bildirir" [103, s.74].

Kosaməmməd. Kamo (Kəvər) rayonunda yerləşən Azərbaycan mənşəli toponimlərdən biridir. XVIII əsrdə İrəvan xanlığının, XIX əsrin 30-cu illərindən XX əsrin 30-cu illərinə kimi İrəvan quberniyasının Yeni Bayazid qəzasının

tərkibində olmuşdur. Kənd rayon mərkəzindən 8 km cənub-şərqdə, Kəvər çayının sahilində yerləşir. Qafqazın 5 verstlik xəritəsində qeyd edilmişdir [302, s.141]. Kəndin digər adı erməni mənbəyində Aşağı Qanzak göstərilir [348, s.70]. Elə 1728-ci il tarixli "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri"ndə Göyçə nahiyəsində "Kəvizək kəndi" adlı kənd qeyd olunmuşdur [107, s.55] İ.Şopenin 1852-ci ildə nəşr etdirdiyi əsərində kəndin adı "Kosa-Məhəmməd və ya Qendzak (Gencək – İ.B.)" kimi göstərilir [335, s.595-596]. Belə qənaətə gəlmək olur ki, kəndin ən qədim adı Gencək olmuşdur ki, bu da gencək türk tayfasının adını əks etdirir.

Kəndin adı 1924-cü ildə dəyişdirilib Batikyan qoyulmuşdur. Kənddə 1897-ci ildə ermənilərlə yanaşı 16 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır [348, s.70-71]. XX əsrin əvvəllərində – 1905-1906-cı illərdə azərbaycanlılar ermənilər tərəfindən qırğınlarla deportasiya olunmuşdur.

B.Budaqov və Q.Qeybullayev kəndin adını Kosaməhəmməd formasında qeyd edərək yazırlar ki, 1935-ci ildə kənd ermənicə Batikyan adlandırılmışdır. 1948-ci ildə kəndin əhali (azərbaycanlılar – İ.B.) Azərbaycana köçürülmüşdür [47, s.306]. Müəlliflərin bu fikirlərini bir qədər dəqiqləşdirmək istərdik. Belə ki, kəndin adı 1935-ci ildə deyil, 1924-cü ildə dəyişdirilib. Azərbaycanlılar isə 1948-ci ildə yox, 1905-1906-cı illərdə deportasiya olunmuşdur. Qərbi Azərbaycanın qədim kəndlərindən olan Kosaməmməddə 1897-ci ildən sonra azərbaycanlı yaşamamışdır [348, s.71, 144-145]. Deməli, toponim Kosaməmməd şəxs adı əsasında formalaşmışdır.

Vəliağalı. Martuni (Qaranlıq) rayonunun ərazisində yerləşən Azərbaycan kəndlərindəndir. XVIII əsrdə İrəvan xanlığının Göyçə mahalının, XIX əsrdə İrəvan quberniyasının Yeni Bayazid qəzasının inzibati ərazisinə daxil olmuşdur. Kənd rayon mərkəzindən 8 km şimal-şərqdə, Göyçə gölünün yaxınlığında yerləşir. Qafqazın 5 verstlik xəritəsində qeyd edilmişdir [302, s.48]. Kəndin adı dəyişdirilib 1920-ci ildə Dzoraguğ (Dərəkənd) qoyulmuşdur. 1828-ci ilə kimi burada yalnız azərbaycanlı yaşamışdır. Türkmənçay müqaviləsi ilə bağlı 1828-29-cu

illərdə Türkiyədən köçürülən ermənilərdən 322-si bu kənddə yerləşdirilmişdir [335, s.595-598]. 1897-ci ildə burada ermənilərlə yanaşı 41 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır [348, s.66-67].

XX əsrin əvvəllərində, 1905-1906-cı illərdə erməni təcavüzü nəticəsində azərbaycanlılar tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya edilmişdir.

B.Budaqov və Q.Qeybullayevin yuxarıda adı çəkilən əsərində göstərilir ki, burada yaşayan azərbaycanlılar 1948-1949-cu illərdə köçürülmüşdür [47, s.170]. Bu məlumat doğru deyil. Belə ki, kənddə yaşayan azərbaycanlılar 1905-1906-cı il erməni-azərbaycanlı münaqişəsi ilə bağlı 1906-cı ildə deportasiya olunmuşdur. Ondan sonra siyahıyaalmalarda kənddə azərbaycanlıların yaşadığı göstərilir [348, s.140-141].

B.Budaqov və Q.Qeybullayev yazırlar ki, kəndin adı "ehtimal ki, Anadoludan gətirilmə addır" [47, s.170]. Vəliağalı kəndinin adının Anadoludan gətirilmə, yəni miqrasiya toponimik ad olması əqlabatan deyil. Əgər Anadoludan gətirilmə ad hesab edilsə, onda "bu adı ermənilər gətiriblər" deyilə bilərdi. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, ermənilər bu kənddə 1828-ci ildən sonra məskunlaşmışlar. Halbuki Vəliağalı adlı kənd 1828-ci ildən əvvəl mövcud olmuşdur. Belə ki, İ.Şopen göstərir ki, 322 erməni Türkiyədən bu kəndə – Vəliağalı kəndinə köçürülüb [335, s.595-598]. Əgər Vəliağalı adlı kənd olmasa idi, onda ermənilərin köçürüldüyü kəndin adı göstərilməzdi.

Digər tərəfdən ermənilər adı olmayan boş bir sahəyə köçürülsə idi, onda kəndə erməni dilinə uyğun, erməni mənşəli ad verərdilər, nəinki Azərbaycan mənşəli ad. Bu fikrə gəlirik ki, Vəliağalı kəndinin adı miqrasiya nəticəsində yaranmayıb, yəni Anadoludan gətirilmə ad deyil.

Vəliağalı toponimi Vəliağa şəxs adına Azərbaycan dilində mənsubluq bildirən –lı şəkilçisinin qoşulmasından yaranıb "Vəliağaya mənsub kənd" mənasını ifadə edir.

Sübhənverdi. Bu kənd İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında, indi Ani (Ağın) rayonunda yerləşir. Rayon mərkəzindən 26 km məsafədə, Arpaçayın yaxınlığındadır. 1937-ci ilə kimi Artik rayonunun tərkibində olmuşdur. Ağın

(Ani) rayonu təşkil edildikdən sonra (31.12.1937) Sübhanverdi kəndi Artik rayonunun inzibati-ərazi bölgüsündən çıxarılıb Ağın (Ani) rayonunun tabeliyinə verilmişdir.

1728-ci il tarixli "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri"ndə Sübhanverdi [107, s.130], Qafqazın 5 verstlik xəritəsində Suvanverdi [302, s.230] kimi qeyd edilərsə də, erməni mənbələrində Svanverdi [348, s.24; 354, s.136], hətta Sufaverdi [348, s.24] formasında qeyd edilmişdir. Təbii ki, kəndin doğru, düzgün adı Sübhanverdi olmuşdur. Erməni dilində kəndin adı bilərəkdən təhrif edilərək Svanverdi formasına salınmışdır. Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 03.02.1947-ci il tarixli fərmanı ilə kəndin adı dəyişdirilib Lusaxpyur qoyulmuşdur.

Sübhanverdi və bəzi mənbələrdə Suvanverdi formasında adı çəkilən kəndlər eyni kəndlərdir. İndi Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycanda Sübhanverdi və Suvanverdi adlı ayrı-ayrı kəndlər olmamışdır.

B.Budaqov və Q.Qeybullayev Suvanverdi kəndini bir kənd [47, s.375], Sübhanverdi kəndini ayrı bir kənd [47, s.377] kimi göstərirlər.

Suvanverdi kəndini İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında olan kənd kimi izah edir və əhalisinin 1919-cü ildə qovulduğunu qeyd edirlər [47, s.375]. Sübhanverdi kəndinin Ağın (Ani) rayonunda yerləşdiyini göstərməklə əhalisinin 1878-ci ildə qovulduğunu [47, s.377], hər iki kəndin adının 1947-ci ildə dəyişdirilib Lusaxpyur qoyulduğunu yazırlar [47, s.375, 377].

A.Bayramov da yazır ki, Sübhanverdi kəndinin əhalisi 1878-ci ildə zorla Türkiyə ərazisinə köçürülmüş və Türkiyədən köçürülən ermənilər isə həmin ərazidə yerləşdirilmişdir [33, s.182]. Əslində azərbaycanlılar 1878-ci ildə yox, XIX əsrin 30-cu illərində deportasiya olunmuşdur.

S.Mirmahmudova kəndin adını erməni mənbələrində olduğu kimi Svanverdi formasında göstərir və qeyd edir ki, bu, antroponimik oykonimdir. Svanverdi şəxs adıdır. Güman ki, kənd onun adı ilə adlanmışdır [157, s.61].

A.Bayramov oykonimin "mürəkkəb şəxs adından, Sübhanverdi şəxs adından" yarandığını yazır [33, s.63].

B.Budaqov və Q.Qeybullayev yazırlar ki, oykonim, ehtimal ki, sübhan adlı elin adı əsasında yaranmışdır [47, s.375-377].

Deməli, müəlliflər Subhanverdi toponimini etnotoponim hesab edirlər.

Biz bu oykonimi antroponimik oykonim hesab edir və belə bir qənaətə gəlirik ki, Sübhanverdi şəxs adından əmələ gəlmişdir. Yəni kənd Sübhanverdi adlı şəxs tərəfindən salındığı üçün Sübhanverdi kəndi adlandırılmışdır.

Hüseynquluğağah. İrəvan quberniyasının Yeni Bayazid qəzasında, indi Vardenis (Basarkeçər) rayonunda kənd adıdır. Rayon mərkəzindən 10 km şərqdə, Məzrə çayının sahilində yerləşir. Qafqazın 5 verstlik xəritəsində qeyd edilmişdir [302, s.70]. Kəndin adı 1924-cü ildə dəyişdirilib Azərbaycan yazıçısı və ictimai xadimi N.Nərimanovun şəərəfinə Nərimanlı qoyulmuşdur. Ermənistan prezidentinin 19.04.1991-ci il tarixli fərmanı ilə kəndin adı yenidən dəyişdirilərək Şatavan adlandırılmışdır.

Kənddə 1873-cü ildə 636 nəfər, 1886-cı ildə 760 nəfər, 1897-ci ildə 877 nəfər, 1908-ci ildə 778 nəfər, 1914-cü ildə 1207 nəfər, 1916-cı ildə 1079 nəfər yalnız azərbaycanlı yaşamışdır [348, s.26-27, 112-113]. 1919-cu ilin aprelin 13-20-də kəndin əhalisi ermənilər tərəfindən qırğınlarla qovulmuşlar [275, s.305]. 1920-ci ildə indiki Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulandan sonra kəndin sakinləri öz kəndlərinə dönə bilmişlər. Burada 1922-ci ildə 527 nəfər, 1926-cı ildə 605 nəfər, 1931-ci ildə 719 nəfər [348, s.27, 113], 1959-cu ildə 2000 nəfər, 1987-ci ildə 3000 nəfər [65, s.292] yalnız azərbaycanlı yaşamışdır.

1988-ci ilin noyabrın axırı, dekabrın əvvəlində kəndin sakinləri Ermənistan dövləti tərəfindən zorla tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya olunmuşdur.

Toponim Hüseynquluğağa şəxs adına Azərbaycan dilində mənsubluq bildirən – lı şəkilçisinin qoşulması əsasında yaranıb "Hüseynqulu ağanın kəndi" mənasını bildirir.

Canı. İrəvan quberniyasının ŞərurDərəlyəz qəzasında, indiki Yeğeqnadzor (Keşişkənd) rayonu ərazisində azərbaycanlı kəndidir. Alagöz çayının yaxınlığında yerləşirdi. Kəndin adı erməni mənbəyində Canı, Canı yuxarı (Yuxarı Canı – İ.B.) kimi

də qeyd edilir [348, s.92]. H.Mirzəyev Canı kəndinin tarixi coğrafiyası ilə bağlı yazır: "Dərələyəzdə iki Canı kəndi olmuş və bunlar bir-birinin yaxınlığında, Canı çayının üstündə (Arpa çayının başlanğıcında) yerləşirdi. Bunlardan birinə Yuxarı Canı, o birisinə isə Aşağı Canı deyilirdi. Canı kəndi dəniz səviyyəindən 2000 metrədən də yüksəkdən yerləşir" [164, s.226].

1727-ci ildə tərtib edilmiş "Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri"ndə "Canı qışlağı kəndi" adlı yaşayış məntəqəsi qeyd edilir [196, s.123]. Bu kənd XVIII əsrdə Naxçıvan sancağının Mülki Arslan nahiyəsinə tabe olmuşdur.

Kənddə 1873-cü ildə 86 nəfər, 1886-cı ildə 169 nəfər, 1897-ci ildə 221 nəfər, 1904-cü ildə 160 nəfər, 1914-cü ildə 176 nəfər, 1916-cı ildə 282 nəfər yalnız azərbaycanlı yaşamışdır [348, s.92-93, 162-163].

1918-ci ildə kənd erməni təcavüzünə məruz qalaraq sakinləri – azərbaycanlılar deportasiya olunmuşdur. İndiki Ermənistanda Sovet hökuməti qurulandan sonra sağ qalan kənd sakinləri tarixi torpaqlarına dönə bilmişdir. Burada 1922-ci ildə 77 nəfər, 1926-cı ildə 78 nəfər, 1931-ci ildə 111 nəfər yalnız azərbaycanlı yaşamışdır [348, s.93, 163].

1935-ci ildən kəndin sakinləri qonşu kəndlərə köçürülərək yaşayış məntəqəsi kimi Canı kəndi ləğv edilmişdir.

H.Mirzəyev "canı" sözünü türk xalqlarına məxsus olduğunu göstərərək yazır ki, "Dərələyəzdə Canı kəndi, Canı çayı, Krım ərazisində Canılar, Canlar, Cangöy, Xankənd yaxınlığında Canhəsən, Qazaxda Canallı, Ağdərədə Canyataq, Xaçmazda Canaxır adlı kəndlər vardır.

Fikrimizcə, Canı sözü qəbilə, nəsil adı ilə bağlıdır. Bunun üçün Canhəsən kənd adına diqqət yetirmək kifayətdir. Burada can sözü tayfa, qəbilə adını bildirməyə xidmət etmişdir" [164, s.227].

B.Budaqov və Q.Qeybullayev Canı toponimini Canı formasında qeyd edirlər [47, s.429]. Kəndin adı tarixi mənbələrdə yalnız Canı formasında göstərilir. Digər tərəfdən, Azərbaycan dilinin qaydalarına uyğun olaraq kəndin adı "Canı" kimi yazılmalıdır. "Cani" formasında yazılışı isə coğrafi

adın təhrif edilməsi deməkdir. Canı toponiminin mənası ilə bağlı müəlliflər yazırlar ki, kəndin adı "Ehtimal ki, Türkiyənin Trabzon şəhərinin yaxınlığında mərkəzi Samsun olan Canı mahalının adındandır" [47, s.429]. Göründüyü kimi, B. Budaqov və Q. Qeybullayev Canı toponimini gətirilmə hesab edirlər.

Bizim fikrimizcə isə, Canı oykonimi şəxs adı əsasında yaranan antroponimik oykonimdir. Bununla bağlı T. Ə. İbrahimoğlu (Şahin) aşağıdakı fikri maraqlıdır və Canı oykoniminin şəxs adından yarandığına bir əsas verir: "...vaxtilə Xələcistandan Farsa köçmüş xələclərin şahalı tayfasının rəisi (kələntəri və ya kəndxudası) Canı ağanın ətrafında birləşmək üçün toplanan tayfa və qəbilələr Qaşqay adı altında böyük el birliyinə çevrilmişdir" [106, s.74]. M. H. Fəσαι yazır: "Canı ağa Qaşqay elinə təyin edilmiş ilk elbəyidir" [106, s.75].

Dərələyəz mahalında tarixən Qaşqa adlı kəndin olduğunu [107, s.57; 196, s.34] və bu oykonimin də qaşqay türk etnonimi əsasında formalaşdığını nəzərə alsaq, onda Dərələyəzin Keşişkənd (Yeğeqnadzor) rayonundakı Canı kəndinin də qaşqayların ilk elbəyi olan Canı şəxs adı əsasında yaranmasına şübhə yeri qalmır. Deməli, Canı toponimi Canı şəxs adı əsasında formalaşan antropotonimdir.

Sərdarabad. İrəvan quberniyasının Eçmiədzin qəzasında, indi Sərdarabad rayonunda (Oktemberyan) yerləşən kəndlərdən biri Sərdarabad kəndidir. Yaşayış məntəqəsi rayon mərkəzindən 3 km məsafədə yerləşir. Kəndin adı Qafqazın 5 verstlik xəritəsində qeyd edilmişdir [302, s.219]. B. Ə. Budaqov və Q. Ə. Qeybullayev göstərirlər ki, Sərdarabad kəndində yaşayan azərbaycanlı əhali 1831-ci ildə qovulmuşdur [47, s.369]. Əslində azərbaycanlılar XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərinə kimi bu kənddə yaşamışdır. Belə ki, burada ermənilərlə yanaşı 1897-ci ildə 44 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır [348, s.64-65]. Azərbaycanlılar XX əsrin əvvəllərində, yəni 1905-1906-cı illərdə ermənilərin törətdikləri qırğınlar nəticəsində deportasiya olunmuşlar. Yaşayış məntəqəsinin adı Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 03.01.1935-ci il fərmanı ilə dəyişdi-

rilərək Böyük Oktyabr Sosialist inqilabının şərəfinə Oktember adlandırılmışdır.

Bu ərazidə Sərdarabad adında kəndlə yanaşı qala və mahal olmuşdur.

XVIII əsrin ortalarında yaradılan İrəvan xanlığının 15 mahalından biri məhz Sərdarabad adlanırdı. B.Budaqov və Q.Qeybullayevin əsərində Sərdarabad kəndi haqqında müəyyən məlumat verilsə də, bu kəndin adının mənası ilə bağlı məlumat yoxdur [47, s.369].

Hrant Sarkisov Sərdarabad toponimi mənası ilə bağlı internetin "Armenistika" səhifəsində belə bir məlumat verir: "Sərdarapat Ermənistan xəritəsində ən kiçik bir yerdir. Çoxları bilmir ki, burada müharibə olmuşdur. Sərdarapat toponiminin mənası özündə əksini tapıb. "Sa-Ardarapat" – bu etibarlı divardır. Erməni dilindən rus dilinə tərcümə olunarkən bu mənanı ifadə edir. Ola bilsin ki, bu doğrudur. Müharibə burada olmuşdur. Ədalət naminə, xalq azadlıq, müstəqillik naminə ayağa qalxaraq bu divarın önündə dayanmışlar." (Сердарапат – маленькая точка на карте Армении, о которой никто никогда бы не узнал, не будь войны. Сардарапат – само название этого топонима говорит за себя. "Са-Ардарапат" – "это справедливая стена". Так звучит в переводе с армянского на русский. Наверное, неспроста. Это сражение произошло именно там. Есть в этом истина и есть в этом перс беший. Истина в том, что народ встал стеной во имя торжества свободы и справедливости, во имя жизни и независимости) [315].

Hrant Sarkisovun Sərdarabad toponiminə verdiyi şərh həqiqətə uyğun deyil.

İlk öncə onu qeyd etmək yerinə düşər ki, Sərdarabad kəndi XVIII əsrdə İrəvan Sərdarının tabeliyində olmuşdur. Onda bu qənaətə gəlmək olar ki, toponim "bir vilayəti idarə edən və dövlət başçısı adından sərəncam vermək hüququna malik olan hakim" mənasında işlənən **sərdar** sözü ilə [14, s.59] **abad** sözünün birləşməsindən əmələ gəlib, "Sərdarın abad etdiyi, saldıği kənd" mənasını verir. Toponimin birinci

komponenti "Sərdar" İrəvan xanının adını əks etdirir. Deməli, Sərdarabad, şəxs adı ilə bağlı formalaşan antropotoponimdir.

Malişkə. Bu kənd Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalında, indiki Ermənistanın Yeğeqnadzor (Keşişkənd) rayonunda yerləşir. Rayon mərkəzindən 6 km aralıqdadır. Kəndin bir adı da erməni mənbələrində Maniniçka formasında qeyd edilir [348, s.92].

XVIII əsr mənbəyi olan "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri"ndə Dərələyəz nahiyəsinə tabe olan kəndlərdən biri də Maliki kəndi olduğu qeyd edilərək göstərilir ki, kəndin başqa adı "Mülk"dür [107, s.59]. Elə oradaca sinoskada verilir ki, "Naxçıvan səncağının müfəssəl dəftəri"ndə bu kəndin adı "Məlikşah" kimi qeyd olunmuş, kəndin başqa adı olduğu yazılmamışdır [107, s.59].

"Naxçıvan səncağının müfəssəl dəftəri" adlı mənbədə Dərələyəz nahiyəsinə tabe olan kəndlərdən birinin Məlikşah kəndi olduğu qeyd edilir [196, s.299]. Fikrimizcə, "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri"ndə Dərələyəz nahiyəsinin tərkibində göstərilən Maliki kəndi ilə "Naxçıvan səncağının müfəssəl dəftəri"ndə Dərələyəz nahiyəsinin tərkibində göstərilən Məlikşah kəndi eyni kəndlərdir. Bu kəndin adı erməni mənbələrində təhrif edilərək "Malişkə" kimi sabitləşmişdir.

XIX əsr rus dilli mənbələrdə kəndin adı Manışka və Malışka [335, s.615; 316, №.754] formasında göstərilir. Bu qənaətə gəlirik ki, kəndin adının Məlikşah forması rus mənbələrində Malışka formasına salınmış, ermənilər də bu fürsətdən yararlanaraq tarixi faktı saxtalaşdırmaq üçün kəndin adını öz istədikləri kimi adlandırmışlar. Kənddə tarixən azərbaycanlılar yaşamışdır. İ.Şopenin əsərində göstərilir ki, 1831-ci ildə kənddə 18 nəfər yalnız azərbaycanlı (məhəmmədi) olmuşdur və kəndə 1828-30-cu illərdə İrandan 331 erməni köçürülmüşdür [335, s.615-618]. 1840-cı illərdə azərbaycanlılar deportasiya olunmuşdur. Toponim Məlikşah şəxs adı əsasında formalaşmışdır.

3.1.2. ETNOOYKONİMLƏR

Etnonimlər* əsasında formalaşan oykonimlər etnooykonimlər adlanır. Hər bir etnos (tayfa, qəbilə, xalq) hansı əraziyə qədəm qoyursa, orada yaşayırsa, həmin yerə öz adını verir.

İndiki Ermənistan ərazisindəki türk mənşəli toponimlərin böyük əksəriyyətini etnooykonimlər təşkil edir. Tarixən yaşamış 24 oğuz tayfasının, eləcə də başqa türk tayfalarının adları indi Ermənistan adlanan ərazidə tarixən mövcud olan türk mənşəli oykonimlərdə öz əksini tapmış və izini saxlamışdır. Demək olar ki, indiki Ermənistanda elə bir rayon yoxdur ki, orada türk tayfalarının adları əsasında formalaşan oykonimlər olmasın. Tarixi faktlar, ərazidəki toponimlər bunu sübut edir.

Ağahəmzəli. İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında, indiki Masis (Zəngibasar) rayonunda yerləşən kəndlərdən biri Ağahəmzəli kəndi adlanır. El arasında, yəni burada yaşayan azərbaycanlılar kəndin adını Ağhəmzəli formasında tələffüz edirdi. Bu kənd 1937-ci ilə kimi Qərbi Azərbaycanın Qəmərli (indi Artaxat) rayonunun inzibati ərazi bölgüsünə daxil olmuşdur. Ağahəmzəli kəndi rayon mərkəzindən 6 km məsafədə, Qırxbulaq çayının yanında yerləşir. Kəndin adı Qafqazın 5 verstlik xəritəsində Aqamzalu formasında [302, s.3], erməni mənbələrində kəndin adı Ağhəmzəli [348, s.46], Azərbaycan mənbələrində Ağamzal, Ağ-Həmzəli [125, s.65, 67], Ağhəmzəli [157, s.44], Ağ qəmzəli [205, s.109] formalarında qeyd edilmişdir. Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət heyətinin 25.05.1967-ci il tarixli fərmanı ilə kəndin adı dəyişdirilib Marmaraşen qoyulmuşdur.

Ağahəmzəli kəndinin köklü sakinləri azərbaycanlılar olmuşdur. Yəni 1828-29-cu illərə kimi burada erməni yaşama-

* Etnonim mənşəcə yunan sözü olub etnos (xalq), onim (ad) sözlərindən əmələ gəlmişdir.

mışdır. Türkmənçay müqaviləsindən sonra 1828-29-cu illərdə kəndə İrandan 203 erməni köçürülmüşdür [335, s.547-549]. Ermənilər buraya köçürüldükdən sonra kənd iki yerə bölünmüş və beləliklə, Ağahəməzəli adlı iki kənd yaranmışdır: Tatar (Azərbaycanlı – İ.B.) Ağahəməzəli kəndi, Erməni Ağahəməzəli kəndi [348, s.46; 359, s.180]. XX əsrin əvvəllərində bu iki kənd birləşdirilmiş və Ağahəməzəli kəndi adlandırılmışdır.

Kənddə ermənilərlə yanaşı 1831-ci ildə 232 nəfər, 1873-cü ildə 301 nəfər, 1886-cı ildə 273 nəfər, 1897-ci ildə 376 nəfər, 1904-cü ildə 543 nəfər, 1914-cü ildə 927 nəfər, 1916-cı ildə 516 nəfər [348, s.47, 126-127], 1918-ci ildə 843 nəfər [275, s.216] azərbaycanlı yaşamışdır. 1918-ci ilin martında kənddə yaşayan azərbaycanlılar erməni təcavüzünə məruz qalaraq tarixi torpaqlarından deportasiya olunmuşdur. İndiki Ermənistanda sovet hökuməti qurulandan sonra kəndi tərk etmək məcburiyyətində qalmış azərbaycanlılardan sağ qalanlar öz doğma evlərinə dönə bilmişdir. Burada ermənilərdən başqa 1922-ci ildə 93 nəfər, 1926-cı ildə 98 nəfər, 1931-ci ildə 207 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır [348, s.47, 126-127].

SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr tarixli 4083 sayılı və 1948-ci il 10 mart tarixli 754 sayılı qərarlarına əsasən kənddə yaşayan azərbaycanlılar 1948-49-cu illərdə tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya olunmuşdur. İndi burada yalnız ermənilər yaşayır.

K.F.Qan yazır ki, Ağahəməzəli toponimi Azərbaycan dilində "varlı" mənasında işlənən ağa sözü ilə Həməzə şəxs adı əsasında əmələ gəlmişdir [302, s.3]. Onun fikrincə, kəndin ilk adı Həməzəəğa olmuşdur [302, s.3].

S.Mirmahmudova kəndin adının Ağ Həməzəli yazılış formasını əsas götürür və onu antroponimik oykonim hesab edir [157, s.44]. Eyni zamanda əlavə edir ki, kənddən toplanan məlumatlara görə Ağqışlaq adlanan yerdə Həməzəli kəndi salındığına görə Ağ Həməzəli (qışlaq sözü düşmüşdür) adlanmışdır [157, s.44].

B.Budaqov və Q.Qeybullayev Ağhəməzəli toponimini aşağıdakı kimi izah edirlər: "Kəndin adı Əxi və qızılbaşların

Həməzli tayfasının adından ibarətdir. "Əxiyə məxsus Həməzli kəndi" mənasındadır" [47, s.103].

Don Xuan İranlı adı ilə tanınmış Oruc bəy Bayat əsərində qızılbaş tayfaları və onların şaxələrini göstərir. Qızılbaş tayfalarından birinin adının Həməzli olduğu məlum olur [70, s.192-193]. Onda bu qənaətə gəlirik ki, Ağahəməzli toponimi Azərbaycan dilində "varlı", "zadəgan", "seyid", "ruhani" mənasında işlənən ağa sözü ilə qızılbaşların həməzli etnonimi əsasında yaranıb, "Həməzli tayfasından olan ağaya məxsus kənd" mənasını ifadə edir. Deməli, Ağahəməzli türk mənşəli etnotoponimdir.

Avsarlı. İndiki Ermənistanda türk mənşəli oykonimlərdən biri Avsarlı adlanırdı. Bu kənd XX əsrin 20-ci illərinə kimi Azərbaycanın Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasına daxil idi. İndiki Ermənistanda sovet hökumətinin qurulması ilə bağlı Qafan rayonunun tərkibinə daxil edilərək Ermənistan adlanan respublikaya verilmişdir. Avsarlı kəndi Qafan rayonunun mərkəzindən 17 km məsafədə, Qacaran şəhərindən 17 km cənubda, Oxçu çayının sahilində, dağlıq ərazidə yerləşirdi. Kənd xarabalıqları indi də qalan Köhnə Avsarlı kəndinin yaxınlığında salınmışdır [359, s.368].

Erməni mənbələrində kəndin adı Avsarlı [348, s.54; 359, s.368], Arcahur, Afsarlı [359, s.368], Azərbaycan mənbələrində Avsarlı [47, s.101], Əvşarlı, Əvşərli, Əfsərli [212, s.110, 112] fonetik formalarında qeyd edilir.

Kəndin sakinləri yalnız azərbaycanlılar olmuşdur. Burada 1897-ci ildə 92 nəfər, 1926-cı ildə 59 nəfər, 1939-cu ildə 76 nəfər, 1959-cu ildə 101 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır [359, s.368]. 1960-cı ildə kəndin əhalisi qonşu azərbaycanlı kəndinə köçürülmüş və Avsarlı yaşayış məntəqəsi kimi ləğv edilmişdir. İndi xarabalığa çevrilmiş kənddir.

Ə.Rüstəmli yazır ki, Əvşarlı // Əfsərli (Avsarlı – İ.B.) toponiminin əfşar adlı türk-Azərbaycan mənşəli etnonimdən törəməsi şübhə doğurmur [212, s.110].

İlk növbədə onu qeyd edək ki, bu etnonimi təkcə "Azərbaycan mənşəli etnonim" adlandırmaq düzgün deyil. Be-

lə ki, avşar etnonimi qədim türk tayfalarından biridir. Bu tayfa azərbaycanlıların etnogenezinin formalaşmasında yaxından iştirak etmişdir. Biz də bu fikirdəyik ki, Avsarlı toponimi qədim türk tayfalarından biri olan avşar etnoniminə [339, s.56] Azərbaycan dilində mənsubluq bildirən -lı şəkilçisinin qoşulması əsasında əmələ gəlmişdir və "avşar tayfasının yaşadığı yer" mənasını ifadə edir. Avsarlı toponiminin kökündə dayanan avsar, avşar etnoniminin fonetik variantıdır. Burada ş-s səs əvəzlənməsi baş vermişdir ki, bu da Azərbaycan dili üçün qanunauyğun haldır: sac-şaj, sirak-şirak, Sabran – Şabran.

Bu tayfanın adı M.Kaşğaridə afşar [339, s.56], F.Rəşidəddin və Əbül Qazi Xivəlidə avşar [207, s.40; 283, s.51-53] formalarında qeyd edilmişdir. "Əfşarlar XI əsrdən tarixdə mühüm rol oynamağa başlamış və öz adlarını zəmanəmizədək yaymış yeganə oğuz boyudur. Rəşidəddində əfşarlar (avşarlar – İ.B.) hökmdar yetirmiş oğuz boylarından biri kimi xatırlanır. Bu hal əfşar boyunun oğuzların islamıyytdən əvvəlki tarixində də əhəmiyyətli rol oynadığını göstərir" [215, s.257]. Ümumiyyətlə, avşarlar İranda, Suriyada, Türkiyədə geniş yayılmış ən qədim türk tayfalarından biridir [215, s.257-287]. Azərbaycandakı Abşeron, indiki Ermənistanın Ararat (Vedi) rayonundakı Avşar, Əfqanıstandakı Əfşar – Nanəkçi, Əfşarxan [67, s.156] toponimləri də avşar etnonimi əsasında formalaşmışdır.

İrəvan. İrəvan şəhəri XVIII əsrdə İrəvan xanlığının, XIX əsrdə İrəvan quberniyasının mərkəzi olmuş və indi Ermənistan adlanan respublikanın paytaxtıdır. Bu şəhər Ağrı vadisinin şimal-şərqində, Zəngi çayının sahilində yerləşir. İlk dəfə adı VII əsrdə (607-cı il) xatırlanır: "607-ci ildə katalikos (alban katalikosu – İ.B.) Abraham, Dvin şəhərində çağırdığı dini iclasda demişdir ki, bu iclasda həm də *İrəvandan* (kursiv mənimdir – İ.B. Ermənilər Yerevan yazır) iki nümayəndə, David və Cocik iştirak eləyirlər" [357, s.36]. İrəvan nümayəndələrinin bu dini iclasda iştirakı onu sübut edir ki, İrəvan şəhəri yaşayış məskəni kimi daha qədim tarixə malikdir və iqtisadi, ictimai-siyasi cəhətdən inkişaf etmiş bir yer olmuşdur.

İrəvan şəhərinin adı bəzi qədim mənbələrdə Ruan [233, s.VI], 1590-cı ildə tərtib edilmiş "İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri"ndə Rəvan, İrəvan [107, s.159], XVII əsr mənbəyində Rəvan [66, s.50], 1728-ci ildə tərtib edilmiş "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri"ndə İrəvan [107, s.35, 75], XIX əsr rus mənbələrində Erivan [335, s.260-261; 316, №1], Erevan [248, s.163] formalarında qeyd edilmişdir. Erməni mənbələrində şəhərin adı erməniləşdirilmiş və Erivan [356, s.662], Ayravan, Ervan, Errevant, Rəvant, İrvan, XX əsrin 30-cu illərindən Yerevan formasında yazıya alınmışdır [350, s.550]. Şəhər guya I Argıştinin e.ə. 782-ci ildə tikdirdiyi Erebus qalasının yaxınlığında salınmışdır [18, s.128].

Rus arxeoloqu M.V.Nikolski 1893-cü ildə indiki Ermənistan ərazisinə səyahət edərək Göyçə gölünün sahilində qədim yazıları araşdırmış və gölün sahilindəki Gölkənd (ermənilər Zovinar deyir) kəndinin yaxınlığında tapdığı yazıları b.e.ə. VIII əsrə aid etmişdir. Bu daş kitabələrdə qeyd edilir: Urartu şahı I Rus (e.ə.730-714) deyib ki, 23 ölkəni, o cümlədən *İrəvan* (kursiv mənimdir – İ.B.) ölkəsini zəbt etdim [357, s.30].

Buradan aydın olur ki, Urartu şahının işğal etdiyi yer qədim türk ərazisi olub. Aydın olur ki, bir yaşayış məskəni kimi İrəvanın qədim tarixi vardır.

Lakin bəzi tədqiqatçılar İrəvan şəhərinin salınmasını XV-XVI əsrlərə aid edirlər. Bununla bağlı XVII əsrdə yaşayıb-yaratmış görkəmli türk coğrafiyaşünası Evliya Çələbi yaşayış məntəqəsi kimi İrəvanın XV əsrdə salındığını yazır: "Hicri 810 (1407-08)-ci ildə Əmir Teymurun tacirlərindən Xacə xan Ləhicani adlı tacir Rəvan torpağına qədəm qoyduqda çox münbit, məhsuldar torpaq görünür. Öz ailə üzvlərilə burada sakin olur. Gündən-günə düyü əkini hesabına varlanaraq bu böyük kəndin əsasını qoyur" [66, s.50].

Tədqiqatçıların bir qismi isə İrəvan şəhərinin salınmasının Şah İsmayıl Xətəinin adı ilə bağlayırlar [94, s.199]. Məhz bu baxımdan tarixçi-toponimist Q.Qeybullayev yazır: "...yaşayış məntəqəsi kimi Yerevan yalnız XVI əsrdən məlumdur" [125, s.40]. Fikrimizcə, şəhərin salınması XVI əsrə aid edilə bilməz.

Çünkü Şah İsmayıl İrəvan şəhərini yox, İrəvan (Rəvan) qalasını tikdirmişdir. Bununla bağlı Evliya Çələbi yazır: "... h.915-ci (1509-10) ildə İran şahı (? – İ.B.) Şah İsmayıl orada qala salınması barədə öz vəziri Rəvanqulu xana göstəriş verir. O da 7 ilə qədər orada qala tikdirərək adını "Rəvan" qoyur. Zəngi çayının şərq sahilində yerləşmiş daş və kərpicdən tikilmiş möhkəm, gözəl bir qaladır, ancaq hasarı yoxdur" [66, s.50].

Erməni tarixçisi Yervand Şahəziz bu qənaətə gəlmişdir ki, İrəvan və Rəvanqulu adları arasında heç bir əlaqə yoxdur, çünki İrəvanın adı VII əsrdən bəlli olmuşdur [145, s.33].

Evliya Çələbi İrəvan qalasını belə təsvir edir. "Qala Zəngi çayının sahilində olub, cənubdan şimala uzanır. Üç möhkəm dəmir qapısı var – Təbriz qapısı cənuba, Meydan qapısı isə şimala tərəf açılır. Bu qapıya yayla qapısı da deyirlər. Çovkan meydanı həmin tərəfdə yerləşir. Qalanın üçüncü qapısı isə əcəmlərin "Dərvazeye pol" dedikləri körpü qapısıdır" [66, s.54].

XVII əsr fransız səyyahı Jan Şarden İrəvan şəhəri haqqında yazır: "İrivan (müəllif İrəvan şəhərinin adını İrivan formasında qeyd edir) böyük şəhərdir: onun çox böyük hissəsi bağlardan və üzümlüklərdən ibarətdir. Heç bir gözəl binası yoxdur. O hər tərəfdən dağlarla əhatə edilmiş düzənlikdə yerləşir. Şimal-qərb tərəfindən Zəngi, cənub-qərb tərəfindən isə Qırxbulaq (Zəngi o nor-uest, Kərbulaq o Süd-est) çayları axır" [113, s.21].

Görkəmli Azərbaycan ədəbiyyatşünası Firidun bəy Köçərli İrəvan şəhərinin coğrafiyası ilə bağlı yazır: "İrəvan qədim şəhərlərdən birisi hesab olunur. Bu şəhərin binası və təmiratı Zəngi adlanan çayın sol kənarında vəqə olubdur. Şəhərin bir hissəsi Zəngi çayının kənarında ucalmış təpə üstündə, digər bir hissəsi çuxurda düşübdür. Şimali-qərbi və şimali-şərqi tərəflərdən şəhər əhatə olunubdur uca təpələr ilə, amma cənub və qərbi-cənub tərəfləri açıq və düz yerlərdir ki, onda gözəl bağ, bağça və məzrələri vardır" [118, s.201].

İrəvan eyni zamanda dövrünün mədəniyyət mərkəzi olmuşdur. Evliya Çələbi hələ XVII əsrdə qeyd edir ki, "Rəvanda qazi, molla, hörmətli şeyx, kələntər, daruqə, münşi,

yasovul ağası, qorçubaşı, eşik ağası, dizçökən ağa, yeddi mehmandar və kəndxuda vardır" [66, s.54].

F.Köçərli demişkən "Şəhri-İrəvan keçmişdə mərkəzi-üləma, füzəla və şüəra olub" [118, s.202].

Qədim türk yaşayış məskəni olan İrəvan VII əsrdə (642-643) ərəblər tərəfindən işğal edilmiş, XI-XIII əsrlərdə səlcuq türklərinin, XIII-XIV əsrlərdə monqol-tatarların tabeliyinə daxil edilmişdir, XV əsrdə Qaraqoyunlu dövlətinin tərkibində olmuşdur. XVI əsrdə Səfəvilər dövlətinin tərkibində yaradılan Çuxur-Səd bəylərbəyliyinə, XVIII əsrin ortalarında təşkil edilən Azərbaycan xanlıqlarından biri – İrəvan xanlığının mərkəzi olmuşdur. 1827-ci ildə İrəvan Rusiya tərəfindən işğal edilmişdir. Bununla bağlı Firidun bəy Köçərli yazır: "1804-cü ildə knyaz Sisianov ki, "Şпexqor" (inspektor) ləqəbi ilə Zaqafqaz türkləri arasında məşhurdur və 1808-ci sənədə qraf Qudoviç İrəvanın üstünə rus qoşunu ilə gəlib kərrat ilə hücum etdilərşə də, onu təsxir etməkdə aciz qalıb geri qayıtdılar.

Ancaq keçən əsrin [XIX əsrin – İ.B.] 1827-ci ilində Paskeviç İrəvanı mühasirə edib az müddətin içində (sentyabrın 25-dən oktyabrın əvvəlinə kimi) şəhərin Rus dövlətinə tabe olmasına xalqı məcbur qıldı [118, s.201].

1828-ci il Türkmənçay müqaviləsinə əsasən İrəvan şəhəri Azərbaycanın tərkibində Rusiyaya ilhaq olundu. XIX əsrin 40-cı illərində yaradılan İrəvan quberniyasının, eləcə də XIX əsrdə bilavasitə Rusiyanın himayəsi ilə yaradılan Erməni vilayətinin mərkəzi olmuşdur. İrəvan şəhəri 1918-ci ilə kimi Azərbaycanın inzibati-ərazi bölgüsünə daxil idi.

Çox təəssüflə qeyd etməliyik ki, Azərbaycan türklərinin tarixən məskunlaşdığı bu qədim şəhər XX əsrin əvvəllərində ermənilərə verilmişdir. Belə ki, 1918-ci il mayın 28-də elan edilən Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin Baş naziri Fətəli Xan Xoyski mayın 29-da öz hökumətinin xarici işlər naziri Məhəmməd həsən Hacınskiyə bu haqda yazmışdır: "Biz ermənilərlə bütün mübahisələri həll etdik, onlar ultimatumu qəbul edəcək və müharibəni qurtaracaqlar. Biz İrəvanı onlara güzəştə getdik" [202, s.6].

Y.V.Çəmənzəminli də bu fakta öz münasibətini bildirmişdir. O qeyd edirdi ki, böyük rus inqilabı (Böyük Oktyabr Sosialist İnqibalı – İ.B.) nəticəsi olaraq Rəvan Ermənistan Cümhuriyyətinin paytaxtı oldu [59, s.31]. Şəhərdə tarixən yalnız azərbaycanlılar (erməni, rus mənbələrində azərbaycanlılar həm də islam, farslar, müsəlmanlar adı ilə göstərilir) və XVII-XVIII əsrlərdə isə çox az sayda ermənilər yaşamışdır [149, s.151-158].

1655-ci ildə İrəvana gəlmiş Jan Batist Taverniye yazır ki, şəhər qalasında yalnız müsəlmanlar (azərbaycanlılar – İ.B.) yaşayır [145, s.30].

XVII əsrdə İrəvanda olmuş Avropa səyyahlarından Cembali, Ker-Porter, Ceyms Moriyen, Monpero, Kameron, Linç, Dübüa İran hökmdarlarının tabeliyində olan İrəvan şəhərini İran torpağı, bu torpaqda yaşayan əhalini iranlı, fars kimi qələmə vermişlər [145, s.31]. Əsl həqiqət isə belədir ki, İrəvan şəhərində yaşayan əhali "iranlı", "fars" yox, Azərbaycan türkləri olmuşdur.

Təkcə XVII əsrin əvvəllərində şəhərdə "2600 üstüörtülü torpaq ev vardır" [66, s.54]. Təbii ki, bu evlər də, əsasən azərbaycanlılara məxsus olmuşdur.

1673-cü ildə İrəvanda olan XVII əsr fransız səyyahı Jan Şarden yazır ki, İrəvan qalası kiçik bir şəhərdən böyükdür. O oval formadadır, dairəsi dörd min addım olub, təxminən 800 evdən ibarətdir. Orada ancaq təmizqanlı səfəvilər (Azərbaycan türkləri – İ.B.) yaşayırlar [113, s.21].

Ermənilər şəhərə geniş surətdə 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsindən sonra, 1828-30-cu illərdə İran və Türkiyədən köçürülmüşlər. Burada 1829-cu ildə 9889 nəfər azərbaycanlı, 2174 erməni (cəmi 11463) [361, s.234], 1831-ci ildə 7331 nəfər azərbaycanlı, 4484 erməni, 1873-cü ildə 5805 nəfər azərbaycanlı, 5959 erməni, 1886-cı ildə 7228 nəfər azərbaycanlı, 7142 erməni, 1897-ci ildə 12516 nəfər azərbaycanlı, 12529 erməni, 1922-ci ildə 5124 nəfər azərbaycanlı, 40396 erməni, 1926-cı ildə 4968 nəfər azərbaycanlı, 57295 erməni, 1931-ci ildə 5620 nəfər azərbaycanlı, 80327 erməni [348, s.164-167], 1970-ci ildə 2721 nəfər azərbaycanlı, 738045 erməni, həmçinin kürdlər, ruslar və başqa millətlərin nümayəndələri

dələri yaşamışdır. Bu rəqəmlərdən aydın görünür ki, ermənilər XIX əsrin əvvəllərindən XX əsrin əvvəllərinə kimi çar Rusiyasının, XX əsrin əvvəllərindən, daha doğrusu 1918-ci ildən Sovet Rusiyasının himayəsi altında və onlara arxalanaraq Azərbaycan digər torpaqlarında olduğu kimi, İrəvan şəhərində də məskunlaşmış, şəhərin köklü sakinləri olan Azərbaycan türklərini zaman-zaman deportasiya etmişlər. 1988-ci ilin noyabr-dekabr aylarında azərbaycanlılar şəhərdən tamamilə Ermənistan dövləti tərəfindən deportasiya olunmuşdur. 1988-ci ilin dekabr ayından İrəvanda bir nəfər belə azərbaycanlı yaşamır. Şəhərin adı 1936-cı ilədək Erivan, İrəvan adlansa da, 1936-cı ildə adı dəyişdirilib Yerevan qoyulmuşdur.

İrəvan toponiminin etimologiyası ilə bağlı müxtəlif fikirlər var. Erməni, eləcə də bəzi rus dilli ədəbiyyatlarda göstərilir ki, İrəvan toponimi guya Erebuni qalasının adından əmələ gəlmişdir [356, s.662-664; 345, s.123; 350, s.550; 241, s.255]. H.S.Yevrikyan toponimin Erivan formasına istinadən qeyd edir ki, bu toponim Yerivand şəxs adı əsasında yaranmışdır [356, s.662]. Digər fikrə görə isə guya İrəvan toponimi erməni dilində "görünmək", "aşkar olmaq" mənasında işlənən "yerevum" sözündən əmələ gəlmişdir [335, s.262; 345, s.124]. Venesiyada fəaliyyət göstərən "Mxitar birliyi" nümayəndələrinin fikrincə, İrəvan adının izahı Nuhun gəmisi haqqında rəvayətlə bağlıdır. Mxitarlar, o cümlədən Q.İncicyan "Girk dzinin dost" kitabında qeyd edir ki, İrəvan adı "görünən" (yerval), "peyda olan" (yerval qal) deməkdir. Onun fikrincə, Nuh peyğəmbərin gəmisi Ağrı dağının üstündə dayanarkən guya indiki İrəvan şəhərinin ərazisini görmüş və sahili görən kimi də "yervadz" (göründü) deyir və buradan da "İrəvan adı yaranmışdır" [357, s.28-29]. Əlbəttə, ermənilərin uydurduqları, əsl həqiqətdən çox-çox uzaq olan bu fikirlərlə razılaşmaq olmaz. Çünki bunlar tarixi həqiqətlərə kölgə salmaqla yanaşı, onu saxtalaşdırır.

İrəvanın adı, əhalisi və tarixi ilə bağlı dolaşılıqlara erməni tarixşünaslığında daha çox rast gəlinir. Belə ki, erməni tarixçisi Tadevos Hakopyan "Yerevanın tarixi" (İrəvan, 1975) əsərində yazır ki, çağdaş Yerevan öz adını Erebunidən alıb.

Lakin onun bu yeni adı haçandan işlədilir və əhalisi nə vaxt kütləvi qaydada erməniləşib sualına ermənişünaslıq hətta ehtimal kimi də cavab verə bilməyib [145, s.32].

İrəvan toponimi ilə bağlı erməni alimlərinin uydurduqları yalan, elmi həqiqətə kölgə salan fikirlər F.Köçərlinin "Azərbaycan ədəbiyyatı" əsərində də öz əksini tapmışdır: "Erməni müvərrixləri dəxi, bu rəyə – yəni Nuh gəmisinin Ağrı dağı üzərində dayanmasına müvafiqət edib deyirlər ki, Nuh gəmidən çıxanda əvvəlcə İrəvan şəhərinin yeri gözünə sataşdı və öz dilində kəsreti – fərəhdən səda etdi: -Vidi, yəni görünür (ermənicədə "görsənmə"yə "vidi"* deyilir)" [118, s.201].

Alman alimi H.Hübşman şəhərin adını Erevan, həmçinin Erivan formalarında qeyd edərək göstərir ki, Erevan//Erivan toponiminin erməni dilində "görünmə", "görünən" mənalarında işlənən "yerevum" sözündən əmələ gəldiyini söyləsələr də, əslində bu etimologiya doğru deyil, səhvdir [362, s.425].

Bununla yanaşı İrəvan toponiminin fars dilində "abad yer" mənasında işlənən rəvan sözündən əmələ gəlidiyi fikri də söylənilmişdir [335, s.261; 198, s.100].

XIX əsrin rus arxeoloqu M.V.Nikolski "İrəvan" (Erivan) toponiminin eri (eri) tayfa adı əsasında yarandığını göstərir və qeyd edir ki, burada "eri" tayfası yaşadığı üçün yaşayış məntəqəsi "İrəvan" adlanmışdır [357, s.30]. M.V.Nikolski, eləcə də Sandalçyan 1900-cü ildə Venesiyada fransız dilində çap olunmuş "Urartu əlyazmaları" əsərində yazırdılar ki, İrəvan şəhərinin adı Eriani sözünün (toponiminin– İ.B.) əsasında əmələ gəlmişdir [282, s.8]. Yəni İrəvan Eriani toponiminin fonetik formasıdır. İrəvan (Rəvan) adının İrəvan xanı Rəvanqulu xanın adı əsasında yarandığı fikri də söylənilmişdir [94, s.199-200].

Hr.Kapansyan indiki Ermənistanın Eriaxi, Eriaini paleotoponimlərinin eria (eri) tayfa, nəsil adı (eponim) əsasında formalaşdığına istinad edərək yazır ki, Yerevan (İrəvan – İ.B.) toponimi, ehtimal ki, eri (a)+ awan sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlib "eri ölkəsi" (eri-strana; eri+mesto) mənasını ifadə edir [282, s.8-9]. Müəllif eria (eri) tayfa adının Erimena /Ar/a/mina/, Yeriza//Ariza, Yerasx//Araks, Yerast// Arast,

eğbayr//ağbayr sözlərinin tərkibində qorunub saxlandığını göstərir və erməni dilində e>a səs əvəzlənməsinin qanunauyğun olduğunu əsas götürərək "eria" tayfa adı ilə "aria" tayfa adını eyniləşdirir, "eria" tayfasını isə İran mənşəli adlandırır [282, s.8-9]. Hr.Kapansyan İrəvan toponimini İran mənşəli etnotoponim hesab edir ki, bu da kökündən səhvdir.

Cəfər İsmayıloğlu "Yerevan sözünün etimologiyası" məqaləsində Yerevan oykoniminin etimologiyası üzərində dayanır. Müəllifə görə, Yerevan adının əsasında Erebus, Erebon durur və şəhərin adı On tayfasının adından götürülmüşdür. "Yerevan (Erebus, Erebon) şəhər adının On tayfalarının adından götürülməsi barədə bir əfsanədə deyilir ki, Nuh peyğəmbər gəmidə Ağrı (Ararat) dağının yanına çatarkən uzaqdan quru sahə görürək "Yerebas" – deyə ucadan səslənmişdir. Yerevan sözünün həqiqi mənası ilə (On ərlərin yeri) üst-üstə düşən Yerebas (On asların yeri) sözünün açılışı (nədənsə alimləri, o cümlədən, Ov.Şahatunyansı, X.Abovyanı, Q.Kyubşmanı (H.Hübşman – İ.B.), habelə bir sıra tarixçiləri heç də sevindirməmişdir. On tayfasının Yerevan torpağı ilə bağlı olan bu əfsanənin əsasında real ünvan – "Yerebas" – "As ərlərin yeri" fikri dayanır [108].

Göründüyü kimi, C.İsmayıloğlu da İrəvan toponimini izah edərkən Nuh peyğəmbərlə bağlı rəvayətə istinad etmişdir. Guya Nuh peyğəmbər Ağrı dağının yanında quru sahə görürkən ermənilərin dediyi kimi "yerevuma" yox, "yerebas" demişdir. Təbii ki, bu, rəvayətdən, özü də uydurulmuş rəvayətdən başqa bir şey deyildir.

Akademik B.Budaqov və prof.Q.Qeybullayevin fikrincə, İrəvan toponimi türk dillərində "dağın gün düşən tərəfi", "dalğavari dağ zirvəsi" mənasında işlənən "ir" sözü ilə fars dilində "yer" mənasında işlənən "van" sözündən omələ gəlmişdir [47, s.270].

V.Aslanov İrəvan toponiminin "ir" və "van" komponentlərindən ibarət olduğunu göstərərək yazır ki, ir ur//or sözlərinin fonetik variantlarıdır [9, s.89] və "Oravan "yolların birləşdiyi yer", "şəhər" yaxud "icma mərkəzi" kimi mənələrdə işlənir. Lakin daha dəqiq desək, yol tanrısına tapınan içinaların mərkəzi

(şəhər)" deməkdir. "Yerevan" (İrvan – İ.B.) toponimi Oravan sözünün fonetik variantı olduğundan türk mənşəlidir" [9, s.89].

V.Əliyev İrəvan//Yerevan adının ilkin formasının Ere-buni olduğu qənaətindədir [87, s.35].

İrəvan toponimi ilə bağlı verilən şərhlər, etimoloji izahlar qaneedici deyildir.

İrəvan toponiminin İrəvan, Erivan, Arevan, Ervan, İrvan, İrivan, Errivant, indi də Yerevan fonetik formalarına nəzər salanda aydın olur ki, onların hamısının kökü "er", "ir", "ar" komponentindən ibarətdir. Türk dillərində "er", "ər", "ar", "ir", "kişi", "igid" mənasında işlənir [311, s.1456; 213, s.43-45]. Urartu dilində "ölkə" mənasında işlənən ebani sözü vardır [292, s.13]. Hr.Kapansyanın fikrincə, "kənd", "şəhər" mənasında işlənən avan urartu dilində "ölkə", "yer" mənasında işlənən abani//ebani sözündən əmələ gəlmişdir [281, s.70] və "avan" sözü fars dilinə mənsub deyildir [282, s.89]. Bu qənaətə gəlirik ki, İrəvan toponiminin ikinci komponenti "əvan" urartu dilində "ölkə", "yer", "kənd", "şəhər" mənasında işlənən, abani//ebani sözünün bir variantıdır. Daha doğrusu, "abani" sözünün əvvəlindəki "b" səsi "v" səsi ilə əvəzlənərək "aban/i/" sözü "avan" > "əvan" formasına çevrilmişdir.

Deməli, İrəvan toponimi türk dilində "kişi", "igid" mənasında işlənən "ir" etnonimi ilə "ölkə", "yer", "kənd", "şəhər" mənasında işlənən ebani > avan sözü əsasında əmələ gəlib "igidlər ölkəsi" mənasını ifadə edir. Bu da məzmunca etno-toponimdir. S.Əliyarov M.M.Dyakonova və Yeğişə əsaslanaraq göstərir ki, "avan" (van) sonluğu qədim fars dilindən gəlmiş avahana sözündən yaranmışdır: kənd, şəhər, şəhər tipli qəsəbə deməkdir [81, s.15].

Bütün bunlar aydın şəkildə göstərir və təsdiq edir ki, indi Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycanın bütün bölgələri kimi (Göyçə, Zəngəzur, Ağbaba, Dərələyəz, Vedibasar, Zəngibasar, Görnibasar, Pəmbək), İrəvan şəhəri də yalnız Azərbaycan türklərinin yaşayış məntəqəsi olmuşdur. "İrəvan" toponiminin bilavasitə Azərbaycan dili əsasında izahı da fikrimizin doğruluğuna şahidlik edir.

Abaran. 1590-cı il tarixli "İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri"nə görə İrəvan əyalətinin 10 nahiyəsindən [107, s.173], 1728-ci il tarixli "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri"nə görə İrəvan əyalətinin 15 nahiyəsindən [107, s.54, 109], İrəvan xanlığının 15 mahalından [335, s.256] biri Abaran adlanırdı. İndiki Ermənistanda sovet hökuməti qurulandan sonra Ermənistan Sovet Şuralar Cəmiyyəti Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi Rəyasət heyəti 12 iyul 1929-cu ildə "Ermənistan Sovet Şuralar Cəmiyyəti territoriyasının (ərazisinin – İ.B.) rayonlaşdırmaq haqqında" qərar qəbul etmiş və həmin qərara əsasən yaradılan rayonlardan birinə Abaran adı verilmişdir. Bir rayon kimi isə 9 sentyabr 1930-cu ildə yaradılmışdır [234, s.158]. Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 1 yanvar 1935-ci il fərmanı ilə rayonun adı dəyişdirilib Aparan qoyulmuşdur. Rayonun adı Avaran formasında da qeyd edilmişdir [151, s.147]. Abaran rayonunun ərazisi I-V əsrlərdə Ayrarat quberniyasının Niq qəzasının tərkibinə daxil olmuş [359, s.308], VII əsrdə ərəblər tərəfindən işğal olunmuşdur. XI-XIII əsrlərdə səlcuqların, XIV-XV əsrlərdə monqolların tabeliyinə keçmişdir. Bu ərazi XVI əsrin sonundan XVIII əsrin 20-30-cu illərinə kimi Osmanlı idarəsində olmuşdur [107, s.6]. XVIII əsrin 30-cu illərinə kimi İrəvan xanlığının inzibati-ərazi bölgüsünə daxil idi.

XIX əsrin 40-cı illərindən 1920-ci ilə kimi İrəvan quberniyasının Eçmiədzin qəzasına, indiki Ermənistanda sovet hakimiyyətinin ilk illərində (1920-1930-cu illərdə) İrəvan quberniyasının Eçmiədzin qəzasının inzibati ərazi bölgüsünə Baş Abaran adı ilə daxil edilmişdir.

Abaran rayonunda 1831-ci ildə 307 nəfər, 1873-cü ildə 1884 nəfər, 1886-cı ildə 2580 nəfər, 1897-ci ildə 3144 nəfər, 1922-ci ildə 282 nəfər, 1926-cı ildə 137 nəfər, 1931-ci ildə 139 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır [348, s.164-167]. Yuxarıdakı statistik rəqəmlərdən aydın görünür ki, azərbaycanlılar ildən-ilə sıxışdırılaraq tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya olunmuşdur. Məhz bunun nəticəsidir ki, bu gün rayon ərazisində bir nəfər belə azərbaycanlı yaşamır.

Alman tədqiqatçısı H.Hübşman Abaran toponiminin erməni dilində "ev, qala, saray" mənasında işlənən **aparan** sözündən yarandığını qeyd edir [362, s.401].

K.F.Qan 1909-cu ildə tərtib etdiyi "Опыт объяснения Кавказских географических названий" əsərində Abaran coğrafi adının həm də "Abariner" formasında qeyd edərək göstərir ki, bu toponim erməni dilində işlənən **aparank** sözündən əmələ gəlib, "saray", "varlılların, zadəganların yaşadığı yer" (царское пребывание) mənasını ifadə edir [248, s.1]. Bu fikir elmi həqiqətdən uzaq olan erməni mənbələrindən gəlir. Belə ki, ermənişünaslıqda Abaran toponiminin Aparan forması əsas götürülərək coğrafi adın erməni dilində "imarət", "saray" mənasında işlənən **aparank** sözündən əmələ gəldiyi göstərilir [359, s.308].

B.Budaqov və Q.Qeybullayev doğru olaraq Abaran toponiminin abar (avar) türk mənşəli etnonimi ilə bağlı olduğunu göstərmişlər. Abaran toponiminin abar (avar) etnonimindən əmələ gələn abaran tayfa adından formalaşdığı qənaətinə gələrək yazırlar ki, "abaran qədim türk mənşəli tayfa adıdır" [47, s.96].

Abaran toponimi qədim türk tayfalarından biri olan avar etnoniminə [72, s.15] cəmlilik bildirən –an şəkilçisinin qoşulması əsasında yaranmışdır və "avar tayfasının yaşadığı yer" mənasını bildirir. Bu etnonim həm də mənbələrdə apar formasında qeyd edilir [267, s.47; 52, s.30].

Bu qədim türk tayfası VI-VIII əsrlərdə Şimali Qafqazda hunların tərkibində yaşamışdı [72, s.15].

R.Özdək apar tayfa haqqında yazır: "Göytürklər 552-ci ildə Juan-juan dövlətini yıxmışdılar. O zaman bunların bir qismi qərbə çəkildi. Bu kütlənin əsasını Hun və Uar soylarından olan iki qəbilə təşkil edirdi. Uarlar monqollara qarışıq idilər. Qərbə çəkilən bu kütlə "Apar" adlandı. Türkcə olan bu kəlmənin mənası "dirənən, qarşı gələn"dir. Qərblilər "Abar" və "Avar" şəklində işlətmişlər. Daha çox "Avar" şəklində söylənirdi" [204, s.133].

A.Bakıxanov qeyd edirdi ki, avarlar Türkünstan çöllərində iqtidar və şöhrət sahibi bir tayfa olmuşlar. Çin tarixçilərinə görə, avar tayfası çinlilərlə qonşu olan Hun nəslin-

dəndir. II əsrdə türk tayfalarına məğlub olan avarlar, cənub ölkələrinə gəlmiş və başqa tayfalarla qarışmışlar [29, s.23].

"Cənub-Şərqi Avropa çöllərində Hunlarda Abar (Avar) tayfasının adını V əsr müəllifi Prisk Paniysk 463-cü ilə aid hadisələrdə çəkmişdir" [47, s.97]. Bu tayfanın dövlət ənənələri olmuşdur. C.Heyət yazır: "Avarlar 558-805-ci illər arasında Orta Avropada firənglərlə bizanslar arasında, hunların sabarların və oğuzların iştirakı ilə qüvvətli bir dövlət qurdular və slav, jermen tayfalarını da özlərinə tabe etdilər" [52, s.30].

XIX əsrdə Qərbi Azərbaycanın Aleksandropol qəzasında Abaran çölü, Azərbaycanın Xaçmaz rayonunda Avaran kəndi, Qusar rayonunda Avaran dağ, İranın Maku vilayətində Aparan toponimləri məhz qədim türk mənşəli avar//apar tayfa adı əsasında formalaşmışdır və Abaran toponimi ilə paralel xüsusiyyətə malikdir.

Abdalağalı. Qaranlıq (Martuni) rayonundakı kəndlərdən biri Abdalağalı adlanırdı. Erməni mənbələrində kəndin adı Avdalağalı, Avdalağalu kimi qeyd edilir [348, s.66]. Bu kənd XVIII əsrdə İrəvan xanlığının, XIX əsrin 30-cu illərindən XX əsrin 20-ci illərinə kimi İrəvan quberniyasının Yeni Bayazid qəzasının inzibati ərazi bölgüsünə daxil olmuşdur. Kəndin adı Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 3 yanvar 1935-ci il fərmanı ilə dəyişdirilib Vağaşen qoyulmuşdur. Abdalağalı kəndinin adı Qafqazın beş verstlik xəritəsində qeyd edilmişdir [302, s.1]. Kənddə tarixən azərbaycanlılar yaşamışdır. 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsindən sonra Türkiyədən 96 erməni köçürülərək burada yerləşdirilmiş [335, s.67] və kəndin köklü sakinləri olan azərbaycanlılar sıxışdırılmağa başlamışdır. Kənddə ermənilərlə yanaşı 1897-ci ildə 10 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır [348, s.67]. XX əsrin əvvəllərində –1905-1906-cı illərdə kənddə yaşayan 10 nəfər azərbaycanlı da deportasiyaya məruz qalmış və ermənilərin təzyiqi ilə tarixi torpaqlarını tərk etməli olmuşlar və bundan sonra kənddə azərbaycanlı yaşamamışdır. Lakin bəzi mənbələrdə kənddə azərbaycanlılar guya 1948-ci ilə qədər yaşamış və "1948-ci ildə kəndin əhalisi

(azərbaycanlılar – İ.B.) Azərbaycana köçürülmüş və ermənilər yerləşdirilmişdir" [47, s.98]. Bu fikir doğru deyil.

1897-ci ildən sonra indiki Ermənistan ərazisində 1908, 1916, 1919, 1922, 1926, 1931-ci illərdə aparılan siyahıyaalmalarda bu kənddə azərbaycanlıların yaşadığı göstərilməmişdir [348, s.67, 140-141].

Toponimin Sürməli qəzasındakı Avdalağalu qalasının adı əsasında yarandığı göstərilir [47, s.98].

Fikrimizcə, toponim **abdal** türk tayfasının adı ilə [309,s.165] Azərbaycan dilində mənsubluq bildirən **-lı** şəkilçisi qəbul etmiş "varlı", "mülk, torpaq sahibi" mənasında işlənən **ağa** sözündən əmələ gəlmişdir və "abdal tayfasından olan ağaya məxsus kənd" mənasını bildirir.

Abdal tayfasının Qafqaz Albaniyasında eramızdan əvvəl yaşaması ehtimal olunur və e.ə. IV əsrdə Makedoniyalı İsgəndərin dövründə buraya köçürülmüşdür [23, s.8]

VI əsr Suriya mənbəyində Şimali Qafqazın Hun öylətində yaşayan avqar, sabir, burqar (bulqar – İ.B.), avar və s. türk tayfaları ilə yanaşı abdal (əsərdə abdel formasında yazılır – İ.B.) tayfasının adı çəkilir [309, s.165]. V.V.Bartold [256, s.59; 257, s.436], R.Q.Quzeev, B.Q.Qafurov [237, s.11] abdel//abdal tayfasını Hun tayfası hesab edir. Bu tayfanın adı eftar, heftar, heptal fonetik formasında da qeyd edilir [257, s.435; 23, s.8]. Ümumiyyətlə, abdal etnonimi Suriya, yunan mənbələrində abdel, aptalit [309, s.165], erməni mənbələrində xeptal, idpal, ərəb mənbələrində xaytal, yaftal, fars, tacik mənbələrində xetal, xaytal [237, s.12] formalarında yazıya alınmışdır. V.V.Radlov abdal sözünü aptal formasında qeyd edərək onu "qəhrəman", "güclü adam" kimi mənalandırmışdır [311, s.615]. N.A.Baskakova görə abdal etnonimi "əkinçilər tayfası, cütçülər tayfası" mənasını ifadə edir [237, s.12]. Ərəb dilində abdal "dərviş, qələndər" mənasında işlənir [89, s.12].

Mədəd və Müşfiq Çobanlılar qeyd edirlər ki, avdal (abdal – İ.B.) sözünün ümumi mənası "ovu qoruyan, ova arxa olan", türkdilli xalqının mifologiyasında deyildi ki "ov" tanrısı deməkdir [60, s.28].

İndiki Ermənistanın Ellər (Kotayk, Abovyan) rayonundakı Avdallar, Yeni Abdallar kəndlərinin adları, eləcə də Azərbaycanın Tovuz, Ağdam rayonlarındakı Abdal [23, s.8], Türkiyə və İrəndəki Abdallar və Abdal [256, s.59], Gürcüstanın Abdallı [84,s.31-32] oykonimləri abdal türk tayfasının adı əsasında formalaşmışdır.

Sarıcalar. İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında, indiki Masis (Zəngibasar) rayonunda kənd olmuşdur. Rayon mərkəzindən 8 km cənub-qərbdə, Zəngi çayının yanında yerləşirdi. Zəngibasar rayonu yaradılanadək Qəmərli (Artaşat) rayonunun tərkibində olmuşdur. Kəndin adı Qafqazın 5 verstlik xəritəsində Saraclar [302, s.218], erməni mənbələrində Saracalar [348, s.50], H.Rəhimoglundun əsərində Sar calar, Sarac alar [205, s.191] formalarında qeyd edilmişdir. Lakin kəndin ilkin və düzgün adı Sarıcalılar olmuş, sonradan Sarıcalar kimi sabitləşmişdir.

Kənddə 1831-ci ildə 107 nəfər, 1873-cü ildə 354 nəfər, 1886-cı ildə 440 nəfər, 1897-ci ildə 460 nəfər, 1914-cü ildə 811 nəfər yalnız azərbaycanlı yaşamışdır [348, s.50-51, 130-131]. 1918-ci ilin yazında kənd sakinləri ermənilərin təcavüzünə məruz qalaraq deportasiya olunmuşdur. İndiki Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulandan sonra kənd sakinlərindən sağ qalanlar ata-baba yurdlarına dönə bilmişdir. Burada 1922-ci ildə 207 nəfər, 1926-cı ildə 224 nəfər, 1931-ci ildə 168 nəfər yalnız azərbaycanlı yaşamışdır [348, s.51, 131]. SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947 və 1948-ci il tarixli xüsusi qərarlarının əsasında kəndin əhalisi 1948-1949-cu illərdə tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya olunmuş və kəndin sahəsi Həbilkəndə (Kalinin adına qəsəbə) birləşdirilmişdir və Sarıcalar adlı kənd ləğv edilmişdir.

K.F.Qan Sarıcalar oykoniminin Saracalar formasına əsaslanaraq göstərmişdir ki, Saracalar tatar (Azərbaycan – İ.B.) dilində rəng bildirən sarı (seriy) sözü ilə cəm şəkilçisi qəbul etmiş yer mənasında işlənən ca (dja) sözlərindən əmələ gəlib "gündən otu yanmış yer" mənasını ifadə edir [248, s.126].

S.Mirmahmudova bu toponimi aşağıdakı kimi izah edir: "Sarıcalar – Masis rayonu. Etnonimik oykonim. Sarıcalar – orada məskulaşmış bir nəslin adıdır" [157, s.39].

Müəllifin bu izahı prinsip etibarilə düzdür. Lakin "Sarıcalar"ı müəllif nəsil adlandırır və oykonimi etnonimik oykonim hesab edir. Əgər sarıcalar nəsil hesab edilirsə, onda Sarıcalar mənaça patronimik oykonimdir.

B.Budaqov və Q.Qeybullayev indiki Ermənistanın Azərbaycan mənşəli toponimlərinin izahını verərkən Sarıcalar toponimi üzərində dayanaraq "Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti" əsərində Sarıcalar toponimi ilə bağlı yazırlar: "İrəvan xanlığının Zəngibasar mahalında kənd adı. 1728-ci ilə aid mənbədə İrəvan əyalətinin Qırxbulaq nahiyəsində Sarıcalar kimidir. 1988-ci ildə kəndin əhalisi Azərbaycana qovulmuşdur. 1588-ci ilə aid mənbədə Qarabağda qışlayan bir el sarıcalı adlanırdı. XX əsrin əvvəllərində Qarabağda yaşayan tayfalardan biri Sarıcalı idi. Mənşəcə bu tayfa əfşarlara məxsusdur [47, s.367].

1728-ci ilə aid mənbədə kəndin adı Sarıcalar kimi yox, Sarı calar kimi qeyd edilmişdir [107, s.83]. Kəndin əhalisinin 1988-ci ildə Azərbaycana qovulmasına gəldikdə isə bir məsələni qeyd etmək istərdik. Bu fakt "Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası" əsərindən gəlir. V.Həbiboglu "Sarıcalar" məqaləsində göstərir ki, "kəndin əhalisinin bir hissəsi 1948-49-cu illərdə azərbaycanlıların Ermənistandan zorla köçürülməsi dövründə, qalanları rayon təşkilatlarının rəhbərləri və iştirakı ilə üçüncü və demək olar ki, axırıncı dəfə *1988-ci ildə* (kursiv mənimdir – İ.B.) qovulmuşlar" [65, s.255]. Bu sitatla bağlı onu qeyd edək ki, 1988-ci ildə Sarıcalar adlı kənd olmamışdır ki, əhalisi deportasiya oluna idi. Belə ki, 1948-49-cu illərdə azərbaycanlılar deportasiya edildikdən sonra kənd kimi Sarıcalar ləğv edilmiş, ərazisi rayonun Həbilkəndə (Kalinin adına qəsəbə) birləşdirilmişdir. Azərbaycana deportasiya olunmuş sarıcalıların bir hissəsi Azərbaycandakı yaşayış yerlərinin (Mil-Muğan zonasının – İ.B.) təbii şəraitinə dözmədikləri üçün geri qayıdıb Kalinin adına sovxozda yaşamışlar [205, s.191]. Deməli, tarixən Sarıcalar kəndində yaşayanlar 1952-1988-ci illərdə Həbilkənddə yaşamış və Həbilkəndin sakinləri adı ilə deportasiya olunmuşlar.

Sarıcalar toponiminin ilkin formasının Sarıcalılar olduğunu nəzərə alıb qeyd edə bilərik ki, bu toponim **sarıcalı** türk tayfa adı [160, s.14; 159, s.104-105] əsasında yaranmışdır. Mir Mehdi Xəzani "Kitabi-Tarixi Qarabağ" əsərində göstərir ki, "Sarıcalı həm qədim Bəhmənli elin bir firqədir ki, əyyami sabbiqdə Türkünstan məmləkətindən gəlirlər" [159, s.104-105].

Fikrimizcə, İ.Şopenin əsərində adı çəkilən saraclı türk tayfası [335, s.631] elə sarıcalı tayfa adının fonetik formasıdır. Gürcüstandakı Saraclı kənd adı da həmin etnotoponimlə eyni kökdəndir.

Sabunçu. İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasına tabe olan Sabunçu kəndi indi Artasat (Qəmərli) rayonunun inzibati ərazi bölgüsünə daxildir. Kəndin başqa adı "Şeyxzadə (Şahzadə) Əli Sabunçu" olmuşdur [348, s.50]. Sabunçu kəndi rayon mərkəzindən 8-9 km şimal-qərbdə, Gərnı çayından axan arxın yanında yerləşir. "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri"ndə Saatlı Sabunçu [107, s.49], Qafqazın 5 verstlik xəritəsində Sabunçı [302, s.213] formasında qeyd edilmişdir. Kəndin adı Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət heyətinin 25.01.1978-ci il fərmanı ilə dəyişdirilib Araksavan (Araz qəsəbəsi – İ.B.) qoyulmuşdur.

Kənddə 1831-ci ildə 474 nəfər, 1873-cü ildə 951 nəfər, 1886-cı ildə 1050 nəfər, 1897-ci ildə 1000 nəfər, 1904-cü ildə 1397 nəfər, 1914-cü ildə 1537 nəfər [348, s.50-51, 130-131], 1918-ci illin yanvarında 202 nəfər [275, s.216] azərbaycanlı yaşamışdır. Burada yaşayan azərbaycanlıların 1917-1918-ci illərdən deportasiyası başlanmışdır. 1918-ci ilin martında kənddə qalan 202 nəfər azərbaycanlı da soyqırımına məruz qalaraq tamamilə deportasiya olunmuşdur.

İndiki Ermənistanda sovet hökuməti qurulandan sonra sağ qalan azərbaycanlılar tarixi torpaqlarına dönə bilmişdir. Burada 1922-ci ildə 219 nəfər, 1926-cı ildə 285 nəfər, 1931-ci ildə 319 nəfər [348, s.50-51, 131], 1939-cu ildə 297 nəfər [359, s.401] azərbaycanlı yaşamışdır. "Ermənistan və ətraf vilayətlərin toponimlər lüğəti"ndə isə Sabunçu (Araksavan) kəndində yaşayan əhalinin milli tərkibi erməni göstərilmişdir [359, s.401]. Hətta bu tarixi faktın saxtalaşdırılmasına həqiqət

donu geydirmək üçün lüğətdə göstərilir ki, ermənilər Sabunçu kəndində 1828-1829-cu illərdə İranın Xoy və Salmas bölgələrindən gəlmişlər [359, s.401]. Halbuki 1948-ci ilə kimi bu kənddə bir nəfər də olsun erməni yaşamamışdır.

SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-48-ci il tarixli qərarlarına əsasən kəndin köklü sakinləri olan azərbaycanlılar tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya olunmuşdur.

Sabunçu toponiminin formalaşması ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur.

K.F.Qan 1909-cu ildə çap etdirdiyi "Опыт объяснения Кавказских географических названий" adlı Qafqaz coğrafi adlarının öyrənilməsindən bəhs edən əsərində Sabunçu toponiminin "sabun bişirən" mənası ifadə etdiyini göstərir [248, s.120]. S.A.Aşurbəyli də bu mülahizəni tənqidsiz, eyni ilə qəbul edir [102, s.44].

S.Mirmahmudova Sabunçu oykonimini etnonimik oykonim hesab edərək göstərir ki, tədqiqatçılara görə Sabunçu türk tayfasının adındandır [157, s.39].

B.Budaqov və Q.Qeybullayev yazırlar ki, Sabunçu oykonimi türk mənşəli sabunçu tayfasının adını əks etdirir [47, s.361].

Azərbaycandakı Sabunçu (Zaqatala), Bakı şəhərində rayon və şəhər tipli qəsəbə Sabunçu toponimləri də sabunçu etnonimindən əmələ gəlmişdir [23, s.422]

İndiki Ermənistan ərazisində tarixən mövcud olmuş Sabunçu oykoniminin sabunçu etnonimi əsasında əmələ gəlməsi doğrudur. Onu da qeyd edək ki, indiki Ermənistan ərazisində Talin rayonundakı Sabunçu (25.01.1978, Hatsaşen) kənd adı, həmin rayondakı Sabunçu dağ adı, eyni zamanda İrəvan şəhərindəki məhəllələrdən biri olan Sabunçu məhəlləsinin adı da bilavasitə sabunçu etnonimi ilə bağlıdır.

Sabunçu etnotoponiminin arealı genişdir. Azərbaycanın Şəki şəhərindəki məhəllələrdən biri olan Savınçı, Dağıstanın Daxadəyev rayonundakı Zubançı, Tatarıstan Respublikasının Almatyev, Elabuqa rayonlarındakı Sabançe yaşayış məntəqələrinin adı buna əyani misaldır [102, s.44-45]. Sabunçu etnoni-

minin əsasında formalaşan Savınçı, Zubançı, Sabançe toponimləri Sabunçu oykoniminin fonetik variantlarıdır [102, s.45-47].

Sabunçu tayfası, əsasən, indiki Ermənistan ərazisində yaşamışdır [23, s.422]. "Tarixi sənədlər sabunçunun Zaqafqaziya ərazisində ilk növbədə etnonim kimi mövcud olduğunu göstərir. Bu coğrafi adın Zaqafqaziyanın tarixi ərazisinə tayfa adı kimi gəldiyindən sonra burada oykonim, oronim və hidronimə çevrildiyini təsdiq edən sənəd səfəvi padşahlarından sultan Hüseynin (1694-1722) 1704-cü ilə aid fərmanıdır. Bu fərmandan anlaşıldığına görə o zaman Aranda, Muğanda və İrəvan (Yerevan) ətrafında yaşamaqda olan 36 türk tayfasından biri də sabunçu adlanırdı" [102, s.45].

Bakının Sabunçu rayonunun inzibati ərazi bölgüsünə daxil olan Sabunçu şəhər tipli qəsəbəsi sabunçu tayfasının adını əks etdirir [214, s.35]. Bu tayfa Abşeron XIX əsrdə ermənilərin deportasiyası nəticəsində Qərbi Azərbaycandan gəlmişdir. 1796-cı ildə tərtib edilmiş Abşeron kəndlərinin siyahısında Sabunçu adlı kənd olmamışdır [102, s.47]. Deməli, Sabunçu tayfası Abşeron XIX əsrdə gəlmiş, indiki Sabunçu qəsəbəsində məskunlaşaraq yeni yaşayış məskəninə də Sabunçu adı vermişlər. T.Musavəi göstərir ki, "sabunçu tayfasının Abşeron gəlməzdən əvvəl yaşadığı yerlər (1704-cü il) İrəvan (Yerevan) ətrafı idi" [102, s.47]. Sabunçu tayfasının adı XVII əsrdə Anadoluda sabunlu, XIX əsrdə İranda sapunlu formalarında qeydə alınmışdır [102, s.45].

S.Ataniyazov türkmənlərdə də sabınlı tayfasının olduğunu göstərərək yazır ki, qədim türk tayfalarından olan sabın//sapın, qaraqalpaqlarda sapun formasında, Azərbaycanda isə sabınçı etnotoponimin tərkibində öz izini qoruyub saxlamışdır.

Bu faktlar aydın şəkildə göstərir ki, sabunçu etnoniminin kökü sabun//sapan sözüdür. Sabun sözü türk dilində "kotan" mənasında işlənən saban sözünün [267, s.478] fonetik variantıdır. Demək, sabunçu etnonimi ilk əvvəllər sabançı//sapançı formasında olmuş, Azərbaycan dilinin qaydalarına uyğunlaşaraq (Azərbaycan dilində p>b, a>u səs əvəzlənmələri qanunauyğun

haldır) sabunçu kimi sabitləşmişdir. Etnonimin tərkibindəki –çu şəkilçisi etnonim əmələ gətirən topoforantdır.

Ümumiyyətlə, –çı⁴ şəkilçisi bir çox türk etnonimlərinin (ilxıçı, dəmirçi, oxçu, arabaçı, axtaçı, qazançı, quşçu) əmələ gəlməsində iştirak edir. Deyilənlərdən bu qənaətə gəlirik ki, sabunçu etnonimi əkinçiliklə bağlı formalaşmışdır.

Alagöz. İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasında, indiki Yeğeqnadzor (Keşişkənd) rayonunda azərbaycanlıların yaşayış məntəqələrindən biri də Alagöz kəndi adlanırdı. Kənd rayon mərkəzindən 15 km şimal-şərqdə, Alagöz çayının yanında, Alagöz çayının sağ qolu olan Yoğun su çayının sahilində yerləşir.

1728-ci il tarixdə tərtib edilmiş "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri"ndə Ələyəz [107, s.58], Qafqazın 5 verstlik xəritəsində Alagöz [302, s.10], "Сборник сведений о Кавказе" toplusunda Alagöz, Alayaz [316, №770] formalarında qeyd edilmişdir. Erməni mənbələrində kəndin adı həm də Alagyəz, Yeğeqis, Kərimxan məzrəsi (Mazra Karimxan) formalarında öz əksini tapmışdır [348, s.90; 359, s.62]. Bizə görə, "Ələyəz" Alagöz toponiminin yerli tələffüzə uyğunlaşdırılmış formasıdır. H.Mirzəyev yazır: "Ələyəz sözündə "ala" sözü "ələ" formasına düşmüşdür. Məlum olduğu kimi, cənub dialektində, o cümlədən, İrəvan quberniyasında "a" səsi çox vaxt "ə" formasında işlənir. Qaraqərə, qardaş-qərdəş. Görünür bu faktlar da "a" səsinin "ə" kimi tələffüz edilməsinə təsir etmişdir" [164, s.263].

Ona görə də biz kəndin düzgün adının Alagöz olması qənaətinə gəlirik. Alagöz kəndinin adı yazılı mənbələrdə ilk dəfə V əsrdə xatırlanır [355, s.57]. Kənddə tarixən yalnız azərbaycanlılar yaşamışdır. 1828-ci ildən sonra kəndə İrandan köçürülmüş 58 erməni yerləşdirilmişdir [335, s.617; 359, s.62]. 1840-50-ci illərdə ermənilər rayonun Həsən kəndinə köçmüşlər [63, s.181].

Kənddə 1831-ci ildə 32 nəfər, 1873-cü ildə 223 nəfər, 1886-cı ildə 356 nəfər, 1897-ci ildə 412 nəfər, 1904-cü ildə 524 nəfər, 1914-cü ildə 576 nəfər, 1916-cı ildə 322 nəfər,

1919-cu ildə 97 nəfər yalnız azərbaycanlı yaşamışdır [348, s.90-91, 160-161].

Azərbaycanlılar 1916-cı ildən sonra sıxışdırılmağa başlamış və bunun nəticəsi olaraq onlar tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya olunmuşdur. Məhz buna görə 1916-cı ildə kənddə yaşayan 322 nəfər azərbaycanlının sayı 1919-cu ildə 97 nəfərə enmişdir.

1918-1919-cu illərdə kənd erməni təcavüzünə məruz qalmış, kəndin sakinləri 1919-cu ilin yazında tamamilə deportasiya olunmuş və kəndə 91 erməni yerləşdirilmişdir. İndiki Ermənistanda sovet hökumətinin qurulması ilə əlaqədar kəndi tərk etmiş azərbaycanlılardan sağ qalanları ata-baba torpaqlarına dönmə bilmişlər. Azərbaycanlılar kəndə tam qayıtdıqdan sonra kəndə yerləşdirilən ermənilər 1920-1923-cü illərdə rayon mərkəzinə köçmüşlər. Burada 1922-ci ildə 180 nəfər, 1926-cı ildə 267 nəfər, 1931-ci ildə 353 nəfər [348, s.91, 161], 1959-cu ildə 499 nəfər, 1970-ci ildə 884 nəfər, 1979-cu ildə 963 nəfər [359, s.62]. 1988-ci ilin əvvəllərində isə 1000 nəfərdən çox azərbaycanlı yaşamışdır [63, s.181]. Onlar bilavasitə Ermənistan dövləti tərəfindən 1988-ci ilin noyabr ayında tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya olunmuşlar. İndi burada ermənilər məskunlaşdırılmışdır. Kəndin tarixi ilə bağlı bir neçə məqama fikir vermək vacibdir.

B.Budaqov və Q.Qeybullayev yazırlar ki, kəndin əhalisi 1918-ci ildə qovulmuş və kənd xarabalığa çevrilmişdir [47, s.118]. Yuxarıdakı statistik rəqəmlərdən aydın olur ki, kənd 1918-ci ildə xarabalığa çevrilməmiş və kəndin köklü sakinləri olan azərbaycanlılar 1988-ci ilə kimi burada yaşamışlar. Doğrudur, azərbaycanlılar 1918-1919-cu illərdə kənddən deportasiya olunmuşlar. Lakin 1920-ci ilin noyabr ayından sonra onlar ata-baba torpaqlarına dönməyə başlamışlar.

"Ermənistan və ətraf vilayətlərin toponimlər lüğəti" kitabında 1873, 1914, 1919, 1959, 1970 və 1979-cu illərdə bu kənddə yaşayan əhali ümumi şəkildə göstərilmişdir. Onların hansı xalqa mənsub olduqları qeyd edilməmişdir [359, s.62]. Bu da tarixi həqiqətin saxtalaşdırılmasıdır və erməni blicliyidir.

S.Mirmahmudova göstərir ki, Alagöz toponimi "ordaburda bitən kolluq" mənasında işlənən **ala** və "gədiyin alçaq yeri" mənasında işlənən **göz** [223, s.126] sözlərindən əmələ gəlmişdir [157, s.28].

Azərbaycan dilində coğrafi termin kimi "gədiyin alçaq yeri" mənasını **göz** sözü deyil, **gəz** sözü ifadə edir.

H.Mirzəyev Alagöz toponiminin etimologiyasını izah edərkən toponimin "Ələyəz" fonetik formasına istinad edərək yazır ki, Ələyəz sözünün birinci hissəsindəki ələ-ala sözü yüksək mənasını bildirir, ikinci hissəsi isə yəz, qəz, ğuz, uz, kas, xəz formalarına düşən qədim tayfa adıdır. Alaqaz-Alağaz-Alaaz, Ələyəz - Ələquz, Ələoğuz [164, s.263; 173, s.15].

B.Budaqov və Q.Qeybullayev İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasındakı Alagöz kənd adı ilə bağlı geniş məlumat verərək bu toponimin Şərur-Dərələyəz qəzasındakı (indiki Yeğeqnadzor rayonundakı) Alagöz toponimi ilə mənşəcə eyni hesab edirlər və yazırlar ki, Alagöz oykonimləri "*ehtimal ki*, (kursiv mənimdir – İ.B.) Alagöz tayfa adındandır" [47, s.118]. Müəlliflərin Alagöz oykonimlərini, o cümlədən Yeğeqnadzor (Keşişkənd) rayonundakı Alagöz oykoniminin alagöz türk tayfa adı əsasında yaranmasını ehtimal şəklində söyləmişlər. Türkmən toponimisti S.Ataniyazov göstərir ki, türkmən tayfalarından biri alagöz / alaqöz/ adlanır [237, s.20]. Eyni zamanda 1863-cü ildə Vamberi başqa türk tayfaları ilə yanaşı alagöz türk tayfası haqqında da məlumat vermişdir [344, s.120].

"Azərbaycan toponimləri" adlı ensiklopedik lüğətdə yazılır ki, alagöz etnonim olub alagözülü (sonralar –lü mənsubluq şəkilçisi tələffüzdə düşmüşdür) adlı elin adını əks etdirir. Bu tayfanın adı keçmişdə Cənubi Qafqazda geniş yayılmışdır [23, s.32].

Bu deyilənlərdən aydın şəkildə görünür ki, Alagöz toponimi məhz alagöz türk tayfasının adı əsasında formalaşmışdır. Bununla yanaşı Qərbi Azərbaycanın Talin rayonundakı Alagöz (31.07.1950-Araqadz), Azərbaycanın Babək rayonundakı Alağözməzrə, Türkiyənin Qaziantəpdəki Alagöz toponimləri mənşəcə eyni olub alagöz türk etnonimi əsasında formalaşmışdır.

Alapars. Bu kənd Razdan (Axta) rayonun inzibati ərazi bölgüsünə daxildir. Kənd rayon mərkəzindən 18 km cənub-qərbdə, Zəngi (Razdan) çayının sahilində yerləşir. Alapars kəndinin adı 1728-ci il tarixli "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri"ndə [107, s.78], Qafqazın 5 verstlik xəritəsində [302, s.11] qeyd edilmişdir.

Kənd XVIII əsrdə İrəvan xanlığının Dərəçiçək mahalının tabeliyində olmuş, İrəvan xanlığı ləğv edildikdən sonra XIX əsrin əvvəllərində yaradılan İrəvan quberniyasının Yeni Bayazid qəzasının inzibati ərazi bölgüsünə daxil edilmişdir. 1930-1964-cü illərdə Axta (Razdan) rayonunun tərkibində olmuş, 1964-cü ildə Sevan rayonunun tabeliyinə verilmişdir. Bir ildən sonra yenidən Axta (Razdan) rayonunun tərkibinə qaytarılmışdır.

Kəndin köklü sakinləri azərbaycanlılar olmuşdur. Ermənilər Alapars kəndinə 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsindən sonra 1829-30-cu illərdə İranın Xoy, Maku, Türkiyənin Salmas, Van, Alaşkert vilayətlərindən köçürülmüşdür [335, s.593; 359, s.69].

1831-ci ildə kənddə 182 nəfər azərbaycanlı, İran və Türkiyədən köçürülən 85 nəfər erməni yaşamışdır [335, s.591-593; 348, s.100]. Lakin "Ermənistan və ətraf vilayətlərin toponimlər lüğəti"ndə 1831-ci ildə burada azərbaycanlıların yaşadığı göstərilmir. Kitabda göstərilir ki, 1831-ci ildə kənddə 267 nəfər erməni yaşamışdır [359, s.69]. Göründüyü kimi, kənddə yaşayan 182 nəfər azərbaycanlı da ermənilərin tərkibində verilmişdir. Bununla da həm tarixi fakt saxtalaşdırılmış, həm də onu demək istəmişlər ki, guya elə kənddə tarixən ermənilər yaşamışlar. Ümumiyyətlə, Alapars kəndində 1829-30-cu illərə kimi yerli ermənilər olmamışdır, yəni burada 1829-30-cu illərədək bir nəfər belə erməni yaşamamışdır [335, s.592-593].

1840-50-ci illərdə azərbaycanlılar sıxışdırılaraq tarixi-etnik torpaqlarından çıxarılmış və kənd 1850-ci illərdən sonra tam ermənilərin yaşayış məntəqəsinə çevrilmişdir.

Lakin Azərbaycan dilində yazılmış bəzi kitablarda guya 1918-ci ilə kimi kənddə azərbaycanlılar yaşamış və onlar da 1918-ci ildə qovulmuşlar [65, s.202; 47, s.119]. Həqiqətdə

isə, azərbaycanlılar kənddən XIX əsrin 50-ci illərində ermənilər tərəfindən deportasiya olunmuşdur.

B.Budaqov və Q.Qeybullayev Alapars toponiminin etimologiyasından bəhs edərkən yazırlar ki, Alapars toponimi Azərbaycan dilində işlənən ala və fars dilində "hündür yer" mənasını bildirən bars sözlərindən əmələ gəlmişdir [47, s.119]. Elə bu baxımdan Z.Xasıyev toponimlərin tərkibində işlənən ala morfemini "böyük", "uca", "geniş" kimi mənalandırır: "...toponimik vahidlərdə al morfeminin ala derivatı xüsusi yerlərdən birini tutur. Al və onun derivatı ala söz yaradıcılığında daha məhsuldar olmuşdur. Al // ala sözləri həm də çoxmənalıdır. Əksər türk dillərində işlənən bu söz "böyük", "yüksək", "uca", "qüdrətli", "ulu" və s. mənalarda göstərilmişdir. Alakol toponimində ala "böyük", "geniş" mənalarında özünü göstərir" [103, s.85]. Alapars toponimini fars dili əsasında izah etmək doğru deyil. Toponimin hər iki komponenti bilavasitə türk dili ilə bağlıdır.

Alapars toponiminin birinci komponenti olan ala sözü türk dilində "düzənlik", "düz, hamar yer" mənası ifadə edir [267, s. 33; 298, s.44; 73, s.62]. İkinci komponenti pars<bars isə tayfa adını bildirir [267, s.84] və toponim "pars" (bars) tayfasının düzənlikdə, hamar yerdə saldıği kənd" mənasını ifadə edir.

Aralıq Kolanlı. Eçmiədzin (Üçkilse) rayonunda Aralıq Kolanlı adlı azərbaycanlı kəndi olmuşdur və XIX əsrin 30-cu illərindən XX əsrin 20-ci illərinə kimi İrəvan quberniyasının Eçmiədzin qəzasının tərkibinə daxil idi. Kənd Eçmiədzin rayonunun mərkəzindən 6 km cənub-qərbdə, Alagöz dağının qərb tərəfindən yerləşir.

Aralıq Kolanlı kəndinin adı Qafqazın 5 verstlik xəritəsində, eləcə də başqa rus dilli mənbələrdə Aralıq [302, s.18; 316, №269], erməni mənbələrində Aralıq, Aralıq Kolanlı, Kolanlı, Kolanlı Aralıq, Yuxarı Kolanlı [348, s.84; 359, s.962] formalarında qeyd edilmişdir.

Kəndin adı 1918-ci ildə Aralıq adlandırılmış, daha sonra Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət heyətinin 25.10.1978-ci il tarixli fərmanı ilə yeni dəyişdirilərək Qriboyedov qoyulmuşdur.

Kənddə 1831-ci ildə 284 nəfər, 1873-cü ildə 676 nəfər, 1886-cı ildə 701 nəfər, 1897-ci ildə 886 nəfər, 1904-cü ildə 768 nəfər, 1914-cü ildə 887 nəfər, 1916-cı ildə 772 nəfər, 1919-cu ildə 1118 nəfər yalnız azərbaycanlı yaşamışdır [348, s.85, 152-153]. 1919-cu ilin yazında kənd erməni təcavüzünə məruz qalmış, əhalisi – azərbaycanlılar deportasiya olunmuşdur. 1920-ci ildə kəndə Türkiyənin İğdır vilayətindən köçürülən ermənilər yerləşdirilmişdir [205, s.118]. İndiki Ermənistanda sovet hökuməti qurulandan sonra deportasiya edilmiş kənd sakinlərindən sağ qalanlar ata-baba yurdlarına dönmüşlər. Burada 1922-ci ildə 224 nəfər azərbaycanlı, 293 erməni, 1926-cı ildə 248 nəfər azərbaycanlı, 394 erməni, 1931-ci ildə 294 nəfər azərbaycanlı, 446 erməni yaşamışdır [348, s.85, 153]. "Ermənistan və ətraf vilayətlərin toponimlər lüğəti" kitabında kənddə 1831-ci ildə 284, 1873-cü ildə 676, 1897-ci ildə 886, 1926-cı ildə 647 erməninin yaşadığı göstərilir [359, s.962]. Kitabda tarixi faktlar tamamilə saxtalaşdırılmışdır. Belə ki, 1831, 1873, 1897-ci ildə kənddə yalnız azərbaycanlılar [348, s.84-85, 152-153], 1926-cı ildə isə kənddə 248 nəfər azərbaycanlı, 394 erməni (cəmi 642 nəfər) [348, s.84-85, 152-153] yaşamışdır.

Z.Qorqodyanın əsərində aydın şəkildə göstərilir ki, 1831-1916-cı illərdə kənddə yalnız azərbaycanlılar, 1922, 1926, 1931-ci illərdə azərbaycanlılar və ermənilər qarışıq şəkildə yaşamışdır [348, s.84-85, 152-153].

B.Budaqov və Q.Qeybullayevin "Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti" əsərində Aralıq [47, s.124] və Kolanlı [47, s.304] toponimləri haqqında bəhs edilərkən müəyyən qeyri-dəqiqliyə yol verilmişdir.

İlk növbədə onu qeyd edək ki, müəlliflər qeyd edirlər ki, Aralıq kəndinin tam adı Aralıq Kolanı (daha doğrusu Aralıq Kolanılı – İ.B.) olmuşdur. Lakin kitabda qeyd edildiyi kimi bu kənd XIX əsrdə İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında yox, İrəvan quberniyasının Eçmiədzin qəzasında yerləşirdi [324, №1166].

Digər tərəfdən müəlliflərin qeyd etdiyi kimi kəndin adı 1946-cı ildə dəyişdirilib Erazqovors qoyulmuşdur. Aralıq Kolanlı kəndinin adı ilk dəfə 1918-ci ildə "mənəvi genosidin"

qurbanı olmuş, kənd Aralıq adlandırılmışdır. 25.01.1978-ci ildə isə Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin fərmanı ilə kəndin adı yenidən dəyişdirilərək ermənilərin İrandan indiki Ermənistana köçürülməsində bilavasitə iştirak edən, ermənilərin ən yaxın himayəçisi, XIX əsrin rus yazıçısı A.S.Qriboyedovun şərəfinə Qriboyedov qoyulmuşdur. Eyni zamanda kitabda göstərilir ki, kəndin əhalisi 1918-ci ildə qovulmuşdur [47, s.124]. Əslində isə kəndin əhalisi 1919-cu ildən sonra tam qovulmuşdur. Belə ki, erməni mənbələrində kənddə 1919-cu ildə 1118 nəfər türkün (azərbaycanlının – İ.B.) yaşadığı göstərilir [348, s.152-153].

"Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti" əsərində Aralıq (əslində Aralıq Kolanılı) və Kolanılı kəndlərindən ayrı-ayrılıqda bəhs olunmuşdur [47, s.124, 304]. Aralıq (əslə Aralıq Kolanılı) kəndi ilə Kolanılı kəndləri eyni kənd olduğu üçün onlardan ayrıca bəhs edilməsinə ehtiyac yoxdur. Kolanılı kəndinin adının 1945-ci ildə dəyişdirilib Verin Kolanlı qoyulduğu göstərilir [47, s.304]. S.Mirmahmudova da kəndin adının Verin Kolanılı olduğunu qeyd edir [157, s.30]. Lakin kəndin əsl tarixi adı Aralıq Kolanılı olmuşdur. 1945-ci ildə Kolanılı kəndinin adının dəyişdirilib Verin Kolanlı qoyulması ilə bağlı Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyəti fərman verməmişdir. Belə ki, 1940-cı illərdə indiki Ermənistan ərazisində Kolanılı adlı kənd olmamışdır.

K.F.Qan yazır ki, Aralıq Kolanılı (müəllif "Келан-аралых" kimi yazır) toponimi tatar (Azərbaycan – İ.B.) dilində "meşə, ağaclar" mənasında işlənən kyolan (келан) sözü ilə aralıq sözünün birləşməsindən əmələ gəlib "aralıqdakı meşə, ağaclar" mənasını bildirir [248, s.79]. Müəllifə görə kəndin ortası meşə, ağaclar olduğu üçün kənd Kolanı Aralıq (Келан-аралых) adlanmışdır [248, s.79]. Təbii ki, K.F.Qanın izahı doğru deyil. O, toponimin əmələ gəlməsində iştirak edən kolanı sözünü başa düşdüyü kimi izah etmişdir.

S.Mirmahmudova doğru olaraq müəyyənləşdirir ki, toponim kolanı tayfasının adı ilə bağlıdır [157, s.30].

B.Budaqov və Q.Qeybullayev yazırlar ki, Aralıq Kolanı "Kolanı yaxınlığındakı Aralıq kəndi" deməkdir [47, s.124]. Müəlliflərin fikrincə, kəndin adı "iki müxtəlif mənşəli yaşayış məntəqəsi arasındakı kənd" mənasındadır [47, s.124].

Toponimin izahı ilə bağlı bu şərhlər tam və qaneedici deyil.

Aralıq Kolanılı toponimi iki komponentdən ibarətdir: aralıq və kolanılı. Toponimin birinci komponenti aralıq Azərbaycan dilində "Orta, iki yerin arası, ara" mənasını ifadə edir. İkinci komponent isə Azərbaycan dilində mənsubluq bildirən -lı şəkilçisi qəbul etmiş kolanı türk tayfasının adını [158, s.36] bildirir və "kolanı tayfasına aid aralıqdakı kənd" mənasını ifadə edir. Kolanı tayfası Tərtər çayının Uşacıq kəndindən Göyçə mahalının sərhəddinə qədər olan bir ərazidə yaşamışdır [158, s.46; 159, s.116]. Kolanılar qədim türk tayfalarından biridir. Hətta XVIII əsrin ortaları, XIX əsrin I yarısında Qarabağ xanlığında yaşayan kolanılıların ərazisi Kolanı mahalı adlanırdı [23, s.296]. Simeon İrəvanlı kolanı tayfasını "müsəlman tayfası" adlandırır [270, s.106] və yazır ki, bu tayfa İrəvan yaxınlığındakı İlxıçı kəndində yaşamışdır [270, s.106].

Azərbaycanın Yevlax, Siyözən, Salyan, Hacıqabul, Şahbuz rayonlarındakı Kolanı oykonimləri məhz kolanı türk tayfasının adı əsasında formalaşmışdır.

Acılı. Bu, Qafan rayonundakı azərbaycanlıların yaşadığı kəndlərdən biri idi. Acılı kəndi rayon mərkəzindən 14 km şimal-qərbdə, Oxçu çayının sağ qolu olan Əfsərli çayının sağ sahilində yerləşirdi. Kəndin adı Qafqazın 5 verstlik xəritəsində əksini tapmışdır [302, s.7]. Erməni mənbələrində kəndin adı Acılı, Arclu, Acrli, Tunis Acilu formalarında da qeyd edilir [359, s.316].

Bununla yanaşı kəndin adı həm də Əcili formasında qeyd edilməkdə səhvən Sisyan rayonunun tərkibinə aid edilir [47, s.259].

"Ermənistan və ətraf vilayətlərin toponimlər lüğəti"ndə göstərilir ki, St.Orbelyanın əsərində kəndin adı "Acanan kəndi" kimi xatırlanır. Q.Alişan Acılı kəndi ilə Acanan kəndini eyniləşdirmişdir ki, bu da səhvdir [359, s.316]. Çünki Qafan

rayonundakı Acanan kəndi ilə Acılı kəndini eyniləşdirmək olmaz. Belə ki, Acanan kəndi ayrıdır, Acılı kəndi ayrı [65, s.143].

Kənddə 1831-ci ildə 9 nəfər, 1873-cü ildə 134 nəfər, 1886-cı ildə 153 nəfər, 1897-ci ildə 126 nəfər, 1908-ci ildə 335 nəfər, 1914-cü ildə 100 nəfər yalnız azərbaycanlı yaşamışdır [348, s.55, 132-133].

Azərbaycanlılar kənddən deportasiya olunduqları üçün 1916-1920-ci illərdə burada adam yaşamamışdır. İndiki Ermənistanda sovet hökuməti qurulandan sonra azərbaycanlılar atababa torpaqlarına dönmüşlər. Burada 1922-ci ildə 124 nəfər, 1926-cı ildə 94 nəfər, 1931-ci ildə 78 nəfər [348, s.55, 133], 1959-cu ildə 69 nəfər [359, s.316] yalnız azərbaycanlı yaşamışdır. Kəndin əhalisi 1960-cı ildə qonşu Müsəlləm kəndinə köçürülmüş və kənd elə 1960-cı ildə də ləğv edilmişdir. İndi xaraba kənddir. Halbuki bəzi əsərlərdə göstərilir ki, 1988-ci ilə kimi burada azərbaycanlı yaşamışdır [205, s.123].

Acılı toponiminin mənbələrdə "Acılu" formasında qeyd edilməsi [359, s.316] fikrimizdə belə bir qətilik yaradır ki, toponim **acurlu** etnonimi [215, s.184] əsasında formalaşmışdır.

Acurlu etnonimi toponimə çevrilərkən etnonimin tərkibindəki "r" samiti düşmüşdür.

Acurlu tayfası XVI əsrdə Hələb türkmənlərinin tayfa ittifaqının tərkibində olmuşdur. Hələb türkmənlərinin tərkibinə acurlu tayfası ilə yanaşı bəydili, xarbəndəlu, bayat, köpəklü əfşarı, gündüzlü əfşarı, karkın, kızıq, uc, kaçılı, peçeneq, döyər, kınık, eymür, bahadırlu, qaraqoyunlu, inallu tayfaları daxil idi [215, s.184, 186].

Məğri rayonunda tarixən mövcud olmuş, indi xarabalığa çevrilmiş Acılı toponimi ilə [359, s.316] mənşəcə eynidir.

Qaradağlı. Bu yaşayış məntəqəsi Artaxat (Qəmərli) rayonunda yerləşir. Kənd XVIII əsrdə İrəvan xanlığının Gərnibasar mahalının, XIX əsrin 30-cu illərindən XX əsrin 30-cu illərinə kimi İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasının tabeliyində olmuşdur. Qaradağlı kəndi rayon mərkəzindən 10 km şimal-şərqdə yerləşir. Adı Qafqazın 5 verstlik xəritəsində qeyd edilmişdir [302, s.116].

Kəndin adı Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 20.08.1945-ci il tarixli fərmanı ilə dəyişdirilib Tsaxkaşen, 20.10.1967-ci il tarixli fərmanı ilə yenidən dəyişdirilərək Mıraqvet qoyulmuşdur. Göründüyü kimi, ermənilər tarixi gələcəkdə saxtalaşdırmaq, indiki Ermənistan ərazisində azərbaycanlıların yaşadığını danmaq, əsl həqiqəti gizlətmək üçün tarixən mövcud olmuş türk mənşəli Qaradağlı kəndinin adını 2 dəfə dəyişdirmişlər. Onlar, ümumiyyətlə, dəyişdirilən kənd adlarını bəzən ikinci, üçüncü dəfə də dəyişdirərək özlərinin çirkin niyyətlərini pərdələmək istəmişlər.

Qaradağlı kəndində tarixən yalnız azərbaycanlılar yaşamışdır. 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsindən sonra 1829-1830-cu illərdə İrandan köçürülən ermənilərdən 168-i bu kənddə yerləşdirilmişdir [335, s.547-549]. Burada 1830-cu ilə kimi "yerli erməni" olmamışdır [335, s.548].

Kənddə 1831-ci ildə 128 nəfər azərbaycanlı, 168 erməni, 1873-cü ildə 331 nəfər azərbaycanlı, 106 erməni, 1886-cı ildə 286 nəfər azərbaycanlı, 110 erməni, 1897-ci ildə 364 nəfər azərbaycanlı, 68 erməni, 1919-cu ildə 360 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır [348, s.48-49, 128-129].

Burada 1904-cü ildə 496, 1914-cü ildə 546, 1916-cı ildə 488 nəfər əhali yaşamışdır ki, bunun da erməni mənbələrində də qeyd edildiyi kimi əsas hissəsini - 80%-dən çoxunu tatarlar (azərbaycanlılar – İ.B.) təşkil edirdi [348, s.128-129].

1919-cu ilin martında kənddə yaşayan azərbaycanlılar erməni təcavüzünə məruz qalaraq qırğınlarla deportasiya olunmuşdur [275, s.222]. İndiki Ermənistanda sovet hökuməti qurulandan sonra kənd sakinlərinin sağ qalanları öz ata-baba torpaqlarına qayıtmışlar. Burada ermənilərlə yanaşı 1922-ci ildə 152 nəfər, 1926-cı ildə 163 nəfər, 1931-ci ildə 105 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır [348, s.49, 129]. SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr tarixli 4083 sayılı, 1948-ci il 10 mart tarixli 754 sayılı qərarlarına əsasən kənddə yaşayan azərbaycanlılar tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya edilərək Azərbaycana köçürülmüşdür.

B.Budaqov və Q.Qeybullayev Z.Qorqodyana istinad edərək kəndin adı ilə bağlı yazırlar: "Qızılbaşların qaradağlı tayfasının məskunlaşması nəticəsində yaranmış kəndlərdən olmuşdur" [47, s.183]. Müəlliflərin bu fikirləri ilə bağlı onu əlavə edək ki, Z.Qorqodyanın əsərində qızılbaşların qaradağlı tayfasının adı çəkilmir. Bu da həqiqətdir ki, Qaradağlı toponimi qızılbaş türk tayfa ittifaqına daxil olan qaradağlı etnonimi [16, s.159] əsasında formalaşmışdır.

Qaradağlı tayfası qızılbaşlara daxil olan ilk tayfalardan biridir [16, s.159].

R.Yüzbaşov yazır ki, qaradağlı tayfası "şahsevən qəbiləsinə mənsub nəsil adıdır" [224, s.39].

"Qızılbaşlar tarixi" əsərində adı çəkilən qaracadağlı tayfa adı [130, s.26], fikrimizcə, qaradağlı tayfa adının fonetik variantıdır. Azərbaycanda yer adlarının formalaşmasında qaradağlı tayfa adı daha çox yayılmış türk etnonimlərindən biridir [6, s.9].

Azərbaycanın Ağdam, Ağdaş, Beyləqan, Bərdə, Goranboy, Xocalı, Xocavənd, Tərtər rayonlarındakı Qaradağlı kənd adları [23, s.131-132], eləcə də Cənubi Azərbaycanda olan Qaradağlı toponimi məhz qaradağlı etnonimi əsasında formalaşmışdır. Bu toponimlər indiki Ermənistanın Artaşat (Qəmərlı) rayonundakı Qaradağlı toponiminin paralelləridir.

İnəkdağ. Vardenis (Basarkeçər) rayonunda yerləşən azərbaycanlı kəndlərindən biri olmuşdur. Kənd rayon mərkəzindən 23 km şimal-şərqdə, İnəkdağ dağının ətəyində yerləşir. Qafqazın 5 verstlik xəritəsində kəndin adı İnək dağı formasında qeyd edilmişdir [302, s.102].

Kəndin adı Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 25.01.1978-ci il tarixli fərmanı ilə dəyişdirilib Yenikənd, Ermənistan prezidentinin 19.04.1991-ci il tarixli fərmanı ilə yenidən dəyişdirilərək Tretuk qoyulmuşdur.

Kənddə 1873-cü ildə 317 nəfər, 1886-cı ildə 469 nəfər, 1897-ci ildə 517 nəfər, 1908-ci ildə 520 nəfər, 1916-cı ildə 423 nəfər yalnız azərbaycanlı yaşamışdır [348, s.26-27, 112-113]. 1919-cu ilin yanvarında kəndin əhalisi ermənilər tərəfindən qırğınlarla qovulmuşdur [275, s.249]. Yalnız indiki

Ermənistanda sovet hökuməti qurulandan sonra azərbaycanlılar öz doğma kəndlərinə qayıda bilmişlər.

Burada 1922-ci ildə 297 nəfər, 1926-cı ildə 281 nəfər, 1931-ci ildə 383 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır [348, s.27, 113]. 1939, 1959, 1969, 1979-cu illərdə də əhalinin siyahıya alınmalarında kənddə yalnız azərbaycanlıların yaşadığı göstərilir. 1988-ci ilin noyabr-dekabr ayında kəndin əhalisi Ermənistan dövləti tərəfindən tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya olunmuşdur.

S.Mirmahmudova İnekdağ toponimini zoonimik oykonim hesab edir [157, s.34]. Yəni müəllifin fikrincə, kəndin adı inək heyvan adı əsasında yaranmışdır.

B.Budaqov və Q.Qeybullayevin "Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti" əsərində İnekdağ kəndinin İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasına tabe olan kənd kimi göstərilir [47, s.269]. Halbuki bu kənd XIX əsrdə İrəvan quberniyasının Yeni Bayazid qəzasına tabe idi [324, s.662] və yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi indi Vardenis (Basarkeçər) rayonunun inzibati ərazi bölgüsünə daxildir.

Qafqazın 5 verstlik xəritəsində İrəvan quberniyasının Yeni Bayazid qəzasında yerləşən İnekdağ (Инак даги) oykonimi [302, s.102] B.Budaqov və Q.Qeybullayev tərəfindən oronim kimi verilir [47, s.269]

B.Budaqov və Q.Qeybullayev İnekdağ oykoniminin etimologiyasından konkret olaraq bəhs etməsələr də, İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında yerləşən İnekdağ oroniminin etimologiyası üzərində dayanırlar və İnekdağ oroniminin qədim türk dilində "mağara" mənasında işlənən in sözündən və - nek şəkilçisindən əmələ gəldiyini yazırlar [47, s.269]. Belə qənaətə gəlmək olar ki, müəlliflər elə İnekdağ oykoniminin də mənşeyini qədim türk dilində "mağara" mənasında işlənən in sözü ilə bağlayırlar.

Bizə görə, İnekdağ oykonimi oğuz tayfalarından olan inək etnonimi ilə [283, s.57] dağ orotermi əsasında formalaşmışdır. Əbülqazi Xivəli göstərir ki, Duyli Kayının yanında Qorquddan başqa *inək bəy* (kursiv mənimdir – İ.B.) var idi

[283, s.57]. B.B.Bartold da "inək" sözünü etnonim hesab edir: "Hakimiyyət tezliklə inəklərin əlinə keçir" [238, s.274]. "İnək" sözü mənşəcə monqol sözü olub "etibarlı, inanılmış", "istəkli, sevimli" mənalarını ifadə edir. Bu söz qədim dövrlərdə "tayfa başçısı" mənasında işlənmişdir.

Murğuz. Gəncə (Yelizavetpol) quberniyasının Zəngəzur qəzasında, indi Sisyan rayonunda azərbaycanlıların yaşadığı kənd olmuşdur. Kənd rayon mərkəzindən 31 km cənubda, Sofulu kəndinin yaxınlığında yerləşir. 1590-cı il tarixli "İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri"ndə Muxris [107, s.183], 1728-ci il tarixli "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri"ndə Mahrus [107, s.150], Qafqazın 5 verstlik xəritəsində Murqus [302, s.179], erməni mənbələrində Murxuz [348, s.76] formasında qeyd edilmişdir.

Kənddə 1886-cı ildə 138 nəfər, 1897-ci ildə 60 nəfər, 1908-ci ildə 170 nəfər, 1914-cü ildə 190 nəfər yalnız azərbaycanlı yaşamışdır [348, s.76-77, 146-147]. 1918-ci ilin yazında azərbaycanlılar erməni təcavüzünə məruz qalaraq tarixi torpaqlarından qırğınlarla deportasiya olunmuşdur. İndiki Ermənistanda sovet hökuməti qurulandan sonra kəndin sağ qalanları öz evlərinə dönə bilməzlər. Burada 1920-ci ildə 101 nəfər, 1926-cı ildə 164 nəfər, 1931-ci ildə 177 nəfər [348, s.77, 147], 1987-ci ildə 826 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır.

1988-ci ilin sonlarında kəndin sakinləri Ermənistan dövləti tərəfindən tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya olunmuşdur.

Ə.Rüstəmli Zəngəzur mahalının türk mənşəli toponimlərini tədqiq edərkən Sisyan rayonundakı Murğuz toponimini də tədqiqatə cəlb etmişdir. Onun fikrincə, Murğuz iki hissədən "mur" və "ğuz" komponentlərindən ibarət olduğunu göstərərək qeyd edir ki, oykonimin birinci komponenti "mur" oğuz ulusundan olan Qanlı Yavanın böyük oğlu Mur Yavanın adını əks etdirir. İkinci komponenti "ğuz" isə "oğuz" etnosunun variantıdır: "Mur" Yavı leksemində də təyin olunan tərəf düşmüş, əsas semantik qat (mur) qalmaqla digər mənşəli qatla – oğuz // quzla birləşərək mürəkkəb dil və vahidinin - Murquz etnotoponiminin yaranmasına səbəb olmuşdur. Deməli, Murquz to-

ponimi türk mənşəli qohum (mur və uz//quz//oğuz) etnosların dildə birliyinin təzahürüdür" [212, s.113-114].

Ə.Rüstəmlinin Murğuz toponiminin ikinci komponenti ilə bağlı verdiyi izah doğrudur. Bu fikir elmi həqiqətə söykənir. Lakin oykonimin birinci komponentinin Mur Yuva şəxs adını əks etdirməsi ağlabatan olmadığı üçün, həqiqətə uyğun deyil.

B.Budaqov və Q.Qeybullayev toponimi Murqus formasında qeyd edərək yazırlar ki, toponim Azərbaycan dilinin dialektlərində "sacaq yerdə bitən qarğıya bənzər bitki adı"nı bildirən murquz sözündən əmələ gəlmişdir [47, s.344].

Biz bu qənaətdəyik ki, Murğuz iki komponentdən ibarətdir: Mur və ğuz. "Mur" qədim türk dilində "təpə" mənasında işlənən mar sözünün [314, s.2025] fonetik variantıdır. Bununla yanaşı onu da qeyd edək ki, toponimikada mur "dağ burnu, çıxıntı" mənasında işlənir [23, s.372]. Orta Asiya toponimikasında "dağ zirvəsi", "dağlıq yer" mənalarında işlənən "bur" termininə təsadüf olunur [23, s.372]. "Bur" sözü ilə "mur" sözü mənaca yaxın mənəli sözdür. Məlumdur ki, türk dillərində m>b səsəvəzlənməsi (mən>bən; muna>buna və s.) qanunauyğun haldır.

Toponimin ikinci komponenti oğuz etnonimini əks etdirir. Belə ki, oğuz etnonimi ərəb mənbələrində "ğuz" formasında qeyd olunur [69, s.138; 215, s.48]. Deməli, ğuz, oğuz etnoniminin fonetik variantıdır.

Deməli, Murğuz etnotoponim olub "təpəbə, dağlıq yerdə oğuz tayfasının yaşadığı kənd" mənasını bildirir.

Oğurbəyli. Artaşat (Qəmərli) rayonunda 1948-49-cu illərə kimi azərbaycanlıların yaşadığı kənd olmuşdur. Bu kənd XVIII əsrdə İrəvan xanlığının, XIX əsrdə İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasının inzibati ərazi bölgüsünə daxil idi. Kənd rayon mərkəzindən 3 km şimal-qərbdə, Gərnı çayından ayrılan arxın kənarında yerləşir.1728-ci ildə tərtib edilmiş "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri"ndə Uğurbəyli [107, s.49], Qafqazın 5 verstlik xəritəsində Oğurbəyli [302, s.192], erməni mənbələrində Oğurbeklu, Oğurbekli [348, s.50; 359, s.678] formalarında qeyd edilmişdir. Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət

Heyətinin 20.08.1945-ci il tarixli fərmanı ilə kəndin adı dəyişdirilib Berkanuş qoyulmuşdur.

Oğurbəyli kəndinin qədim və köklü sakinləri Azərbaycan türkləri olmuşdur. 1829-cu ilə kimi burada erməni yaşamamışdır. 1828-ci ildə Rusiya-İran arasında bağlanan Türkmənçay müqaviləsindən sonra bu kəndə 1829-cu ildə İranın Xoy və Salmas bölgələrindən 145 erməni köçürülüb yerləşdirilmişdir [335, s.551-554; 359, s.678-679].

Kənddə məskunlaşdırılan ermənilərlə yanaşı 1831-ci ildə 87 nəfər, 1873-cü ildə 104 nəfər, 1886-cı ildə 113 nəfər, 1897-ci ildə 110 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır [348, s.50-51, 130-131]. 1918-ci ildə azərbaycanlılar ermənilərin təcavüzünə məruz qalaraq deportasiya olunmuşlar. İndiki Ermənistanda sovet hökuməti qurulandan sonra kəndin sağ qalan azərbaycanlıları 1920-ci ildə öz doğma yurdlarına dönə bilmişlər. Burada 1922-ci ildə 23 nəfər, 1926-cı ildə 27 nəfər, 1931-ci ildə 26 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır [348, s.51, 131]. Z.Qorqodyanın "1831-1931-ci illərdə sovet Ermənistanının əhalisi" kitabında Oğurbəyli kəndində azərbaycanlıların yaşadığı göstərilə də [348, s.50-51, 130-131], "Ermənistan və ətraf vilayətlərin toponimlər lüğəti"ndə azərbaycanlı əhali ermənilərin tərkibində verilərək burada 1897, 1926, 1939-cu illərdə guya yalnız ermənilərin yaşadığı verilmişdir [359, s.679].

SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947 və 1948-ci ildə qəbul etdiyi xüsusi qərarlarla Oğurbəyli kəndində yaşayan azərbaycanlılar tarixi torpaqlarından deportasiya olunmuşdur.

Oğurbəyli kəndinin adı ilə bağlı K.F.Qan yazır ki, Oğurbəyli toponimi iki komponentdən ibarətdir: oğur və bəy. Onun fikrincə, toponim tatar (azərbaycanlı – İ.B.) dilində "oğru" (vor) mənasında işlənən oğur sözü ilə "varlı, dövlətli, zadəgan" mənasında işlənən bəy sözünün birləşməsindən əmələ gəlib "oğru bəyləri çox olan yer" mənasını bildirir [248, s.112]. K.F.Qanın bu izahında kəndin adının mənası təhrif edilmişdir.

S.Mirmahmudovaya görə isə, kəndin əsl adı Uğurbəyli olub. Uğurbəyli, kəndin əsasını qoymuş nəslin adıdır [157, s.60]. Ona görə də, müəllif Oğurbəyli toponimini patronimik

oykonim hesab edir. B.Budaqov və Q.Qeybullayev də kəndin əsl adını Uğurbəyli hesab edirlər və göstərirlər ki, XIX əsrin ortalarında kəndin adı Uğurbəy adlı bir nəfərə mənsub maldar ailələrin məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır [47, s.349]. Buradan belə qənaətə gəlinir ki, kənd elə XIX əsrin ortalarında salınıb. Halbuki XVIII əsr mənbəyində [107, s.49], İ.Şopenin əsərində [335, s.551] kəndin adı çəkilir və bu faktlar göstərir ki, kəndin tarixi daha qədimdir. Eyni zamanda B.Budaqov və Q.Qeybullayevə görə bu toponim Uğurbəy şəxs adı əsasında yaranmışdır. Belə bir fikir Azərbaycan toponimlərinin izahında da öz əksini tapmışdır. Azərbaycanın Cəlilabad rayonunda Təzəkənd adlandırılan Oğurkənd oykoniminin Uyğurkənd oykoniminin təhrif variantı hesab edilərək XIII əsrdə monqollarla Azərbaycana gəlmiş uyğur etnonimi ilə bağlı yarandığı göstərilir [23, s.492]. Hətta həmin əsərdə göstərilir ki, Azərbaycanın Bərdə rayonunda 1990-cı ilə qədər Təzəkənd adlandırılan Uğurbəyli kənd adı da Uğurbəy adlı bir maldar ailəsinin adı əsasında formalaşmışdır [23, s.476]. İstər Qərbi Azərbaycanın ərazisindəki Oğurbəyli, isətrə də Azərbaycanın Cəlilabad rayonundakı Oğurkənd, Bərdə rayonundakı Uyğurkənd coğrafi adları oğuz tayfasının adı ilə bağlıdır. Öncə onu qeyd edək ki, Qərbi Azərbaycanın Artasıat (Qəmərli) rayonundakı Oğurbəyli kəndinin adı Uğurbəyli yox, Oğurbəyli olmuşdur. Oğurbəyli oykonimi iki komponentdən ibarətdir: **oğur** və bəy+li. Oykonimin birinci komponenti oğur, oğuz etnoniminin fonetik variantını əks etdirir. Nəzərə alanda ki, türk dillərində, o cümlədən, Azərbaycan dilində r>z səs əvəzlənmələri qanunauyğun haldır (müq.ət: gör>göz, almar>almaz, yürüyən >yüzüyən, gəlməyər>gəlməz və s.) [2, s.243-248], onda fikrimizdə doğru olduğumuz təsdiqlənir.

Türk tarixçisi Rəfik Özdək yazır: "Oğur və oğuz sözləri eyni mənəlidir. Oğuzların qardaşı olan oğurlar onlardan miladdan öncəki zamanlarda ayrılmışdılar. Qərbə doğru yayılanların dilində "z" hərfinin yerini zamanla "r" hərfi almışdır. Onun üçün qərb türklərinə (oğurlara) "r"-lı danışanlar", Şərqi oğuzlarına isə "z"-lı danışanlar" deyilmişdir" [204, s.172].

Oykonimin ikinci komponenti mənsubluq bildirən –li şəkilçisi qəbul etmiş **bəy** sözündən ibarətdir. Deməli, Oğurbəyli oykonimi "oğuz>oğur bəyə mənsub kənd" mənasını bildirir.

Qərbi Azərbaycandakı tarixən mövcud olmuş Oğurbəyli oykonimi Azərbaycandakı Oğurkənd (Cəlilabad), Uyğurbəyli (Bərdə) oykonimləri ilə mənşəcə eynidir.

Gümrü. İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında yerləşən yaşayış məntəqələrindən biri Gümrü adlanırdı. İndi Ermənistan Respublikasında respublika tabeliyində olan şəhərdir. 1728-ci ildə tərtib edilmiş "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri"ndə "Şürəkəl livasında Gümrü kəndi" adında [107, s.124], "Əkinçi" qəzetində Gömrü [76], erməni mənbələrində yaşayış məntəqəsinin qədim adının Qumayri və ya Qimri [356, s.39], rus mənbələrində Qimri, eləcə də Gümrü (Qömri) və ya Gumri (Qumri) [248, s.36] formalarında qeyd edilir. Bu yaşayış məntəqəsinin adı 1837-ci ildə dəyişdirilərək Rusiya çarı Aleksandrın şərəfinə Aleksandropol qoyulmuşdur. V.İ.Leninin ölümü ilə bağlı olaraq oykonimin adı Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət heyətinin 1924-cü il fərmanı ilə dəyişdirilib Leninakan, Ermənistan prezidentinin 19.04.1991-ci il tarixli fərmanı ilə yenidən dəyişdirilərək Qumayri adlandırılmışdır.

Qumayri "Gümrü" sözünün erməni dili qaydalarına uyğunlaşdırılmış formasıdır.

Gümrüyə ermənilər 1828-ci ildə Rusiya-İran arasında bağlanan Türkmənçay müqaviləsindən sonra 1830-cu ildə Türkiyənin Qars, Bayazid, Bazaşen əyalətlərindən köçürülmüşdür [356, s.40]. E.Veydenbaum yazır ki, Andrianopol sülhündən sonra Türkiyədən gələn ermənilərin hesabına burada ermənilər çoxalmışdır [246, s.401].

Burada ermənilərlə yanaşı, 1831-ci ildə 250 nəfər, 1873-cü ildə 604 nəfər, 1897-ci ildə 1263 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır [348, s.2-3, 94-95]. 1905-1906-cı illərdə erməni-azərbaycanlı müharibəsində Gümrüdə yaşayan azərbaycanlılar tarixi torpaqlarından deportasiya olunmuş, yalnız indiki Ermənistanda sovet hökuməti qurulandan sonra buranı tərk etməyə məcbur olan azərbaycanlılardan sağ qalanları ata-baba

torpaqlarına dönə bilmişlər. Burada 1922-ci ildə 47 nəfər, 1926-cı ildə 54 nəfər, 1931-ci ildə 116 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır [348, s.3, 95]. SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947 və 1948-ci il qərarlarına əsasən Gümrüdə yaşayan azərbaycanlılar tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya olunmuşdur.

Gümrü oykoniminin formalaşması ilə bağlı müxtəlif fikirlər var. Onu da qeyd edək ki, bu oykonimin mənası ilə bağlı həm səyahətçilər, həm də mütəxəssislər fikir söyləmişlər.

E.Veydenbuauma [246, s.401] və K.F.Qana [248, s.37] görə, Gümrü toponimi türk dilində "gömrük", "gömrük vergisi" mənası bildirən gümrük (gümrük) və ya gümri (qömri) sözlərindən əmələ gəlmişdir.

H.S.Yefriqyan 1900-cü ildə Venesiyada qədim erməni dilində çap etdirdiyi "İllüstrasiyalı coğrafi adlar lüğəti"ndə Gümrü toponiminin əmələ gəlməsi ilə bağlı yazır: "Y.Xocayans belə bir qənaətə gəlib ki, "Gümrü" sözü "Qumayri" sözünün qısaldılmış formasıdır. Bu yer Qaşik padşahın əsgərlərinin toplanış yeri olub" [356, s.40]. Y.Xocayansa görə şəhərin adı erməni dilində "toplanış yeri" mənasını bildirərək "qumarman" sözü əsasında formalaşmışdır [356, s.40].

A.Bayramov Ağbaba-Şörəyel və Pəmbək bölgəsi ilə bağlı xüsusi tədqiqat aparmış və Gümrü oykoniminin izahı üzərində də dayanmışdır. Müəllifin "Elm və həyat" jurnalının 1990-cı ilin 11-12-ci sayında çap olunan "Ağbaba və Şörəyel toponimləri" məqaləsində göstərir ki, Gümrü toponimi türk dilində "çay keçidi" mənasında işlənən "gümrü" sözündən əmələ gəlmişdir [32, s.29]. Fikrini əsaslandırmaq üçün əlavə edir ki, "Doğrudan da, şəhərin qırağından axan Arpa çayında (1950, Axuryan) belə bir keçid olmuşdur. Belə ki, XIX əsrin sonunda çayın dayaz, daşlı yerində Qars tərəflərə gedib-gəlmək üçün böyük körpü salınmışdır" [32, s.29].

Sonrakı tədqiqatında A.Bayramov Gümrü oykonimini oronimik oykonim hesab edərək türk dilində "dağ başında yarğanlı, uçurumlu yer" mənasında işlənən kömür sözündən əmələ gəldiyini yazır [33, s.67].

B.Budaqov və Q.Qeybullayev Gümrü oykoniminin formalaşmasını kimmer etnonimi ilə bağlayırlar. "Eramızdan əvvəl VIII əsrdə şimaldan Cənubi Qafqaza, o cümlədən, indiki Ermənistan ərazisinə gəlmiş qədim türk mənşəli kəmə, yaxud qəmər (antik mənbələrində kimmer) tayfasının adını əks etdirir" [47, s.326]. Sonuncu fikri doğru hesab edirik. Bununla belə bir məsələyə aydınlıq gətirmək də istərdik.

Qədim türk tayfalarından biri olan kimmer tayfasının adı assur mənbələrində qimirri, erməni mənbələrində qamir, gürcü mənbələrində qmiri, rus mənbələrində kumir formalarında qeyd edilmişdir [55, s.81].

Bu faktlara istinad edib qeyd edə bilərik ki, Gümrü oykonimi antik mənbələrdə "kimmer" kimi öz əksini tapan etnonimin erməni, assur, gürcü dillərində qamir//qimirri//qmiri yazılış formalarına uyğun olaraq yaranmışdır. Elə erməni mənbələrində Gümrü yaşayış məntəqəsinin adının eyni zamanda Qimri, Qyumri [356, s.39; 348, s.2] formalarında göstərilməsi fikrimizin, gəldiyimiz nəticənin doğru olduğunu göstərir. Deməli, erməni, assur, gürcü dillərində qamir//qimirri//qmiri formasında qeyd olunan kimmer etnonimi Azərbaycan dilinin qanunlarına uyğunlaşdırılaraq "gümrü" formasında Gümrü oykonimində öz izini saxlamışdır. Bu qənaətə gəlirik ki, Gümrü oykonimi kimmer etnonimi əsasında yaranmışdır.

İndiki Ermənistanın Qəmərli rayonunun adı (04.09.1045–Artaşat), Eçmiədzin rayonundakı Qəmərli kəndinin (15.07.1946 – Medzamor) adı, eləcə də Azərbaycanın Qazax rayonundakı Kəmərli oykonimləri də kimmer tayfasının adı əsasında formalaşmayan etnotoponimlərdir və bu oykonimlər Gümrü oykonimi ilə mənşəcə eynidir.

Bulxeyir. Abaran rayonunda yerləşən türk mənşəli toponimlərdən biridir. Bu kənd XVIII əsrdə İrəvan xanlığının Abaran mahalının, XIX əsrin 30-cu illərindən XX əsrin 30-cu illərinə kimi İrəvan quberniyasının tərkibinə daxil olmuşdur. Kənd rayon mərkəzindən 17 km məsafədə, Abaran çayının sağ qolu üstündə, Alagöz dağının ətəyində yerləşir. 1590-cı ildə tərtib edilmiş "İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri"ndə Bulxeyir

[107, s.174], 1728-ci il tarixli "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri"ndə Bulxeyir və Əbülxeyir [107, s.54, 111], Qafqazın 5 verslik xəritəsində Blxer [302, s.40] formasında qeyd edilmişdir.

Erməni mənbələrində kəndin adı "Bulxeyir"lə yanaşı, Plxer, Bulxayir, Bulxeir formalarında da əksini tapır [348, s.4; 359, s.752].

Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət heyətinin 19.04.1950-ci il tarixli fərmanı ilə adı dəyişdirilib Şenavan qoyulmuşdur.

Mənbələrdə kəndin köklü sakinləri göstərilir. "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri"ndə göstərilir ki, kənd Məhəmməd adlı şəxsə tabe olmuşdur. Onda belə qənaətə gəlirik ki, kəndin köklü sakinlərini elə azərbaycanlılar təşkil etmişdir. 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsindən sonra 1829-30-cu illərdə Türkiyədən 397 erməni köçürülüb həmin kənddə yerləşdirilmişdir [335, s.587-590].

B.Budaqov və Q.Qeybullayev kəndin adının 1728-ci il mənbəyində qeyd edilən Abdulxeyir formasına (mənbədə "Əbülxeyir"dir [107, s.54] -İ.B.) əsaslanıb yazırlar ki, toponim abdul (Əbil) şəxs adından və kair (xair) "yumşaq (boş) torpaq", "çaybasar (çaylaq)" sözündən ibarətdir [47, s.167].

A.Bayramov yazır ki, "kəndin adı bulqar tayfasını əks etdirir" [36, s.56]. A.Bayramovun fikri ilə biz də razılaşıırıq ki, Bulxeyir etnotoponimdir.

Sarmatiyada yaşayan xalqlardan birinin adı bulxi olmuşdur [332, s.222; 233, s.38]. Belə qənaətə gəlmək olar ki, bulxi etnonimi və türk dilində "igid, qoçaq" mənasında işlənən *ər/er/* sözünün qoşulması əsasında bulxer tayfa adı yaranmışdır. **Xəzər, salar, toxar, quqar, tatar, kəbər** və s. türk etnonimləri də həmin konstruksiya əsasında formalaşmışdır. Bulxer etnonimi ilə bulğar//bulqar etnonimi, fikrimizcə, bir etnonimin müxtəlif formasıdır.

Cavad Heyət bulqar etnonimi ilə bağlı yazır: "Bulğar kəlməsi Göktürk dilində qarışıq mənasına gəlmişdir (bulğamaq – bulamaq – qarışmaq). Bulğar sözü el və millət adı olaraq V əsrin ikinci yarısından əvvəl mövcud deyildi. Atillanın oğlu Dənizin ölümündən sonra qardaşı İrəng 648-ci ildə Hunları

Orta Avropadan Qara dənizin şimal sahillərinə gətirdi və orada Uğur adında başqa bir türk eli ilə bir yerdə yaşayıb, bir-birinə qarışdılar. Bunların qarışmasından əmələ gələn xalqa bulğar deyilirdi" [52, s.37-38].

Türk dilli tayfa birləşmələrindən olan bulqarlar (bulğarlar) V əsrin sonu, VI əsrdə bizansların ən qorxulu düşmənlərindən biri olmuş və elə bu dövrdə Zaqafqaziya ölkələrinə də basqın etmişlər [15, s.349]. Zaqafqaziyaya, o cümlədən, indiki Ermənistan ərazisinə basqınlar edən bulqarlar Bulxeyir (Bulxer) toponimində öz izini qoruyub saxlamışdır.

Baraxlı. Yaşayış məntəqəsi – qışlaq kimi Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Qazax qəzasının inzibati-ərazi bölgüsünə daxil idi. Baraxlı 1920-ci illərdə indiki Ermənistanın Allahverdi (indi Tumanyan) rayonunun tabeliyində olmuşdur [348, s.7; 359, s.616]. İndi bu qışlaq Noəmberyan (Barana) rayonunun ərazisinə aiddir. Qışlaq rayon mərkəzindən 30 km şimalda, Tona (Debet) çayının sahilində, rayonun Ləmbəli kəndinin yaxınlığında yerləşirdi. 1926-cı ildə qışlaqda 5 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır [348, s.7]. 1930-cu illərdə yaşayış məntəqəsi kimi ləğv edilmişdir.

Səfalı Nəzərli Baraxlıni kənd kimi verməklə onun indiki adının da Debedavan olduğunu yazır [65, s.328]. Mənbələrdə Baraxlı adlı kənd qeydə alınmamış və indiki Ermənistanın nəinki Noəmberyan (Barana) rayonunda, hətta heç bir bölgəsində Baraxlı kəndinin adını əvəz edən Debedavan adlı kənd olmamışdır [234, s.229-280]. Daha sonra S.Nəzərli 30-cu illərin (XX əsrin 30-cu illəri nəzərdə tutulur – İ.B.) sonlarında Baraxlıya köçən rusların burada baraklar (daxmalar) tikdiyini yazır və göstərir ki, Ləmbəlidən və Qarabulaqdan köçən azərbaycanlılar burada yaşamışdır. Burada yaşayan azərbaycanlılar 1988-ci ildə qovulmuşdur [65, s.328]. Müəllifin Baraxlı ilə bağlı verdiyi bu məlumatların heç biri doğru deyil.

S.Nəzərlinin Baraxlı haqqında yazdıqları B.Budaqov və Q.Qeybullayevin "Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti" əsərində də öz əksini tapmışdır [47, s.148]. Lakin Baraxlıda rusların guya XIX əsrin 30-cu illərində

məskunlaşdığı göstərilir [47, s.148]. Bu fakt, ümumiyyətlə, doğru deyil. Çünki əgər belə bir fakt olsaydı, ən azı erməni mənbələrində qeyd olunardı.

Baraxlı adlı qışlaq indi Baraxlı tərəsi kimi tanınır.

Səfəli Nəzərli Baraxlı toponimi ilə bağlı yazır: "30-cu illərin (XX əsrin 30-cu illəri – İ.B.) sonlarında köçmə ruslar tərəfindən burada yaşayış üçün ilk baraklar (daxmalar) tikilib. Kəndin adı da elə buradan götürülüb" [65, s.328]. Bu fikir eyni ilə B.Budaqov və Q.Qeybullayev tərəfindən təkrarlanmışdır: "XIX əsrin 30-cu illərində rus ailələrinin tikdirdiyi baraklar (taxtadan tikilmiş müvəqqəti bina, ev) əsasında yaranmışdır" [47, s.148].

Baraxlı toponiminin etimologiyası ilə bağlı verilən bu izahlar qaneedici deyil və bizzat, toponimin etimologiyasını rus dilində "ev, daxma" mənasında işlənən barak sözü ilə bağlamaq doğru deyil. Belə ki, həmin ərazidə baraklar tikilməyib.

F.Rəşidəddin "Oğuznamə" əsərində oğuzların kıl-barak adlı tayfa ilə vuruşduğunu yazır [207, s.16]. Bu tayfanın başında İt-Barak xan dururdu [207, s.17; 283, s.45]. Ehtimal ki, kıl-barak tayfasının adı sonralar barak kimi sabitləşmişdir. Qazaxıstan toponimisti E.Koyçubayev türklərdə barak adlı etnonim və antroponim olduğunu yazır [285, s.55]. Fikrimizcə, Baraxlı toponimi barak tayfa adına –lı şəkilçisinin qoşulmasından əmələ gəlib "barak tayfasına mənsub yer" deməkdir.

Türk dilində barak "uzun, sıx və qıvrım tükü heyvan" [314, s.1477], "qalın və uzuntükü it" [267, s.83] mənasını bildirir.

Bayburd. İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasına, indi Artaşat (Qəmərli) rayonuna daxil olan azərbaycanlı yaşayış məntəqələrindən biri Bayburd kəndi idi. Bu kənd rayon mərkəzindən 24 km cənub-şərqdə, Azad çayının Mil qolunun sahilində yerləşirdi. Kəndin adı 1728-ci il tarixli "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri"ndə [107, s.103], Qafqazın 5 verstlik xəritəsində qeyd edilmişdir [302, s.128]. Erməni mənbələrində qeyd edilir ki, kənd V əsrdən mövcud olmuşdur [350, s.264].

Bayburd kəndində 1831-ci ildə 96 nəfər, 1873-cü ildə 143 nəfər, 1886-cı ildə 183 nəfər, 1897-ci ildə 224 nəfər, 1904-cü ildə 201 nəfər, 1914-cü ildə 284 nəfər, 1916-cı ildə

465 nəfər yalnız azərbaycanlı yaşamışdır [348, s.84-85, 154-155]. 1918-ci ilin martında kənd erməni təcavüzünə məruz qalmış, əhalisi deportasiya olunmuş və kəndə 12 nəfər erməni yerləşdirilmişdir. İndiki Ermənistanda Sovet hökuməti qurulandan sonra kəndi tərk edən azərbaycanlılardan sağ qalanları 1920-22-ci illərdə öz ata-baba yurdlarına qayıda bilmişlər. Burada 1922-ci ildə 55 nəfər, 1926-cı ildə 164 nəfər, 1931-ci ildə 140 nəfər [348, s.84,155], 1959-cu ildə 151 nəfər, 1979-cu ildə 150 nəfər [359, s.587] azərbaycanlı yaşamışdır.

SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947 və 1948-ci il tarixli qərarlarına əsasən kəndin köklü sakinləri olan azərbaycanlılar Azərbaycana deportasiya olunmuşlar. Lakin onların bir hissəsi 1953-cü ildən sonra öz ata-baba yurdlarına qayıda bilmişdir. Kənddə yaşayan azərbaycanlılar 1988-ci ildə tamamilə Ermənistan dövləti tərəfindən tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya olunmuşdur.

H.Rəhimoğlu yazır ki, "əhali 1945-1949-cu illərdə Azərbaycana köçürülmüş kənd ləğv edilmişdir" [205, s.124].

Müəllifin bu qənaəti doğru deyil. Belə ki, 1986-cı ildə İrəvanda çap edilmiş "Ermənistan və ətraf vilayətlərin toponimlər lüğəti" əsərində kənd haqqında məlumat verilmiş, hətta 1979-cu ildə kənddə 150 nəfər azərbaycanlının yaşadığı göstərilmişdir [359, s.587-588]. Bununla yanaşı, "Ermənistan SSR. İnzibati-ərazi bölgüsü" kitabının 1976-cı ildə erməni və rus dillərində nəşrində Artaşat (Qəmərli) rayonuna daxil olan kəndlərin içərisində Bayburd kəndinin də adı göstərilir [354, s.34; 234, s.168].

Q.Alişan Strabonun əsərində xatırlanan Baburs qalasının adına əsaslanıb qeyd edir ki, Bayburd toponimi Baburs sözünün fonetik formasıdır [359, s.588]. Yəni belə çıxır ki, Bayburd Baburs sözü əsasında əmələ gəlmişdir. Təbii ki, bu izah əsl həqiqəti pərdələyir və müəllifin izahı izi azdırmağa xidmət edir.

S.Mirmahmudova doğru olaraq Bayburd toponiminin etnotoponim hesab edir və yazır ki, toponimin formalaşmasında iştirak edən bayburd etnonimi qızılbaş tayfalarından biri olmuşdur [157, s.29].

B.Budaqov və Q.Qeybullayev Bayburd toponimi ilə bağlı yazırlar: "Toponim türk dilində bay "böyük", "varlı" və mənşəcə sami mənşəli akkad dilinə mənsub birtu "şah qarnizonunun yerləşdiyi qala" (erməni dilindəki bert, berd "qala" sözü də birtu sözündəndir) sözlərindən ibarətdir" [47, s.145]. Təbii ki, müəlliflərin izahı bizi qane etmir. B.Budaqov və Q.Qeybullayev sonrakı tədqiqatlarında qeyd edirlər ki, Gürcüstanın Borçalı bölgəsindəki Bayburt toponiminin qızılbaşların bayburtlu tayfasının adı əsasında formalaşmışdır [49, s.131]. İ.Petruşevski qızılbaşların tayfalarından birinin bayburtlu olduğunu aydın şəkildə göstərir [307, s.92]. Bu qənaətə gəlmək olar ki, Qərbi Azərbaycanın Artaxat (Qəmərli) rayonu ərazisində yerləşən Bayburd toponimi elə qızılbaşların bayburtlu tayfa adı əsasında formalaşmış etnotoponimdir.

Bu toponimin paralellərindən olan Türkiyənin Qars, Ərzurum bölgələrindəki Bayburt, eləcə də Gürcüstandakı Bayburt toponimlərində [359, s.587-588] bayburtlu etnonimi öz əksini tapır.

Bazarkənd. Zəngəzur mahalında yerləşən türk mənşəli toponimlərdən biridir. Bu kənd indiki Ermənistanın Sisyan rayonu ərazisində, rayonun Bazarçay kəndinin yaxınlığında, Bazarçayın yuxarı axarında yerləşirdi.

"Ermənistan və ətraf vilayətlərin toponimlər lüğəti"ndə qeyd edilir ki, kənd haqqında ilk məlumat 1488-1489-cu illərdə verilmişdir. Tatev kilsəsinin 1781-ci il vergi siyahısında bu kənd haqqında məlumat vardır. Kənd XIX əsrin II yarısında ləğv edilmişdir [359, s.543].

Ləğv edilmiş Bazarkənd kəndinin yaxınlığında Bazarçayın sahilində malakanlar 1877-ci ildə yeni yaşayış məntəqəsi salmış və həmin kəndi Bazarçay çayının sahilində salındığı üçün Bazarkənd adlandırmışlar. Yəni Bazarkənd kəndinin adı Bazarçay çayının adından götürülmüşdür [359, s.543].

B.Budaqov və Q.Qeybullayev birgə yazdıqları lüğətdə qeyd edirlər ki, Bazarkənd toponimində "bazar" sözü ehtimal ki, "alış-veriş yeri" mənasındadır [47, s.144].

Toponim türk mənşəli bazar (əslə basar) etnoniminə [256, s.61] kənd coğrafi nomeninin birləşməsindən əmələ gəlib "bazar tayfasına mənsub kənd", "bazar tayfasının yaşadığı kənd" mənasını ifadə edir.

Bazar tayfası kalmık, qırğız və qaraqalpaqların tərkibində olmuş və XVII əsrdə Qərbi Sibirdə yaşamışdır [72, s.31; 256, s.61].

Azərbaycan toponimiyasında "bazar" sözü ilə düzələn toponimlərin izahında müxtəlif fikirlər söylənilmişdir.

T.Əhmədov "bazar" sözünün toponimlərin həm əvvəlində, həm də sonunda işləndiyini qeyd edərək yazır: "...bazar sözü mürəkkəb toponimin tərkibində tayfa adı kimi işləndikdə toponimik adın I komponenti, "alver, ticarət yeri" mənasında işləndikdə isə onun II komponenti yerində işlənir" [72, s.31].

E.Nuriyev, əsasən "bazar" sözünü etnonim hesab edir və fikrini Azərbaycan, Türkiyə, Gürcüstan və Zəngəzur qəzasında (indiki Ermənistan ərazisində) "bazar" sözü ilə formalaşan toponimlər əsasında izah edir [200, s.45].

Bununla belə E.Nuriyev "bazar" sözü ilə düzələn toponimlərin hamısının etnotoponim hesab etmir və konkret olaraq Zaqatala rayonunun qərbində tarixən mövcud olmuş əski Bazar toponiminin "köhnə bazar" mənası verdiyini göstərir [200, s.44].

E.M.Murzayev [298, s.63] və E.N.Buşuyevanın [244, s.31] fikrincə, "bazar" sözü toponimlərin tərkibində "alver, ticarət yeri" mənasında işlənir.

Q.Qeybullayev göstərir ki, "bazar" sözü toponimlərin tərkibində həm "alver, alış-veriş yeri", həm "geniş sahə", "düz sahə", həm də türk mənşəli etnonim kimi iştirak edir [256, s.60-61]. Lakin aydın olmur ki, "bazar" sözü nə vaxt "alış-veriş yeri", nə vaxt coğrafi termin, nə vaxt etnonim kimi iştirak edir.

S.Mirmahmudova indiki Ermənistanın türk mənşəli toponimləri ilə bağlı yazdığı lüğətində "bazar" komponentli toponimlərdən də bəhs etmiş, Bazarçay (Sisyan), Bazarçıq (Abaran), Bazarxana (Ani), Basarkeçər (Vardenis) toponimlərinin "bazar" tayfa adı əsasında yarandığını qeyd etmişdir [157, s.29-47].

"Azərbaycan toponimləri" ensiklopedik lüğətində "bazar" komponentli bütün toponimlər mənaca etnotoponim hesab edilir və bir mənalı şəkildə göstərilir ki, "bazar" sözü qırçaq mənşəli bazar etnonimini əks etdirir [23, s.62-63].

Burada bir məsələnin üzərində də dayanmaq istərdik. Q.Qeybullayev "Топонимия Азербайджана" əsərində Bazardüzü toponiminin tərkibində "bazar" sözünün "yastı, düz sahə", "geniş sahə" mənasında işləndiyini yazır [256, s.60]. "Azərbaycan toponimləri" lüğətində həmin toponimin tərkibində "bazar" sözünün qırçaq mənşəli bazar tayfa adı mənasında işləndiyi göstərilir [23, s.62]. Bizcə, Bazardüzü toponiminin "Azərbaycan toponimləri" lüğətindəki izahı doğrudur, məntiqlidir. Bazardüzü toponiminin I komponentindəki "bazar" sözünü "yastı, düz sahə", "geniş sahə" mənası verən coğrafi termin hesab etsək, onda toponimin "yastı sahənin düzü", "düz sahənin düzü", "geniş sahənin düzü" mənası verdiyini görürük. Bu da təbii ki, mənasız bir izahdır.

Yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirərək bu qənaətə gəlirik ki, "bazar" sözü toponimlərin tərkibində, əsasən, etnonim kimi iştirak edir. Deməli, Zəngəzur mahalının Sisyan rayonu ərazisindəki Bazarkənd toponimi bazar (> bazar) etnonimi əsasında formalaşmışdır. T.Əhmədovun qeyd etdiyi kimi, toponimlərin II komponenti yerində işlənərkən bu söz "ticarət, alış-veriş yeri" mənasını ifadə edir.

Qerqer. Talin rayonu ərazisində yerləşən kəndlərdən biri Qerqer adlanırdı. Erməni mənbələrində kəndin adı Qrqr, Kyerqir, Kyurqir formalarında da qeyd edilmişdir [348, s.34; 359, s.961]. Kənddə 1873-cü ildə 131, 1886-cı ildə 112 nəfər, 1897-ci ildə 108 nəfər, 1916-cı ildə 150 nəfər Azərbaycan türkü və müsəlman kürdü yaşamışdır [348, s.117]. 1918-ci ilin martında kənddə yaşayan əhali erməni təcavüzünə məruz qalaraq deportasiya olunmuş və kənd 1920-ci ildə ləğv edilmişdir.

XX əsrdə yaşamış K.F.Qan yazır ki, Qerqer toponimi erməni dilində "daş" sözünü ifadə edən kar sözünün təkrarından (kar-kar) əmələ gəlmişdir [248, s.36]. K.F.Qan

toponimi izah edərkən erməni təsirindən kənara çıxma bilməmiş və toponimin tələffüzünə, zahiri əlamətinə əsaslanmışdır.

Qərqər toponimi qədim yunan tarixçisi Strabonun "Coğrafiya" əsərində adı çəkilən qarqar etnonimi [329, s.477] əsasında formalaşmışdır. Strabon yazır ki, qarqarlar Qafqaz dağlarının Kelavi adlanan şimal ətəklərində amazonkalarla qonşuluqda yaşayırlar [22, s.18-19]. Qarqarları P.K.Uslar, E.İ.Krupnov, A.Q.Şanidze və b. tədqiqatçılar Qafqaz [16, s.70; 257, s.80], K.V.Trever alban tayfalarından [22, s.22] biri adlandırmışdır. R.Yüzbaşov qarqar tayfası haqqında yazır: "Miladdan 1200 il əvvələ aid Asoriyanın mixi yazılarında qədim Azərbaycan ərazisində yaşayan xalqlardan birinin xarxarlar olduğu göstərilir. Yunan tarixçisi Strabonun verdiyi məlumata görə gərğarlar (xarxarlar) (qarqarlar – İ.B.) indiki Beşbarmaq dağının ətrafında yaşayırmışlar" [224, s.39].

Q.Qeybullayev əsaslı şəkildə sübut etmişdir ki, qarqarlar ən qədim tayfalardan olmaqla türk tayfasıdır [256, s.29-30; 123, s.78-83].

VII əsrdə yaşamış, "Albaniya tarixi" əsərinin müəllifi M.Kalankatuklu yazır ki, qarqarları Makedoniyalı İsgəndər Böyük Qafqaz dağlarının yaxınlığına köçürmüşdür [114, s.32].

Xorenli Mevses qarqarların Albaniya düzənliklərində III əsrdən yaşadığını, K.V.Trever qarqarların bu yerlərə II yüzillikdə şimaldan köçüb gəldiyini yazmışdır [110, s.290; 112, s.85]. Ümumiyyətlə, bulqar, kəngər türk tayfaları ilə yanaşı, qarqar türk tayfası da Azərbaycana (o cümlədən indiki Ermənistan ərazisinə – İ.B.) bizim eranın əvvəlində gəlmişlər [232, s.58-59].

A.Qurbanov göstərir ki, qarqarlar indiki Mil-Qarabağ düzlərində yaşamışdır [134, s.393]. Onlar həm də Dağlıq Qarabağın indiki Ermənistanla həmsərhəd rayonlarında məskun olmuşlar [125, s.108]. Bu qənaətə gəlirik ki, qarqarlar Qərbi Azərbaycan ərazisinə Şimali Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsindən gəlmişlər.

Qarqar tayfası herher, gərgər, xarxar formalarında Azərbaycanda Herher (Gədəbəy), Qarqarçayı, Qarqar düzü, Qarqar sıra dağları [125, s.108], indiki Ermənistanın Herher (Əzizbəyov),

Gərgər [164, s.184-186], Türkiyənin Ərzurum bölgəsindəki Herher//Qerqer [359, s.851] toponimlərində öz əksini tapmışdır.

Kərkibaş. İrəvan quberniyasının Yeni Bayazid qəzasında, indi Vardenis (Basarkeçər) rayonunda azərbaycanlıların yaşadığı kəndlərdən biri də Kərkibaş kəndi adlanırdı. Kənd rayon mərkəzindən 5 km cənubda, Göyçə gölünün yaxınlığında yerləşir. Kəndin adı XIX əsr mənbəyində qeyd edilmişdir [316, №1339].

Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 25.06.1967-ci il tarixli fərmanı ilə kəndin adı dəyişdirilib Şəfəq, Ermənistan prezidentinin 19.04.1991-ci il tarixli fərmanı ilə yenidən kəndin adı dəyişdirilərək Vanevan adlandırılmışdır.

Kərkibaş kəndində 1873-cü ildə 183 nəfər, 1886-cı ildə 255 nəfər, 1897-ci ildə 301 nəfər, 1908-ci ildə 306 nəfər, 1914-cü ildə 377 nəfər, 1916-cı ildə 369 nəfər yalnız azərbaycanlı yaşamışdır [348, s.26-27, 112-113]. 1918-1919-cu illərdə azərbaycanlılar qırğınlarla ermənilər tərəfindən qovulmuşlar [275, s.249]. 1920-ci ildə indiki Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulandan sonra kəndin sakinlərindən sağ qalanlar öz doğma kəndlərinə dönə bilmişdir. Burada 1922-ci ildə 166 nəfər, 1926-cı ildə 174 nəfər, 1931-ci ildə 224 nəfər yalnız azərbaycanlı yaşamışdır [348, s.27, 113]. Ümumiyyətlə, bu kəndin sakinləri 1988-ci ilə qədər yalnız azərbaycanlılar olmuşdur. 1988-ci ilin noyabr-dekabr aylarında kəndin sakinləri Ermənistan dövləti tərəfindən deportasiya olunmuşdur. Kərkibaş oykoniminin izahı ilə bağlı müxtəlif fikirlər vardır.

K.F.Qan "Опыт объяснения Кавказских географических названий" adlı əsərində oykonimin iki komponentdən – **kərki** və **baş** komponentlərindən ibarət olduğunu göstərir və yazır ki, tatar (Azərbaycan – İ.B.) dilində "balta, külüng" mənasında işlənən kərki və baş sözlərindən formalaşmışdır [248, s.93].

Kərkibaş oykonimini izah edərkən K.F.Qan oykonimin xarici görünüşünə əsaslanmışdır. Ona görə də Kərkibaş oykonimini Azərbaycan dilində "uzunsaplı yonucu alət" mənasında işlənən kərki sözü ilə bağlamışdır.

XIX əsrdə yaşamış İ.Şopen 1852-ci ildə nəşr etdirdiyi əsərində göstərir ki, qazaxların əsas tayfalarından biri də kərki-başlı adlanır [335, s.535]. Biz bu qənaətə gəlirik ki, kərki-başlı türk tayfası XIX əsr mənbələrində öz əksini tapsa da, bu o demək deyil ki, bu tayfa XIX əsrdə formalaşmışdır və ya bu tayfanın adını əks etdirən Kərkibaş kəndi də XIX əsrdə yaranmışdır. Deməli, kərki-başlı tayfası XIX əsrdən əvvəllərdə olmuşdur ki, XIX əsr yazılı mənbələrdə həmin onomastik vahidlərdə [Kərkibaşlı etnonimi və oykonimi] öz əksini tapmışdır.

Göyçə mahalındakı Kərkibaş oykonimi kərki-başlı etnonimi əsasında formalaşmışdır. B.Budaqov və Q.Qeybullayev Kərkibaş oykoniminin etimologiyası ilə bağlı göstəririlər ki, oykonim XIX əsrin əvvəllərində yaşamış Kərkibaş tayfasının məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır [47, s.296]. Kərkibaşlı etnonimi toponimin əmələ gəlməsində iştirak edərkən etnonimin sonundakı -lı şəkilçisi düşmüşdür. Azərbaycanın Sədərək rayonundakı Kərki, Dağlıq Qarabağın paytaxtı Xankəndi şəhərinin ərazi vahidliyinə daxil olan Kərkicahan toponimləri Kərkibaşlı etnonimi əsasında formalaşmışdır və mənşəcə Kərkibaş toponiminə yaxındır. Toponimlərin hər üçünün nüvəsində kərki etnonimi durur.

Yappa. İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında, Qəmərli (indiki Artaşat) rayonu ərazisində kənd olmuşdur [348, s.48]. Qafqazın 5 verstlik xəritəsində qeyd edilmişdir [302, s.306].

Erməni mənbələrində Yappa kəndi 1831-1886-cı illərdə xaraba kənd kimi göstərilir [348, s.128].

Kənddə 1897-ci ildə 62 nəfər, 1908-ci ildə 55 nəfər, 1914-cü ildə 124 nəfər, 1916-cı ildə 68 nəfər yalnız azərbaycanlı əhali yaşamışdır [348, s.48-49, 128-129]. 1918-ci ilin yazında kənd erməni təcavüzünə məruz qalaraq əhalisi vəhşicəsinə qovulmuş və 1920-ci illərdə kənd yaşayış məntəqəsi kimi ləğv edilmişdir.

B.Budaqov və Q.Qeybullayev yazırlar ki, Yappa kəndi İrəvan xanlığının Vedibasar mahalında, sonra İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında kənd olmuşdur və bu kənd XX əsrin 30-cu illərində kollektivləşmə ilə əlaqədar olaraq ləğv

edilmişdir [47, s.274]. Kənd 1930-cu illərdə yox, yuxarıda qeyd edildiyi kimi 1920-ci illərdə ləğv edilmişdir.

Hər iki müəllif yazır ki, İrəvan xanlığının Qörnibasar (Gərnibasar- İ.B.) mahalında da Yappa adlı kəndi olmuş və bu kənd də XX əsrin 30-cu illərində dağıdılmışdır [47, s.274]. Onu əlavə edək ki, indi Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycanca yalnız Yappa adlı bir kənd olmuşdur.

Ə.Ələkbərli Yappa kəndini Vedi (Ararat) rayonuna tabe olan kənd kimi verir və oykonimin əmələ gəlməsi haqqında yazır: "Elmi ədəbiyyatda adın (Yappa kəndinin adı – İ.B.) mənşəyi barədə dəqiq fikir yoxdur. Təkcə onu ehtimal etmək olar ki, yerli dialektdə yappa sözü yastı mənasında işlənirdi və çox mümkündür kənd coğrafi yerinə – yastanada yerləşdiyinə görə bu adı almışdır" [78, s.338].

Müəllifin bu fikri ilə razılaşmaq olmaz. Çünki bu izah müəllifin şəxsi yozumundan başqa bir şey deyildir. Digər tərəfdən onu qeyd edək ki, yappa sözü həm yapba, həm də yappa formasında Azərbaycan dialekt və şivələrində yastı mənasında yox, təzək mənasında işlənir [10, s.241]. Təbii ki, belə bir məna daşıyan yappa sözü toponim yaradıcılığında iştirak edə bilməzdi.

Yappa oykonimi oğuzların atçəkənlər tayfasından olan yapa etnonimi [215, s.187] əsasında əmələ gəlmişdir. Yapa etnonimi yerli tələffüzə uyğunlaşdırılaraq **yappa** formasında işlədilmişdir.

Türkmən onomaloqu S.Ataniyazov şıx tayfasının bir qolunun yapma olduğunu qeyd edir [237, s.143]. Fikrimizcə, yapa və yapma etnonimi yappa formasında toponim yaradıcılığında iştirak etmişdir. Yəni yappa, yapa və yapma etnonimlərinin fonetik variantıdır.

Göyərçin. İcevan (Karvansaray) rayonunda azərbaycanlıların yaşadığı kəndlərdən biri də Göyərçin kəndi adlanırdı. Bu kənd rayon mərkəzindən 16 km cənub-şərqdə yerləşirdi. 1930-cu ilin axırlarına kimi Dilican rayonunun tabeliyində olmuş Göyərçin kəndinin adı erməni mənbələrində

Gyoqarçin, Gyevarçin, Gyoqarçinli, Gyoyarçin formalarında qeyd edilir [348, s.30; 359, s.895].

Kənddə 1897-ci ildə 257 nəfər, 1904-cü ildə 89 nəfər, 1914-cü ildə 93 nəfər, 1916-cı ildə 132 nəfər, 1919-cu ildə 141 nəfər yalnız azərbaycanlı yaşamışdır [348, s.30-31, 114-115]. 1919-cu ilin yazında Andranikin quldur dəstələri kəndə hücum edib əhalinin var-yoxunu talan etmiş, kəndin əhalisini isə qırğınlarla öz doğma yurdlarından qovmuşlar. İndiki Ermənistanda Sovet hökuməti qurulandan sonra sağ qalan kənd sakinləri öz doğma ocaqlarına dönə bilməmişlər. Burada 1922-ci ildə 143 nəfər, 1926-cı ildə 221 nəfər, 1931-ci ildə 205 nəfər [348, s.31, 115], 1939-cu ildə 237 nəfər, 1959-cu ildə 107 nəfər [359, s.895] azərbaycanlı yaşamışdır.

1959-cu ilin sonu 1960-cı ilin əvvəlində kənd yaşayış məntəqəsi kimi ləğv edilmiş, əhalisi qonşu Salah kəndinə [359, s.895] və Azərbaycana köçmüşdür.

B.Budaqov və Q.Qeybullayev "Göyərçin" sözü əsasında formalaşan toponimlərlə bağlı yazırlar: "Toponimlərdə "Göyərçin" sözü iki mənədadır. Bəzi kiçik qayalı dağ adlarında (məsələn, Qobustandakı Göyərçin dağı) bu söz məhz göyərçin quşun adı ilə bağlıdır. 2. Qədim türk mənşəli tayfa adıdır. IX əsrdə Cənub-Şərqi Avropada peçeneqlərin güyərçi tayfasının adı məlum olduğuna görə belə nəticəyə gəlmək olar ki, eranın əvvəllərində güyərçi tayfası da vardır. Lakin sonralar dənizdə bu etnonim tanış göyərçin quşunun adı ilə qarışdırılmış və toponimlərdə də əksini tapmışdır" [47, s.320].

Bu qənaətə gəlirik ki, məhz Göyərçin oykonimi peçeneqlərin **guyərçi** etnonimi [256, s.40] əsasında formalaşmışdır.

İcevan (Karvansaray) rayonundakı Göyərçin kəndinin adı XX əsrdə Qafqazın 5 verstlik xəritəsində Qars əyalətində və İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında qeydə alınmış Göyərçin toponimləri ilə [248, s.57] mənşəcə eynidir.

Qaracoran. Bu kənd Nairi rayonunun inzibati-ərazi bölgüsünə daxildir. XIX əsrin 30-cu illərinə kimi İrəvan quberniyasının Eçmiədzin qəzasının, 1972-ci ilin martın 15-nə

kimi, yəni Nairi rayonu təşkil edilənədək Əştərək rayonunun tabeliyində olmuşdur.

Rayon mərkəzindən 10 km şimalda, Gərnı çayının yanında, Zəngi çayından axan arxın sağ tərəfində yerləşir. Erməni mənbələrində kəndin adı eyni zamanda Qaraceyranlı, Qaracalar, Qaranverən, Qaracaverən, Qaraceyran formalarında [348, s.23; 359, s.381], 1728-ci ildə tərtib edilmiş "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri"ndə Qaraçalı məzrəsi kimi qeyd edilmişdir [107, s.87].

Kəndin adı Qaracoran formasında Qafqazın 5 verstlik xəritəsində öz əksini tapmışdır [302, s.116]. H.Rəhimoğlu kəndin adını Qaracörən [205, s.138], B.Budaqov, Q.Qeybullayev Qaraçoran [47, s.191], Qaraca örən [47, s.192] kimi verirlər.

Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 04.05.1946-cı il tarixli fərmanı ilə kəndin adı dəyişdirilib Aragyuğ qoyulmuşdur. Qaracoran kəndinin yaxınlığında V-VI əsrlərə aid tikintinin xarabalıqları qalmaqdadır [359, s.381]. Bu tikinti əsas verir ki, deyək kənd V-VI əsrlərdə salınmışdır.

Qaracoran kəndində 1831-ci ildə 162 nəfər, 1873-cü ildə 233 nəfər yalnız azərbaycanlı yaşamışdır [348, s.106]. Ermənilər buraya 1878-ci ildə, 1914-1922-ci illərdə Türkiyənin Bayazid, Qars və İğdır vilayətlərindən köçürülmüşdür [359, s.381].

Buraya 1878-ci ildə ermənilər köçürüldükdən sonra yaşayış məntəqəsinin etnik tərkibi dəyişmişdir. Kənddə 1886-cı ildə 275 nəfər azərbaycanlı, 424 erməni, 1897-ci ildə 307 nəfər azərbaycanlı, 563 erməni yaşamışdır [348, s.22-23, 106-107]. 1914-1918-ci illərdə siyahıyaalmalarda kənddə yaşayan azərbaycanlılar və ermənilər qarışıq şəkildə göstərilmişdir.

1918-ci ilin fevralında kənddə yaşayan azərbaycanlılar ermənilərin təcavüzünə məruz qalaraq qırğınlarla deportasiya olunmuşdur [275, s.219]. İndiki Ermənistanda sovet hökuməti qurulandan sonra kəndin sağ qalan sakinləri – azərbaycanlılar 1922-25-ci illərdə öz doğma ocaqlarına dönə bilmişlər. Burada 1926-cı ildə 14 nəfər, 1931-ci ildə 14 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır [348, s.22-23, 106-107].

1986-cı ildə İrəvanda erməni dilində çap olunan "Ermənistan və ətraf vilayətlərin toponimlər lüğəti" əsərində kənddə yalnız ermənilərin yaşadığı göstərilir [359, s.381]. Ən böyük təhriflərdən biri 1831-ci ildə kənddə yaşayan 162 nəfər azərbaycanlının erməni kimi verilməsidir [359, s.381].

SSRİ Nazirlər Sovetinin xüsusi qərarları ilə (1947, 1948-ci il qərarları nəzərdə tutulur) kənddə yaşayan azərbaycanlılar deportasiya olunmuşlar.

S.Mirmahmudova Qaracoran oykonimini lal oykonim hesab edir və toponimə belə bir şərh verir: "Lal oykonim. Oykonimin ikinci hissəsinin – Coran sözünün mənası məlum deyildir. Güman ki, təhrif olunmuş sözdür"[157, s.49].

B.Budaqov və Q.Qeybullayev yazırlar ki, kəndin adı gətirilmə addır və kənd Şərqi Anadoluda Qara-Çuran mahalından gəlmiş ailələrin məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır [47, s.191].

Ə.Ələkbərli Qaracoran toponimini gətirilmə olmasını doğru olaraq qəbul etmir və toponimin mənası ilə bağlı yazır: "...biz toponimin gətirilmə olmasının qəti əleyhinəyik. Qədimdən müxtəlif türk tayfalarının ana yurdu olan bir məmləkətin toponimlərinə bu cür yanaşma qeyri-elmidir. Öncə, bildiyimiz kimi, İrəvan çuxurunda məskunlaşan türk tayfalarından biri də Qaraçorlu tayfası olmuşdur və Qaraçoran oykonimi əslində Qaraçoran kimi Qaraçorlular anlamındadır" [79, s.605].

Bizə görə, toponim xəzərlərin qaracor etnoniminə [256, s.46] fars dilində cəmlik bildirən –an şəkilçisinin qoşulması yolu ilə əmələ gəlmişdir və "qaracorların yaşadığı, saldıdığı kənd" mənasını bildirir.

A.Axundov qeyd edir ki, -an şəkilçisi müxtəlif tayfa adlarına qoşularaq etnotoponim yaradır. Bu vaxt toponimlərin tərkibində –an formantı dil cəhətdən cəmlik qrammatik mənasını bildirir [6, s.15].

Qaracor tayfası Azərbaycanda, eləcə də indiki Ermənistanın Göyçə və Dərələyəz bölgələrində yaşamış qaraçorlu tayfası ilə mənşəcə, ehtimal ki, eynidir.

Bununla bağlı Q.Qeybullayev yazır: "Qaraçorlu mənşəcə qədim türk mənşəli qaraçor tayfası ilə bağlıdır. İlk dəfə X əsrə aid bir mənbədə Xəzər dövlətində yaşayan iri tayfalardan birinin adı karaçor adlanırdı" [126]. Bu tayfa indi də Buxarada yaşayır.

3.1.3. OROOYKONİMLƏR

İndi Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli oykonimlərinin bir qrupu oronimlər (Oronim mənşəcə yunan sözü olan oros (dağ), onim (ad) sözlərindən əmələ gəlmişdir) əsasında formalaşmışdır. İndiki Ermənistan ərazisində oronimlər əsasında əmələ gələn oykonimlər öz spesifikliyi ilə diqqəti cəlb edir. Belə ki, indiki Ermənistan "qırıxıqlı, qırıxıqlı qaymaqlı və vulkanik dağlar, lava palotaları, allüvial düzənliklər, çay dərələri və göl çökəklikləri ilə mürəkkəbləşmiş tipik dağlıq ölkədir" [17, s.82] Məhz bunun nəticəsidir ki, indiki Ermənistan ərazisinin oykonimlərinin böyük əksəriyyətini orooykonimlər təşkil edir.

Əmirxeyir. XVIII əsrin 30-cu illərinə kimi Gəncə xanlığına, XIX əsrin 30-cu illərindən XX əsrin 20-ci illərinə kimi Gəncə (Yelizavetpol) quberniyasının Qazax qəzasına, indi isə Krasnoselo (Çəmbərək) rayonuna daxil olan azərbaycanlı kəndlərindən biri də Əmirxeyir kəndidir. Kənd rayon mərkəzindən şimal-qərbdə, dağlıq, meşəlik ərazidə yerləşir. Bu kənd 1831-1919-cu illərdə Gəncə (Yelizavetpol) quberniyasının Qazax qəzasının (indi Ermənistan adlanan ölkənin Krasnoselo rayonunun ərazisində) Gölkənd kəndinin inzibati ərazisinə daxil idi. 31 dekabr 1937-ci ilə kimi Dilican rayonunun tərkibində olmuşdur.

Erməni mənbələrində kəndin adı Əmirxer, Əmirxir, Əmirxer formalarında da qeyd edilir [348, s.30; 359, s.222].

Əmirxeyir kəndinin adı indiki Ermənistanın prezidentinin 19.04.1991-ci il tarixli fərmanı ilə dəyişdirilib Kalavan qoyulmuşdur.

Kənddə 1897-ci ildə 161 nəfər, 1919-cu il 151 nəfər yalnız azərbaycanlı yaşamışdır [348, s.31, 115]. 1831, 1873 və

1886-cı illərdə kəndin əhalisi Gölkəndin tərkibinə verilmişdir. 1919-cu ilin mart ayının axırlarında kəndin sakinləri erməni təcavüzünə məruz qalaraq qırğınlarla deportasiya olunmuşdur. İndiki Ermənistanda sovet hökuməti qurulandan sonra kənddən qovulmuş azərbaycanlılar doğma ocaqlarına dönə bilmişdir. Burada 1922-ci ildə 132 nəfər, 1926-cı ildə 216 nəfər, 1931-ci ildə 250 nəfər [348, s.31, 115], 1939-cu ildə 295 nəfər, 1970-ci ildə 215 nəfər, 1979-cu ildə 720 nəfər [359, s.222], 1987-ci ildə 500 nəfər [65, s.88] yalnız azərbaycanlı yaşamışdır.

B.Budaqov və Q.Qeybullayev Əmirxeyir kəndini Göyçə mahalına aid edərək yazırlar ki, Əmirxeyir kəndi ilə XIX əsrin II yarısında Qafqazın 5 verstlik xəritəsində qeyd edilən Qazax qəzasının Amirxeyir kənd adı ilə eynidir [47, s.253].

Əvvəlcə onu qeyd edək ki, Göyçə mahalında Əmirxeyir adlı kənd olmamışdır. Əmirxeyir kəndi ilə Qafqazın 5 verstlik xəritəsində qeyd edilən Amirxeyir [Azərbaycan dilində Əmirxeyir – İ.B.] kəndi eyni kəndlərdir və indiki Ermənistanın Krasnoselo (Çəmbərək) rayonuun inzibati ərazi bölgüsünə daxildir. Qazax qəzasında olan Amirxeyir kənd adı Əmirxeyir kənd adının rus dilində yazılış formasıdır.

Əmirxeyir toponimi Əmir şəxs adı ilə türk dilində "sıldırım qaya", "dimdik qaya", "yalçın qaya" mənasında işlənən kayır//kair//xayr sözünün [298, s.241, 589] əsasında formalaşmışdır. "Kair" sözünə Buxaranın ətrafında yerləşən Besikair toponimində rast gəlmək olur [238, s.174]. Toponimin ikinci komponenti olan xeyir kayır//kair//xayr sözünün fonetik variantıdır. Kəndin adı ilə yerləşdiyi relyef bir-birini tamamlayır.

Ağdərə. XIX əsrdə İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasında azərbaycanlıların yaşadığı kəndlərdən biri Ağdərə kəndi idi. Bu kənd indiki Yeğeqnadzor (Keşişkənd) rayonunun ərazisində olmuşdur. Ağdərə kəndi rayonunun Dərətumb kəndinin yanında, Səlim çayının sağ tərəfində, Qaraqlux kəndinin yaxınlığında yerləşirdi. Kənddə 1831-ci ildə 78 nəfər, 1897-ci ildə 3 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır [348, s.91, 160]. "Ermənistan və ətraf vilayətlərin toponimlər lüğəti"ndə kənddə 1831-ci ildə burada 78 nəfərin yaşadığı qeyd

edilir [359, s.222]. Lakin onların hansı xalqın nümayəndəsi olduğu göstərilir.

Ağdərə kəndi yaşayış məntəqəsi kimi 1905-1906-cı ildə erməni və azərbaycanlılar arasında baş verən qanlı vuruşmalar nəticəsində ermənilər tərəfindən dağıdılıb viran qoyulmuşdur. B.Budaqov və Q.Qeybullayev yazırlar ki, kənd 1919-cu ildə əhalisi qovulduqdan sonra dağıdılmışdır [47, s.106]. Bu fikir doğru deyil. Çünki 1897-ci ildən sonra burada heç kim yaşamamışdır [348, s.160-161]. B.Budaqov və Q.Qeybullayevə görə kənd "Ağdərə" dərəsinin adı ilə adlanmışdır və "dərənin adı isə rəng bildirən ağ (torpağın, süxurunun rənginə görə) və dərə sözlərindən ibarətdir" [47, s.106]. Toponimlərin tərkibində işlənən "ağ" sözünün semantikasını ilə bağlı toponimistlər arasında müxtəlif fikir vardır.

A.A.Kononovun fikrincə, "ağ" sözü "axmaq", "tökülmək" mənasını ifadə edir [284, s.170]. E.M.Murzayevə görə, "ağ" sözü toponimlərin tərkibində "axmaq" mənasında ("ручей", "поток", "течение") işlənir [298, s.42]. A.Axundov Ağburun, Ağdağ, Ağ qaya, Ağdərə toponimlərin tərkibində işlənən "ağ" sözünün rəng mənasında işləndiyini yazır [6, s.9]. T.Əhmədov isə qeyd edir ki, ağ topokomponenti orooykonimlərin tərkibində "kiçik, alçaq, çox da hündür olmayan", "dayaz, çox da dərin olmayan", eləcə də rəng mənalarında işlənir [73, s.68]. F.Cəlilov ağ sözü ilə bağlı yazır: "Türk dillərində geniş derivatları olan bu sözün ağ//ak//aq// a:k//ax//ok variantları göstərir ki, onun arxetipi aq şəklində olmuşdur" [56, s.149].

Mədəd Çobanlı, Müşfiq Çobanlı və X.Əliyev Gürcüstandakı Ağbulaq toponimini izah edərkən göstərirlər ki, "ağ" sözü toponimlərin tərkibində qərb mənasını bildirir [60, s.28-29; 84, s.45].

Qədim türk dilində "ağ" sözünün rəng mənası ilə yanaşı, "yüksəklik", "yüksəlmək" mənalarını da ifadə etmişdir.

Fikrimizcə, Ağdərə toponiminin birinci komponenti "ağ" torpağın rəngini bildirmir. Bu toponim qədim türk dilində "kiçik, balaca" mənasında işlənən ağ sözü ilə [267, s.16] dərə sözünün birləşməsindən əmələ gəlib "kiçik, balaca dərə yanın-

da kənd" mənasını bildirir. "Ağ" sözü qədim türk sözü kimi Ağdərə orooqkoniminin tərkibində "kiçik, qısa, bəzən dayaz, çox da dərin olmayan" arxaik çalarını qoruyub saxlamışdır" [73, s.68]. Bu toponim relyef əsasında yaranmışdır. Ağdərə toponimi və Azərbaycanın Tərtər, Tovuz, Xızı, Gürcüstanın Suxumi rayonlarındakı Ağdərə toponimləri mənşəcə eynidir.

Aldərə. Zəngəzur mahalının Meğri rayonunda azərbaycanlıların yaşadığı ən böyük kəndlərdən biri Aldərə kəndi adlanırdı. Aldərə kəndi 1920-ci ilə kimi Azərbaycanın Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasının tərkibinə daxil olmuşdur. İndiki Ermənistanda sovet hökuməti qurulandan sonra Zəngəzurun Sisyan, Gorus, Qafan, Meğri rayonları Ermənistanına verilmiş və Aldərə kəndi Meğri rayonunun inzibati-ərazi bölgüsünə daxil edilərək indiki Ermənistanın tabeliyinə keçmişdir. Kənd rayon mərkəzindən 12 km cənub-şərqdə, Araz çayının sahilində yerləşir. Aldərə kəndinin adı Qafqazın 5 verstlik xəritəsində Əlidərə (Alidara) formasında qeyd edilmişdir [302, s.12]. Yerli sakinlər Əldərə kimi tələffüz edirlər.

Kəndin ərazisində XIV-XVI əsrlərə aid albanlarla bağlı (erməni tədqiqatçıları bu abidələri albanlara yox, ermənilərə məxsus olduğunu yazırlar) tarixi abidələrin (alban kilsəsi, qala və məscidlər) qalıqları indi də qalmaqdadır [359, s.72].

Aldərə kəndində 1831-ci ildə 131 nəfər, 1873-cü ildə 911 nəfər, 1886-cı ildə 1077 nəfər, 1897-ci ildə 1084 nəfər, 1904-cü ildə 1505 nəfər, 1914-cü ildə 1987 nəfər yalnız azərbaycanlı yaşamışdır [348, s.67, 142-143]. 1918-ci ilin martında Aldərə kəndi erməni təcavüzünə məruz qalaraq dağıdılmış və kəndin sakinləri ata-baba torpaqlarından deportasiya olunmuşlar [275, s.206, 250]. İndiki Ermənistanda sovet hökuməti qurulandan sonra kənd sakinlərindən sağ qalanlar 1922-24-cü illərdə tarixi torpaqlarına qayıda bilmişlər. Burada 1926-cı ildə 414 nəfər, 1931-ci ildə 490 nəfər [348, s.67, 143], 1959-cu ildə 601 nəfər, 1970-ci ildə 831 nəfər, 1979-cu ildə 784 nəfər [359, s.72] yalnız azərbaycanlılar yaşamışlar. "Ermənistan və ətraf vilayətlərin toponimlər lüğəti" kitabında siyahıya almalar dövründə (1831, 1873, 1914, 1959, 1970,

1979) kənddə yaşayan əhali qeyd edilsə də, onların etnik tərkibi göstərilməmişdir [359, s.72].

1988-ci il noyabr ayının 24-dən 28-nə kimi kəndin sakinləri Ermənistan dövləti tərəfindən tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya olunmuşlar. İndi burada ermənilər yaşayır.

S.Mirmahmudova [157, s.34], B.Budaqov və Q.Qeybullayev [47, s.250] Aldərə toponiminin Əli şəxs adı ilə dəre sözünün birləşməsindən əmələ gəldiyini yazırlar.

Toponim iki komponentdən ibarətdir: **al+dərə**. Toponimin birinci komponenti "al" tarixən müstəqil mənaya malik olan leksik vahiddir. Belə ki, qədim türk dilində "al" sözü "hiylə", "yalan" [267, s.31; 325, s.126], "qırmızı" [267, s.31; 325, s.125-126], eləcə də "aşağı", "aşağı hissə" [267, s.32] mənalarında işlənmişdir. Bizcə, Aldərə toponiminin birinci komponenti **al** "qırmızı" mənasında işlənmişdir.

Onda bu qənaətə gəlmək olar ki, Aldərə toponimi qədim Azərbaycan dilində "qırmızı" mənasında işlənən **al** (qırmızı mənasında işlənən "al" sözü müasir Azərbaycan dilində "üzün allanması", "al bayraq", "al qan" birləşmələrində öz izini qoruyub saxlamışdır) sözü ilə "dər in çuxur" mənasında işlənən **dərə** sözündən formalaşmışdır və "qırmızı dəre yaxınlığında salınan kənd" mənasını ifadə edir. Kəndin salındığı ərazinin yaxınlığındakı dərənin torpağı qırmızı süxurlardan ibarət olduğu üçün yaşayış məntəqəsi Aldərə adlandırılmışdır [97].

Meğri rayonunda yaşamış, həmin əraziyə yaxından bələd olan Həmzə Vəli də yazır ki, Aldərə türk mənşəli sözdür və ərazi qırmızı süxurlardan ibarətdir.

Acıbac. Qafan rayonundakı azərbaycanlı kəndlərindən biri Acıbac olmuşdur. B.Budaqov və Q.Qeybullayevin "Ermənistan da Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti" əsərində Acıbac kəndini səhv olaraq Sisyan rayonunun inzibati-ərazi bölgüsünə daxil olan kəndlər sırasında verilmişdir [47, s.135]. Kəndin adı erməni mənbələrində Acıbacı, Acabaş, Acıbaz, Acıbazı, Acebaş formalarında qeyd edilir [348, s.54; 359, s.316].

Acıbac kəndi rayon mərkəzindən 40 km şimal-qərbdə, Kığı çayının sağ qolu olan Acıbac çayının sahilində yerləşir.

Kəndin adı Ermənistan prezidentinin 19.04.1991-ci il tarixli fərmanı ilə erməni dilinə uyğunlaşdırılaraq dəyişdirilib Acıbac qoyulmuşdur.

Kənddə 1886-cı ildə 202 nəfər, 1897-ci ildə 34 nəfər yalnız azərbaycanlı yaşamışdır [348, s.54, 132-133]. 1906-1907-ci illərdə erməni-azərbaycanlı münacişəsindən sonra azərbaycanlılar doğma torpaqlarından deportasiya olunmuş və kənd xarabalığa çevrilmiş və 1922-ci ilə kimi burada heç kim yaşamamışdır [348, s.132-133]. İndiki Ermənistanda sovet hökuməti qurulandan sonra azərbaycanlılar tarixi torpaqlarına qayıtmışlar. Burada 1922-ci ildə 77 nəfər, 1926-cı ildə 90 nəfər, 1931-ci ildə 115 nəfər [348, s.55, 133], 1939-cu ildə 134 nəfər, 1959-cu ildə 180 nəfər, 1970-ci ildə 227 nəfər, 1979-cu ildə 202 nəfər [359, s.317] yalnız azərbaycanlı yaşamışdır. Kənddə yaşayan əhali – azərbaycanlılar 1988-ci ilin noyabr ayında Ermənistan dövləti tərəfindən deportasiya olunmuşdur. İndi burada ermənilər yaşayır. Toponim türk dilində "hündür dağ aşırımı" mənasında işlənən aji/aju/ sözü ilə [296, s.238] Azərbaycan dilində "düzən yerdə tirə, tərəcik, hündür yer" mənasında işlənən bazı sözünün [223, s.120] fonetik forması olan bac sözünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir.

Aji//aju sözü qədim türk dilində həm də "geniş dərə", "dayaz dərə" mənasında da işlənmişdir [312, s.610].

Azərbaycandakı Acıdağ, Acıdərə, Acınohur oronim və hidronimlərin tərkibindəki "acı" sözünün "şor sulu" mənasında işləndiyi göstərilir [23, s.47-48].

Qafan rayonundakı Acıbac toponimi İranın Salmas vilayətindəki Acıbac toponimi ilə mənşəcə eynidir.

Qaraqaya. İndiki Krasnoselo (Çəmbərək) rayonunda azərbaycanlıların yaşadığı kəndi idi. Qaraqaya XX əsrin 30-cu illərinə kimi Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Qazax qəzasının, Krasnoselo (Çəmbərək) rayonu təşkil edilənə kimi (1937) Dilican rayonunun tabeliyində olmuşdur. Kənd rayon mərkəzindən 27 km şimal-qərbdə, Tərsa çayının sahilində yerləşir. Qafqazın 5 verstlik xəritəsində qeyd edilmişdir [302,

s.117]. 1886-cı ilin siyahıya alınmasında kənd əhalisi Gölkəndin tərkibində verilmişdir [348, s.116].

Kənddə 1897-ci ildə 215 nəfər, 1904-cü ildə 248 nəfər, 1914-cü ildə 265 nəfər, 1916-cı ildə 316 nəfər, 1919-cu ildə 425 nəfər yalnız azərbaycanlı yaşamışdır [348, s.32-33, 116-117]. 1919-cu ilin yazında kəndin əhalisi ermənilərin təcavüzünə məruz qalmış və kənd qırğınlarla deportasiya olunmuşdur. İndiki Ermənistanda sovet hökuməti qurulandan sonra kəndin sağ qalan sakinləri öz doğma yurdlarına dönmüşlər. Burada 1922-ci ildə 170 nəfər, 1926-cı ildə 169 nəfər, 1931-ci ildə 205 nəfər [348, s.32-33, 116-117], 1970-ci ildə 423 nəfər, 1979-cu ildə 338 nəfər, 1987-ci ildə 350 nəfər [65, s.87] yalnız azərbaycanlı yaşamışdır. 1988-ci ilin noyabrın 24-dən 28-nə kimi kəndin köklü sakinləri olan azərbaycanlılar Ermənistan dövləti tərəfindən tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya olunmuşlar.

İndiki Ermənistanın türk mənşəli toponimlərini coğrafi aspektdə tədqiqata cəlb edən S.Mirmahmudova yazır ki, Qaraqaya toponimində "qara" sözü Azərbaycan dilinə məxsus olub "torpaq" mənasında işlənmişdir [157, s.31].

T.Əhmədov Azərbaycan toponimlərini tədqiq edərkən Qaraqaya (İsmayılı, Yardımlı, Naxçıvan) oykoniminin də üzərində dayanır və göstərir ki, Qaraqaya oykoniminin birinci komponenti "qara" türk dilində işlənən söz olub "böyük" mənasını ifadə edir [72, s.41]. "Qara" sözünün qədim türk dilində "böyük" mənasında işləndiyini V.V.Radlovun məşhur lüğətində görmək olar. Onun bu əsərində "qara yol" söz birləşməsinin tərcüməsi "böyük poçt yolu" kimi verilmişdir [312, s.134]. T.Hacıyev yazır ki, **qara** sözü toponimlərin (Qara Yaqub) tərkibində "böyük" mənasını bildirməklə ilkin, qədim mənasını qoruyub saxlamışdır [247, s.7]. "Qara" sözü onomastik vahidlərin tərkibində geniş işlənmə arealına malikdir. Belə ki, "qara" sözü türk etnonimlərinin (qaramanlı, qaraqaşlı, qaraqoyunlu, qara qırğız) [284, s.161], toponimlərin (Qarabağ, Qaraağac, Qara dəniz, Qaraarx və s.), antroponimlərin (Qara Yusif, Qaraxan) tərkibində rast gəlinir.

"Qara" sözü türk dillərində müxtəlif mənalarda işlənir: "qara", "qaranlıq", "sərt", "qəmli", "bədbəxt", "mal-qara", "dəs-tə", "xalq", "camaat", "qoşun", "quru", "torpaq", "təpə", "hündür təpə" [284, s.161].

A.Axundovun fikrincə "qara" toponimlərin tərkibində "rəng" mənasında işlənir [6, s.9].

Qaraqaya toponimi qədim türk dilində "uca, hündür, yüksək, şiş" mənasında işlənən "qara" sözüne [73, s.41] qaya oterminin qoşulması əsasında əmələ gəlmişdir. Bunu kəndin yerləşdiyi ərazi təsdiq edir.

B.Budaqov və Q.Qeybullayev yazırlar ki, "qara" toponimlərinin tərkibində rəng mənası ilə yanaşı ərəb dilində "kənd" mənası bildirən "qəryə" sözünün (Qara Həsən, Qaraşam və s.) [47, s.190,192], eləcə də türk dillərində "yüksək dağ örüşü" mənasında işlənən kora sözünün (Qaraqzey) fonetik formasıdır. Eyni zamanda müəlliflər yazırlar ki, qara sözü (Qara Dəmir toponimində) qədim türk dillərində "kütə", "icma" mənasında işlənir [49, s.155]. Lakin bu inandırıcı görünür.

"Qara" sözü Azərbaycan toponimlərinin tərkibində "çoxluq", "çox sıxlıq" [224, s.15], "içməyə yararsız, keyfiyyətsiz", "möhkəm, bərk", "ərazicə geniş", "iri yoğun", "dağlıq yer", "təpəlik" [73, s.70] mənasında işlənir.

"Qara" komponentli türk mənşəli toponimlər Azərbaycan [23, s.123-144], Qərbi Azərbaycan [47, s.178-192; 42, s.179-207], Gürcüstan [49, s.154-160], Əfqanıstan [67, s.188-190] ərazilərində geniş yayılmışdır.

Daşlı. İndiki Ararat (Vedi) rayonunda Azərbaycan kəndlərindən biri Daşlı idi. Rayon mərkəzindən 3 km şimal-şərqdə, Vedi çayının yanında yerləşir. Kənd 1937-1948-ci illərdə Qarabağlar rayonunun tərkibində olmuşdur. 1948-ci ildə Qarabağlar rayonu ləğv edildikdən sonra yenidən Ararat (Vedi) rayonunun tabeliyinə qaytarılmışdır. "Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti" əsərində kənd səhv olaraq Eçmiədzin rayonuna daxil olan kənd kimi verilir [47, s.229].

Kəndin adı 1728-ci il tarixli "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri"ndə Daşlıqaya [107, s.51], Daşlı [107, s.100] kimi,

Qafqazın 5 verstlik xəritəsində Taşlu formasında [302, s.239] qeyd edilmişdir. Onu da əlavə edək ki, 1728-ci il tarixli "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri"ndə Vedi nahiyəsində Daşlıqaya adlı kəndin adı çəkilir [107, s.51]. Bizə görə, Daşlı və Daşlıqaya kəndləri eyni kəndlərdir. Ehtimal ki, sonralar Daşlıqaya toponimindəki qaya sözü düşmüş və kəndin adı Daşlı kimi sabitləşmişdir.

Kənddə 1831-ci ildə 84 nəfər, 1873-cü ildə 147 nəfər, 1886-cı ildə 135 nəfər, 1897-ci ildə 184 nəfər, 1904-cü ildə 238 nəfər, 1914-cü ildə 261 nəfər, 1916-cı ildə 171 nəfər yalnız azərbaycanlı yaşamışdır [348, s.84-85, 154-155]. 1918-ci ilin yazında kənd erməni təcavüzünə məruz qalmış, azərbaycanlılar deportasiya olunmuşdur. 1918-1919-cu illərdə İran və Türkiyədən köçürülən ermənilər həm də bu kənddə yerləşdirilmişdir. İndiki Ermənistanda sovet hökuməti qurulandan sonra kəndi tərk edən azərbaycanlılar doğma yurdlarına qayıtmışlar. Kənddə ermənilərlə yanaşı 1922-ci ildə 93 nəfər, 1926-cı ildə 95 nəfər, 1931-ci ildə 117 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır [348, s.85, 155]. SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947 və 1948-ci il tarixli qərarlarına əsasən kənddə yaşayan azərbaycanlılar Azərbaycana deportasiya olunmuşdur. Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 03.07.1968-ci il tarixli fərmanı ilə kəndin adı dəyişdirilib Daştakar qoyulmuşdur.

S.Mirmahmudova yazır ki, kənd daşlı yerdə yerləşdiyinə görə belə (Daşlı-İ.B.) adlanmışdır [157, s.53].

Erməni alimləri güman etmişlər ki, kəndin adı fars dilində "səhra", "düzən" mənasında işlənən dəşt sözündən əmələ gəlmişdir [47, s.229].

B.Budaqov və Q.Qeybullayev Daşlı toponiminin Daşlı-Qaya formasını əsas götürərək yazırlar ki, "bu da əslində Qayı /Kayı/ tayfasının daşlıq yerdə məskunlaşması nəticəsində yarandığını göstərir" [47, s.229].

Ə.Ələkbərli də toponimin daşlı sözündən və qayı tayfasının adından əmələ gəldiyini yazır [78, s.286].

B.Budaqov, Q.Qeybullayev və Ə.Ələkbərlinin toponimin Daşlı qaya formasına əsaslanıb ikinci komponenti olan

qaya sözünün qayı etnonimi kimi mənalandırmaları bir o qədər də inandırıcı deyil. Bizcə, toponimdəki qaya "dağ, daş" mənasındadır.

Daşlı toponimi Azərbaycan dilində "dağ", "qaya" mənasında işlənən **daş** sözünə məkan bildirən –lı şəkilçisinin artırılması ilə əmələ gəlmişdir və oronimik oykonimdir.

Azərbaycandakı Daşlı (Gədəbəy, Laçın, Şamaxı) toponimləri ilə mənşəcə eynidir.

Əştərək. İrəvan quberniyasının Eçmiədzin qəzasında olan kəndlərdən biri də Əştərək kəndi idi. İndiki Ermənistanın rayonlarından biri Əştərək rayonu və həmin rayonun mərkəzi Əştərək şəhəri adlanır. Əştərək rayonu İrəvan şəhərindən 20 km şimal-qərbdə, Kasaq çayının sahilində yerləşir. Erməni mənbələrində Əştərək adına IX əsrdən rast gəlinir [359, s.297].

I-V əsrlərdə Arşakilərin, VII-IX əsrlərdə ərəblərin, IX-XI əsrlərdə Şirak hakimiyyətinin tabeliyində Pəhləvilərin hökmranlığı altında, XI-XVI əsrlərdə səlcuq türklərinin tabeliyində, XVI-XIX əsrlərdə İrəvan xanlığına tabe olan Karbibasar mahalının tərkibində olmuşdur. İndiki Ermənistan ərazisinin Rusiya tərəfindən işğalından sonra, 1849-cu ildə İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasının, 1867-ci ildə isə İrəvan quberniyasında yeni yaradılan Eçmiədzin qəzasının tərkibinə daxil olmuşdur [65, s.102].

1590-cı ildə tərtib edilmiş "İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri"ndə [107, s.162], 1728-ci il tarixli "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri"ndə [107, s.75] Aştarak, Qafqazın 5 verstlik xəritəsində Əştərək (Aştarak) [302, s.24] kimi qeyd edilmişdir. Erməni mənbələrində Aştarak kimi yazılır. Yerli əhali (azərbaycanlılar) həm də Həştərək kimi tələffüz edirdilər.

H.Hübşman Əştərək toponiminin "qüllə" mənasını verdiyini yazır [362, s.400]. XX əsrin əvvəllərində Qafqazın toponimləri haqqında tədqiqat aparan K.F.Qan da Əştərək toponimini erməni mənşəli toponim hesab edir və onun erməni dilində "qüllə" mənasında işlənən **aştarak** sözündən yarıldığını söyləyir və əlavə edir ki, kənd adını böyük qüllələrdən almışdır [248, s.20].

Qafqazın 5 verstlik xəritəsində Taşlu formasında [302, s.239] qeyd edilmişdir. Onu da əlavə edək ki, 1728-ci il tarixli "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri"ndə Vedi nahiyəsində Daşlıqaya adlı kəndin adı çəkilir [107, s.51]. Bizə görə, Daşlı və Daşlıqaya kəndləri eyni kəndlərdir. Ehtimal ki, sonralar Daşlıqaya toponimindəki qaya sözü düşmüş və kəndin adı Daşlı kimi sabitləşmişdir.

Kənddə 1831-ci ildə 84 nəfər, 1873-cü ildə 147 nəfər, 1886-cı ildə 135 nəfər, 1897-ci ildə 184 nəfər, 1904-cü ildə 238 nəfər, 1914-cü ildə 261 nəfər, 1916-cı ildə 171 nəfər yalnız azərbaycanlı yaşamışdır [348, s.84-85, 154-155]. 1918-ci ilin yazında kənd erməni təcavüzünə məruz qalmış, azərbaycanlılar deportasiya olunmuşdur. 1918-1919-cu illərdə İran və Türkiyədən köçürülən ermənilər həm də bu kənddə yerləşdirilmişdir. İndiki Ermənistanda sovet hökuməti qurulandan sonra kəndi tərk edən azərbaycanlılar doğma yurdlarına qayıtmışlar. Kənddə ermənilərlə yanaşı 1922-ci ildə 93 nəfər, 1926-cı ildə 95 nəfər, 1931-ci ildə 117 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır [348, s.85, 155]. SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947 və 1948-ci il tarixli qərarlarına əsasən kənddə yaşayan azərbaycanlılar Azərbaycana deportasiya olunmuşdur. Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 03.07.1968-ci il tarixli fərmanı ilə kəndin adı dəyişdirilib Daştakar qoyulmuşdur.

S.Mirmahmudova yazır ki, kənd daşlı yerdə yerləşdiyinə görə belə (Daşlı-İ.B.) adlanmışdır [157, s.53].

Erməni alimləri güman etmişlər ki, kəndin adı fars dilində "səhra", "düzən" mənasında işlənən dəşt sözündən əmələ gəlmişdir [47, s.229].

B.Budaqov və Q.Qeybullayev Daşlı toponiminin Daşlı-Qaya formasını əsas götürərək yazırlar ki, "bu da əslində Qayı /Kayı/ tayfasının daşlıq yerdə məskunlaşması nəticəsində yarandığını göstərir" [47, s.229].

Ə.Ələkbərli də toponimin daşlı sözündən və qayı tayfasının adından əmələ gəldiyini yazır [78, s.286].

B.Budaqov, Q.Qeybullayev və Ə.Ələkbərlinin toponimin Daşlı qaya formasına əsaslanıb ikinci komponenti olan

qaya sözünün qayı etnonimi kimi mənalandırmaları bir o qədər də inandırıcı deyil. Bizcə, toponimdəki qaya "dağ, daş" mənasındadır.

Daşlı toponimi Azərbaycan dilində "dağ", "qaya" mənasında işlənən **daş** sözünə məkan bildirən -lı şəkilçisinin artırılması ilə əmələ gəlmişdir və oronimik oykonimdir.

Azərbaycandakı Daşlı (Gədəbəy, Laçın, Şamaxı) toponimləri ilə mənşəcə eynidir.

Əştərək. İrəvan quberniyasının Eçmiədzin qəzasında olan kəndlərdən biri də Əştərək kəndi idi. İndiki Ermənistanın rayonlarından biri Əştərək rayonu və həmin rayonun mərkəzi Əştərək şəhəri adlanır. Əştərək rayonu İrəvan şəhərindən 20 km şimal-qərbdə, Kasaq çayının sahilində yerləşir. Erməni mənbələrində Əştərək adına IX əsrdən rast gəlinir [359, s.297].

I-V əsrlərdə Arşakilərin, VII-IX əsrlərdə ərəblərin, IX-XI əsrlərdə Şirak hakimiyyətinin tabeliyində Pəhləvilərin hökmranlığı altında, XI-XVI əsrlərdə səlcuq türklərinin tabeliyində, XVI-XIX əsrlərdə İrəvan xanlığına tabe olan Karbibasar mahalının tərkibində olmuşdur. İndiki Ermənistan ərazisinin Rusiya tərəfindən işğalından sonra, 1849-cu ildə İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasının, 1867-ci ildə isə İrəvan quberniyasında yeni yaradılan Eçmiədzin qəzasının tərkibinə daxil olmuşdur [65, s.102].

1590-cı ildə tərtib edilmiş "İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri"ndə [107, s.162], 1728-ci il tarixli "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri"ndə [107, s.75] Aştarak, Qafqazın 5 verstlik xəritəsində Əştərək (Aştarak) [302, s.24] kimi qeyd edilmişdir. Erməni mənbələrində Aştarak kimi yazılır. Yerli əhali (azərbaycanlılar) həm də Həştərək kimi tələffüz edirdilər.

H.Hübşman Əştərək toponiminin "qüllə" mənasını verdiyini yazır [362, s.400]. XX əsrin əvvəllərində Qafqazın toponimləri haqqında tədqiqat aparan K.F.Qan da Əştərək toponimini erməni mənşəli toponim hesab edir və onun erməni dilində "qüllə" mənasında işlənən **aştarak** sözündən yaranmış olduğunu söyləyir və əlavə edir ki, kənd adını böyük qüllələrdən almışdır [248, s.20].

H.Hübşman və K.F.Qan bu qənaətə erməni tədqiqatçılarına istinadən gəlmişlər. Çünki erməni tədqiqatçıları Əştərək toponiminin Aştarak formasına əsasən erməni dilində "qüllə" mənasında işlənən aştarak sözündən əmələ gəldiyini söyləyirlər [282, s.81-82; 359, s.297]. Hətta erməni tədqiqatçıları toponimi assuriya Allahı İştarla əlaqələndirirlər [33, s.60-61, 170]. Erməni tədqiqatçılarının bu izahı uydurmadır və elmi həqiqətdən tamamilə uzaqdır.

A.Bayramov "Əştərək" toponimi haqqında" adlı məqaləsində toponimin etimologiyası ilə bağlı yazır: "Əştərək oykonim və xroniminin tarixi-linqvistik təhlili göstərir ki, toponim iki sözdən (üç daraq//uştaraq) ibarətdir. Üçdaraq, yəni üç uclu nizə qədim və döyüşkən qıpçaqların damğası, daha sonra isə tayfa adları olmuşdur. Hətta qıpçaqların bayraqlarında və qəbir daşlarında belə damğalar həkk edilmişdir. Göründüyü kimi, toponim ilk vaxtlar üçtaraq//üştaraq adlı tayfa adından törənmiş, daha sonralar isə İştaraq//Eştərək//Əştərək formasında bizim dövrə qədər gəlib çıxmışdır" [31, s.91]. Sonrakı tədqiqatlarında A.Bayramov Əştərək toponimi ilə bağlı aşağıdakı şərhləri verir: "Əştərək iki sadə sözdən törənən /üç-tərək//daraq/, bir növ ismi birləşmə modelində olan oykonimdir. Qədim qıpçaqların damğası və sonra tayfa adına çevrilərək toponimləşən üç tarak (üç uclu nizə) sözündən törənən etnooykonimdir" [33, s.61]. "...oykonim (Əştərək oykonimi-İ.B.) türklər yaşayan ərazilərdə olan Üştərək (Üçtərək), Beştərək, Taraqdaş, Daştərək, Tərəkli və s. toponimlərlə homogendir" [33, s.170-171]. Müəllifin fikri, bircə, doğru deyil. Belə ki, A.Bayramov Əştərək toponiminin qıpçaqların üçtaraq//uşdaraq etnonimi əsasında yarandığını qeyd edir. Mənbələrdə belə bir tayfa adına rast gəlmədik. Bu sadəcə olaraq, müəllifin yozumudur.

B.Budaqov və Q.Qeybullayev Əştərək toponiminin etimologiyası haqqında yazırlar: "...toponimin ilk forması məhz Xaş-Terek (dəqiqi Xaç-Terek) olmuş, sonralar hər halda XV əsrdən gec olmayaraq Əştərk formasını kəsb etmişdir. Kəndin adı xaç (burada xaçdaş mənasında) və qədim türkcə terek "şam ağacı" sözlərindən ibarətdir" [47, s.259]. İlk öncə onu qeyd edək

ki, burada şam bitmir. Ona görə də müəlliflərin Əştərək toponiminin etimologiyası ilə bağlı izahları ağılabatan deyil.

Əştərək toponiminin birinci komponentini "xaç" sözü ilə bağlamaq inandırıcı deyil. Bu toponim türk dilində "yüksək dağ keçidi" mənasında işlənən aşu//>aş (əş-İ.B.) sözü ilə [298, s.61; 21, s.115] türk dilində "qırışıqlı dağ yüksəkliyi", "parçalanmış daş qırıntıları", "çınqıl" (многозубчатые вершины горные гребни изобилующие пиками) [298, s.543], "уса, çox dişli (daraq şəkilli) dağ" [21, s.116] mənasında işlənən tarak (toponiminin birinci komponenti olan "əş" hissəsinə "tarak" sözü ahəng qanununa uyğun olaraq tərək formasına çevrilib) sözü əsasında əmələ gəlmişdir.

"Tarak" / tərək sözü "dağ başında çılpaq qaya" mənasında Dağlıq Altay toponimlərinin tərkibində "tarakay" formasında işlənir [296, s.239].

Tarak /tərək/ sözüə Altay (Tastarak), Ukrayna (Taraktaş), Şimali Qafqaz (Tarakla, Tarakkayala), Moldova (Taraklı) toponimlərinin tərkibində rast gəlinir [298, s.61; 21, s.543]. Əştərək toponimi İcevan rayonundakı Xaştarak toponimi ilə eyni mənşəlidir.

Noradüz. İrəvan quberniyasının Yeni Bayazid qəzasında, indi Kamo (Kəvər) rayonunda yerləşən kəndlərdən biri də Noradüz kəndidir. Bu kənd rayon mərkəzindən 6 km məsafədə, Kəvər çayının sahilində yerləşir. 1728-ci ildə tərtib edilmiş "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri"ndə Noraduz [107, s.55], XIX əsr rus dilli mənbələrdə Noradus [316, №1309], Noraduz [324, №597] formalarında qeyd edilmişdir. İ.Şopen Noradüz kəndinin adı ilə bağlı yazır: "Patriarx İoannes Qeqarkuni (indiki Göyçə mahalı – İ.B.) əyalətində Noratuns kəndinin olduğunu göstərir. Ancaq Stepan Orbelian kəndi Noratus adlandırır" [335, s.595-598]. Kəndin adını yerli əhali – azərbaycanlılar Nərədüz formasında tələffüz edirdilər. Bu kənddə tarixən, 1828-ci ilə kimi azərbaycanlılar yaşamışdır [335, s.595-598]. Lakin XIX əsrin əvvəllərində onlar qonşu kəndlərə köçmüşlər. 1828-ci ildə bağlanan Türkmənçay müqavilə

ləsindən sonra 1828-30-cu illərdə Türkiyədən bu kəndə 605 erməni köçürülmüşdür [335, s.595-598].

B.Budaqov və Q.Qeybullayev Noradüz (müəlliflər Noraduz formasında qeyd edirlər) kəndi ilə bağlı yazırlar ki, kənd XX əsrin əvvəllərində dağılmışdır və kəndin əsl adı "Nehrə-düz"dür [47, s.348].

İlk öncə onu qeyd edək ki, kənd XX əsrin əvvəllərində dağılmamışdır. İndi də burada ermənilər yaşayır [234, s.190]. Kəndin əsl adının "Nehrə-düz" olması da doğru deyil. Heç bir mənbədə kəndin adının "Nehrə-düz" forması qeyd edilməyib. B.Budaqov və Q.Qeybullayev toponimin "Nehrə düz" formasına əsaslanıb göstərişlər ki, bu toponim ərəb dilində "çay", "kanal" mənasında işlənən nəhr sözü ilə Azərbaycan dilində "düzən" mənasında işlənən düz sözündən əmələ gəlmişdir [47, s.348]. Oykönimin birinci komponenti "nəhr" yox, "nora" sözüdür. Çünki tarixi mənbələrin heç birində oykonimin birinci komponenti "nəhr" formasında göstərilməmişdir. Ona görə də Noradüz oykoniminin birinci komponenti nəhr sözü əsasında yox, elə "nora" sözü əsasında izah edilməlidir.

E.Murzayev nora sözünün "mağara", "zağa", "kaha", "yarğan" (podkop) mənasında işləndiyini yazsa da, hansı dilə mənsub olduğunu göstərmir [298, s.395].

Məmməd Elli Noraşen toponimi əsasında fikir söyləyərkən "nora" sözü üzərində dayanır. O, Noraşen toponiminin birinci komponenti "nora" sözünü "su içində bitən", "gölün ortasında bitən", "gül", "ağac" mənasında işlənən "naar" sözü ilə bağlayır [139]. Q.Məşədiyev də, əsasən, eyni fikirdə olmuşdur [153, s.93]. A.İsmayılova "Nora" komponentini erməni dilində "yeni", "təzə" mənasında işlənən "nor" sözü [27, s.408] ilə bağlı olduğunu göstərir" [274, s.63].

Bizim fikrimizcə, Noradüz oykoniminin birinci komponenti nəhr sözü ilə də bağlamaq doğru deyil. Ehtimal ki, Noradüz oykoniminin birinci komponenti türk dillərində "sıldırım qayalıq, dərin dərə, uçurum" mənasında işlənən nori sözü ilə [1, s.79] bağlıdır. İkinci komponent isə deyildiyi kimi "düzən" coğrafi terminin sinonimi olan düz sözündən ibarətdir.

Deməli, Noradüz "sıldırım qayalıq, dərin dəre yaxınlığındakı düzənlikdə olan kənd" mənasını bildirir.

Meğri. Gəncə (Yelizavetpol) quberniyasının Zəngəzur qəzasında tarixən Meğri adlı iki kənd olmuşdur: Böyük Miqri//Böyük Meğri və Kiçik Miqri//Kiçik Meğri [302, s.173; 348, s.68]. Sonralar bu iki kənd birləşdirilmişdir. XIX əsrdə burada Meğri adında bir yaşayış məntəqəsi olmuşdur. Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulandan sonra indiki Ermənistan ərazisində yaradılan rayonlardan biri də Meğri adlandırılmışdır. Bu rayon 9 sentyabr 1930-cu ildə yaradılmışdır. Meğri həm də rayon mərkəzinin adıdır.

Yaşayış məntəqəsinin adı Azərbaycan mənbələrində Mığrı [159, s.187], Mehri [65, s.165], rus mənbələrində Miqri [324, №979], erməni mənbələrində Meğri [348, s.68], 1727-ci ildə tərtib edilmiş "Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri"ndə [196, s.216], 1728-ci ildə tərtib edilmiş "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri"ndə "Meğri kəndi" [107, s.147] formalarında qeyd edilmişdir. Eyni zamanda qeyd edək ki, yerli əhali – azərbaycanlılar Meğri rayonunun adını "Mığrı" formasında tələffüz edirdilər. Biz Mığrı formasını qəbul etsək də, Meğri kimi artıq rəsmi sənədlərdə sabitləşdiyi üçün oykonimin Meğri formasında yazılışını əsas götürürük.

Meğri rayonunun ərazisi VII-XI əsrlərdə ərəblərin işğalı altında, XI-XIII əsrlərdə səlcuqların tabeliyində olmuşdur. XV-XVI əsrlərdə Səfəvilər dövlətinin tərkibinə daxil idi. 1730-1735-ci illərdə ərazi türklər tərəfindən idarə olunmuşdur. 1735-ci ildə rayonun ərazisi Nadir şahın hakimiyyəti altına keçmişdir. 1822-ci ildə Azərbaycan ərazisində yaradılan yeni qurum kimi Qarabağ vilayətinin tərkibinə daxil olmuşdur. 1828-ci ildə bağlanan Türkmənçay müqaviləsinə əsasən Azərbaycanın tərkibində Rusiyanın tabeliyinə keçmişdir. Yeni inzibati bölgüyə uyğun olaraq 1868-ci ildə yaradılan Gəncə (Yelizavetpol) quberniyasının Zəngəzur qəzasının tərkibinə daxil olmuşdur. İndiki Ermənistanda 1920-ci il noyabrın 29-da sovet hökuməti qurulandan sonra Ermənistan adlandırılan

respublikanın tərkibinə verilmişdir. Rayon mərkəzi kimi Meğri 1958-ci ildə şəhər tipli qəsəbə statusu almışdır.

Meğri rayonunun ərazisində 1831-ci ildə 1143 nəfər azərbaycanlı, 1031 erməni, 1873-cü ildə 2997 nəfər azərbaycanlı, 3010 erməni, 1886-cı ildə 2611 nəfər azərbaycanlı, 4213 erməni, 1897-ci ildə 3998 nəfər azərbaycanlı, 5765 erməni, 1922-ci ildə 1545 nəfər azərbaycanlı, 6370 erməni, 1926-cı ildə 1985 nəfər azərbaycanlı, 6517 erməni, 1931-ci ildə 2329 nəfər azərbaycanlı, 7097 erməni yaşamışdır [348, s.164-167]. Rayonun ərazisində yaşayan azərbaycanlılar 1918-ci ilin yazında erməni vandalizminin qurbanı olmuş, rayonun Aldərə, Mərzəğat, Tuğut, Nüvədi, Eynəzur, Lehvaz, Tey, Mülk, Birinci Vartanizor, İkinci Vartanizor kəndləri dağıdılmış, 200 nəfər azərbaycanlı vəhşicəsinə qırğınlara məruz qalmışdır [275, s.248].

Meğri rayonunun ərazisində azərbaycanlılar 1988-ci ilə kimi Vartanizor, Aldərə, Lehvaz, Maralzəmi kəndlərində [65, s.170-174], 1991-ci ilə qədər Nüvədi kəndində azərbaycanlılar yaşamışdır. "1991-ci ilin avqustun 8-də erməni qoşun dəstələri rus ordusunun köməyi ilə Ermənistanda olan axıncı azərbaycanlı kəndinin 1700 (1979) nəfər əhalisini də öz doğma yurdundan" [65, s.174-175] deportasiya etmişdir.

Meğri toponiminin müxtəlif yazılış forması olduğu kimi, izahı da müxtəlif verilmişdir. Həmzə Vəli Mehri yazılış formasını əsas götürərək yazır: "Orta əsr müəlliflərinə görə mehranilər sülaləsinin banisi Mehran, sasanı şahı II Hörmüz (579-590) öldürüləndən sonra qardaşı II Xosrovun atasının qatillərinə divan tutmasından qorxaraq tərəfdarları ilə İrani tərk edir və Albaniyaya gəlir. II Xosrov Mehranın xəzərlərlə birləşməsindən qorxaraq ona məktub yazır və Albaniyada yaşamasını təklif edir. Bu məktub Mehrana çatanda o artıq öz adına olan Mehran şəhərini salmışdı. Mehranın nəvəsi igid Vardan Arranın keçmiş hakimlərini zəhərləyərək ölkəyə sahib durur. Mehri şəhərçiyi həmin Mehranın adı ilə bağlıdır [97]". Ermənilər isə Meğri toponimini erməni dilinə uyğun izah edirlər. Yəni Meğri toponimini erməni dilində "bal", eləcə də "şirin" mənasını verən "meğr" sözündən [27, s.381] formalaşdığını söyləyirlər.

B.Budaqov və Q.Qeybullayev Meğri toponiminin əsli "Miğri" olduğunu yazmaqla göstərirlər ki, toponim Miğri dağının adından yaranmışdır [47, s.333]. Müəlliflər indiki Ermənistanın Sisyan mahalı ərazisində yerləşən Miğri oroniminin etimologiyası üzərində dayanırlar. Belə bir qənaətə gəlirlər ki, Miğri oronimi türk dillərində "yarğan", "uçurum" mənasında işlənən miqir//mukir// muxor sözü ilə bağlıdır. Meğri toponimi ilə Miğri oronimini mənşəcə eyniləşdirirlər [47, s.337-338].

Türk dilində "quruyan, az sulu çöl çayı", "yüksəkliklərində aşırımı olmayan çıxılmaz dərə" mənasında işlənən mukır, mukur sözü vardır [298, s.382]. Fikrimizcə, Meğri toponiminin ilkin və əsil forması olan Miğri elə mukır, mukur sözünün fonetik variantıdır və bu oykonim də həmin söz - "miğri" sözü əsasında formalaşmışdır. Meğri Miğri oykoniminin erməni dilinə uyğunlaşdırılması formasıdır. Rayon mərkəzinin – Meğrinin yerləşdiyi relyeflə oykonimin yuxarıdakı izahı bir eyniyyət təşkil edir ki, bu da gəldiyimiz elmi qənaətin doğruluğunu təsdiq edə bilər.

Parpi. Əştərək rayonunda Azərbaycan türklərinin yaşadığı kəndlərdən biri də Parpi kəndi idi. Bu kənd rayon mərkəzindən 4 km şimal-qərbdə, Alagöz dağının cənub-şərq ətəyində yerləşir.

1590-cı ildə tərtib edilmiş "İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri"ndə Parpi [107, s.162], 1728-ci il tarixdə tərtib edilmiş "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri"ndə Parbi [107, s.85], Azərbaycan mənbəyində Pərpi [65, s.107] formasında qeyd edilmişdir. Burada 1828-ci ilə kimi yalnız azərbaycanlılar yaşamışdır. 1828-30-cu illərdə Türkiyədən buraya ermənilər köçürülmüşdür.

Kənddə ermənilərlə yanaşı 1831-ci ildə 145 nəfər, 1873-cü ildə 145 nəfər, 1886-cı ildə 140 nəfər, 1897-ci ildə 199 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır [348, s.22-23, 108-109]. 1918-ci ilin yazında kənd erməni təcavüzünə məruz qalaraq deportasiya olunmuşdur.

İndiki Ermənistanda sovet hökuməti qurulandan sonra kəndi tərک etmiş azərbaycanlılardan sağ qalanlar 1920-1921-ci illərdə doğma yurdlarına dönə bilmişdir. Burada 1922-ci ildə

69 nəfər, 1926-cı ildə 89 nəfər, 1931-ci ildə 93 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır [348, s.23, 109]. "Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası" əsərində Parpi kəndində azərbaycanlıların 1918-ci ilə kimi yaşadığı verilir ki [65, s.107], yuxarıda qeyd olunan tarixi faktlar bunun doğru olmadığını göstərir. H.Rəhimoğlu yazır ki, azərbaycanlılar kəndi 1930-cu illərdə tərk etmişlər [205, s.186]. Bu fakt da doğru deyil. Azərbaycanlılar doğma torpaqlarından SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947 və 1948-ci il qərarlarına əsasən 1949-1950-ci illərdə deportasiya olunmuşdur. (Bu faktı bizə əslən Qərbi Azərbaycanın Əştərək rayonundan olan prof.Cəfər Cəfərov verdiyi üçün minnətdarlığımızı bildiririk).

B.Budaqov və Q.Qeybullayev göstərilər ki, Parpi kəndi XIX əsrdə Qars əyalətində Par-qadan (kənd), Parqet (kənd), Naxçıvanda Pardix (dağ) adları ilə mənşəcə eynidir və mənası məlum deyil [47, s.354]. Bizim fikrimizcə, Parpi toponimi iki komponentdən ibarətdir: par və pi. Birinci komponent olan par sözü "açıq çöl, bozqır" (открытая степь) [314, s.1144], "dağ silsiləsi" [298, s.429] mənasını bildirir. Toponimin ikinci komponenti "pi" şəkilçidir. Bu şəkilçi ilə bağlı Ə.Dəmirçizadə yazır: "pi" Bisitun qayalarındakı mixi yazıların ikinci qolunun dilindən – Elam dilindən göründüyü kimi cəm bildirən şəkilçidir. Bu yazılarda həmin şəkilçi – "p", "ap", "pe", "pi" şəkilçilərində tayfa və ölkə bildirən adların sonuna birləşdirilərək işlənmiş və belə sözlər həmin şəkilçi ilə birlikdə "el", "tayfa", "qəbilə", "yurd", "ölkə" mənalarını ifadə edir" [62, s.29]. Bu deyilənlərdən belə qənaətə gəlirik ki, Parpi mənasına görə orotoponimdir.

Çatmadağ. İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında, indiki Artasat (Qəmərli) rayonunun ərazisində yerləşən azərbaycanlıların yaşadığı kəndlərdən biri Çatmadağ adlanırdı. Kənd Çatmadağ dağının ətəyində yerləşirdi. Erməni mənbələrində göstərilir ki, kəndin qədim adı Çatmadaş, Çatmadağ // Çatmadağı olmuşdur. Lakin oykonimin ikinci komponentindəki daş//dağ sözləri sonralar ixtisar edilərək kəndin adı Çatma kimi sabitləşmişdir [348, s.50].

Kəndin adı Qafqazın 5 verstilik xəritəsində Çatma [302, s.281], "Сборник сведений о Кавказе" [316, №95], "Свод статистических данных о населении Закавказского края" [324, №127] toplularında Çatmadağı (Çatmadağı) formalarında qeyd edilmişdir. Belə qənaətə gəlirik ki, kəndin əsl adı Çatma yox, Çatmadağ olmuşdur.

Kənddə 1873-cü ildə 41 nəfər, 1886-cı ildə 57 nəfər, 1897-ci ildə 162 nəfər, 1904-cü ildə 51 nəfər, 1916-cı ildə 190 nəfər yalnız azərbaycanlı yaşamışdır [348, s.50]. 1918-ci ildə kəndin köklü sakinləri – azərbaycanlılar ermənilərin soyqırımına məruz qalaraq deportasiya olunmuşdur. İndiki Ermənistanda sovet hökuməti qurulandan sonra kənd sakinlərindən sağ qalanları ata-baba torpaqlarına dönə bilmişlər. Burada 1922-ci ildə 29 nəfər, 1926-cı ildə 18 nəfər yalnız azərbaycanlı, 1931-ci ildə 37 nəfər azərbaycanlı, 115 nəfər kürd yaşamışdır [348, s.51, 131].

"Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası" əsərində kəndin 1918-ci ildə dağıldığı və 1930-cu illərdə bu kənddə kürdlərin yaşadığı göstərilir [65, s.200].

H.Rəhimoğlu yazır ki, kənddə 1905-ci ildə 51, 1914-cü ildə 178 nəfər azərbaycanlı və kürd yaşayıb [205, s.209].

1918-ci ildən sonra kənddə kürdlərin, özü də yezidi kürdlərin yaşaması B.Büdaqov və Q.Qeybullayevin "Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti"ndə də öz əksini tapmışdır [47, s.419].

Bu fikirlər, yəni 1905, 1914-cü illərdə, 1918-ci ildən sonra, 1930-cu illərdə Çatmadağ kəndində kürdlərin yaşaması həqiqətə uyğun deyil. Kənddə yalnız 1931-ci ildə azərbaycanlılarla yanaşı, 115 nəfər kürdün yaşadığı mənbələrdə aydın şəkildə qeyd edilmişdir [348, s.131]. Deməli, kürdlər buraya 1918-ci ildə deyil, 1926-cı ildən sonra köçürülmüşdür.

SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947 və 1948-ci il tarixli qərarlarına əsasən kəndin sakinləri – azərbaycanlılar tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya olunmuş və kənd 1950-ci illərdə ləğv edilmişdir.

B.Büdaqov və Q.Qeybullayev kəndin adını Çatma formasında götürərək qeyd edirlər ki, "Ehtimal ki, türk dillərində

çat sözüdür" [47, s.419]. Yəni müəlliflərin fikrincə, oykonim türk dilində "yarğanın kənarı", "dağ beli", "dağ çıxıntısı", "qayalı yüksəklik", "iki dərənin birləşdiyi yer", "yarğanları və dərələri olan alçaq sıra dağ, tirə" mənalarında işlənən çat sözündən əmələ gəlmişdir [47, s.418].

Türk dilində "qayalıq", "iki dağın birləşdiyi yer" [313, s.1895], "dağın qolu" (отрог горы), "dağın zirvəsi" [298, s.608] mənasında işlənən "çat" sözü vardır.

Çatmadağ oykoniminin birinci komponenti məhz çat sözünə –ma şəkilçisinin artırılmasında əmələ gələn və Azərbaycan dilində "bir istiqamətdə yanaşı" mənasında işlənən çatma sözünə [223, s.132] dağ oroniminin qoşulması yolu ilə əmələ gəlib "eyni istiqamətli yanaşı dağ yanındakı kənd" mənasını ifadə edir.

Şişqaya. İrəvan quberniyasının Yeni Bayazid qəzasında, indi Vardenis (Basarkeçər) rayonunda azərbaycanlıların yaşadığı kənd olmuşdur. Kənd rayon mərkəzindən 9 km şimal qərbdə, dağ ətəyində yerləşir. Ermənistan prezidentinin 19.04.1991-ci il tarixli fərmanı ilə kəndin adı dəyişdirilib Quqarıç qoyulmuşdur.

Kənd qədim tarixə malikdir. Burada XIII-XVI əsrlərə aid bilavasitə Azərbaycan türklərinin həyatı, tarixi, məişəti ilə bağlı tarixi abidələr qalmaqdadır. Kənddə 1831-ci ildə 251 nəfər, 1873-cü ildə 592 nəfər, 1886-cı ildə 905 nəfər, 1897-ci ildə 1132 nəfər, 1908-ci ildə 1041 nəfər, 1914-cü ildə 1088 nəfər, 1916-cı ildə 1232 nəfər, 1919-cu ildə 632 nəfər yalnız azərbaycanlı yaşamışdır [348, s.26-27, 112-113]. 1918-ci ildə kənd erməni təcavüzünə məruz qalmışdır. Təkcə 1918-ci ildə 600 nəfər azərbaycanlı qırılmış, yandırılmışdır [275, s.305]. 1919-cu ilin aprelin 13-20-də kənd sakinləri – azərbaycanlılar tamamilə doğma yurdlarından qırğınlarla qovulmuşlar [275, s.305].

İndiki Ermənistanda sovet hakimiyyətinin qurulması ilə bağlı olaraq kəndin əhalisi 1920-ci ilin payızında ata-baba yurdlarına dönə bilmişlər. Burada 1922-ci ildə 461 nəfər, 1926-cı ildə 612 nəfər, 1931-ci ildə 863 nəfər [348, s.27, 113], 1939-cu ildə 956 nəfər, 1987-ci ildə 4000 nəfər [65, s.295]

yalnız azərbaycanlı yaşamışdır. 1988-ci ilin noyabr ayının 24-30-da azərbaycanlılar Ermənistan dövləti tərəfindən tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya olunmuşdur.

S.Mirmahmudova doğru olaraq Şişqaya oykonimini oronimik oykonim hesab edir və onun şiş və qaya sözlərindən əmələ gəldiyini göstərir [157, s.43].

E.M.Murzayev Şişqaya oykoniminin "zirvə", "zirvədə daş yığını" mənasında işlənən şiş sözündən yarandığını söylə-sə də [298, s.629], "şiş" sözünün hansı dilə mənsub olduğunu göstərmir.

"Şiş" sözü geniş toponimik yaradıcılığına malikdir. Belə ki, Azərbaycanın Şəmkir rayonundakı Şiştəpə kəndinin, Xocavənd, Kəlbəcər və Laçın rayonlarındakı Şişdağ dağının [23, s.576], eləcə də Dağıstan Respublikası ərazisindəki Şiş-kuntar, Perm vilayətindəki Şişiner, Tatarıstan Respublikası-ndakı Şişiner toponimləri [298, s.629] məhz "şiş" sözü əsasında formalaşmışdır.

Təkcə "Azərbaycan oronimiyasında 97 orografik obyektin adında şiş termininə rast gəlinir" [147, s.114].

Oykonimi linqvistik baxımdan izah edərkən göstərə bi-lirik ki, Şişqaya oykonimi Azərbaycan dili əsasında izah edilir. Oykonim Azərbaycan dilində "dağın, təpənin zirvəsi, ən yüksək nöqtəsi" mənasında işlənən **şiş** sözü ilə [146, s.42; 147, s.114], "sıra dağlardan ayrılmış qol", "dağların müəyyən hissəsində daş süxurlarından olan çətin keçilən yer" [146, s.36], "dağ, sıldırım" mənasında işlənən **qaya** sözündən əmələ gəlib "hündür, uca dağın yanında salınan, yerləşən kənd" mənasını ifadə edir.

Cəngi təpə. Bu kənd XIX-XX əsrin əvvəllərində İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasının, 1930-cu ildən 1972-ci ilə kimi Abaran rayonunun inzibati-ərazi bölgüsünə daxil olmuşdur. 1972-ci ildən isə Araqadz (Ağgöz) rayonunun tabeliyindədir. Kənd rayon mərkəzindən 12 km məsafədə, Abaran çayının yanında yerləşir və adı Qafqazın 5 verstlik xəritəsində qeyd edilmişdir [302, s.81]. Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət heyətinin 19.IV.1950-ci il tarixli fərmanı ilə kəndin adı dəyişdirilib Vardablur qoyulmuşdur. Ermənilər bu

kəndə 1828-ci ildən sonra Türkiyədən köçürülmüşdür. 1828-30-cu illərdə Türkiyədən köçürülən ermənilərdən 373 nəfəri məhz Cəngi təpə kəndində yerləşdirilmişdir [335, s.591-594].

B.Budaqov və Q.Qeybullayev Cəngi təpə toponiminin dəki "cəng" sözünü fars dilində "dava, "döyüş" mənasında işlənen cəng sözü ilə bağlayırlar [47, s.430].

Bu fikir "Azərbaycan toponimləri" adlı ensiklopedik lüğətdə də öz əksini tapmışdır. Belə ki, Qobustan rayonunun Cəngi və Kənda çayları arasında yerləşən Cəngi dağının və Lerik rayonunun ərazisindəki Cəngisər dağ adlarının fars dilində "dava, vuruş" mənası verən cəng sözü əsasında yarandığı göstərilir [335, s.552-553]. Bu fikirlər, bizə görə, əsassızdır. Belə ki, hər hansı bir toponimin fars dilində "dava, vuruş" mənasında işlənen cəngi sözündən yaranması inandırıcı deyil. Bizim fikrimizcə, Cəngi təpə oykonimi "meşəsiz dağ", "meşə örtüyü olmayan dağ" mənasında işlənen cəngi sözü ilə [298, s.178] təpə sözü əsasında əmələ gəlmişdir.

3.1.4. HİDROOYKONİMLƏR

Qərbi Azərbaycan oykonimlərinin bir hissəsi də hidronimlərin (hidronim mənşəcə yunan sözü olan hidro (su), onim (ad) sözlərindən əmələ gəlmişdir) iştirakı əsasında formalaşmışdır. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimiya-sında hidronimlər əsasında formalaşan oykonimlər-hidrooykonimlər özünəməxsus yer tutur. Bu da onunla bağlıdır ki, yaşayış məntəqələri salınarkən onun təbii şəraiti nəzərə alınır. Su həyat mənbəyidir. İnsan ac dura bilir, susuz yox. Ona görə də yaşayış məntəqələri, əsasən, su obyektlərinin yaxınlığında salınırdı. Belə bir ənənə türklərin həyat təzi üçün də əsasdır.

Qərbi Azərbaycandakı tarixi türk mənşəli hidrooykonimlər "su", "çay", "göl", "bulaq" hidroterminləri əsasında formalaşmışdır.

Ağbulaq. İndi Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycanın Krasnoselo (Çəmbərək) rayonundakı azərbaycanlıların tarixən yaşadığı kəndlərdən biri Ağbulaq adlanırdı. Bu kənd XVIII

əsrdə İrəvan xanlığının, XIX əsrin əvvəllərindən XX əsrin 20-ci illərinə kimi İrəvan quberniyasının Yeni Bayazid qəzasının inzibati ərazi bölgüsünə daxil idi. İndiki Ermənistanda sovet hökumətinin qurulması ilə bağlı Azərbaycanın bu qədim ərazisi yeni yaradılan Ermənistan Respublikasına verilmişdir. Ermənistan Respublikası prezidentinin 19.IV.1991-ci il fərmanı ilə Ağbulaq kəndinin adı dəyişdirilib Axperek qoyulmuşdur.

Ağbulaq kəndi rayon mərkəzindən 13 km şimal-qərbdə yerləşir. Kəndin adı 1728-ci ildə tərtib edilmiş "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri"ndə [107, s.119], Qafqazın 5 verstlik xəritəsində [302, s.4] qeyd edilmişdir.

Ağbulaq kəndinin köklü sakinləri yalnız azərbaycanlılar olmuşdur. Burada 1831-ci ildə 136 nəfər, 1873-cü ildə 422 nəfər, 1886-cı ildə 575 nəfər, 1897-ci ildə 806 nəfər, 1904-cü ildə 940 nəfər, 1914-cü ildə 1134 nəfər, 1916-cı ildə 1113 nəfər, 1919-cu ildə 1329 nəfər yalnız azərbaycanlılar yaşamışdır [348, s.30-31, 114-115]. 1919-cu ilin fevral-mart aylarında kəndin əhalisi ermənilər tərəfindən qovulmuşdur. İndiki Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulandan sonra kəndin sağ qalan sakinləri öz doğma yurdlarına qayıtmışlar. Kənddə 1922-ci ildə 1053 nəfər, 1926-cı ildə 1113 nəfər, 1931-ci ildə 1392 nəfər [348, s.31, 115], 1939-cu ildə 1504 nəfər, 1959-cu ildə 1141 nəfər, 1970-ci ildə 1563 nəfər, 1979-cu ildə 1450 nəfər [359, s.166] yalnız azərbaycanlı yaşamışdır. 1988-ci ilin noyabrın 24-dən 28-dək Ermənistan dövləti tərəfindən gecə saat 1-3 radələrində kəndin əhalisi minillik tarixə malik tarixi-etnik torpaqlarından vəhşicəsinə deportasiya olunmuşdur. İndi burada ermənilər yaşayır.

B.Budaqov və Q.Qeybullayevin "Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti" əsərində Ağbulaq kəndi ilə bağlı ayrı-ayrı kənd kimi məlumat verilir:

1. Ağbulaq – İrəvan xanlığının Göyçə mahalında kənd adı. 1988-ci ildə kəndin əhalisi Azərbaycana qovulmuşdur. 1728-ci ilə aid məlumatlara görə Altuntaxt adlı kənddən bir qrup ailənin "Ağbulaq" adlı yerdə məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır [47, s.104].

2. Ağbulaq – İrəvan quberniyasının Novobayazid qəzasında kənd idi. 1728-ci ildə Dərçiçək nahiyəsində kənd adı kimi çəkilir. 1988-ci ildə kəndin əhalisi Azərbaycana qovulmuşdur [47, s.104].

İlk öncə onu qeyd edək ki, bunlar ayrı-ayrı kənd yox, eyni kəndlərdir. Çünki Göyçə mahalında tarixən Ağbulaq adlı iki kənd yox, bir kənd olmuşdur. Digər tərəfdən, kəndin sakinləri Altuntaxt kəndindən deyil, Göyçə mahalının Dəliqardaş (Dəliqardaş kəndi Kəvər (indiki Kamo) rayonu ərazisində yerləşir. Dəliqardaş kəndinin adı sonralar dəyişdirilib Saruxon qoyulmuşdur) kəndindən köçüb gəlmişlər.

Kənd Ağbulaq bulağının yaxınlığında salındığı üçün Ağbulaq kəndi adlandırılmışdır. Deməli, kəndin adı ərazidəki eyni adlı bulaq əsasında formalaşmışdır. Ağbulaq toponiminin özü iki komponentdən ibarətdir: **ağ** və **bulaq**. "Ağ" sözü Azərbaycan dilində "içməyə yararlı", "keyfiyyətli", "yüngül su" mənasını ifadə edir [72, s.19]. "Bulaq" sözü isə "yerin altından sızıb çıxan su mənbəyi", "çeşmə", "qaynaq" mənası bildirir [11, s.322]. X.Əliyev "bulaq" komponentli toponimlərdəki "bulaq" sözünü hidronim yox, etnonim hesab edir və fikrini belə əsaslandırır ki, Azərbaycanda və Qırğızıstanda, İraqda olan "bulaq" komponentli toponimlərin geniş arealları onun etnonim olduğunu göstərir [84, s.44]. Müəllifin bu fikri inandırıcı görünür. Bununla yanaşı Qərbi Azərbaycanın Vədi (Ararat), Gorus, Hamamlı (Spitak), Karvansara (İcevan) rayonlarında da Ağbulaq adlı kəndlər olmuşdur. (Vədi rayonundakı Ağbulaq kəndi 1906-cı ildə, Karvansaray rayonundakı Ağbulaq kəndi 1960-cı ildə ləğv edilmişdir. Hamamlı rayonundakı kəndin adı 26.04.1946-cı ildə dəyişdirilib Lusaxpyur qoyulmuşdur).

Azərbaycanın Laçın, Qazax, Xocalı rayonlarında, eləcə də İranın Qaradağ, Mərənd vilayətlərində Ağbulaq adlı kənd adları ilə mənşəcə eynidir.

Korbulaq. İrəvan quberniyasının Eçmiədzin qəzasında, indi Alagöz (Araqadz) rayonunda yerləşən kəndin adıdır. 1972-ci ilə kimi Abaran rayonunun tərkibində olmuşdur. 15 mart 1972-ci ildə Alagöz (Araqadz) rayonu təşkil edildikdən

sonra Abaran rayonunun inzibati ərazi bölgüsündən çıxarılıb yeni yaradılan Alagöz (Araqadz) rayonunun tərkibinə verilmişdir. Kənd rayon mərkəzindən 15 km məsafədə yerləşir.

Kəndin adı Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 25.1.1978-ci il tarixli fərmanı ilə dəyişdirilib Şenkani qoyulmuşdur.

S.Mirmahmudova kəndin Ararat (Vedi) rayonunda yerləşdiyini göstərir ki, [157, s.35] bu da doğru deyil.

S.Mirmahmudova [157, s.35], B.Budaqov və Q.Qeybullayevə görə [47, s.305] Korbulaq oykonimlərinin "gözü görünməyən" mənasında işlənən kor sözündən əmələ gəlmişdir. Biz də bu fikirlə razıyıq. Azərbaycan toponimlərinin tərkibində kor sözü, "gözü görünməyən, suyu çıxdığı yer görünməyən", "yarıda quruyan", "yerin səthinə başqa yerdən çıxan" mənalarını bildirir [244, s.90].

"Kor" sözü "Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti"ndə "Kor çay" birləşməsində, "heç bir hövzəyə tökülməyib yarıda quruyan çay" mənasında işləndiyi qeyd edilmişdir [13, s.95].

Deməli, Korbulaq oykonimi "gözü olmayan", "yarıda quruyan", "suyun çıxdığı yer görünməyən" mənasında işlənən kor sözü ilə bulaq coğrafi nomeni (hidrotermini) əsasında formalaşan hidrooykonimdir. Qafqazın 5 verstlik xəritəsində XIX əsrdə İrəvan quberniyasının Eçmiədzin qəzasında Korbulaq adlı bulağın olduğu qeyd edilir [302, s.129]. Korbulaq kəndi həmin bulağın yanında salınmışdır. Elə kənd adını eyniadlı bulaqdan götürmüşdür.

Qərbi Azərbaycanın Qukasyan (Qızılqoç) rayonundakı Korbulaq (12.XI.1946 Saxkaşen, 21.X.1967 Sizivat), Azərbaycanın Laçın rayonundakı Korcabulaq, Türkiyənin Korpınar [337, s.113] oykonimləri ilə mənşəcə eynidir. Yəni həmin oykonimlərlə paraleldir.

Göysu. İrəvan xanlığının Göyçə mahalındakı azərbaycanlıların yaşadığı kəndlərdən biri Göysu kəndi idi. Bu kənd XIX əsrin 30-cu illərindən XX əsrin 30-cu illərinə kimi İrəvan quberniyasının Yeni Bayazid qəzasına tabe olmuşdur. İndi Vardenis (Basarkeçər) rayonunun inzibati-ərazi bölgüsünə daxildir.

Rayon mərkəzindən 12 km cənub şərqdə yerləşir. Kəndin adı Qafqazın 5 verstlik xəritəsində qeyd edilmişdir [302, s.59].

Kənddə 1897-ci ildə 187 nəfər, 1908-ci ildə 233 nəfər, 1914-cü ildə 360 nəfər, 1916-cı ildə 184 nəfər yalnız azərbaycanlılar yaşamışdır [348, s.26-27, 110-111]. 1919-cu ilin yazında kənd ermənilərin təcavüzünə məruz qalmış və əhalisi qırğınlarla deportasiya olunmuşdur.

1920-ci ildə indiki Ermənistanda sovet hökuməti qurulandan sonra 1922-1924-cü illərdə kəndi tərk etməyə məcbur olan azərbaycanlılardan sağ qalanlar ata-baba yurdlarına dönə bilmişlər. Burada 1926-cı ildə 143 nəfər, 1931-ci ildə 215 nəfər [348, s.27, 111], 1939-cu ildə 314 nəfər, 1959-cu ildə 264 nəfər, 1970-ci ildə 396 nəfər, 1979-cu ildə 531 nəfər [359, s.896] azərbaycanlı yaşamışdır. "Ermənistan və ətraf vilayətlərin toponimlər lüğəti"ndə kənddə yaşayan əhəlinin sayı qeyd edilərsə də, milli tərkibi göstərilməmişdir [359, s.896]. Bu da erməni siyasətinin bir formasıdır. Yəni gələcəkdə heç kim sübut edə bilməsin ki, burada hansı xalq yaşamışdır. 1988-ci ilin noyabr-dekabr aylarında kəndin sakinləri Ermənistan dövləti tərəfindən deportasiya olunmuşdur.

Erməni toponimistləri kəndin adını Kaputcur (erməni dilində kaput "göy", cur "su" deməkdir) kimi mənalandırır və onların fikrincə, kəndin adı əvvəlcə erməni dilində olmuş, sonra Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırılaraq Göysu adlandırılmışdır [359, s.896]. Əslində isə, elmi həqiqət başqadır. Z.Qorqodyanın 1932-ci ildə erməni dilində nəşr olunmuş "1831-1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi" əsərində kəndin əsl və ilkin adının "Göysu" olduğu aydın şəkildə göstərilmiş və onun başqa adı qeyd edilməmişdir [348, s.26].

S.Mirmahmudova oykonimi hidronimik oykonim hesab edərək yazır ki, oradan axan çayın suyu göy olduğu üçün kənd Göysu adlanır [157, s.36].

B.Budaqov və Q.Qeybullayev kəndin əsl adının Göysu olduğunu göstərərək yazırlar: "Türkcə göy "kənd" və "su", "çay" sözlərindən ibarət olmaqla "Çaykənd" mənasındadır" [47, s.320]. Müəlliflərin oykonimin ikinci komponenti ilə bağlı

verdikləri izahla tam razıyıq və həqiqətən, oykonimin ikinci komponenti türk dilində "çay" mənasında işlənən "su" sözü ilə ifadə olunmuşdur. Lakin oykonimin birinci komponenti türk dilində "kənd" mənasında işlənən "göy" sözü olduğu doğru deyil. Onu qeyd edək ki, oykonim, doğrudan da, iki komponentdən ibarətdir: göy və su. Oykonimin birinci komponenti olan "göy" rəng mənası bildirir. "Su" isə yuxarıda deyildi ki, kimi, türk dilində "çay" mənasında [267, s.512; 298, s.528] işlənir. Oykonimin birinci komponenti "göy", "şəffaf", "təmiz" mənasını ifadə edir. Kəndin adı ərazidən axan eyni adlı Göysu çayının adından yaranmışdır. Həmin çayın suyu məhz şəffaf, göy rəngində olmuşdur. "Göy" sözü Azərbaycandakı Göygöl hidronimində də həmin mənada işlənmişdir [23, s.324-325].

Göyçay. İrəvan xanlığının Göyçə mahalında, indiki Kəmo (Kəvər) rayonu ərazisində kənd olmuşdur. XVIII əsrin sonu, XIX əsrin əvvəllərində Göyçə mahalında xarabalığa çevrilmiş kəndlərin siyahısında Göyçay kəndinin də adı çəkilir [335, s.515; 348, s.XVII]. Kəndin adı erməni mənbələrində həm də Başkənd Göyçayı (Gyökçay Başkənd) kimi qeyd edilir [359, s.894].

XIX əsrin əvvəllərində kəndin adı dəyişdirilib Qeğarkuni qoyulmuşdur.

Oykonim rəng bildirən (suyun şəffaflığı, göylüyü nəzərdə tutulur) göy sözü ilə çay sözünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Bu oykonim Azərbaycandakı Göyçay yaşayış məntəqəsinin adı ilə mənşəcə bir kökdəndir.

Bulaqlar. Bu yaşayış məntəqəsi indiki Vayk (Paşalı, Əzizbəyov) rayonunda, Herher kəndindən 4 km cənubda, Herher çayının sahilində yerləşirdi.

Bulaqlar kəndində 1873-cü ildə 68 nəfər, 1886-cı ildə 92 nəfər, 1897-ci ildə 149 nəfər, 1904-cü ildə 132 nəfər, 1914-cü ildə 145 nəfər, 1916-cı ildə 151 nəfər yalnız azərbaycanlı yaşamışdır [348, s.88-89, 158-159]. 1918-ci ilin martında kənd erməni təcavüzünə məruz qalmış, əhalisi qırğınlarla deportasiya olunmuşdur. İndiki Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra kəndin sağ qalan sakinləri öz yurdlarına dönmə bilmişlər.

Burada 1922-ci ildə 29 nəfər, 1926-cı ildə 40 nəfər, 1931-ci ildə 63 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır [348, s.89, 159].

SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr və 1948-ci il 10 mart tarixli qərarlarına əsasən kəndin sakinləri azərbaycanlılar tarixi torpaqlarından deportasiya olunmuş və kənd 1949-cu ildə ləğv edilmişdir.

"Ermənistan və ətraf vilayətlərin toponimlər lüğəti" əsərində kənddə 1906-cı ilə kimi əhalinin yaşadığı göstərilir. Əsərdə qeyd edilir ki, 1906-cı ildə 130 nəfər, 1931-ci ildə 63 nəfər əhali olmuşdur [359, s.748]. Əhalinin milli tərkibi, görünür, bilərəkdən əsərdə göstərilməmişdir. Digər tərəfdən kitabda qeyd edilir ki, yaşayış məntəqəsini bir-biri ilə birləşdirmək, əlaqələndirmək üçün kənd 1949-cu ildə ləğv edilmişdir [359, s.748]. Təbii ki, bu da erməni yalanının bir formasıdır. Kəndin ərazisində çoxlu mineral bulaqlar vardır. Kənd adını təbii ki, həmin bulaqlardan almışdır.

Çaykənd. Gəncə (Yelizavetpol) quberniyasının Qazax qəzasında, indi Krasnoselo (Çəmbərək) rayonunda kənd adıdır. Rayon mərkəzindən 22 km şimal-qərbdə, Tərsa çayının sahilində, Krasnoselo-Dilican - İcevan yolunun üstündə yerləşir. Qafqazın 5 verstlik xəritəsində qeyd edilmişdir [302, s.278]. Kəndin əsası XVIII əsrdə (1778) qoyulmuşdur [65, s.90].

Ermənistan prezidentinin 19.IV.1991-ci il tarixli fərmanı ilə kəndin adı dəyişdirilib Dprabak qoyulmuşdur.

Kənddə 1897-ci ildə 754 nəfər, 1904-cü ildə 660 nəfər, 1914-cü ildə 677 nəfər, 1916-cı ildə 722 nəfər, 1919-cu ildə 847 nəfər yalnız azərbaycanlı yaşamışdır [47, s.32-33, 116-117]. 1919-cu ilin yazında kəndin sakinləri ermənilər tərəfindən qovulmuşlar. Yalnız indiki Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulandan sonra sağ qalan çaykəndlilər doğma yurdlarına dönə bilmişlər. Burada 1922-ci ildə 569 nəfər, 1926-cı ildə 616 nəfər, 1931-ci ildə 662 nəfər [348, s.33, 117], 1970-ci ildə 1140 nəfər, 1979-cı ildə 1096 nəfər, 1987-ci ildə 1110 nəfər [65, s.90-91] yalnız azərbaycanlı yaşamışdır. Yuxarıdakı statistik rəqəmlərdən görüldüyü kimi kənddə tarixən, yəni 1988-ci ilə kimi yalnız azərbaycanlılar yaşamışdır. Bu da təbiidir. Çün-

ki kənd azərbaycanlıların yaşayış məskəni idi. Lakin V.Budaqov və Q.Qeybullayev yazırlar ki, XIX əsrin 80-ci illərinə aid məlmata görə (С.П.Зелинский. Экономический быт государственного крестьян Зангезурского уезда Елизаветпольской губернии. "Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т.IV, 1886, s.278 – İ.B.) kəndin əhalisi kürdlərdən ibarət olub [47, s.416]. Bu, həqiqətə uyğun deyil. Belə ki, burada 1988-ci ilə kimi yalnız Azərbaycan türkləri yaşamışdır və ümumiyyətlə, bu kənddə 1988-ci ilə kimi Azərbaycan türklərindən başqa, bir nəfər belə başqa millətin nümayəndəsi olmamışdır.

1988-ci ilin noyabr ayında kəndin köklü sakinləri-Azərbaycan türkləri Ermənistan dövləti tərəfindən tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya olunmuşlar.

S.Mirmahmudova yazır ki, kənd çayın üstündə yerləşdiyinə görə Çaykənd adlanmışdır [157, s.41]. Həqiqətən, kənd çayın – Tərsa çayının sahilində yerləşir. Linqvistik baxımdan oykonimi izah edərkən qeyd edə bilərik ki, oykonim iki komponentdən ibarətdir: **çay** və **kənd**. Deməli, oykonim Azərbaycan dilində "fəsiləsiz, təbii su" mənasında işlənən çay sözünə **kənd** coğrafi nomeninin birləşməsindən əmələ gəlib "çayın kənarında olan kənd" mənasını bildirir.

Hidronomik oykonimdir. Qərbi Azərbaycanın Vayk (Paşalı, Əzizbəyov), Qafan, eləcə də Azərbaycanın Kəlbəcər, Xanlar rayonlarındakı Çaykənd toponimləri ilə paraleldir.

Gölkənd. Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Qazax qəzasında, indi Krasnoselo (Çəmbərək) rayonunda yerləşən azərbaycanlı kəndidir. Erməni mənbələrində kəndin digər adının Qaraqoyunlu olduğu göstərilir [348, s.30; 359, s.892]. Bu fakt doğru deyil. Belə ki, Qaraqoyunlu Gölkənd kəndinin adı yox, böyük bir ərazinin adıdır. Həmin ərazi Qaraqoyunlu dərəsi adlanır. Bu ərazidə, yəni Qaraqoyunlu dərəsində Gölkənd kəndi ilə yanaşı, Çaykənd, Yanıqrəyə, Qaraqaya, Əmirxeyir, Cıvıxlı kəndləri yerləşir. Gölkənd Krasnoselo rayonu təşkil edilənədək, yəni 1930-37-ci illərdə Dilican

rayonunun tabeliyində olmuşdur. Rayon mərkəzindən 16 km cənub-qərbdə, Tərsa (Gedik) çayının sağ sahilində yerləşir.

Ermənistan prezidentinin 19.IV.1991-ci il tarixli fərmanı ilə kəndin adı dəyişdirilib Ayqut qoyulmuşdur.

Kənddə 1831-ci ildə 357 nəfər, 1873-cü ildə 1567 nəfər, 1886-cı ildə 2157 nəfər, 1897-ci ildə 1255 nəfər, 1904-cü ildə 1555 nəfər, 1914-cü ildə 1886 nəfər, 1916-cı ildə 1489 nəfər, 1919-cu ildə 1376 nəfər yalnız azərbaycanlı yaşamışdır [348, s.30-31, 114-115].

1919-cu ilin yazında kənd erməni təcavüzünə məruz qalaraq sakinləri deportasiya olunmuşdur. İndiki Ermənistanda sovet hökuməti qurulandan sonra kəndi tərk etmiş azərbaycanlılar öz doğma ocaqlarına dönə bilmişlər. Burada 1922-ci ildə 1015 nəfər, 1926-cı ildə 1055 nəfər, 1931-ci ildə 1279 nəfər [348, s.31, 115], 1959-cu ildə 1123 nəfər, 1979-cu ildə 2022 nəfər [359, s.892-893], 1987-ci ildə 2700 nəfər [65, s.89] yalnız azərbaycanlı yaşamışdır. 1988-ci ilin noyabr ayının 24-30-da kəndin sakinləri Ermənistan dövləti tərəfindən tamamilə deportasiya olunmuşdur.

"Ermənistan və ətraf vilayətlərin toponimlər lüğəti"ndə Gölkənd oykoniminin yaranması ilə bağlı göstərilir ki, kəndin şimalında 7 nohur (gölməçə) var. Kənd də adını məhz həmin gölməçələrdən götürmüşdür [359, s.892].

S.Mirmahmudova Gölkənd oykonimini hidronimik oykonim hesab edir və oykonimin yaranmasını kəndin ərazisində kiçik göllərin olması ilə əlaqələndirir [157, s.36].

B.Budaqov və Q.Qeybullayev Gölkənd oykonimi ilə bağlı yazırlar ki, kəndin əsil adı Qulkənd olmuşdur və toponim "qırpaqların kul (qul) tayfasının adını əks etdirir" [47, s.323]. Müəlliflərin bu fikri ilə razılaşmaq olmaz. Belə ki, kəndin adı heç bir mənbədə "Qulkənd" formasında qeydə alınmamışdır.

Gölkənd oykonimi ilə bağlı "Ermənistan və ətraf vilayətlərin toponimlər lüğəti"ndə və S.Mirmahmudovanın əsərində verilən izahlar həqiqətə uyğundur.

Bu oykonim Azərbaycan dilində "dənizlə bilavasitə əlaqəsi olmayan təbii su hövzəsi" mənasında işlənən **göl**

sözünə [13, s.194] **kənd** coğrafi nomenin birləşməsi əsasında yaranmışdır. Kəndin yaxınlığındakı göllərə görə kənd Göl-kənd adlandırılmışdır [65, s.89].

Bu oykonim Qərbi Azərbaycanın Martuni (Qaranlıq) rayonundakı Göl-kənd (Liçk) oykonimi ilə paraleldir.

3.1.5. FİTOOYKONİMLƏR

İndiki Ermənistanın bir sıra yaşayış məntəqələrinin adları ərazinin florasını özündə əks etdirir. Bu oykonimlər bilavasitə həmin ərazidə mövcud olan fitonimlər (fitonim yunanca fites (bitki) və onim (ad) sözlərindən əmələ gəlmişdir) əsasında yaranıb formalaşmışdır. Bu oykonimlər hər hansı bir yerin, eləcə də geoloji dövrün bitki aləmi haqqında müəyyən təsəvvür də yaradır. "Fitotoponimlər bitki faunası əsasında yaranır. Başqa sözlə desək, coğrafi yer ən çox malik olduğu bitki növünün adını əks etdirirsə, həmin ərazidə bu bitki, əsasən, çoxluq təşkil edir" [134, s.332].

Qərbi Azərbaycan ərazisi bitki və ağac örtüyü ilə zəngindir. Eramızın əvvəllərində Qərbi Azərbaycanda bitkiçilik xüsusi inkişaf etmişdir və ərazi meşə örtüyü ilə zəngin olmuşdur. Məhz bu baxımdan Qərbi Azərbaycanın florasının toponimlərdə əksini tapması təbiidir.

Ərazinin zəngin bitki aləmi toponimlərdə əbədiləşmişdir. "Belə ki, meşə zolaqları çox olan yerlərdə ayrı-ayrı ağac və meyvə növlərinin adları, həmçinin "meşə" sözü ilə, düzənlik zonada bitki, kol, çiçək adları ilə yaranmış toponimlər çoxluq təşkil edir" [206, s.177].

Qərbi Azərbaycan ərazisində azərbaycanlıların yaşadığı kəndlərin bir qisminin adı ərazinin bitki adları ilə formalaşmışdır [294, s.158].

Alçalı. Bu kənd Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında, indiki Gorus rayonu ərazisində yerləşirdi. Alçalı kəndi rayondakı Ağbulaq kəndindən 1 km cənub-şərqdə imiş [359, s.166]. Kənd xarabalığa çevrilib.

Toponim Azərbaycan dilində cır və ya peyvənd cinsləri olan çeyirdəkli meyvə adını bildirən alça sözüne –lı şəkilçisinin artırılması yolu ilə əmələ gəlmişdir. V.V.Radlov məşhur lüğətində göstərir ki, alça Azərbaycan dilinə məxsus sözdür və "yabanı gavalı" mənasını bildirir [311, s.422]. Erməni mənbəyində də göstərilir ki, kənd alçalı ərəzidə salındığı üçün belə adlanmışdır [359, s.166].

Arbat. Qərbi Azərbaycanda tarixən azərbaycanlıların yaşadığı kəndlərdən biri də Arbat kəndi idi. Bu kənd XIX əsrdə İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasına, indi Masis (Zəngibasar) rayonunun inzibati ərazi bölgüsünə daxildir. Arbat kəndi rayon mərkəzindən 20 km şimal-qərbdə Zəngi çayından axan Şirabad arxının yanında yerləşir. 1969-cu ilə kimi Vağarşabad (indiki Eçmiədzin) rayonunun tərkibində olmuşdur. 1590-cı il tarixli "İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri"ndə Arbat [107, s.159], 1728-ci il tarixli "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri"ndə Arebat [107, s.77], Qafqazın 5 verstlik xəritəsində Arbat [302, s.18] kimi qeyd edilmişdir.

Kənddə tarixən yalnız azərbaycanlılar yaşamışdır. 1828-ci ilə kimi burada erməni yaşamamışdır. Türkmənçay müqaviləsindən sonra 1828-29-cu illərdə İrandan köçürülən ermənilərdən 127 nəfəri bu kənddə yerləşdirilmişdir [335, s.549; 348, s.150; 359, s.401].

1840-50-ci illərdə kənddə olan ermənilər qonşu kəndə köçüb getmişlər. Arbat kəndində 1831-ci ildə 264 nəfər azərbaycanlı, 127 erməni, 1873-cü ildə 527 nəfər, 1886-cı ildə 538 nəfər, 1897-ci ildə 671 nəfər, 1904-cü ildə 754 nəfər, 1914-cü ildə 1160 nəfər, 1916-cı ildə 708 nəfər yalnız azərbaycanlı yaşamışdır [348, s.80-81, 150-151].

1919-cu ilin əvvəllərində kənddə yaşayan bütün azərbaycanlılar erməni təcavüzünə məruz qalaraq qırğınlarla deportasiya olunmuşlar [275, s.222] və kəndə İran və Türkiyədən köçürülən ermənilər yerləşdirilmişdir. İndiki Ermənistan-da sovet hökuməti qurulandan sonra kəndi tərk etmiş azərbaycanlılardan sağ qalanlar 1920-22-ci illərdə ata-baba torpaqlarına dönə bilmişlər. Burada 1922-ci ildə 263 nəfər azərbaycanlı,

138 erməni, 1926-cı ildə 341 nəfər azərbaycanlı, 214 erməni, 1931-ci ildə 263 nəfər azərbaycanlı, 356 erməni yaşamışdır [348, s.81, 151]. SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947 və 1948-ci il qərarlarına əsasən kənddə yaşayan azərbaycanlılar tarixi-etnik torpaqlarından Azərbaycana deportasiya olunmuşlar.

XIX-XX əsrdə yaşamış K.F.Qana görə Arbat toponimi erməni dilində "kişi" mənasında işlənən ayr sözünü ilə fars dilində "yaşayış məntəqəsi" mənasında işlənən abad sözü əsasında əmələ gəlib, "kişi, ər [igid mənasında] tərəfindən yaradılan kənd" mənasını bildirir [248, s.14].

K.F.Qanın bu izahı tamamilə yanlışdır. Q.Alişan yazır ki, Arbat toponimi, ehtimal ki, Rabat sözü əsasında əmələ gəlmişdir [359, s.401].

Görkəmli coğrafiyaçı, akademik B.Budaqov Arbat toponimini etnotoponim hesab edir və yazır ki, Arbat toponimini arbat türk etnonimi əsasında yaranmışdır [45, s.10].

B.Budaqov sonradan Q.Qeybullayevlə birlikdə yazdığı "Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti" əsərində Arbat toponimi başqa cür izah edir. Müəlliflər yazırlar ki, Arbat toponimi ərəbcə rabat "sərhəd məntəqəsi", "din uğrunda mübarizələrin istehkamı" sözündəndir [47, s.125].

Ə.Ələkbərli Arbat toponiminin etimologiyası ilə bağlı yazır: "Adın türk mənşələrində Arbad, Arebat, XVII yüzil erməni mənşələrində və XIX yüzildən etibarən isə bütün mənşələrdə Arbat şəklində işlənməsi sübut edir ki, onun ilkin adı Arbad olmuş, Ar//ər və abad komponentlərindən ibarət olmaqla, "ərlərin yurdu" mənasını bildirmişdir. Toponimin Ərəblər anlamında Ərəbat şəklində olması ehtimalı da istisna təşkil etmir" [79, s.103].

Bu izahlar, etimoloji şərhlər, bizcə, tam və yetərli deyil. Belə ki, Arbat kəndinin köklü sakinləri azərbaycanlılar olmuşdur. Ona görə də Arbat toponiminin izahı da elə Azərbaycan (türk) dili əsasında izah edilə bilər. Qədim türk dilində "yulğun" bitki adı mənasında işlənən arubat sözü [267, s.58] vardır. Buradan belə bir məntiqi nəticə doğur ki, Arbat oykonomiyası məhz arubat sözü əsasında əmələ gəlib "yulğun bitkisi

olan yerin yanında salınan kənd" mənasını bildirir. Kəndin vaxtilə yerləşdiyi relyefi ilə adı arasında bir uyğunluq vardır. Tarixən Arbat kəndinin ətrafı yulğun kollarından ibarət imiş. Bu yerlərə, onun relyefinə bələd olan, Zəngibasar mahalının tanınmış ziyalılarında olan İbrahim Xəlilov Arbat kəndinin ətrafının tamamilə yulğunluqdan ibarət olduğunu söyləyirdi [104].

Naxçıvan MR-in Şahbuz rayonundakı Arbatan toponiminin ərəbcə "qala-qəsr" mənası bildirən rabat sözü ilə bağlanması [23, s.41] bircə, doğru deyil. Arbatan toponimi elə Qərbi Azərbaycanın Masis (Zəngibasar) rayonundakı Arbat toponimi ilə mənşəcə eynidir.

Ərikli. Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında, indiki Sisyan rayonu ərazisində kənd olmuşdur. Ərikli kəndi Bazarçay (Vorotan) çayının ətəyində yerləşirdi. Kəndin adı "Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri"ndə Ərikli [196, s.252], Qafqazın 5 verstlik xəritəsində Ariklu (Ərikli – İ.B.) kimi [302, s.19] qeyd edilmişdir. Kəndin adı "Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası"nda təhrif edilərək Arıqlı kimi verilir [65, s.181].

Kənddə 1873-cü ildə 60 nəfər, 1886-cı ildə 106 nəfər, 1897-ci ildə 88 nəfər, 1908-ci ildə 126 nəfər, 1914-cü ildə 214 nəfər yalnız azərbaycanlı yaşamışdır [348, s.76-77, 146-147].

1917-1918-ci illərdə azərbaycanlılar qırğınlarla deportasiya olunmuş və kənd dağıdılmışdır. B.Budaqov və Q.Qeybullayev kəndin adını Arıqlı kimi götürərək gətirilmə ad hesab edirlər: "Şərqi Anadoluda orta əsrlərdə Boxtan əmirliyinin Arux mahalından gəlmə ailələrlə əlaqədardır" [47, s.127]. Hər iki müəllifin birgə yazdığı "Gürcüstanda türk mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti" əsərində Ərikli oykonimi yenə Arıqlı formasında götürülmüş və onu Gürcüstanın Bolnisi rayonundakı Arıqlı oykonimi ilə mənşəcə eyni olduğu göstərilməklə yunan mənşəli toponim hesab edilir: "Şərqi Anadoluda Boxtan əyalətinin Aruq mahalından (Şərəfxan Bidlisidə – Ereqli) çıxma ailələrin özləri ilə gətirdiyi addır (Anadolu yarımadasındakı "Ereqli", daha dəqiqi, "Bender Ereqli" isə yunan dilində Qerakle adından təhrifdir [348, s.121]).

Tarixi mənbələrdə kəndin adı Arıqlı formasında qeyd olunsaydı, onda müəlliflərlə razılaşmaq olardı. Lakin əlimizdə olan həm Azərbaycan, həm də rus və erməni mənbələrində kəndin adı bir qayda olaraq **Ərikli** kimi qeyd olunur.

Əslində isə Ərikli toponimi **ərik** meyvə adına **-li** sözdüzəldici şəkilçisinin qoşulması əsasında yaranmışdır. Görünür, burada ərik bağları olduğu üçün kənd Ərikli adlandırılmışdır.

Bu toponim Azərbaycanın Laçın rayonundakı Ərikli toponimi ilə mənşəcə eynidir.

Yelqovan. Bu kənd Abovyan (Ellər, Kotayk) rayonunun inzibati ərazi bölgüsünə daxildir. Rayon mərkəzindən 4 km şimal-şərqdə yerləşir. Kəndin adı 1728-ci ildə tərtib edilmiş "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri"ndə [107, s.36], Qafqazın 5 verstlik xəritəsində [302, s.92] qeyd edilmişdir.

Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 3.1.1935-ci il tarixli fərmanı ilə kəndin adı dəyişdirilib Kotayk qoyulmuşdur.

Yelqovan kəndində 1828-ci ilə qədər yalnız azərbaycanlılar yaşamışdır. 1828-ci ildə Rusiya ilə İran arasında bağlanan müqavilədən sonra 1829-30-cu illərdə buraya İrandan 44 nəfər, Türkiyənin Bayazid və Alcavagiz vilayətlərindən 24 nəfər erməni köçürülmüşdür [335, s.543-546; 65, s.266].

1897-ci ildə burada 15 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır [348, s.46-47]. Azərbaycanlılar 1905-1906-cı illərdə baş verən erməni-azərbaycanlı savaşı nəticəsində ermənilər tərəfindən tarixi torpaqlarından deportasiya olunmuşdur. 1906-cı ildən sonra burada azərbaycanlı yaşamamışdır. Halbuki B.Budaqov və Q.Qeybullayev yazırlar ki, kəndin azərbaycanlı əhalisi 1948-ci ildə Azərbaycana köçürülmüşdür [47, s.276].

Yelqovan oykonimi Azərbaycan dilində "toxumu külək vasitəsilə uzaqlara aparılıb, orada tökülən bir bitki və onun dənisi", "süpürüm" mənasında işlənən **yelqovan** bitki adı [12, s.528] əsasında formalaşmış fitooykonimdir.

Yoncalıq. İrəvan şəhərində vaxtilə olan məhəllələrdən birinin adıdır. 1590-cı il tarixli "İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri"ndə "Yoncalıq məzrəsi" adında qeyd edilmişdir [107, s.162]. Həmin ərazi xüsusi yaşayış məntəqəsi kimi XX əsrin

30-40-cı illərində İrəvan şəhərinin genişləndirilməsi ilə bağlı ləğv edilərək İrəvan şəhərinə birləşdirilmişdir.

B.Budaqov və Q.Qeybullayev yazırlar ki, Yoncalı toponiminin (əslində Yoncalıq olmalıdır) əsl "Oncalı"dır və mənşəcə qırpaqların anca tayfasının adını əks etdirir [47, s.279]. Bu fikir, bircə, doğru deyil. Çünki toponim "Onçalı" formasında hər hansı bir sənəddə qeyd edilməyib ki, o, anca tayfası ilə əlaqələndirilsin.

Yoncalıq toponimi **yonca** bitki adına Azərbaycan dilində məkan bildirən -lıq şəkilçisinin qoşulması ilə əmələ gəlmişdir. Həmin ərazidə vaxtilə yonca əkilib becərildiği üçün ərazi Yoncalıq, yəni yonca bitən yer adlandırılmışdır. Digər tərəfdən, 1590-cı ildə tarixi sənədi olan "İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri"ndə ərazinin "Yoncalıq məzrəsi" [107, s.158] adlanması fikrimizi təsdiqləyir.

Baldırğanlı. Şəmsəddin rayonu ərazisindəki qışlağın adı olmuşdur. Erməni mənbəyində Baldırqand formasında qeydə alınmışdır [348, s.70]. 1930-cu ildə yaşayış məntəqəsi kimi ləğv edilmişdir.

Toponim baldırğan bitki adına -lı şəkilçisinin qoşulması ilə əmələ gəlmişdir.

Baldırğanlı toponimi Azərbaycanın Laçın rayonundakı Baldırğanlı, Qazaxıstandakı Baldırqandı [285, s.52] toponimi ilə mənşəcə eynidir.

Güllüca. İrəvan quberniyasının Eçmiədzin qəzasında, indi Abovyan (Ellər, Kotayk) rayonunda kənddir. Rayon mərkəzindən 12 km cənub-şərqdə yerləşir. "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri"ndə [107, s.80], Qafqazın 5 verstlik xəritəsində [302, s.71] qeyd edilmişdir. Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət heyətinin 25.I.1978-ci il fərmanı ilə kəndin adı dəyişdirilib Zovk qoyulmuşdur.

Kənddə 1873-cü ildə 273 nəfər, 1886-cı ildə 397 nəfər, 1897-ci ildə 524 nəfər, 1904-cü ildə 516 nəfər, 1914-cü ildə 846 nəfər yalnız azərbaycanlı yaşamışdır [348, s.46-47, 126-127]. 1918-ci ildə azərbaycanlılar ermənilərin soyqırımına məruz qalaraq deportasiya olunmuş və 1920-ci illərdə Türkiyədən

köçürülən ermənilərdən 60 nəfəri bu kənddə yerləşdirilmişdir [348, s.127]. İndiki Ermənistanda sovet hökuməti qurulandan sonra 1922-ci ildən sonra kəndi tərk etmiş azərbaycanlılardan sağ qalanları doğma yurdlarına dönə bilmişdir. Burada ermənilərlə yanaşı 1926-cı ildə 21 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır [348, s.127]. 1929-30-cu illərdə azərbaycanlılar tarixi-etnik torpaqlarından tamamilə qovulmuşlar.

S.Mirmahmudova oykonimin "gül bol olan yer" mənası verdiyini yazır [157, s.36]. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, Güllücə toponimi paxlahlar fəsiləsindən olan güllücə bitkisinin adı əsasında formalaşmışdır [23, s.328].

A.Bayramov Amasiya rayonundakı Güllücə oykoniminin yaranması ilə bağlı qeyd edir ki, kəndin ətrafı yaz aylarında gülə bələndiyi üçün Güllücə adlanmışdır [33, s.175]. Yəni "gülü daha çox olan yer" anlamını ifadə edir" [33, s.76].

Güllücə toponiminin əmələ gəlməsi ilə bağlı yuxarıda istinad etdiyimiz fikirlər doğrudur və toponimin mənası, prinsip etibarilə düzgün izah edilmişdir.

Linqvistik baxımından Güllücə toponimi Azərbaycan dilində "güllü, çiçəkli" mənasını bildirən "güllü" sözüne –cə şəkilçisinin artırılması yolu ilə düzələn fitooykonimdir. Oykonimin sonunda –cə şəkilçisi əsasən bənzətmə mənası bildirən şəkilçiləşmiş qoşmadır. Bu oykonim Qərbi Azərbaycanın Amasiya, Spitak, Abaran rayonlarındakı Güllücə (Spitak rayonundakı Güllücə kəndinin adı Erm. SSR AS RH-in 19.IV.1950-ci il fərmanı ilə dəyişdirilib Saraart, Abaran rayonundakı Güllücə kəndinin adı 15.VI.1946-cı il fərmanı ilə dəyişdirilib Vardenis qoyulmuşdur) Azərbaycanın Ağdam rayonundakı Güllücə oykonimləri ilə mənşəcə eynidir.

Çinarlı. Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında, indi Şəmşəddin rayonunda yerləşən kəndlərdən biri Çinarlı adlanır. Bu kənd rayon mərkəzindən 28 km məsafədə yerləşir. Kəndin adı erməni mənbəyində Çinari formasında qeyd edilir [348, s.74; 354, s.76]. S.Mirmahmudova isə kəndin adını Çinar formasında göstərir [157, s.42]. Lakin kəndin doğru, düzgün və eyni zamanda ilkin qədim adı Çinarlı olmuşdur [348, s.74].

Erməni mənəbəyində qeyd edilən Çinari forması Azərbaycan dilində Çinarlı formasına uyğun gəlir. Çinari oykoniminin sonundakı –i şəkilçisi Azərbaycan dilində –lı şəkilçisinin qarşılığıdır. Ermənilər tarixi həqiqəti, faktı saxtalaşdıraraq oykonimi erməni dilinə uyğunlaşdıraraq (kalka edərək) Çinari formasına salmışlar. Kənddə ermənilərlə yanaşı 1926-cı ildə 4 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır [348, s.74-75].

S.Mirmahmudova yazır ki, Çinar fitonimik oykonimdir və çinar ağacının bol olduğu yerdir [157, s.42].

B.Budaqov və Q.Qeybullayev yazırlar ki, "Kəndin adı çinar ağacının olduğu yer mənasındadır" [47, s.423].

Hər iki izah doğrudur və biz də həmin fikirdəyik. Linqvistik baxımdan oykonimin izahına onu əlavə edə bilərik ki, Çinarlı oykonimi çinar ağac adına –lı şəkilçisinin qoşulması yolu ilə əmələ gəlmişdir.

Artız. İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında, indi Abovyan (Ellər, Kotayk) rayonunda kənd adıdır. Rayon mərkəzindən 15 km məsafədə yerləşir. Qafqazın 5 verstlik xəritəsində qeyd edilmişdir [302, s.20]. Kəndin adı Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 04.IV.1946-cı il tarixli qərarı ilə dəyişdirilib "mizraq", "nizə" mənası bildirən Keğard qoyulmuşdur.

Kənddə 1873-cü ildə 221 nəfər, 1886-cı ildə 267 nəfər, 1897-ci ildə 426 nəfər, 1904-cü ildə 293 nəfər, 1914-cü ildə 480 nəfər, 1916-cı ildə 466 nəfər yalnız azərbaycanlı yaşamışdır [348, s.44-45, 124-125]. 1915-1918-ci ildə azərbaycanlılar ermənilərin soyqırımına məruz qalaraq deportasiya olunmuş, kəndə Türkiyənin Van, Berikli, Qars vilayətlərindən köçürülən ermənilər yerləşdirilmişdir. İndiki Ermənistan sovet hökuməti qurulandan sonra sağ qalan kənd sakinləri öz evlərinə dönə bilməmişdir. Burada ermənilərlə yanaşı 1922-ci ildə 63 nəfər, 1926-cı ildə 39 nəfər, 1931-ci ildə 74 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır [348, s.44-45, 124-125]. Erməni mənəbələrində faktlar saxtalaşdırılmışdır. Kənddə 1916-cı ilə kimi yalnız azərbaycanlıların, 1922-ci ildən 1948-ci ilə kimi azərbaycanlılar və ermənilərin qarışıq şəkildə yaşadığı mənəbələrdə öz əksini tapsa da, "Ermənistan və ətraf vilayətlərin

toponimlər lüğəti"ndə kənddə elə yalnız ermənilərin yaşadığı göstərilir və 1873-cü ildə 221, 1897-ci ildə 426 nəfər yaşayan azərbaycanlı erməni kimi verilmişdir [359, s.825]. Azərbaycanlılar 1948-49-cu illərdə Azərbaycana köçürülmüşdür.

XX əsrin əvvəllərində indiki Ermənistan ərazisindəki toponimlərə toxunan K.F.Qan göstərir ki, Artız toponimi erməni dilində "kişi" mənasında işlənən "ayr" sözü ilə fars dilində "tez" mənasında işlənən tiz sözündən əmələ gəlmişdir [248, s.16]. Müəllifin bu izahı tamamilə doğru deyil. Belə demək mümkünsə, özünün uydurmasıdır. Digər tərəfdən, K.F.Qan "tez" sözünü fars mənşəli hesab edir ki, bu da tamamilə səhvdir.

B.Budaqov və Q.Qeybullayev yazırlar ki, Artız toponimi (müəlliflər "Artiz" formasında qeyd edirlər) əhalinin hərəkəti ilə bağlı Şərqi Anadoludan gətirilmə addır. XIX əsrdə Batum əyalətinin Artvin dairəsində Ortiz, Qars əyalətinin Oltin dairəsində Ortiz kənd adları ilə mənşəcə eynidir [47, s.129]. Müəlliflər eyni zamanda Artız oroniminin semantikasi üzərində dayanırlar və "artız" sözünü türk dillərində "aşırım" mənasında işlənən "ərtiş" sözü ilə bağlayırlar [47, s.129].

Ə.Ələkbərli Artız toponimi ilə bağlı bir neçə mülahizə irəli sürür: "Art sözünün qədim türk dilində dağ mənasında işlənməsi (məsələn, Ara+art, yəni Ara+dağ) toponimin "dağlıq ərazidə yaşayan Az tayfası" anlamını ortaya qoyur. Artız yazılışında isə Uz komponentinin çoxmənalılığında kənd "dağlılar", "dağlı Uzlar", "dağ dərəsi" anlamlarında yozula da bilər. Toponimin türk dillərindəki "aşırım" mənasında "ərtis" sözündən olması ehtimalı da nəzərdən qaçırılmamalıdır" [79, s.537].

Türk dillərində müxtəlif fonetik formalarda sərv fəsiləsindən həmişəyaşıl iynəyarpaqlı ağac adını bildiren ardıc sözü işlənir [311, s.323; 325, s.173]. Elə məhz, toponim türk dilində "ardıc", "ardıc kolu" mənasında işlənən ardıc bitki adının fonetik forması olan artız sözü əsasında əmələ gəlmişdir.

Toponim Azərbaycanın Ardıc (Şərur) oronimi və Ardıclı (Laçın) oykonimi ilə mənşəcə eynidir.

3.1.6. ZOOYKONİMLƏR

Heyvan və quş adları əsasında formalaşan oykonimlər zooykonimlər adlanır. Zooykonimlər Qərbi Azərbaycan toponimləri içərisində azlıq təşkil edir.

Ayısəsi. Bu yaşayış məntəqəsi Yeğeqnadzor (Keşişkənd) rayonunda yerləşir. Ayısəsi kəndi XIX əsrdə İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasının Dərələyəz sahəsinin inzibati ərazi bölgüsündə daxil olmuşdur. Kənd rayon mərkəzindən 20 km şimal-şərqdə "Qovuşuq kəndindən 4 km şimalda Qızılgül (Ayısəsi – İ.B.) çayının sahilində, Dəmirtəpə dağında yerləşən Təzəkli yaylağının ətkələrində, hər tərəfi dağ və yamaqlarla əhatə olunmuş gözəl mənzərəli bir ərazidə" [63, s.175] yerləşir. Erməni mənbələrində kəndin adı Ayısəs, Aysayi, Aysası [359, s.237], 1727-ci il tarixli "Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri"ndə Ayısəsi [196, s.35] formalarında qeydə alınmışdır.

B.Budaqov və Q.Qeybullayev kəndin adının "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri"ndə Ayısəsi kimi qeydə alındığını yazmaqda yanaşı həmin mənbəyə əsasən burada 2 nəfər erməninin yaşadığını da göstərirlər [47, s.116]. Müəlliflərin istinadən söylədikləri mənbədə Ayısəsi kəndinin adına rast gəlmədik. Onda burada 2 erməninin yaşaması faktı da düz deyil. Ümumiyyətlə, bu kənddə 1988-ci ilə kimi bir nəfər belə erməni yaşamayıb.

Ayısəsi kəndinin adı IX əsrdən yazılı mənbələrdə öz əksini tapmışdır [355, s.66]. Kənddə VII, X-XI əsrlərə aid alban kilsəsinin uçmuş divarları, Azərbaycan türklərinin həyatı ilə bağlı tarixi abidələr (qoç heykəlləri) qalmaqdadır [355, s.66-69].

Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 10.09.1946-cı il fərmanı ilə kəndin adı dəyişdirilib Qızılgül, Ermənistan prezidentinin 19.04.1991-ci il fərmanı ilə yenidən dəyişdirilərək Areta qoyulmuşdur. Kənddə 1873-cü ildə 219 nəfər, 1886-cı ildə 313 nəfər, 1897-ci ildə 412 nəfər, 1914-cü ildə 453 nəfər, 1916-cı ildə 336 nəfər yalnız azərbaycanlı yaşamışdır [348, s.90-91, 160-161].

1918-ci ildə kəndin sakinləri – Azərbaycan türkləri erməni təcavüzünə məruz qalaraq qırğınlarla deportasiya olunmuşlar. Yalnız indiki Ermənistanda sovet hökuməti qurulandan sonra kənd sakinlərindən sağ qalanlar 1920-22-ci illərdə ata-

baba yurdlarına dönə bilmişlər. Burada 1922-ci ildə 254 nəfər, 1926-cı ildə 181 nəfər, 1931-ci ildə 288 nəfər [348, s.91, 161], 1987-ci ilin sonu 1988-ci ilin əvvəllərində kənddə 600 nəfərdən çox azərbaycanlı yaşamışdır [63, s.176]. 1988-ci ilin noyabr-dekabr aylarında kəndin sakinləri Ermənistan dövləti tərəfindən tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya olunmuşdur.

B.Budaqov və Q.Qeybullayevin "Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti" əsərində göstərilir ki, Ayısəsi (müəlliflər Aysası formasında yazırlar) toponimi XIX əsrdə Şimali Qafqazda Dağıstan əyalətinin Kaytaq Tabasaran dairəsində Aysatəpə dağ adı, Ter əyalətinin Teymurxanşura dairəsindəki Aysiqoretepe dağ adı toponimləri ilə mənşəcə eynidir və evenkcə aksa "qaya", "hündür sahil", mancurca yaksa "giritili-çıxıntılı sahil", eksa "qaya" sözüdür [47, s.116]. Bizə görə, Aysəsi (müəlliflərin yazdığı kimi Aysası) toponimini evenk və ya mancur dili ilə izah etmək düzgün deyil. Belə ki, Dərələyəz mahalında evenklər yaşamayıb ki, hər hansı bir toponimi də izah edərkən evenk dilinə istinad edilsin.

Həsən Mirzəyev Ayısəsi toponiminin oğuz tayfalarından biri olan qayı etnonimi əsasında əmələ gəldiyini yazır: "... bu kəndin (Ayısəsi kəndinin – İ.B.) adı qayı/kayı tayfasının adı ilə bağlıdır. Fikrimizcə, burada sözün əvvəlində gələn "q" səsi düşmüş və qayı sözü "ayı" formasını almışdır. Türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində belə səs düşümü və səs artımı mövcuddur" [175, s.83].

Bizim fikrimizcə, Ayısəsi toponimi etnonim əsasında yaranmamışdır.

Ayısəsi toponimi iki komponentdən ibarətdir: ayı və səs (ilkin forması sas//saz olmuşdur).

Toponimin birinci komponenti vəhşi heyvanı bildirən ayı sözüdür. Toponimin ikinci komponenti Azərbaycan dilində və dialektlərində "qamış", "qarğı bitən gölməçə, bataqlıq" mənasında coğrafi termin kimi işlənən saz sözünün [311, s.323; 45, s.97] fonetik forması olan sas//sası sözüdür [311, s.395].

Türk dilində sas "bataqlıq", sası sözü "çürük", "qoxumuş", "iyli", "nəm", "rütubətli" mənalarını bildirir [311, s.394-395]. Toponimin erməni mənbələrində Aysas, Aysası formalarında qeydə alındığına əsaslanıb belə qənaətə gəlmək olar ki, Aysəsi toponiminin ikinci komponenti olan "səsi" sözü sas//sası sözünün Azərbaycan dilində işlənmiş formasıdır. Yəni "səsi" sözü "sası" sözünün fonetik variantıdır.

Ayğırqöl. İrəvan quberniyasının Eçmiədzin qəzasında, indi Eçmiədzin (Üçkilse) rayonunda yerləşən yaşayış məntəqələrindən biri Ayğırqöl kəndi idi. Kənd Eçmiədzin (Üçkilse) - Oktemberyan (Sərdarabad) yolunun üstündə, Ayğırqölün yanında yerləşir. Kəndin adı ərazisindəki Ayğırqöl gölünün adından götürülmüşdür. Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 25 yanvar 1978-ci il tarixli fərmanı ilə kəndin adı dəyişdirilərək Aknalıç qoyulmuşdur. B.Budaqov və Q.Qeybulayev yazırlar ki, Ayğırqöl oykonimi türk dillərində ayqır otunun adından və göl sözündən əmələ gəlmişdir [47, s.114]. Müəlliflər qazax toponimisti E.Koyçubayevin əsərinə istinadən belə bir qənaətə gəliblər. Belə ki, E.Koyçubayev Qazaxıstandakı Ayqır dərə adının qazax dilində ot adı bildirən ayqır sözündən yarandığını qeyd edir [285, s.18]. Oykonimin birinci komponenti "ayğır", fikrimizcə, ot mənası bildirmir. İlk öncə onu qeyd edək ki, Ayğırqöl kəndinin adı Ayğırqöl hidronimi ilə bağlıdır. Oykonimin birinci komponenti "ayğır" qədim türk dilində erkək at mənasında işlənir [267, s.28] və bu mənada (erkək at mənasında) "Koroğlu" dastanında rast gəlirik.

XX əsrin əvvəllərində K.F.Qan İrəvan yaxınlığında, indiki Eçmiədzin rayonu ərazisində yerləşən Ayğırqöl hidroniminin birinci komponentinin at mənası bildirən ayqır sözündən ibarət olduğunu göstərmişdir. [248, s.5]. Türk tarixçisi Fəxrəddin Kırzioğlu Türkiyə ərazisindəki Ayğırqöl hidronimindən bəhs edərkən, ayğır sözü üzərində dayanır və yazır ki, ayğır "at" mənası bildirir [340, s.10].

"Bu atlar (ayğır atlar nəzərdə tutulur) adını "qədim türklərin "bədəvi" dedikləri və Türküstandan Bağdada gətirilərək "Ərəbatı"nın da ataları sayılan ən yaxşı minik atlarının

dərin dağ göllərindən çıxan su ayğırı soyundan gəldiyi inanılan ənənədən almışdır" [340, s.10].

Deməli, Ayğırgöl oykonimi "erkək at" mənası bildiren "ayğır" sözü əsasında formalaşmışdır və mənacə zooykonimdir.

Dovşanqışlaq. İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında, indi Ani (Ağın) rayonun ərazisində yerləşən kəndlərdən biri Dovşanqışlaq adlanırdı. Erməni mənbələrində kəndin adı Tavşanqışlaq formasında qeyd edilir [348, s.24]. Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 19.04.1950-ci il fərmanı ilə adı dəyişdirilib Şirakavan qoyulmuşdur. Kənd Arpaçayın yaxınlığında, rayon mərkəzindən 24 km məsafədə yerləşir. 1828-ci ildən sonra, yəni Türkmənçay müqaviləsinin bağlanması ilə bağlı İran və Türkiyədən köçürülən ermənilər bu kənddə məskunlaşdırılmış, kəndin köklü sakinləri olan azərbaycanlılar deportasiya olunmuşlar.

A.Bayramov göstərir ki, burada 1850-ci illərə qədər azərbaycanlılar yaşamışdır və sonra tədricən əhalisi, yəni azərbaycanlılar ermənilər tərəfindən sıxışdırılıb çıxarılmışdır [33, s.168].

A.Bayramovun bu fikri B.Budaqov və Q.Qeybullayev "Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti"ndə də öz əksini tapmışdır [47, s.239].

Bu faktlar doğru deyil. Belə ki, 1828-ci ildə azərbaycanlılar qovulmuş, ermənilər kənddə yerləşdirilmişdir. 1918-20-ci illərdə azərbaycanlılar tam surətdə kənddən deportasiya olunmuşlar. 1926-cı ildə burada 1 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır [348, s.111].

Oykonimin mənası ilə bağlı B.Budaqov və Q.Qeybullayev iki mülahizə yürüdürlər: "Bu toponimin mənası barədə iki mülahizə ola bilər: 1. Kənd qışlaq əsasında yaranmışdır. Qışlaq isə həmin yerdə dovşanın bolluğu ilə əlaqədar adlanmışdır. 2.XVII əsrdə Muğanda yaşamış Ardem-Dovşanlı tayfasının adını əks etdirir" [47, s.239]. Müəlliflərin söylədikləri bu mülahizələrdən ikincisi bir o qədər ağlabatan deyildir. Çünki indiki Ermənistan ərazisində dovşanlı tayfasının yaşadığı mənbələrdə öz əksini tapmamışdır. Birinci fikir isə həqiqətə uyğundur. Həmin əraziyə bələd olanlar da burada çoxlu dovşan olduğunu

söyləyirlər. Deməli, oykonim heyvan anlayışı bildirən dovşan sözü ilə qışlaq sözünün birləşməsindən əmələ gəlib "dovşanlı olan ərazidəki qışlaq, yaşayış məntəqəsi" mənasını bildirir.

Azərbaycanın Kəlbəcər rayonu ərazisindəki Dovşanlı kəndinin adı da dovşan zoonimi ilə bağlıdır.

Ayıbasan. İrəvan quberniyasının Loru-Pəmbək qəzasında tarixən azərbaycanlıların yaşadığı kəndlərdən biri Ayıbasan kəndi idi. Bu kənd indiki Ermənistanın Quqark rayonunun ərazisi daxilində olmuşdur. Ayıbasan kəndi rayonun "Həmzəçimən (İrçahevid) kəndindən təxminən 3 km cənub-qərbdə yerləşmişdi" [65, s.313]. İndi xaraba kənddir. Ehtimal ki, kənd XVIII əsrin axırlarında, XIX əsrin əvvəllərində xarabalığa çevrilmişdir. Belə ki, kəndin adı "İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri"ndə (1590) Rəvan əyalətinin Aralıq nahiyəsinə daxil olan kəndlər sırasında qeyd olunmuşdur [47, s.115].

Toponim vəhşi heyvan adı bildirən ayı sözü ilə basan feli sifətin birləşməsindən əmələ gəlmişdir.

Danagirməz. Abaran rayonundakı Azərbaycan mənşəli oykonimdir. XVIII əsrdə İrəvan xanlığının, XIX əsrdə İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasının inzibati-ərazi bölgüsünə daxil olmuşdur. İndi Abaran rayonunun tabeliyindədir. Kənd rayon mərkəzindən 7 km şimal-şərqdə, Alagöz dağının ətəyində yerləşir. Kəndin digər adı Damagirməz, Danadamagirməz olmuşdur [348, s.4]. Qafqazın 5 verstlik xəritəsində kəndin adı qeyd edilmişdir [302, s.74]. Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 15 iyul 1946-cı il tarixli fərmanı ilə kəndin adı dəyişdirilib Ovit, 21 oktyabr 1967-cı il tarixli fərmanı ilə yenidən dəyişdirilib Niqavan qoyulmuşdur [354, s.117].

A.Bayramov kəndin adını Danagirməz formasında verməklə isim və feli sifət modeli əsasında formalaşan zooykonim hesab edir [33, s.74].

B.Budaqov və Q.Qeybullayevin fikrincə, indiki Ermənistan ərazisində Danagirməz adlı iki kənd olmuşdur. Hər iki müəllif Danagirməz oykonimini ayrı-ayrı oykonimlər kimi göstərirlər. Müəlliflərin fikrincə, Danagirməz adlı kəndin biri İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında yerləşməklə 1946-

cı ildə adı dəyişdirilib Ovit qoyulmuşdur. İkinci Danagirməz adlı kənd İrəvan xanlığının Qırxbulaq mahalında yerləşmişdir və 1946-cı ildə adı dəyişdirilib Niqavan qoyulmuşdur [47, s.226]. Onu qeyd edək ki, indiki Ermənistanda Danagirməz adlı bir toponim olmuşdur ki, o da Abaran rayonunun inzibati-ərazi bölgüsünə daxildir. Müəlliflər Danagirməz adlı kəndin indi hansı rayonunun tabeliyində olduğunu qeyd etmirlər. Danagirməz kəndinin köklü sakinləri azərbaycanlılar olmuşdur. 1829-cu ildən kəndə Türkiyədən ermənilər köçürülüb yerləşdirilmişdir. Beləliklə, kənddə ermənilərlə yanaşı 1905-ci ildə 387 nəfər, 1914-cü ildə 474 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır [348, s.96-97]. Kənddə yaşayan azərbaycanlılar 1916-1918-ci illərdə sıxışdırılmış, 1918-ci ildə daşnakların hakimiyyətə gəlməsi ilə bağlı tamamilə tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya olunmuşlar.

B.Budaqov və Q.Qeybullayev Danagirməz toponiminin mənası məlum olmayan toponim hesab edirlər [47, s.226].

Fikrimizcə, oykonim **dana** heyvan adı ilə felin qeyri-qəti gələcək zamanında işlənən **girməz** sözünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Ümumiyyətlə, Qərbi Azərbaycan toponimlərinin formalaşmasında qeyri-qəti gələcək zamanın inkarında işlənən sözlərin işlənməsi xarakterik haldır [42, s.235].

3.1.7. TƏSVİRİ OYKONİMLƏR

Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli oykonimləri eyni zamanda təsvir əsasında yaranmışdır. Yəni ərazinin oykonimlərinin müəyyən bir hissəsi şəxs, tayfa, dağ dərə, bitki və s. adı ilə deyil, ərazinin relyefi, təbii şəraiti, quruluşu əsasında formalaşmışdır.

A.Qurbanov belə toponimləri təsviri toponim adlandırır: "Hər hansı yaşayış məntəqəsinin yerinin, obyektinin müəyyən əlamətlə, təbii sərvətə əsasən adlandırılması yolu ilə yaranan yer adları təsviri toponimlər adlanır" [134, s.334].

Bahəddin Yeddiyıldız göstərir ki, təsviri toponimlər təbiət hadisələri, ərazinin yerləşmə obyektinə, torpağın forması uyğun formalaşır [336, s.27]. Bahəddin Yeddiyıldız təsviri

toponimlərin yaranmasını xarakterizə edərək yazır: "Türklərin müəyyən ərazini adlandırarkən istifadə etdikləri bir üsul da təbii şəraitə uyğun verdikləri adlardır. Həqiqətən, araşdırdığımız bölgədə (Türkiyədəki ərazilər nəzərdə tutulur – İ.B.) türk yer adlarının ikinci kateqoriyasını təbii yolla yarananlar təşkil edir. Bunların hər bölgədəki nisbətini, qarşılıqlı uyğunluğunu yuvarlaq bir şəkildə belə sıralamaq olar: Viranşəhərdə 29%, Erencidə 40%, Konarda 37%, Almalı-Qaşda 20%, İzmir-Çeşmədə 43% və Orduda isə 25%. Bunlar, ümumiyyətlə, tarixi mənadan məhrum, hər dövrdə rastlaşılan təsviri yer adlarıdır. Bununla birlikdə, öz kultür çevrələrindən uzaqda yeni bir təbiətlə qarşılaşan insanların, bu təbiət qarşısındakı ilk vəziyyətə, şəraitə uyğunlaşmalarını bizə göstərməkdir. Türklər Anadoluya gəldikdən sonra, üzərində yaşamağa başladıkları yeri öyrənmişlər, onu tanımışlar və onda kəşf etdiklərini öz dilləri ilə təsvir etməyə və ya musiqiləri ilə bəstələməyə çalışmışlar" [336, s.27].

Qərbi Azərbaycan ərazisindəki türk mənşəli toponimlərin müəyyən hissəsi təsvir əsasında yaranmışdır.

Altuntaxt. Göyçə mahalında kənd olmuşdur. Bu toponim, VII əsrin ədəbi abidəsi olan "Kitabi-Dədə Qorqud"un "Salur Qazanın evi yağmalandığı boyu bəyan edir" boyunda rast gəlinir [116, s.44].

Əvvəlcə onu qeyd edək ki, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanını Azərbaycanda kiril əlifbası ilə H.Araslı, F.Zeynalov və S.Əlizadə tərtib etmişdir. Hər iki nəşrdə Altuntaxt toponim kimi götürülmür.

H.Araslının tərtib etdiyi "Kitabi-Dədə Qorqud"da oxuyuruq: "Qazan bəy ordusunu, oğlanını, uşağını, xəzinəsini aldı, geri döndü. Altun taxtında yenə evini tikdi" [116, s.44]. Kitabın "Yer adları" hissəsində Altuntaxt coğrafi ad kimi verilmir [116, s.181-183]. Deməli, H.Araslıya görə, Altuntaxt toponim yox, söz birləşməsidir.

F.Zeynalov və S.Əlizadənin tərtib etdiyi "Kitabi –Dədə Qorqud"da oxuyuruq: "Qazan bəg ordusunu, oğlanını-uşağını,

xəzinəsini aldı, gerü döndü altun təxtində. Yenə evini dikdi" [117, s.50].

Altuntaxt haqqında kitabın "Nüsxə fərqləri və şərhlər" hissəsində belə bir qayda verilir: "Cümlə "altun təxtində" *birləşməsi ilə* (kursiv bizimdir-İ.B.) bitir. H.Araslı və Erkinin nəşrlərində isə həmin ifadə növbəti cümlənin övvəlinə köçürülüb [117, s.235].

F.Zeynalov və S.Əlizadə "Altuntaxt"ı birləşmə kimi götürdükləri üçün dastanı müasir şəklə uyğunlaşdırarkən onu aşağıdakı kimi vermişlər: "Qazan bəy öz ordusunu, arvad-uşağını, xəzinəsini geri aldı, *qızıl taxtında* (kursiv bizimdir – İ.B.) geri döndü. Yenə evlərini tikdirdi" [117, s.149].

Məhərrəm Erkin həmin cümləni aşağıdakı kimi verir: "Big ordusini, oğlanini, uşağını, hazinesini aldı giri döndü. Altun tahtında yine evini dikdi" [343, s.115]

M.Erkin də bu kitabın "Giriş"inin "Dədə Qorqudun "coğrafiyası" hissəsində Altuntaxtı coğrafi obyekt kimi götürmür [343, s.51-54].

M.Fəxrəddin Çelik "Dede Korkut kitabındakı coğrafi isimlər" məqaləsində dastanlardakı coğrafi adları 7 qrupa bölür. Lakin M.Fəxrəddin Çelik də Altuntaxtı toponim hesab etmir və buna görə də dastanda adı çəkilən yerlərin siyahısında Altuntaxt toponimini vermir [342, s.451].

F.Kırzioğlu Altuntaxtı toponim hesab edir və onun Divində (Vedi rayonunda –İ.B.) yerləşdiyini göstərir: "Altun Takht'ın (-Dibin (Divin 'de) yine evini dikdi. Karaçuk –Çobanı imrakhor eyledi" [340, s.182].

Qorqudsünas Ş.Cəmsidov "Kitabi-Dədə Qorqud" əsərində Altuntaxtı coğrafi obyekt hesab edir və Qazan xanın yaylaq yeri olduğunu göstərir: "Bu boyda ("Salur Qazanın evinin yağmalanması" boyu –İ.B.) aşkar görünür ki, qəhrəmanlar yaylaqda –Göyçə (qədim Koqem) gölünün şimal-qərbində yerləşmiş məşhur Altuntaxt yaylağında yaşayırlar. Şöklü Məlik Qazanın məhz bu yurdda tikilmiş evini qarət edib aparmışdır. Burada (adı çəkilən boyda –İ.B.) "Altuntaxtda yenə evini tikdi" cümləsindən aydın olur ki, Altuntaxt Qazanın

doğma yurdu. Qədim Göyçə mahalında hazırkı Göyçə gölünün şimalında yerləşən Altuntaxt və ona qonşu olan Həmzəçəmən, Maymaq, Ulaşın, Xalxallı və s. dağlar lap bu yaxın keçmiş qədər Azərbaycanın Qazax-Şıxlı camaatının yay düşərgələri idi" [57, s.49-50; 58, s.31].

Tədqiqatçının Altuntaxtı yaylaq hesab etməsi XIX əsrin Azərbaycan şairi Kazımağa Salikin "Şıxlı yaylaqlarının mədhi" şerinə istinadı ilə bağlıdır:

*Afərin zəhninə, səd afərin ey Koroğlu,
Ki, tapubsan belə yer, çıxmaz ora heç haşəm.
Yüz min altuna dəyər səbzəsi Altuntaxtın,
Salika dut o yeri, istəmə dünariü-dirəm* [58, s.31].

XX əsrin 20-ci illərində yaşamış Şərif Şikəstə adlı şair də "Dedilər" şerində Altuntaxt toponiminin adını çəkir və Altuntaxtın yaşayış məntəqəsi kimi xarabalığa çevrilməsindən yana-yana bəhs edir:

*Bu sifət ilə görən olmuşmu Altuntaxtı,
Boşalıb yurdu, qara yazılıbdır baxtı.
Ağlaram yadıma düşdükcə o keçmiş vaxtı,
Ol səbəbdəndir mənə didəsi-giryan dedilər* [199].

E.Nəsibli bu şer parçasından sonra əlavə edir ki, bunu şair o vaxtlar Qara kilsədəki yaylaqlarımız əlimizdən alınıb ermənilərə veriləndə yazmışdı. Qarakilsə dağları bizim dədə-baba yaylıqlarımız idi. İndi o yerlər Kirovakan adlanır.

Onu əlavə edək ki, Altuntaxt Qarakilsənin yox, Kəvər (Kamo) rayonunun inzibati ərazisinə daxil idi. XVIII-XIX əsrlərdə kənd olsa da, XIX əsrin sonunda dağıdılaraq kənd kimi ləğv edilmiş, azərbaycanlıların yaylaq yeri olmuşdur.

P.Xəlilov Altuntaxtı toponim hesab edir və onun Göyçə dağlarında yerləşən yaylaq olduğunu qeyd edir [105, s.23]. Müəllif fikrini dastanın ("Salur Qazanın evinin yağmalanması" boyunu nəzərdə tutur –İ.B.) finalından gətirdiyi sitatlarla əsaslandırır. P.Xəlilov boyun sonundan gətirdiyi sitatı aşağıdakı imlada verir: "Qazan bəy ordusunu, oğlanını, uşağını, xəzinəsinə aldı, geri döndü, Altuntaxtında yenə evini tikdi" [105, s.23].

Həmin sitatın H.Araslıının 1978-ci ildə nəşr etdirdiyi "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 44-cü səhifəsindən götür-düyünü göstərir. Lakin dastanın 44-cü səhifəsində cümlə belədir: "Qazan bəy ordusunu, oğlanını, uşağını, xəzinəsini aldı, geri döndü. Altun taxtında yeni evini tikdi" [116, s.44].

Mənbədən fərqli olaraq P.Xəlilov "geri döndü"dən sonra vergül qoymuş, Altuntaxtı bitişik yazmışdır. Ümumiyyətlə, P.Xəlilovun Altuntaxtı toponim hesab etməsi doğrudur. Lakin hansı mənbəyə istinadən belə bir qənaətə gəlməsi qaranlıq qalır. Onun –Altuntaxtın yaylaq olub-olmamasından isə irəlidə bəhs ediləcəkdir.

O.Şaiq Altuntaxtı toponim hesab edir, lakin onun harada yerləşdiyini göstərmir [142, s.166].

M.Cahangirov Altuntaxtın "məkani mənaya malik" olduğunu göstərir [51, s.73]. Lakin müəllif buna müəyyən qədər ehtiyatla yanaşır: "Əlbəttə "tarixi... həqiqət" ifadəsi ilə (Ş.Cəmşidovun "Salur Qazanın və Oğuz qəhrəmanlarının bu yaylaqlar-da (Altuntaxt, Aladağ –İ.B.) yaşaması tarixi bir həqiqətdir" cümləsindəki "tarixi... həqiqət" ifadəsi nəzərdə tutulur –İ.B.) əlaqədar mübahisə etmək olardı. Lakin bizim üçün daha maraqlısı –başqa boylarda da arabir işlənilib müxtəlif mənə bildiren "Altuntaxt" sözünün (ifadəsinin) burada coğrafi anlayış bildirməsi və onun konkret yeri haqqında irəli sürülən mülahizədir. Əgər həmin mülahizə əlahiddə tutarlı dəlillərlə sübuta yetirilərsə və bu istiqamətdə tədqiqat genişləndirilərək məqsədəuyğun nəticələr çıxarılsa, biz "İç Oğuz"un coğrafi mühiti haqqında da lazımi məlumat əldə edə bilərik" [51, s.73].

Müəllifin belə bir tərəddüdlü fikir söyləməsi indi Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycan toponimlərinin sistemli və geniş şəkildə öyrənilməməsi ilə bağlıdır və "Kitabi-Dədə Qorqud" qəhrəmanlarının yaşayış məskənlərinin Göyçə gölü ətrafının olduğunu cəsarətlə söyləyə bilməməyimizdir. Dastanda baş verən hadisələr, dil faktları, dastan qəhrəmanlarının adları ilə bağlı yaşayış məskənlərinin Göyçə mahalında olması bizə belə bir qənaətə gəlməyə imkan verir ki, "Kitabi-Dədə

Qorqud" Göyçə mühiti ilə bağlıdır və Göyçə Salur Qazanın və oğuz qəhrəmanlarının vətəni olmuşdur.

H.Məmmədov Altuntaxtı toponim hesab edərək yazır ki, Ermənistan ərazisində Altun təpə adlı yer də vardır. Çox güman bura qədim Altun taxtın xərabəsidir [142, s.166].

H.Məmmədov Altuntaxtın "Ermənistan ərazisində" olduğunu söyləməklə dəqiq yerini göstərmir və Altun təpənin Altuntaxt olduğunu güman edir. Eyni zamanda onu yaylaq hesab edir.

S.Babayev "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında qeyd olunan Altuntaxt oykoniminin Naxçıvanın Babək rayonu ərazisi ilə lokalizə edir: "Babək rayonunun Çalxanqala kəndini, Qır-can yoxuşunu, Qız-gəlin qayasını, Anabad gədiyini, Bağırsağ dərəsini keçdikdən sonra Buğaçəşməyə çatmamış "Altuntaxt" adlanan qədim yaşayış yeri, sonradan yurd yeri kimi istifadə edilən yaylaq yerləşir" [25, s.88].

Müəllif, "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı "Altuntaxt"ı toponim hesab etməklə həmin yaşayış məntəqəsinin harada-Naxçıvanda və ya Qərbi Azərbaycanda yerləşməsi ilə bağlı konkret fikir söyləmir. Qərbi Azərbaycanda, Göyçə gölünün Qərb hissəsindəki Göyəm dağlıq sahəsində Yeni Bayazid rayonu (1959-cu ildən Kamo rayonu) ərazisində iki qədim Altuntaxt kəndinin olduğunu yazaraq belə bir qənaətə gəlir ki, "Kitabi-Dədə Qorqud"un ikinci boyunda ("Salur Qazanın evinin yağmalanması boyu" –İ.B.) cərəyan edən hadisələrin bu regionda (Göyçə gölü ətrafında –İ.B.) baş verməsini də güman etmək olar" [25, s.89].

Altuntaxt toponimi ilə bağlı tarixi mənbələrdə kifayət qədər məlumat vardır və onun yaşayış məntəqəsi olduğu qeyd edilir.

1590-cı il tarixli "İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri"ndə Altuntaxt Altunküşni kəndi adı altında qeyd edilir [107, s.181]. 1728-ci il tarixli "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri"ndə Göyçə nahiyəsinə daxil olan kəndlərin siyahısına Altuntaxt kəndinin də adı qeyd edilir və göstərilir ki, kəndin gəliri 4210 ağca olmuşdur [107, s.55].

XVIII əsrdə yaşamış, 1763-1780-ci illərdə erməni kilsəsinin başçısı olmuş Simeon İrəvanlının "Cambr" (fransız sözü olub arxiv deməkdir) əsərində Geğarkuni vilayətinə (Göyçə mahalı) daxil olan kəndlərin sırasında Altuntaxt kəndinin də adını çəkir [270, s.361].

Qafqazın 5 verstlik xəritəsində Altuntaxt İrəvan quberniyasının Yeni Bayazid qəzasına daxil olan "ətraf mühitdən fərqlənən sahə, yer" (uroçişe) kimi göstərilir [302, s.14].

Erməni mənbələrində İrəvan xanlığının Göyçə mahalında tarixən Altuntaxt adında iki kəndin olduğu qeyd edilir: Aşağı Altuntaxt, Yuxarı Altuntaxt [359, s.79].

XIX əsrin əvvəllərində hər iki kənd xarabalığa çevrilmişdir. İ.Şopen Göyçə mahalında xarabalığa çevrilən 27 kəndin siyahısını vermişdir. Xarabalığa çevrilən 27 kəndin sırasında Aşağı Altuntaxt və Yuxarı Altuntaxt kəndlərinin də adları çəkilir [335, s.515-517]. A.Bayramov isə yazır ki, azərbaycanlılar yaşayan hər iki kənd (Aşağı Altuntaxt və Yuxarı Altuntaxt –İ.B.) 1914-1918-ci illərdə xarabaya çevrilmişdir [35, s.48; 36, s.25]. Müəllifin bu fikri doğru deyil. Belə ki, həm Aşağı Altuntaxt, həm də Yuxarı Altuntaxt kəndinin adı XIX əsrin əvvəllərindən heç bir mənbədə çəkilmir.

B.Budaqov və Q.Qeybullayevin "Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti" əsərində İrəvan quberniyasının Novobayazid qəzasında Altundağ və Altuntaxt kəndlərinin olduğu qeyd edilir və hər biri ayrıca izah edilir [47, s.120-121]. Lakin əslində Göyçə mahalı ərazisində yerləşən İrəvan quberniyasının Yeni Bayazid qəzasında Altuntaxt və Altundaq adlı ayrı-ayrı kəndlər olmamışdır. Altuntaxt və Altundağ eyni kəndin müxtəlif fonetik formada yazılışdır. Erməni mənbələrində də Altuntaxt kəndi iki fonetik formada – Altuntaxt və Altundağ formasında qeyd edilir [359, s.79].

Digər tərəfdən müəlliflər İ.Şopenə istinad edib İrəvan xanlığının Dərəçiçək mahalında Altuntaxt adlı dağ və yaylaq olduğunu göstəririlər və "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı Altuntaxtla onu eyniləşdirirlər [47, s.121].

Aydınlıq naminə qeyd edək ki, İ.Şopenin əsərində yalnız Altundağ oroniminin adı çəkilir [335, s.361-362].

"Altundağ adlı yayla" qeydinə İ.Şopenin əsərində rast gəlmədik. Onu da əlavə edək ki, Altundağ Göyçə mahalında, Ağmanqan dağının yanında yerləşir [359, s.79; 335, s.361-362]. Ağmanqan dağı isə indiki Ermənistanın Kəvər (Kamo) rayonu ərazisindədir. Deməli, Altundağ dağı Dərəçiçək mahalında yox, Göyçə mahalındadır.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında adı çəkilən Altuntaxt oykonimi Göyçə mahalında, Ağmanqan dağının yanında yerləşən Üç təpə dağının yaxınlığında, Altundağ dağının ətəyində, Kəvər (Kamo)-Sevan yolunun üstündə yerləşirdi.

Altuntaxt kəndində 1828-1830-cu illərə qədər yalnız azərbaycanlılar yaşamışdır. Türkmənçay müqaviləsindən sonra kəndin sakinləri qovulmuş və kənd xarabalığa çevrilmişdir.

İndi də "Altuntaxt"ın yaylaq və ya kənd olması barədə.

Yaylaq – sərinliyinə görə yay istirahəti üçün əlverişli olan dağ yeri deməkdir [12, s.477].

Kənd – əhalisi kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan yaşayış məntəqəsi deməkdir [13, s.49].

Qorqudşünaslardan Ş.Cəmşidov, P.Xəlilov, M.Cahangirov, H.Məmmədov Altuntaxtı yaylaq hesab edir. Lakin Altuntaxt yaylaq yox, kənddir.

Birincisi "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri"ndə aydınca göstərilir ki, Göyçə mahalında Altuntaxt yaylağı yox, Altuntaxt kəndi olmuşdur və gəliri də 4210 ağçadır [107, s.181].

İkincisi, "Salur Qazanın evinin yağmalanması" boyunda göstərildiyi kimi, Salur Qazan qələbə ilə geri dönür və **Altuntaxtda** (kursiv bizimdir –İ.B.) yenə evini tikdi [116, s.44].

Əvvəla, Altuntaxt yaylaq olsa idi, Salur Qazan qələbədən sonra yaylağa istirahətə yox, öz doğma elinə-obasına dönməli idi. İkincisi, Altuntaxt yaylaq olsa idi, vuruşdan sonra geri dönməli Salur Qazan yenə evini tikməzdi, alaçığını qurardı.

Bütün bunlar aydın şəkildə sübut edir ki, Altuntaxt yaylaq yox, kənddir və bura Oğuzların, o cümlədən Salur Qazanın daimi yaşayış məskəni olmuşdur.

B.Budaqov və Q.Qeybullayev Altuntaq toponimi ilə Altuntaxt toponimini ayrı götürdükləri kimi, onların leksik-semantik xüsusiyyətlərini də ayrı-ayrılıqda izah etmişlər. Müəlliflərin fikrincə, Altuntaq toponimi monqolların tərkibində gələn oltin tayfasının adına türk dilindəki tağ (dağ) sözünün birləşməsindən, Altuntaxt toponimi qızıl mənasında işlənən altun sözü ilə ərəb dilində yüksəklik mənasında işlənən taxt sözünün birləşməsi əsasında əmələ gəlmişdir [47, s.120-121]. B.Budaqov və Q.Qeybullayevin bu izahları qaneedici olmadığı kimi, bizcə, həm də dolaşdırılmışdır. Belə ki, hər iki toponim müxtəlif fonetik tərkibə malik olmaqla eyni kökdən nəşət tapmışdır və ümumiyyətlə, Altuntaxtdakı "taxt" sözünü ərəb dili ilə bağlamaq doğru deyildir.

Altun tərkibli toponimlərə türklərin yaşadığı bütün ərazilərdə təsadüf edilir. Türkiyənin Ərzurum bölgəsində Altun, Altundaş, Qars bölgəsində Altunbulaq, XIX əsrdə Tiflis quberniyasının Axalkələk qəzasında Altunbulaq, Azərbaycanın Zəngilan rayonunda Altuncu [359, s.78-79], Laçın rayonunda Altuntaxt dağı, Qarabağda (Şuşa qəzasında) Altuntaxt aşırımını vardır [47, s.121].

Altuntaxt toponimi vulkan mənşəli qaya adlarında qırmızı mənasında işlənən **altun** sözü ilə "hündürlükdə, dağda yerləşən düzənlik" mənasını bildirən **taxt** sözünün [298, s.547] birləşməsindən əmələ gəlmişdir. "Taxt" termini Azərbaycan oronimiyasında həm də "taxta" fonetik formasında "dağlıq yerdə hamar sahə", "iki dərə arasında düz yer", "hündür ərazidə düzənlik" mənalarında işlənir [147, s.121] Kənd qırmızı süxurlardan ibarət olan düzənlik ərazidə yerləşdiyi üçün Altuntaxt adlandırılmışdır.

Ağkənd. XIX əsrdə İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasında, indi Yeğeqnadzor (Keşişkənd) rayonunda azərbaycanlıların yaşadığı kəndlərdən biri də Ağkənd idi. Ağkənd rayon mərkəzindən 17-18 km şimal-şərqdə, Səlim çayının yanında, Arpaçayın sağ sahilində yerləşir. Kəndin adı Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət heyətinin 3 iyul 1968-ci il fərmanı ilə dəyişdirilərək Ağncazor qoyulmuşdur.

Kənddə 1831-ci ildə 222 nəfər, 1873-cü ildə 498 nəfər, 1886-cı ildə 546 nəfər, 1897-ci ildə 670 nəfər, 1904-cü ildə 918 nəfər, 1914-cü ildə 1010 nəfər, 1916-cı ildə 704 nəfər yalnız azərbaycanlı yaşamışdır [348, s.90-91, 160-161]. 1918-ci ildə kəndin sakinləri erməni təcavüzünə məruz qalaraq qırğınlarla deportasiya olunmuşdur.

Yalnız indiki Ermənistanda sovet hökuməti qurulandan sonra kəndin sakinlərindən sağ qalanları öz ata-baba torpaqlarına dönmüşdür. Burada 1922-ci ildə 106 nəfər yalnız azərbaycanlı, 1926-cı ildə 126 nəfər azərbaycanlı, 172 erməni, 1931-ci ildə 167 nəfər azərbaycanlı, 297 erməni [348, s.91, 161], 1939-cu ildə 621 nəfər, 1959-cu ildə 577 nəfər, 1970-ci ildə 502 nəfər, 1979-cu ildə 478 nəfər azərbaycanlı və erməni yaşamışdır [359, s.185]. Ermənilər kəndə 1923-26-cı illərdə köçürülmüşdür [348, s.161]. "Ermənistan və ətraf vilayətlərin toponimlər lüğəti"ndə ermənilərin bu əraziyə 1829-cu ildə İrənin Xoy və Salmas vilayətlərindən köçürüldüyü yazılır [359, s.185]. Əgər ermənilər buraya 1829-cu ildə köçürülsə idi, onda İ.Şopenin əsərindən 1831-ci il siyahıya alınmasında bu əksini tapmalı idi. Halbuki İ.Şopenin əsərində göstərilir ki, 1831-ci ildə kənddə yalnız azərbaycanlılar yaşamışdır [335, s.615-618]. Z.Qorqodyanın əsərində kənddə 1897-ci ildə yalnız azərbaycanlıların, 1926-cı ildə dəqiq şəkildə neçə azərbaycanlı və neçə erməni yaşadığı göstərilərsə də [348, s.91], "Ermənistan və ətraf vilayətlərin toponimlər lüğəti"ndə kənddə 1897-ci ildə 670, 1926-cı ildə 300 nəfər adamın yaşadığı ümumi şəkildə verilir [359, s.185].

Ağkənddə azərbaycanlılar 1988-ci ilə kimi yaşamışdır. 1988-ci ilin noyabr-dekabr aylarında kənddə yaşayan azərbaycanlılar Ermənistan dövləti tərəfindən tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya olunmuşlar [183, s.217]. B.Budaqov və Q.Qeybullayev isə kənddə yaşayan azərbaycanlıların XX əsrin 30-cu illərində sıxışdırılıb çıxarıldığını göstərirlər [47, s.107]. K.Dərələyəzli isə qeyd edir ki, 1950-ci ilin axırlarında kənddə tam ermənilər yaşamağa başladı [63, s.171]. Təbii ki, sonuncu

hər iki fikirlə razılaşmaq olmaz. Çünki azərbaycanlılar ermənilərlə qarışıq şəkildə burada 1988-ci ilə kimi yaşamışdır.

S.Mirmahmudova qeyd edir ki, Ağkənd toponimi Azərbaycan dilində işlənən ağ və kənd sözlərindən əmələ gəlmişdir [157, s.46].

B.Budaqov və Q.Qeybullayev toponimin əslini Əxikənd kimi götürürlər və yazırlar ki, toponim titul bildirən əxi sözü ilə kənd sözündən əmələ gəlmişdir [47, s.107].

Müəlliflər "ağ" və "ağa" komponentləri ilə başlayan toponimləri "əxi" (ərəbcə "qardaş") sözü ilə bağlayırlar: "Ermənistanda "ağ" və "ağa" sözləri ilə başlayan çoxlu yaşayış məntəqə adları ilə əlaqədar bir məsələni nəzərdə tutmaq lazımdır. Tədqiqat göstərir ki, toponimlərdə "ağa" formasını kəsb etmiş söz bəzi hallarda əslində əxi (ərəbcə "qardaş") sözündən ibarətdir. Orta əsrlərdə Şərqi Anadoluda, Ermənistanda və Azərbaycanda çoxlu əxi dini cəmiyyətləri və zaviyələri vardı. Əxilər şeyxlər idilər. Onların cəmiyyətləri feodal zülmünə qarşı çıxır və sənətkarların mənafeələrini müdafiə edirdilər. XV əsrdə Anadoluda əxi (dərviş) cəmiyyətləri geniş yayılmışdı. Şeyxlər vasitəsilə əxilər Yaxın Şərqi dərviş və sufi ordenləri ilə əlaqə saxlayırdılar. Türkiyə və Azərbaycan hökmdarları əxilərə torpaq sahələri, kiçik məntəqələr bağışlayırdılar. Ermənistanda çoxlu "ağa" (əslə əxi), "dərviş" və "şeyx" sözləri ilə başlayan kənd adları da bununla bağlıdır. Lakin "əxi" sözü danışıqda təhrif olunaraq bəzi hallarda "ağa" şəklinə düşdüynə görə bütün hallarda onu rəng bildirən ağ və şəxs adını bildirən Ağa sözlərindən ayırmaq çətindir" [47, s.101-102]. Bu fikir inandırıcı deyil. Belə ki, "əxi" sözünün "ağa" sözüne çevrilməsi mümkün deyil.

H.Mirzəyev Ağkənd toponiminin formalaşması ilə bağlı yazır: "...Kəndin ətrafındakı yerlərdə kiçik ağ yarpaqlar da vardır. Lakin kəndin adının bu şəraitdən götürülməsi və rəng bildirən ağ sözünün köməkliyi ilə düzülməsi o qədər də inandırıcı deyil. Fikrimizcə, ağ sözü burada yüksəklik mənasındadır" [183, s.218].

Zəngilan rayonundakı Ağkənd toponimindən "ağ" sözü rəng kimi mənalandırılmışdır [23, s.19].

Qədim türk dilində ağ sözü "kiçik, balaca" mənasında işlənir [311, s.96]. Bu söz toponimlərin tərkibində "kiçik, balaca, ərazicə çox da geniş olmayan" mənasın da ifadə edir [74, s.269]. "Ağ" sözünə bu kontekstdən yanaşanda belə bir qənaətə gəlirik ki, Ağkənd toponimi "balaca, kiçik, ərazicə kiçik olan" mənasında işlənən ağ sözü ilə, türk dilində, yaşayış məntəqəsi", "şəhər" mənasında işlənən kənd sözünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Təsvir əsasında yaranan toponimdir.

Azərbaycanın Tərtər, Zəngilan və Tovuz rayonlarındakı Ağkənd toponimləri ilə paraleldir.

Ağörən. Qərbi Azərbaycanda azərbaycanlıların tarixən yaşadığı kəndlərdən biri də Ağörən kəndi olmuşdur. Bu kənd XIX əsrdən XX əsrin əvvəllərinə kimi İrəvan quberniyasının Yeni Bayazid qəzasının, XX əsrin 30-cu illərindən isə indiki Ermənistanın Axta (Razdan) rayonunun inzibati-ərazi bölgüsünə daxil idi. Ağörən kəndi Dəllər çayının sahilində, Zəngi çayının sağ sahilində, Zəncirli dağının ətəyində, Ərzəkənd (Arzakan) kəndindən 10 km şimal-qərbdə yerləşirdi. 1728-ci ildə tərtib edilmiş "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri"ndə "Ağörən məzrə"si [107, s.80], Simeon İrəvanlının "Cambri" əsərində (XVIII əsr) Ağörən kimi [270, s.362] qeyd edilmişdir. Kəndin adı erməni [348, s.16, 130; 359, s.197], rus [316, №1268; 324, №541] mənbələrində Ağveran kimi göstərilir. Mənbələrdə kəndin adının həm də Kəbir Əli olduğu qeyd edilir [348, s.16; 335, s.591; 65, s.202]. Lakin əslində Kəbir Əli Ağörən kəndinin başqa adı yox, Ağörən kəndinin yaxınlığında tarixən mövcud olmuş azərbaycanlıların yaşadığı başqa bir kəndin adı olmuşdur [359, s.197]

Kənddə 1831-ci ildə 22 nəfər, 1873-cü ildə 243 nəfər, 1886-cı ildə 302 nəfər, 1897-ci ildə 307 nəfər, 1908-ci ildə 416 nəfər, 1914-cü ildə 762 nəfər, 1916-cı ildə 390 nəfər yalnız azərbaycanlı yaşamışdır [348, s.16-17, 100-101]. 1918-ci ildə kənd erməni təcavüzünə məruz qalmış, kəndin sakinləri qırğınlarla ata-baba torpaqlarından deportasiya olunmuşdur.

1920-ci ildə indiki Ermənistanda sovet hökuməti qurulandan sonra sağ qalan azərbaycanlılar tarixi torpaqlarına dönə bilməmişlər. Burada 1922-ci ildə 64 nəfər, 1926-cı ildə 93 nəfər, 1931-ci ildə 129 nəfər azərbaycanlı, 195 erməni yaşamışdır [348, s.16-17, 100-101]. Göründüyü kimi ermənilər bu kəndə 1926-cı ildən sonra köçürülmüşdür.

"Ermənistan və ətraf vilayətlərin toponimlər lüğəti" kitabında kənddə 1831, 1873, 1914-cü illərdə yaşayan əhalinin milli tərkibi göstərilməmiş, eyni zamanda 1931-ci ildə burada ümumi şəkildə 324 nəfərin yaşadığı verilmişdir [359, s.197]

Kənddə yaşayan azərbaycanlılar 1948-1949-cu illərdə SSRİ Nazirlər Sovetinin 23 dekabr 1947 və 10 mart 1948-ci il tarixli qərarlara əsasən tarixi-etnik torpaqlarından Azərbaycana deportasiya olunmuş və kənd 1950-ci ildə ləğv edilmişdir. Kəndin ərazisində isə Ermənistan rəhbərləri üçün istirahət zonası yaradılmışdır [205, s.107].

B.Budaqov və Q.Qeybullayev Ağverən və Ağören kəndlərini ayrı-ayrı yaşayış məntəqəsi kimi göstəririlər [47, s.105, 109]. Halbuki Ağverən və Ağören eyni kəndlərdir. Müəlliflər yazırlar ki, toponim rəng bildirən "ağ" və örn "xaraba qala divarları" sözlərindən ibarətdir [47, s.109].

Ağören toponimi türk dilində rəng bildirən ağ sözü ilə "uçulmuş, dağılmış divar", "torpaq" sözünün [311, s.121] birləşməsindən əmələ gəlib, "uçulmuş, xarabalığa çevrilmiş sədd, divar yanında salınmış kənd" mənasını ifadə edir. Kəndin adı yaxınlıqdakı xarabalığa çevrilmiş pirin adından götürülmüşdür. Belə ki, kəndin yaxınlığında qədim pirin (monastrın) xarabalıqları vardır [359, s.197].

"Türklər sahib olduqları ölkələrin adlarını dəyişdirmədikləri kimi, qədim zamanlardan qalma kənd və ya şəhər xarabalıqlarının yaxınlıqlarında yerləşdikləri zaman bu xarabalara örn və ya viran adlarını vermişlər. Bu adlara ya mənsub olduqları əşirətlərin (tayfaların –İ.B.) ya oymaq, ya obanın adını, ya da torpağın rənginə görə ağ, qara, qızıl kimi sifətlər əlavə edərək yeni adlar yaratmışlar" [344, s.105].

Ağcaqışlaq. Bu kənd XIX əsrdə İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasının, indi isə Masis (Zəngibasar) rayonunun inzibati ərazi bölgüsünə daxildir. Zəngibasar rayonu təşkil edilənədək, daha doğrusu 1969-cu ilə kimi Qəmərli (indi Artaşat) rayonunun tərkibində olmuşdur. Kənd Zəngi çayının sol sahilində, rayon mərkəzindən 12 km şimal-qərbdə yerləşir.

Ağcaqışlaq kəndinin adı "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri"ndə (1728) [107, s.49], Qafqazın 5 verstlik xəritəsində [302, s.4] qeyd edilmişdir. XVIII əsr mənbəyində göstərilir ki, kəndin əhalisi qəmərli camaatındandır [107, s.49]. Yəni kənddə qədim türk mənşəli qəmərli (əslə "kimmer"dir) tayfası yaşamışdır.

Tarixi faktlardan aydın olur ki, kənd Azərbaycan türklərinin tarixi-etnik torpaqları olmuşdur. Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət heyətinin 25.1.1978-ci il fərmanı ilə kəndin adı dəyişdirilib Getapnya qoyulmuşdur.

Kənddə 1831-ci ildə 70 nəfər, 1873-cü ildə 184 nəfər, 1886-cı ildə 138 nəfər, 1897-ci ildə 200 nəfər, 1904-cü ildə 186 nəfər 1914-cü ildə 220 nəfər, 1916-cı ildə 197 nəfər yalnız azərbaycanlı yaşamışdır [348, s.46-47, 126-127]. 1918-ci ilin martında kənd erməni təcavüzünə məruz qalmış və kəndin əhalisi-azərbaycanlılar ermənilərin törətdikləri qırğınlar nəticəsində ata-baba torpaqlarından deportasiya olunmuşlar. Kəndə isə 1918-ci ildə Türkiyənin Sürməli əyalətindən köçürülən ermənilər yerləşdirilmişdir [359, s.847]. İndiki Ermənistanda sovet hökuməti qurulandan sonra kəndi tərks etməyə məcbur olan azərbaycanlılardan sağ qalanları ata-baba torpaqlarına dönə bilməmişlər. Burada 1922-ci ildə 54 nəfər azərbaycanlı, 154 erməni, 1926-cı ildə 96 nəfər azərbaycanlı, 259 erməni, 1931-ci ildə 102 nəfər azərbaycanlı, 305 erməni [348, s.47, 127], 1939-cu ildə 497 nəfər azərbaycanlı və erməni [359, s.847] yaşamışdır.

1897-ci ildə kənddə 200 nəfər yalnız azərbaycanlı, 1926-cı ildə 96 nəfər azərbaycanlı, 259 erməni yaşadığı məlum olsa da [348, s.47], "Ermənistan və ətraf vilayətlərin toponimlər lüğəti" kitabında bu illərdə (1897, 1926-cı illərdə) kənddə

yalnız ermənilərin yaşadığı göstərilir [359, s.847]. Beləliklə, tarixi həqiqət təhrif olunur, erməni məkrliliyi ilə saxtalaşdırılır.

K.F.Qana görə Ağcaqışlaq toponimi tatar (Azərbaycan -İ.B.) dilində azaltma mənası bildirən ağca sözü ilə qışlaq sözünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir [248, s.3].

S.Mirmahmudova yazır ki, bu toponim (Ağcaqışlaq toponimi) Azərbaycan dilindəki ağca (ağımtıl) və qışlaq sözləri əsasında formalaşmışdır [157, s.28].

Ümumiyyətlə, türk dilində ağca sözü "ağımtıl" [311, s.121], "bozumtul", "boz" [23, s.22] mənaları ifadə edir. T.Əhmədov göstərir ki, Azərbaycanın Ağcabədi, Ağcayazı (Laçın) toponimlərinin tərkibindəki ağca sözü məhz "ağımtıl, bozumtul" mənalarını ifadə edir [72, s.22-23].

Bu deyilənlərdən belə qənaətə gəlirik ki, Ağcaqışlaq toponimi türk dilində "ağımtıl, quru şumlanmış bozumtul torpaq" mənasında işlənən **ağca** sözünə [72, s.22] "qoyun və başqa heyvanların qışladığı yer", "yurd" mənasında işlənən **qışlaq** sözünün [11, s.531] birləşməsi yolu ilə əmələ gəlmişdir.

Ağcaqışlaq toponimi təsvir əsasında yaranan türk mənşəli toponimdir.

İndiki Ermənistanın Nairi, Qəmərli (Artaşat) rayonunda Ağcaqışlaq kəndi də bu toponimlə eyni mənşəlidir.

Bala Məzrə. Vardenis (Basarkeçər) rayonunda azərbaycanlıların yaşadığı kəndlərdən biri də Bala Məzrə kəndi olmuşdur. Kənd rayon mərkəzindən 9 km şimalda, Məzrə çayının yanında yerləşir. Kəndin adı "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri"ndə Məzrə [107, s.62], Qafqazın 5 verstlik xəritəsində Kiçik Məzrə (Малая Мазра) [302, s.164] kimi qeyd edilmişdir.

Bala Məzrə kəndinin adı erməni dilinə kalka edilərək Pokr (kiçik, bala) Mazra kimi rəsmiləşdirilmişdir.

Kənddə 1831-ci ildə 227 nəfər, 1873-cü ildə 675 nəfər, 1886-cı ildə 978 nəfər, 1897-ci ildə 1200 nəfər, 1908-ci ildə 1658 nəfər, 1914-cü ildə 1731 nəfər, 1916-cı ildə 1375 nəfər yalnız azərbaycanlı yaşamışdır [348, s.26-27, 112-113].

1919-cu ilin aprelin 13-20-də Basarkeçər (Vardenis) rayonundakı 22 azərbaycanlı kəndi ilə yanaşı Bala Məzrə kəndi

də erməni təcavüzünə məruz qalmış, kəndin sakinləri – azərbaycanlılar qırğınlarla deportasiya olunmuşdur [275, s.249, 305].

İndiki Ermənistanda sovet hökuməti qurulandan sonra azərbaycanlılardan sağ qalanlar tarixi torpaqlarına qayıda bilməzlər. Burada 1922-ci ildə 359 nəfər, 1926-cı ildə 653 nəfər, 1931-ci ildə 912 nəfər [348, s.27, 113], 1987-ci ildə 2000 nəfər [65, s.290] yalnız azərbaycanlı yaşamışdır.

1988-ci ilin noyabr-dekabr aylarında kəndin köklü sakinləri –Azərbaycan türkləri Ermənistan dövləti tərəfindən tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya olunaraq kəndə ermənilər yerləşdirilmişdir.

S.Mirmahmudova Bala Məzrə toponimini izah edərkən iki yerdə mühüm səhvə yol vermişdir. Birincisi, kəndin adını Bala Məzrə kimi yox, erməni dilində işlənən variant əsasında, yəni Pokr (müəllif, "pokr" sözünün erməni dilində "böyük" mənasında işləndiyini göstərir. Erməni dilində pokr "kiçik, bala" mənasında işlənir) Məzrə formasında izah edir [157, s.40].

İkincisi, "məzrə" sözünü fars dili sözü hesab edir və onun əkin "əkilən yer" mənasında işləndiyini göstərir [157, s.38]. Müəllifin "məzrə" sözünü fars dilində işlənən söz kimi verməsi doğru deyil. "Məzrə" ərəb dilinə məxsus sözdür [89, s.343]. Digər tərəfdən "məzrə" S.Mirmahmudovanın qeyd etdiyi kimi, "əkin əkilən yer" mənasında deyil, "əkin yeri", "tarla" mənasında işlənir [89, s.343].

B.Budaqov və Q.Qeybullayev Bala Məzrə toponimi ilə bağlı yazırlar ki, toponim ərəb dilində "düzən yerdə suvarıla bilən əkin yeri" mənasında işlənən məzrə sözü əsasında formalaşmışdır [47, s.147]. Müəlliflər doğru olaraq qeyd edirlər ki, toponimin əmələ gəlməsində iştirak edən "məzrə" sözü ərəb mənşəlidir. Lakin "məzrə" "düzən yerdə suvarıla bilən əkin yeri" mənasını deyil, daha doğru olaraq yuxarıda qeyd edildiyi kimi "əkin yeri", "tarla" mənasını ifadə edir [89, s.343].

Bala Məzrə toponimi iki komponentdən ibarətdir: bala və məzrə. "Bala" sözü fərqləndirici əlamət bildirir. Toponimin ikinci komponenti "məzrə" ərəb dilində işlənən "məzrə" sözündən olub "əkin yeri, tarla" mənasını ifadə edir [89, s.343].

Toponim "əkin yeri, tarla yanında salınan kiçik kənd" mənasını ifadə edir.

"Məzrə" sözü mənbələrdə "sakinləri olmayan kəndlərin əkin sahələri" mənasında da işlənmişdir [107, s.158].

Bala Məzrə toponimi Vardenis (Basarkeçər) rayonundakı Böyük Məzrə (erməni dilinə kalka edilərək Mets Mazra adlandırılıb) toponimi ilə mənşəcə eynidir.

Balıqlı. Bu kənd 1920-ci ilə kimi Qars vilayətinin Qars qəzasının tabeliyində olmuşdur. 1921-ci ildən sonra indiki Ermənistanda yaradılan Amasiya rayonunun inzibati-ərazi bölgüsünə daxildir. Kənd rayon mərkəzindən 20-21 km şimal-qərbdə, Arpagölün şimal-şərq sahilində yerləşir. Erməni mənbələrində kəndin XIX əsrdə salındığı qeyd edilir [359, s.556]. Lakin ərazidəki qədim tarixi abidələr və onun qalıqlarının kəndin daha qədim tarixə malik olduğunu göstərir. Belə ki, kəndin şimal-şərqində ləğv olunmuş Xançallı kəndinin xarabalıqları və qədim qalanın xarabalıqları indi də qalmaqdadır [359, s.556]. Kəndin adı Qafqazın 5 verstlik xəritəsində [302, s.30] və erməni mənbələrində Balıxlı [348, s.18; 359, s.556] formasında qeyd edilmişdir.

Kəndin adı Ermənistan prezidentinin 19.IV.1991-ci il fərmanı ilə dəyişdirilib Zorakert qoyulmuşdur. Kənddə 1886-cı ilə kimi yaşayış olsa da, əhalisi qeydə alınmamışdır. Onu da əlavə edək ki, kənddə yaşayan əhali islam, tatar, türk (hamısı 1936-cı ilə kimi azərbaycanlı mənasında işlənmişdir) adı ilə yox, qarapapaq adı ilə qeyd edilmişdir [348, s.18, 103]. Əslində bu, izi azdırmaq deməkdir. Yəni ermənilər qarapapaqlarla azərbaycanlıları bir-birindən ayırdıqlarından kənddə yaşayan əhəlinin qarapapaqlar olduğu göstərilmişdir. Qarapapaqlar elə azərbaycanlı deməkdir. Yəni qarapapaqlar azərbaycanlıların söykökündə iştirak etmiş etnoqrafik qruplardan biridir [16, s.64]. Balıqlı kəndində 1886-cı ildə 205 nəfər, 1897-ci ildə 326 nəfər, 1908-ci ildə 372 nəfər, 1914-cü ildə 474 nəfər qarapapaqlar (azərbaycanlılar – İ.B.) yaşamışdır [348, s.18-19, 102-103]. 1914-cü ildən sonra kəndin əhalisi qovulmuş və kənddə 1922-ci ilə kimi heç kim yaşamamışdır [348, s.103]. İndiki

Ermənistanda sovet hökuməti qurulandan sonra kəndi tərketmiş azərbaycanlılar tarixi etnik torpaqlarına qayıtmışlar. Burada 1926-cı ildə 195 nəfər [348, s.19]. 1931-ci ildə 205 nəfər [348, s.19, 103], 1964-cü ildə 300 nəfər, 1970-ci ildə 440 nəfər, 1979-cu ildə 472 nəfər [359, s.556] azərbaycanlı yaşamışdır. Erməni mənbəyində 1926-cı ildə kənddə 178 nəfər "osmanlı türkü"nin yaşadığı qeyd edilir [348, s.19]. 1988-ci ilin noyabr-dekabr aylarında kəndin sakinləri Ermənistan dövləti tərəfindən tarixi torpaqlarından deportasiya olunmuşdur.

S.Mirmahmudova Balıqlı toponimini hidronimik oykonim hesab edir və "balıqlı çay" mənası bildirdiyini yazır [157, s.29].

A.Bayramov Balıqlı toponiminin etimologiyası ilə bağlı yazır: "Fikrimizcə, kəndin adı balıqla əlaqəli deyildir. Kəndin qırağında bulaq sularından ibarət kiçik çay axır. Bu əsas vermir ki, deyək kəndin adı balıqdan törənmişdir. Kəndin söykəndiyi Şişdağda qədim qalanın xarabalıqları vardır. Qədimlərdə məskən, istehkam bildirən qalalar "Balax" adlanmış, sonra isə kənd adını həmin qalanın adından götürmüşdür" [33, s.157].

B.Budaqov və Q.Qeybullayev Balıqlı toponimini gətirilmə ad hesab edirlər və yazırlar ki, Balıqlı kənd adları (təbii ki, Amasiya rayonundakı Balıqlı kəndinin adı da –İ.B.) qədim türk mənşəli Balkalı tayfasının adındandır [47, s.147].

Müəlliflərin bu fikri bizə görə bir o qədər də inandırıcı görünür. Daha doğrusu "balkalı" tayfa adının "balıqlı" formasına çevrilməsi ağlabatan deyil. Türk dilində "sığınacaq, qala, şəhər" mənasını bildirən balıq sözü vardır [339, s.379; 267, s.80].

V.V.Bartold da göstərir ki, türk-monqol dilində "şəhər" mənasında işlənən "balıq" sözü vardır [239, s.362]. "Balıq" Çindəki Bişbalıq, Xanbalıq (Pekinlin türk-monqolca adı) toponimlərində şəhər mənasında işlənmişdir [239, s.362].

Elə VIII əsr tarixi abidəsi olan "Orxon-Yenisey" kitabəsində balıq "şəhər" mənasında işlənmişdir: "Santun balıq(k)a, taluy ügüzka tagürtüm, üçotuz balıq sidi" [218, s.247].

Z.Xasiyev Tovuz rayonundakı Qarabalıq toponimini izah edərək toponimin tərkibində işlənən "balıq" sözünü doğru olaraq qədim türk sözü hesab edərək onun müasir Azərbaycan

dilində "su heyvanı" mənası bildirən "balıq" sözü ilə bağlı olmağını yazır: " Qarabalıq mürəkkəb toponiminin tərkibində qalmış balıq sözü bu gün başa düşdüyümüz balıq mənasında işlənməmişdir. Balıq islamiyyətdən çox-çox əvvəl türk dillərində "sığnaq", "qala", "şəhər" və s. mənələrdə işlənməmiş leksik vahiddir" [103, s.86].

Kirakos Qandzaketsinin "Ermənistan tarixi" əsərində adı çəkilən Alubalıq və İlanbalıq şəhər adlarında da balıq şəhər mənasında işlənməmişdir [295, s.161].

Deməli, Balıqlı toponimi məhz türk dilində "sığınacaq, qala, şəhər" mənasında işlənən **balıq** sözüne –lı şəkilçisinin artırılmasından düzəlmişdir. Nəzərə alanda ki, kəndin yaxınlığında qədim qalanın, eləcə də yaşayış məskəninin (Xançallı kəndinin) xarabalıqları var, onda fikrimizin doğruluğu özünü təsdiqləyir. Balıqlı toponimi Azərbaycanın İsmayilli rayonundakı Balıq [23, s.69], Türkiyənin Qars, Qağızman, Sarıqamış bölgələrindəki Balıqlı // Balıxlı [359, s.556] toponimləri ilə mənşəcə eynidir, onlarla paralel əlamət daşıyır.

Bəykənd. Bu kənd Spıtak (Hamamlı) rayonunun tabeliyindədir. XIX əsrdə İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasına daxil idi. Kənd rayon mərkəzindən 17 km məsafədə, Qaranqu çayının sahilində yerləşir. 1728-ci il tarixli "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri"ndə Bəykənd [107, s.126], XIX əsr rus mənbələrində [302, s.36; 316, №1125], eləcə də erməni mənbələrində [348, s.42; 359, s.648] kəndin adı Bekənd formasında qeyd edilmişdir. Təbii ki, Bekənd Bəykənd toponiminin erməni və rus dillərində təhrif edilmiş formasıdır.

İndiki Ermənistanın Şirak ərazisində Bəykənd adlı iki kənd olmuşdur: Böyük Bəykənd, Kiçik Bəykənd. İndi Böyük Bəykənd Spıtak (Hamamlı) rayonunun, Kiçik Bəykənd Artik rayonunun ərazisinə daxildir. Spıtak (Hamamlı) rayonunun ərazisindəki Böyük Bəykənd həm də sadəcə olaraq Bəykənd adlanırdı və həmin kəndin adı dəyişdirilib Medz Parni qoyulmuşdur. Artik rayonunun ərazisindəki Kiçik Bəykənd kəndinin adı əvvəlcə dəyişdirilib Pokr Parni qoyulmuş, daha sonra Ermə-

nistan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 7.V.1969-cu il tarixli fərmanı ilə yenidən dəyişdirilərək Anuşavan adlandırılmışdır.

Baykənd toponimi türk dilində "təpə", "yüksəklik, zirvə" mənasında işlənən **bəy (bək)** sözü ilə [262, s.82-85; 244, s.35] kənd sözünün –coğrafi nomenin birləşməsindən əmələ gəlmişdir.

Türk dilində bək//bek sözü həm də "bək", "bənd" mənalarında işlənir [314, s.1374; 267, s.92].

"Bək" (bəy) sözü toponim yaradıcılığında "zirvə", "yüksəklik", "əsas" mənasında iştirak edir [298, s.78].

Bək (>bəy) sözü Qazaxıstan toponimlərinin tərkibində də iştirak edir. Bək >bəy sözü ilə bağlı E.Koyçubayev yazır ki, bək (bəy –İ.B.) titul bildirmir. Bu söz türk dilində "yüksəklik, zirvə" mənası bildirir və biyik>beyek>bək fonetik dəyişikliyə uğramışdır [285, s.51].

Bozburun. Bu kənd İrəvan quberniyasının Eçmiədzin qəzasına daxil idi. Kəndin ərazisi indiki Talin rayonunun ərazisinə düşür. Kənd Alagöz kəndindən 5 km şimal-qərbdə yerləşirdi. Kəndin adı rus mənbələrində Bozbur qışlağı [316, №217], erməni mənbələrində Bozburun forması ilə yanaşı, Bozbur formasında da [359, s.716] qeyd edilmişdir.

Kənddə 1873-cü ildə 81 nəfər, 1886-cı ildə 100 nəfər, 1897-ci ildə 162 nəfər, 1914-cü ildə 265 nəfər yaşamışdır [348, s.34-35, 116-117]. Erməni mənbələrində kəndin əhalisi kürd kimi verilir [359, s.716]. Kənd 1918-ci ilin martında erməni təcavüzünə məruz qalaraq dağıdılmışdır [275, s.220].

B.Budaqov və Q.Qeybullayev yazırlar ki, kənd adını eyni adlı dağdan götürüb [47, s.160]. Müəlliflər "boz" sözünü torpağın süxurunun rəngi kimi, burun sözünü "burun formalı dağ çıxıntısı" kimi mənalandırırlar [47, s.160].

Azərbaycan toponimiyasında bir qayda olaraq "boz" sözü "rəng", "dağ", "yüksəklik" mənasında işlənir [23, s.90-91].

İndiki Ermənistanın Talin rayonundakı Bozburun türk mənşəli oykonim iki komponentdən ibarətdir: boz və burun. "Boz" sözü Azərbaycan dilində toponimlərin tərkibində "çılpaq, otsuz, meşəsiz" mənasını ifadə edir [298, s.87-88]. "Bu-

run" metaforik səciyyəli coğrafi termin olub, "irəliyə çıxan və ya quruya uzanan quru" [223, s.99], "qurunun, dağın və ya qayanın sivri bucaq şəklində düzünə tərəf uzanmış hissəsi" [147, s.151] mənasını bildirir.

Bor. Bu kənd XIX əsrdə İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasının Dərələyəz sahəsinə daxil idi. İndi Vayk (Paşalı, Əzizbəyov) rayonunun tabeliyindədir. Kəndin adı "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri"ndə Por formasında qeyd edilmişdir [107, s.60]. Kənd rayon mərkəzindən 8 km məsafədə, Bor dərəsinin yaxınlığında yerləşir. Yeni Bor kəndi qədim, xarabalığa çevrilmiş Bor kəndinin yaxınlığında salınıb və həmin kənddən fərqləndirmək üçün kəndə Por adı verilib.

Kənddə tarixən yalnız azərbaycanlılar olmuşdur. 1831-ci ildə burada 18 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır [335, s.619-620; 348, s.160]. Kəndə 1840-50-ci illərdə xaricdən köçürülən ermənilər yerləşdirilmişdir. Burada ermənilərlə yanaşı 1897-ci ildə 18 nəfər, 1926-cı ildə 3 nəfər azərbaycanlı yaşasa da [348, s.90-91], sonralar azərbaycanlılar kənddən qovulmuşdur.

Toponim türk dilində "əkinə yararlı olmayan sahə" mənasında işlənən bor sözü [314, s.1661] əsasında formalaşmışdır.

Güneyvaz. Gəncə (Yelizavetpol) quberniyasının Zəngəzur qəzasında, indiki Meğri rayonunun ərazisində yerləşən Güneyvaz kəndi XX əsrin əvvəllərində ləğv edilmişdir. Oykonim Azərbaycan dilində "cənub, gün düşən yer" mənasında işlənən "güney" sözü ilə türk dilində "dağ çökəyi" mənasında işlənən baz [124, s.136], Azərbaycan dilində "düzən yerdə tirə, tərəcik, hündür yer", "çuxur, çökək" mənasında işlənən bazı [223, s.120; 298, s.64] sözünün dialekt variantı olan **vaz** sözündən əmələ gəlmişdir. Bu oykonim təsvir əsasında formalaşmışdır. Oykonimin ikinci komponentində işlənən vaz (əslə baz) buryat və monqol dillərində "bayz, bays, bayts" fonetik formalarında işlənərək "dik qaya", "sıldırım dağ", "ətəyində dar dərədə çay axan sıldırım qayalığ" mənalarını ifadə edir [124, s.136].

Məngük. İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında, indiki Ararat (Vedi) rayonunda yerləşən azərbaycanlı kəndlərindən biri Məngük adlanırdı. Məngük kəndi 1930-1937-ci illərdə

Vedi (Ararat) rayonunun tərkibində olmuşdur. 1937-ci ildə Qarabağlar rayonu yaradıldıqdan sonra kənd Qarabağlar rayonunun tərkibinə daxil edilmişdir. 1937-1948-ci illərdə Qarabağlar rayonunun tərkibində olmuşdur. 1948-ci ildə Qarabağlar rayonundakı bütün azərbaycanlıların köçürülməsi ilə bağlı olaraq Qarabağlar rayonu ləğv edilmiş və rayonun başqa kəndləri kimi, Məngük kəndinin ərazisi də Vedi (Ararat) rayonunun inzibati-ərazi bölgüsünə daxil edilmişdir.

Bu kənd Qırxbulaq çayının yuxarı axarında, Zimmi dərəsində, Signah dağının ətəyində yerləşir. Kəndin adı "İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri"ndə (1590) Məngik [107, s.106], "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri"ndə (1728) Mənkük [107, s.103], Qafqazın 5 verstlik xəritəsində Məngyük (Мангюк) [302, s.167] formalarında qeyd edilmişdir. Kənd həm də Manküs, Mangyuk adlandırılmışdır [348, s.86].

Məngük kəndində 1873-cü ildə 100 nəfər, 1886-cı ildə 259 nəfər, 1897-ci ildə 291 nəfər, 1904-cü ildə 379 nəfər [348, s.86-87, 156-157], 1918-ci ildə 426 nəfər [275, s.216] yalnız azərbaycanlı yaşamışdır. 1918-ci ilin yazında kənd erməni təcavüzünə məruz qalaraq deportasiya olunmuşdur [275, s.222]. İndiki Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulandan sonra sağ qalan azərbaycanlılar öz doğma kəndlərinə dönə bilməzlər. Burada 1922-ci ildə 86 nəfər, 1926-cı ildə 94 nəfər, 1931-ci ildə 135 nəfər yalnız azərbaycanlı yaşamışdır [348, s.87, 157]. SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947 və 1948-ci il tarixli qərarlarına əsasən kəndin köklü sakinləri olan azərbaycanlılar tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya olunmuş və kənd ləğv edilərək xarabalığa çevrilmişdir.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində yaşamış rus coğrafiyaçısı K.F.Qanın fikrincə, Məngük (Мангюк) tatar (Azərbaycan –İ.B.) sözü olan mən (ə) və "varlı", "yağlı" mənası bildirən kek sözlərindən əmələ gəlmişdir [248, s.99]. Təbii ki, bu toponimin zahiri görünüşünə uyğun izahdır və təsviri xarakter daşıyır. Digər tərəfdən toponimin ikinci komponenti "kek" sözünün "varlı" mənasında hansı dilə mənsub olduğu da göstərilmir.

B.Budaqov və Q.Qeybullayev kəndin adını Manquq formasında göstərir və yazırlar ki, toponimin mənası məlum deyil [47, s.331].

Ə.Ələkbərli Məngük toponiminin etimologiyası ilə bağlı üç mülahizə söyləyir: birincisi, qədim türk dilində "abidə, yazılı daş abidə, əbədi abidə" mənasında işlənən mən-gü//menü sözü əsasında yaranıb; ikincisi, monqol-tatar xanı Batı xanın yaxın silahdaşlarından biri olan Manqu//Məngü xanın adından yaranıb; üçüncüsü, manqut türk tayfa adı əsasında formalaşmış [79, s.417]. Lakin müəllif bu üç mülahizədən hansının doğru olduğunu göstərmir.

Biz Məngük oykoniminin yaranmasını bilavasitə qədim türk dilində "abidə, əbədi abidə, yazılı daş abidə, möhkəm abidə" mənasında işlənən **məngü** sözü [243, s.259; 314, s.2082; 203, s.370] əsasında yaranması qənaətindəyik. Buna görə də Ə.Ələkbərlinin toponimin yaranması ilə bağlı mülahizə şəklində söylədiyi birinci fikir doğrudur. Bu baxımdan elə Ə.Ələkbərlinin öz əsərində aydın fikir söylənmişdir: "Kəndin aşağısındakı qumsallıq ərazidə həm də kəndin qəbiristanlığı yerləşirdi. Yamac deyilən yerin üstündə isə hündür xaç daşları vardı. Qəbir daşlarına oxşayan belə daşların üzərində ermənilərin oxuya bilmədiyi yazılar mövcud idi. Xaçların quruluşu –yuxarı, sağ və sol çıxıntılı naxışlı olması onların erməni-qriqoryan dininə dəxli olmadığını əyani sübut edirdi. Burada 10-12 qəbir də vardı ki, boylarının uzunluğundan onların Oğuz qəbirləri olduğu aydın idi. Həsən qalası, Ağca qalası, Məşədi Əhmədin qalası və s. qalalar Məngük abidələri kompleksinə daxil idi.

Kəndin yuxarisında, kənddən bir neçə kilometr aralı, Kolanlıya gedən yolun üstündə Məngüyün biçənləri yerləşirdi və orada çoxlu qəribə daş abidələr vardı" [78, s.419].

Oykonimin sonundakı "k" topoformandır. Deməli, Məngük oykonimi relyef əsasında formalaşan təsviri toponimdir.

Ağqala. Bu kənd İrəvan quberniyasının Yeni Bayazid qəzasının, indi isə Kamo (Kəvər) rayonunun inzibati-ərazisinə daxildir. Kənd rayon mərkəzindən 12 km şimal-şərqdə, Göyçə

gölünün sahilində yerləşir. Adı Qafqazın 5 verstlik xəritəsində qeyd edilmişdir [302, s.5]. Erməni mənbələrində Ağkala formasında qeyd edilir [348, s.68; 359, s.179]. Kəndin adı Ermənistan Respublikasının prezidentinin 19.IV.1991-ci il tarixli fərmanı ilə dəyişdirilib Berdkunk qoyulmuşdur.

Ağqala kəndinin köklü sakinlərini azərbaycanlılar təşkil edirdi. Burada 1831-ci ildə 39 nəfər, 1873-cü ildə 191 nəfər, 1886-cı ildə 253 nəfər, 1897-ci ildə 331 nəfər, 1914-cü ildə 507 nəfər, 1916-cı ildə 520 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır [348, s.68-69, 144-145]. 1918-ci ilin martında kəndin sakinləri qırğınlarla ermənilər tərəfindən deportasiya olunmuş və kəndə Türkiyədən köçürülən ermənilər yerləşdirilmişdir. İndiki Ermənistanda sovet hökuməti qurulandan sonra 1920-ci ilin payızından kəndi tərk etmiş azərbaycanlılardan sağ qalanlar öz doğma torpaqlarına qayıtmağa başlamışlar. Kənddə 1922-ci ildə 3 nəfər azərbaycanlı, 31 erməni, 1926-cı ildə 76 nəfər azərbaycanlı, 105 erməni, 1931-ci ildə 202 nəfər azərbaycanlı, 111 erməni, 55 kürd [348, s.69, 145], 1939-cu ildə 442, 1959-cu ildə 187, 1970-ci ildə 220 nəfər azərbaycanlı və erməni [359, s.178] yaşamışdır.

H.Rəhimovlu kənddə yaşayan azərbaycanlıların 1948-ci illərdə kəndi "tərk etdiklərini" yazır [205, s.107].

B.Budaqov və Q.Qeybullayev yazırlar ki, azərbaycanlılar 1918-ci ildə kənddən qovulmuşlar [47, s.105]. Göründüyü kimi müəlliflər azərbaycanlıların kənddən tamamilə 1918-ci ildə qovulduqlarını göstərirlər. Bu doğrudur ki, azərbaycanlılar 1918-ci ildə tarixi torpaqlarından qırğınlarla qovulmuşlar. Lakin 1920-ci ildən sonra onların bir hissəsi ata-baba torpaqlarına qayıtmışdır. Ümumiyyətlə, kənddə azərbaycanlılar 1970-ci illərə qədər yaşamışdır.

Erməni mənbələrində göstərilir ki, toponim kəndin şimal-şərqində X-XIII əsrlərdə mövcud olmuş və sonralar xarabalığa çevrilmiş Berdkunk kəndinin adı əsasında əmələ gəlmiş və "spitak berd" (ağ qala –İ.B.) mənasını bildirir [359, s.179].

S.Mirmahmudova toponimin Azərbaycan dilində ağ və qala sözlərindən ibarət olduğunu göstərir və qeyd edir ki, qala ağ daşdan tikildiyinə görə belə adlandırılmışdır [157, s.28].

B.Budaqov və Q.Qeybullayev yazırlar ki, kəndin adı "yaxınlıqdakı ağ rəngli daşdan tikilmiş qədim qalanın adındandır" [47, s.105].

Doğrudur, Ağqala kəndi adını kəndin yaxınlığındakı ağ rəngli qaladan götürmüşdür. Həmin qala ermənilərə yox, albanlara məxsus olmuşdur. Bu qala alban tayfaları tərəfindən tikilmişdir. Deməli, Ağqala oykonimi təsvir əsasında yaranan türk mənşəli toponimdir. Kəndin adı ərazinin təbii quruluşunu əks etdirir.

Qərbi Azərbaycanın Sevan rayonunda da Ağqala kəndi olmuşdur və bu kənd 1964-cü ildə ləğv edilmişdir [359, s.179].

Köçbək. İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasında, indiki Vayk (Paşalı, Əzizbəyov) rayonundakı kəndin adıdır. Kənd Culçayın sağ qolu olan Köşbəyçayın sahilində, Vayk-Sisyan yolunun üstündə yerləşir. Kəndin adı 1728-ci il tarixli "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri"ndə Qoçubəy [107, s.59], XIX əsr rus dilli mənbədə Keçbeq [335, s.619], Koçbek/Kyoşbek (Кѳшбек) [324, №994] formasında qeyd edilmişdir. H.Mirzəyev kəndin ilkin adının Qoçubəy olduğunu qeyd edir [179, s.58]. Fikrimizcə, 1728-ci il mənbəyində kəndin adının Qoçubəy formasında qeyd olunması ərəb əlifbası ilə kəndin adını yazan katibin günahıdır. Belə ki, yerli əhali kəndə bir qayda olaraq Köşbəy demişlər. Ermənistan prezidentinin 19.IV.1991-ci il fərmanı ilə kəndin adı dəyişdirilib Hedzor qoyulmuşdur.

Kənddə 1831-ci ildə 25 nəfər, 1873-cü ildə 226 nəfər, 1886-cı ildə 312 nəfər, 1897-ci ildə 417 nəfər, 1904-cü ildə 425 nəfər, 1914-cü ildə 470 nəfər, 1916-cı ildə 537 nəfər yalnız azərbaycanlı yaşamışdır [348, s.90-91, 160-161]. 1918-ci ilin yazında kənd erməni təcavüzünə məruz qalmış və sakinləri – azərbaycanlılar qırğınlarla qovulmuşlar. Yalnız indiki Ermənistanda sovet hökuməti qurulandan sonra kəndi tərk etməyə məcbur olanlardan sağ qalanlar ata-baba yurdlarına dönə bilmişdir.

Burada 1922-ci ildə 103 nəfər, 1926-cı ildə 179 nəfər, 1931-ci ildə 365 nəfər [348, s.91, 161] təkcə azərbaycanlılar yaşamışdır.

1988-ci ilin noyabrın 20-30-da kəndin sakinləri Ermənistan dövləti tərəfindən tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya olunmuşdur.

B.Budaqov və Q.Qeybullayev Köçbək toponimini Qoçbəy formasında qeyd edərək yazırlar: "Əsli türk dillərində qoç (vəhşi erkək qoyun və ya dağ keçisi) və bək "təpə" sözlərindən ibarətdir. "Qoç" olan (yaşayan) təpə mənasındadır" [47, s.216]. Müəlliflər bu fikrə, təbii ki, toponimin Qoçbəy formasına əsasən gəlmişlər.

Biz oykonimin ikinci komponenti ilə, (bək>bəy) bağlı verilən izahla tam razıyıq. Lakin oykonimin birinci komponenti ilə (müəlliflərin qeyd etdiyi "qoç" sözü nəzərdə tutulur) bağlı verilən izah, bizcə, qənaətbəxş və ağlabatan deyil. Oykonimin birinci komponenti "qoç" yox "koç//koş" sözüdür. Məhz buna görə də belə qənaətə gəlirik ki, Köçbək toponimi türk dilində "düşərgə, çobanların müvəqqəti yaşayış yeri", "yurd" mənasında işlənən koş (>koç) sözü ilə [312, s.636; 298, s.298-299] qədim türk dilində "təpə" mənasında işlənən bək //bak sözünün [314, s.754] birləşməsindən əmələ gəlib "təpəlikdə yerləşən köç, düşərgə, çobanların yaşayış yeri yaxınlığında olan kənd" mənasını ifadə edir.

Erdiç. İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasında, indi Yeğeqnadzor (Keşişkənd) rayonunda kənd adıdır. Kənd rayonun Qoytul kəndinin yaxınlığında, Arpaçayın sahilində yerləşirdi. Kəndin cənubunda qədim qala və azərbaycanlıların qəbiristanlığının qalıqları var. Erdiç kəndinin adı 1728-ci il tarixli "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri"ndə Ərdiş [107, s.58], erməni mənbələrində Yerdİç [348, s.92] formasında qeyd edilmişdir.

H.Mirzəyev qeyd edir ki, Dərələyəzin Keşişkənd rayonunda Ertiş adlı (Erdiç – İ.B.) iki kənd olmuşdur. Bunlardan biri Erdəpin kəndinin yaxınlığında olmuşdur ki, bu haqda məlumat yox dərəcəsidir. Digər Ertiş kəndi isə Qoytul, Qızılışlaq kəndləri ilə Arpa, Çivə kəndlərinin arasında, Arpa çayın üstündə yerləşir [185, s.104].

Erməni mənbələrində də rayonun ərazisindəki iki Ertiş kəndinin birinin **Erdic hay**, digərinin **Erdic türk** adlandırıldığı göstərilmişdir [348, s.92]. Hər iki kənddə 1920-ci ilə qədər yalnız azərbaycanlılar yaşamışdır [348, s.92-93, 160-161].

Erdiç kəndində 1831-ci ildə 70 nəfər, 1873-cü ildə 167 nəfər, 1886-cı ildə 234 nəfər, 1897-ci ildə 382 nəfər, 1904-cü ildə 298 nəfər, 1914-cü ildə 327 nəfər, 1916-cı ildə 403 nəfər, 1919-cu ildə 127 nəfər yalnız azərbaycanlı yaşamışdır [348, s.92-93, 160-161]. 1918-ci ildən başlayaraq azərbaycanlılar sıxışdırılmağa başlanmış, 1919-cu ilin sentyabr-oktyabrında tamamilə deportasiya olunmuş və İrandan köçürülən ermənilər kənddə yerləşdirilmişdir. Azərbaycanlılar tarixi torpaqlarına, indiki Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra, 1924-25-ci illərdə qayıda bilmişdir. Burada ermənilərlə yanaşı 1926-cı ildə 54 nəfər, 1931-ci ildə 53 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır [348, s.92-93, 160-161].

SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947 və 1948-ci il tarixli qərarlarına əsasən 1948-49-cü illərdə azərbaycanlılar tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya olunmuşdur.

B.Budaqov və Q.Qeybullayevin "Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti" əsərində Ərdəş [47, s.254] və Ərtic [47, s.257] kəndlərindən bəhs edilir və onlar ayrı-ayrı kəndlər kimi izah olunur.

Ərdəş 1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Dərələyəz nahiyəsində olan kənd kimi verilir və türk dillərində "gəzdək", "dağ çökəyi" mənasında işlənən artaş sözündən əmələ gəlmişdir [47, s.254].

Ərtic kəndi İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasında olan kənd kimi verilir [47, s.257] və eyni zamanda yerli tələffüz forması Yertic olduğunu yazaraq əlavə edilir ki, 1928-ci ildə kəndin əhalisi qovulmuş və orada Türkiyədən gələn ermənilər yerləşdirilmişdir. Kəndin adı Ərtic dağının adından yaranmışdır [47, s.257]. Göründüyü kimi, B.Budaqov və Q.Qeybullayev bir kəndi ayrı-ayrı kənd kimi izah edirlər. Belə ki, Ərdəş kəndi və Ərtic kəndi eyni kəndin – indi Erdiç kimi yazılan kənd adının fonetik formalarıdır. Ona görə də onların

etimoloji izahı da eyni olmalıdır. Halbuki məlliflər Ərdəş kəndini **artaş** sözü, Ərtic kəndinin adını Ərtic dağının adı əsasında yarandığını yazırlar. Digər tərəfdən göstərilir ki, Ərtic (Erdiç-İ.B.) kəndinin sakinləri azərbaycanlılar 1928-ci ildə deportasiya olunmuşdur. Əslində azərbaycanlılar 1919-cu ilin payızında deportasiya olunmuş, 1924-25-ci illərdə geri qayıtmışlar. Lakin 1948-49-cu illərdə yenidən tamamilə deportasiya olunmuşlar.

Erdic oykonimi türk dilində "yer, torpaq", "ölkə", "məkan" mənasında işlənən **er** sözü ilə [267, s.175, 257] "kənar", "xaric" mənasında işlənən tış//tiş, dış//diş (diç-İ.B.) sözünün [313, s.1338, 1401, 1478] birləşməsindən əmələ gəlib "kənar da olan yer, yaşayış məntəqəsi" mənasını ifadə edir.

Alpava. İndi Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycanda azərbaycanlıların yaşadığı kəndlərdən biri Alpava kəndi adlandırdı. Bu kənd XIX əsrdə İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasına daxil idi. İndi bu kənd Artaxat (Qəmərli) rayonunun tərkibinə daxildir. Kənd rayon mərkəzindən 9 km şimalda, Gərnibasar çayının sağ sahilində yerləşir. Kəndin adı 1728-ci ildə tərtib edilmiş "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri"ndə Alpevi [107, s.99], erməni mənbələrində Arpavar [348, s.46], Albava, Alpavan [359, s.71, 104] formalarında qeyd edilmişdir. Kəndin adı Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 20.08.1945-ci il tarixli fərmanı ilə dəyişdirilib Lusakert, 21.10.1967-ci il tarixli fərmanı ilə yenidən dəyişdirilərək Nşavan qoyulmuşdur.

Burada tarixən yalnız azərbaycanlılar yaşamışdır. Kənddə 1828-ci ilə kimi bir nəfər belə erməni olmamışdır. 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsindən sonra, 1829-30-cu illərdə İrandan köçürülən ermənilərdən 20 nəfəri Alpava kəndində yerləşdirilmişdir [335, s.553].

Kənddə 1831-ci ildə 35 nəfər, 1873-cü ildə 97 nəfər, 1886-cı ildə 121 nəfər, 1897-ci ildə 127 nəfər, 1904-cü ildə 188 nəfər, 1914-cü ildə 305 nəfər, 1916-cı ildə 161 nəfər [348, s.47, 126-127], 1918-ci ilin əvvəllərində 206 nəfər [275, s.216] azərbaycanlı yaşamışdır.

1918-ci ilin martında kənd ermənilərin təcavüzünə məruz qalmış, əhalisi qovulmuş, kənd isə dağıdılmış və yandırıl-

mışdır. Xaricdən köçürülən ermənilərdən 152 nəfəri bu kənddə yerləşdirilmişdir. İndiki Ermənistanda sovet hökuməti qurulandan sonra kəndi tərk etməyə məcbur olmuş azərbaycanlılardan sağ qalanlar tarixi torpaqlarına dönə bilməzlər. Burada ermənilərlə yanaşı 1922-ci ildə 31 nəfər, 1926-cı ildə 30 nəfər, 1931-ci ildə 51 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır [348, s.47, 127].

SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947, 1948-ci il tarixli qərarlarına əsasən kənddə yaşayan azərbaycanlılar 1948-49-cu illərdə Azərbaycana deportasiya olunmuş və kənd tam erməniləşdirilmişdir. Amma kənddə azərbaycanlıların tamamilə deportasiyası ilə bağlı müəyyən təhriflərə yol verilmişdir. Yəni azərbaycanlıların Alpava kəndində tamamilə deportasiyasını 1918-ci ilə aid edirlər.

B.Budaqov və Q.Qeybullayev yazırlar ki, 1918-ci ildə əhalisi qovulduqdan sonra kənd dağılmışdır [47, s.120]. H.Rəhimoglu isə azərbaycanlıların kənddən qovulmasının tarixini qeyri-müəyyən şəkildə göstərir: "İrandan gələn ermənilər kənddə yerləşdirildikdən sonra sağ qalan azərbaycanlılar kəndi tərk etmişlər" [205, s.116]. Əslində azərbaycanlılar kəndi tərk etməmişlər; onlar SSRİ Nazirlər Sovetinin məlum qərarlarına uyğun olaraq deportasiya olunmuşlar. B.Budaqov və Q.Qeybullayev Alpava toponiminin Alpevi fonetik formasını əsas götürərək yazırlar ki, toponimin ikinci komponenti ev qədim türk dilində olub "dayanacaq", "düşərgə" mənasındadır. Toponimin özü bütövlükdə, "Alp evləri (kəndi)" mənasını ifadə edir [47, s.120].

Mənbələrə əsasən bu qənaətə gəlirik ki, kəndin ilkin, doğru, düzgün adı "Alpava" olmuşdur. Məhz buna görə də toponim Alpava forması əsasında izah edilə bilər.

Alpava toponimi iki komponentdən ibarətdir. Birinci komponent "**alp**" sözüdür. **Alp** sözü qədim türk dilində "igid, qəhrəman, qoçaq, cəsur" mənasında işlənmişdir [267, s.36]. Toponimin ikinci komponenti "ava" sözüdür. Bu söz türk dilində "düzənlik", "geniş yer" [311, s.1166], "dərə, vadi" [325, s.403] mənasında işlənən ova sözünün fonetik variantıdır. Deməli, Alpava "igidlərə, qoçaqlara məxsus düzənlikdə, dərə yaxınlığında salınan kənd" mənasını bildirir.

3.2. Qərbi Azərbaycanın oronimləri və onların semantik xüsusiyyətləri

Hər hansı bir ərazidə üstünlük təşkil edən millətə mənsub olan coğrafi adlar həmin ərazinin toponimik fondu hesab olunur. Coğrafi adlar cəmiyyətin tarixi inkişaf prosesinin məhsuludur. Eyni coğrafi ada müxtəlif bölgələrdə təsadüf edilir. Azərbaycan-türk mənşəli coğrafi adlar Cənubi Qafqazda, Orta Asiyada, Türkiyədə, Rusiya Federasiyasında, İran, İraq və s. ərazilərdə yayılmışdır. Bu da tarixən türk xalqlarının böyük ərazilərdə məskunlaşmasının nəticəsidir. Tarixi dövr ərzində türk dünyasının ortaq adları daha çox dəyişdirilmiş, səhv tərcümə edilmiş və beləliklə də, öz tarixi anlamını itirmişdir. Addəyişdirmə siyasəti "aşkarlıq, yenidənqurma" dövründə türklərin qatı düşməni olan ermənilər tərəfindən daha sürətlə həyata keçirilmişdir [193, s.148]. Onu da qeyd edək ki, ermənilər başqa onomastik vahidlərlə yanaşı dağ adlarını, dağla bağlı coğrafi adları da dəyişdirmişlər.

Bu baxımdan indi Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycan ərazisindəki oronimlərin öyrənilməsi xüsusi elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Qərbi Azərbaycan ərazisindəki oronimlərin hamısı türkmənşəlidir. Burada erməni mənşəli oronimlərə rast gəlinmir. İndiki Ermənistan ərazisini əks etdirən xəritələrdə öz əksini tapan erməni mənşəli oronimlər son dövrlərdə yaranmışdır. Daha doğrusu, ermənilərin uydurduqları dağ, dərə, düz adlarıdır. Müəyyən qrup türk mənşəli oronimlər isə 1930-cu illərdən sonra dəyişdirilərək erməni adları ilə əvəz edilmişdir. Ərazinin türk mənşəli oykonimləri kimi, oronimləri də mənəvi soyqırımına məruz qalmışdır.

Qərbi Azərbaycanın oronimləri tarixi mənbələrdə olduğu kimi əksini tapmışdır.

V əsrdə M.Xorenasinin əsərində Ağbabanın şimalşərqində, Gürcüstan sərhədində yerləşən Kəngər dağının [33, s.207], Şirak dağının adı [35, s.53] xatırlanır.

VII əsr ədəbi abidəsi olan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında Göyçə dağının (Göyçə gölünün sahilində dağın adı) [116, s.73; 117, s.69], Şirakuz [117, s.110] oronimlərinin adı çəkilir. Onu da əlavə edək ki, "Kitabi-Dədə Qorqud"da adı çəkilən Şirakuz toponimini H.Araslı Şəruk [116, s.134], M.Fahreddin Çelik Şürök [342, s.452], Mühərrem Ergin Şirögüven [343, s.225], H.Məmmədli oronimi Şirəgöz [141, s.210] kimi oxumuşdur.

P.Xəlilov [105, s.29], Hüseynqulu Məmmədli [141, s.215] Şirak oroniminin indiki Ermənistan ərazisi daxilində olduğu ehtimalını söyləyir. S.Babayev isə Şiraküz oronimini Şəruk (Şəur) formalarında verməklə Naxçıvanın Şəur rayonu ilə lokalizə edir [25, s.26, 131]. Fikrimizcə, dastanın X boyunda adı çəkilən Şirakuz oronimi indiki Ermənistanın Şörəyel bölgəsinin ərazisindədir. F.Zeynalov və S.Əlizadənin tərtib etdiyi "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının "Tarixi-coğrafi qeydlər" hissəsində aydın şəkildə göstərilir: "Şirakuz-Onuncu boyda işlənmişdir, mühüm etnotoponimlərdən biridir. V.Bartold "Şerüküz", O.Gökyay və E.Rossi "Şürük", M.Ergin "Şiroquvan" (Şirokavan), H.Araslı "Şürük", Ş.Cəməşidov "Şəur" kimi oxumuşlar. Ermənistandakı Şirək (Şirak) yaylası ilə bağlıdır" [117, s.264].

XVI əsrdə yazılmış "İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri"ndə (1590) Qərbi Azərbaycan ərazisi daxilində yerləşən Ağmanqan, Üçtəpə, Əyricə gədik, Ərəfşan, Kərəmlər yaylaqları, Ağyoxuş yaylağı, Başyurd yaylağı, Qızıl Ziyarət yaylağı, Kiçik Ağmanqan yaylağı, Ələyəz dağı, Arxaşan yaylağı oronimləri qeyd edilmişdir [107, s.161-162, 167].

XIX əsrdən başlayaraq rus dilli mənbələrdə Qərbi Azərbaycan oronimləri əksini tapır.

İ.Şopenin əsərində Qərbi Azərbaycandakı oronimləri də qeydə alınmışdır: Alagöz, Ağmanqan, Kəbirdağ, Koroğlu dağ, Təkyaltı, Siçanlı dağ, Qarnıyarıq, Çubuxlu dağı, Tayçarıq və s. [335, s.242-243, 355-360].

Eyni zamanda D.D.Paqirevin "Алфавитный указатель к пятиверстной карте Кавказского края" əsəri [302, s.1-306], "Сборник сведений о Кавказе" toplusu ərazinin oronimlərinin öyrənilməsində mənbə kimi diqqəti cəlb edir.

Q.Abix "Геология Армянского нагорья" əsərində Qərbi Azərbaycanın oronimlərini olduğu kimi vermişdir: Qazan yalı, Dərələgöz, Soğanlı dağ, Alagöz, Dərbənd düzənliyi, Çaltəpə, Çətindağ, Qısırdağ, Buğa təpə, Qızılcaya, Ağbaba, Eşşəkmeysanı, Kotandağ, Qızılgədik, Kosadağ, Qoturdağ, Ağmanqan, Üçtəpələr [226, s.26, 31, 40, 43, 160, 169].

K.F.Qanın "Опыт объяснения Кавказских географических названий" əsərində Qərbi Azərbaycanın oronimlərindən Ağmanqan, Əyricə, Alagöz, Dərələyəz, Kirkitdağ oronimləri haqqında məlumat verilmişdir [248, s.3, 5-7, 45, 83].

Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli oronimləri ermənidilli mənbələrdə əksini tapmışdır. Bu baxımdan 1900-cü ildə Venesiyada nəşr olunan H.S.Yefrikiyanın "İllüstrasiyalı coğrafiyə adları lüğəti" və 1986-cı ildə İrəvanda çap olunan "Ermənistan və ətraf vilayətlərin toponimlər lüğəti" əsərlərini qeyd etmək olar.

Qərbi Azərbaycan ərazisində tarixən mövcud olmuş Azərbaycan mənşəli oronimlərin əksəriyyətinin adı Sovet hakimiyyəti dövründə Ermənistan dövləti tərəfindən dəyişdirilmişdir.

No	Qədim adı	Yeni adı	Rayon
1.	Ağdağ	Spitakasar	Kamo
2.	Alagöz	Araqadz	Araqadz
3.	Ağtəpə	Lusakasar	Araqadz
4.	Arazdəyən daş	Urdzadaş	Ararat
5.	Bəhlülqaya	Balukar	Əzizbəyov, Vayk
6.	Baybuğan	Bağaysar	Məgri
7.	Bəşirtəpə	Lancasar	Araqadz
8.	Əyritəpə	Ayrısar	Dilican
9.	Gəzbel	Aramazd	Sisyan
10.	Gyanzakyal	Qanzakı	Yeğeqnadzor
11.	Kəvər	Kamo	Kamo
12.	Kiçik Ağdağ	Geğasar	Kamo
13.	Qara köynək	Aqravakar	Talin
14.	Qarnıyarıq	Arayilər	Araqadz
15.	Qurdqulaq	Kurd	Yeğeqnadzor
16.	Qısırdağ	Amulsar	Əzizbəyov, Vayk

Məhz Qərbi Azərbaycan ərazisindəki oronimlər yalnız Azərbaycan dili əsasında izah edilir.

Qarqadaşı. Bu dağ indiki Meğri rayonunun Nüvədi (Nonadzor) kəndinin ərazisindədir. Fikrimizcə, dağın ilk adı Qarqadaşı olmuş, sonralar oronimdəki ikinci "r" samiti səsdüşümü fonetik hadisəsinə uğramış və dağın adı Qarqadaşı kimi sabitləşmişdir. Dağ kəndi üzük qaşı kimi dövrəyə alır.

E.Əzizov dağın adını Qarğadaşı kimi qeyd edir və yazır ki, "Ehtimal olar ki, Qarğa daşı toponimi qarğa adlı qədim türk tayfasının adı ilə bağlıdır" [93, s.26].

Əslən Nüvədi kəndindən olan, bu əraziyə dərindən bələd olan, 1988-ci ildə deportasiya olunmuş şair Həmzə Vəli ərazidən – Qarğadaşı dağından 1985-ci ildə Orxon-Yenisey yazılarına oxşar 7 daş kitabə tapmış və həmin daş kitabələrdən bəhs edən "Nüvədi kitabələri" adlı əsər yazmışdır [98].

H.Vəli Qarğadaşı oronimi ilə bağlı yazır: "Kəndi üzük qaşı kimi araya alan digər hündür dağlardan o qədər də fərqlənməyən dağa nə üçün "Qarğadağı" deməyib "Qarğadaşı" deyiblər. "Qarğadaşı" dedikdə, əcdadlarımız qarqarların yazılı daşlarına işarə etmişlər. Qeyd etmək lazımdır ki, Nüvədi kəndinin sakinləri bu adı "qarğa" adlı quşun məskəni kimi qəbul etmişlər. Lakin bu cür anlayışın heç bir məntiqi əsası yoxdur" [98, s.15].

Göründüyü kimi, H.Vəli dağın adını qarqarlarla əlaqələndirir. Bu fikir doğrudur və həqiqətə uyğundur.

Qarqadaşı oronimi qarqar etnoniminə [329, s.477] Azərbaycan dilində "dağ, qaya" mənasında işlənən daş sözünün qoşulması ilə əmələ gəlib "qarqarların yaşadığı dağ", "qarqarlara məxsus dağ" anlamını ifadə edir.

Bayat dağı. Bu dağ Loru-Pəmbək mahalının Quqark rayonundakı Hallavar kəndinin şimal-şərqində yerləşir. Oronim oğuz tayfalarından biri olan bayat etnonimi [339, s.56] əsasında formalaşmışdır.

Bərgüşad dağı. Bərgüşad dağı Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasının ərazisində yerləşir. Erməni mənbələrində dağın Zəngəzur dağ silsiləsinə daxil olduğu

göstərilməklə adı Barquşati lernaşti kimi qeyd edilir [359, s.619]. Dağın hündürlüyü 3227 m-dir.

Oronim qaraçorlu türk tayfasından olan bərgüşad etnonimi [256, s.73] əsasında əmələ gəlmişdir.

Qızılqaya. Spitak (Hamamlı) rayonunda dağ adıdır. Qızılqaya dağı rayonun Qursalı kəndinin ərazisində yerləşir. Dağına adına "Vətən səsi" qəzetində (24.06.1991) rast gəlmişik.

Oronim "qırmızı" mənasında işlənən qızıl sözü ilə Azərbaycan dilində "dağ" sözünün sinonimi kimi işlənən "qaya" sözü əsasında əmələ gəlmişdir. Oronimin birinci komponenti "qızıl" torpağın süxurunun rəngini bildirir. Yəni torpağın süxurunun rəngi qırmızı olduğu üçün dağ Qızılqaya adlandırılmışdır.

Qılıçdərə. Bu dərə Vayk (Paşalı, Əzizbəyov) rayonu ərazisindədir. Dərə Paşalı (indiki Vayk) rayonunda 1918-ci ilə kimi yaşayış məntəqəsi olan Qılıçlı kəndinin ərazisindədir. Oronim qılıçlı türk etnonimi [256, s.63-64] əsasında formalaşmışdır. Qılıçlı etnonimi kılışlı formasında qaraqalpaqlarda da qeyd edilir [271, s.165]. Azərbaycanda qılıçlı tayfası Şirvanda yaşamışdır [256, s.73].

Qısırdağ. Vayk (Paşalı, Əzizbəyov) rayonunda dağ adıdır. Bu dağın adı Qafqazın 5 verstlik xəritəsində qeyd edilmişdir [302, s.135]. Dağın adı dəyişdirilib Amulsar qoyulmuşdur [359, s.858].

Oronim Azərbaycan dilində "bitkisiz, otsuz" mənasında işlənən qısır sözü ilə dağ coğrafi termini əsasında əmələ gəlmişdir.

S.Mollazadə Oğuz rayonundakı Qısırdağ oroniminin dağın xarici əlamətinə görə yarandığını göstərir [295, s.189].

"Azərbaycan toponimləri" lüğətində isə Oğuz rayonundakı Qısırdağ oroniminin yaranması həmin ərazidəki otlaqlarda otarılan qoyunların qısır qalması ilə əlaqələndirilmişdir [23, s.163]. Lakin oronimə verilən belə etimoloji izah elmi məntiqə söykənmir.

Cənubi Azərbaycandakı Qısırdağ dağı ilə mənşəcə eynidir.

Qoşundaş. İndiki Araqadz (Alagöz) rayonunda yer, ağaclıq, sahə adıdır. XIX əsrdə İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasının tabeliyində olmuşdur. Erməni və rus dilində

yazılmış erməni mənbələrində adı qeyd edilir [359, s.946; 235, s.152]. Oronim Azərbaycan dilində "yığın, topa" mənasında işlənən qoşun sözü ilə [41, s.30] daş sözünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir.

"Qoşun" sözü Azərbaycan toponimiyasında monqol dilində "sıldırım qaya" mənasında işlənən xoşun//xuşun sözü ilə əlaqələndirilir [23, s.170].

S.Mollazadə Şəki rayonundakı Qoşun dağı oronimini izah edərkən qeyd edir ki, qoşun sözü qədim türk dilinə aid olub "qurğuşun" mənasını bildirir [295, s.169-170]. Müəllifin fikrincə, Qoşun dağı da elə "qurğuşun olan dağ" deməkdir.

Quzeykab. Gorus rayonunda yerləşən dağın adıdır. Oronim Azərbaycan dilində "şimal", "gün düşməyən yer" mənasında işlənən quzey sözü ilə türk dilində "aşırım" mənasında işlənən kab sözünün [298, s.239] birləşməsindən əmələ gəlmişdir və "şimalda, gün düşməyən yerdə olan aşırım" mənasını bildirir. Oronimin ikinci komponenti olan kab sözü Azərbaycan dilində "kav" formasında "dağ keçidi", "kab" formasında "uçurum daşlıq" mənasında işlənir [223, s.125-126].

Dəlikdaş. Martuni (Qaranlıq) rayonundakı dağın adıdır. Rayondakı Tsaxkar (Dəlikdaş)kəndinin ərazisində yerləşir.

Oronim Azərbaycan dilində "dərin dar çuxur" mənasında işlənən dəlik sözü ilə [12, s.53] "dağ, qaya" mənasında işlənən daş sözündən əmələ gəlmişdir. E.N.Buşuyevaya görə, "dəlik" sözü Azərbaycan toponimiyasında mağara mənasını ifadə edir [244, s.61].

Yanıqdağ. Ağbaba mahalındakı dağlardan biridir. Bu dağ Amasiya rayonunun Çaxmaq (19.04.1991 - Kaxmut) kəndinin cənub-şərqində yerləşir. Oronim Azərbaycan dilində "susuz, quru yer" mənasında işlənən yanıq sözü [244, s.166] əsasında formalaşmışdır.

A.Bayramov göstərir ki, Amasiya rayonundakı Güllü-bulaq kəndinin cənubunda yerləşən dağlardan biri Yanıqdağ adlanır. O, informatorlara əsaslanaraq yazır ki, dağın torpağı şoran olduğu üçün otu da tez solurmuş. Otu tez puç olduğu üçün Yanıqdağ demişlər [33, s.205].

Tovuz rayonunda Yanıqlı kəndi var. Z.Xasiyev Yanıqlı toponimini mənbələrdə Yanqılı kimi qeydə alındığını göstərərək yazır ki, yanqı ən qədim türk dillərində, eləcə də oğuz əfşarlarının ləhcəsində "yeni", "təzə" mənasında işlənmiş leksik vahiddir. Əgər biz bura "məkan", "yer" mənasını bildirən –li şəkilçisini də artırısaq, onda Yanqılının "Yenikənd", "Təzəkənd" mənasında işləndiyini görürük [103, s.90].

Baldırğanlıq. Bu dağ Zəngəzur mahalının Gorus rayonundadır. "Ermənistan və ətraf vilayətlərin toponim lüğəti" əsərində dağın adı Baldırğand formasında qeyd edilmişdir [359, s.555].

Oronim baldırğan bitki adına Azərbaycan dilində məkan mənası bildirən –lıq şəkilçisinin artırılması ilə əmələ gəlmişdir.

Baldırğan bitki adına Dağlıq Altay toponimlərinin də tərkibində rast gəlinir [296, s.236].

Bala tüklü təpə. Noemberyan (Barana) rayonu ərazisindəki təpələrdən biri Bala tüklü təpə adlanır. Təpə rayonun Yuxarı Körpülü kəndi ilə Gürcüstanın Qaçaqan kəndinin sərhəddində yerləşir. Oronim üç komponentdən ibarətdir: bala, tüklü, təpə. "Bala" sözü Azərbaycan toponimiyasında olduğu kimi fərqləndirici əlamət bildirir. "Tüklü" sözü Azərbaycan dilinin qərb şivələrində "sıx, kol-kosluq" mənasını [99, s.64], "təpə" sözü Azərbaycan dilində "kiçik dağ" mənasını bildirir. Göründüyü kimi, oronimin formalaşmasında işlənən hər üç söz sırf Azərbaycan dilinə məxsusdur. Oronim "sıx, kol-kosluq yanında olan kiçik dağ" mənasını ifadə edir.

İlanlı. Spitak (Hamamlı) rayonu ərazisində dağlardan birinin adıdır. Bu dağ, rayonun Qızılörən (26.04.1946 – Şenavan) kəndinin ərazisindədir.

Oronim ilanlı türk tayfasının adı [75, s.15] əsasında yaranmışdır.

Ağ qaya. Bu dağ Qafan rayonu ərazisində yerləşir. Oronim qədim türk dilində "kiçik, balaca, ərazicə geniş olmayan" mənasında işlənən ağ sözü ilə Azərbaycan dilində "dağ" sözünün sinonimi kimi işlənən qaya sözünün birləşməsindən əmələ gəlib, "kiçik dağ" mənasını ifadə edir.

Ağdağ. İrəvan xanlığının Göyçə mahalının, indi Kəvər (Kamo) rayonunun ərazisindəki dağların biri Ağdağ adlanır. Dağın adı Qafqazın 5 verstlik xəritəsində qeyd edilmişdir [302, s.4].

Oronim qədim Azərbaycan dilində "kiçik, balaca" mənasında işlənən ağ sözü ilə dağ sözünün birləşməsindən əmələ gəlib "kiçik, alçaq dağ" mənasını bildirir. Dağın adı dəyişdirilib, əslində erməni dilinə kalka edilərək Spitakasər (Ağdağ) qoyulmuşdur.

Ağılı. Bu, İrəvan quberniyasının Yeni Bayazid qəzasında, indi Krasnoselo (Çəmbərək) rayonu ərazisində yaylaq adıdır.

Yaylaq, rayondakı Toxluca (Draxtik) kəndinin şimal-şərqində yerləşir. Oronim Azərbaycan dilində "mal-qara, qoyun saxlamaq üçün hasarlanmış yer" mənasında işlənən ağıl sözünə [11, s.45] -lı şəkilçisinin artırılması ilə əmələ gəlmişdir.

Ağyoxuş. İrəvan quberniyasının Yeni Bayazid qəzasında, indi Vardenis (Basarkeçər) rayonu ərazisində olan aşırımın adıdır. Aşırım rayondakı Sultanəli (Canəhməd) kəndinin ərazisində yerləşir. Oronim qədim türk dilində "kiçik, alçaq, çox da hündür olmayan" mənasında işlənən ağ sözü ilə [74, s.269] Azərbaycan dilində "yolun dağa, təpəyə qalxan hissəsi" mənasında işlənən yoxuş sözünün [12, s.561; 147, s.122] birləşməsindən əmələ gəlmişdir. T.Əhmədovun fikrincə, "ağ" sözü oronimlərin tərkibində "kiçik, balaca, ərazicə çox da geniş olmayan" mənasını ifadə edir [74, s.269].

N.Məmmədov Azərbaycanın Zəngilan rayonundakı Ağyoxuş oroniminin tərkibindəki "ağ" sözünün rəng bildirməsini yazır: "Zəngilan rayonunda qeydə alınmış Ağyoxuş oronimində "ağ" komponenti yoxuşun torpağının ağ rəngə çalmasını bildirir" [147, s.122]. Müəllifin fikrincə, "oronimlərdə ağ termini əsas etibarilə torpağın süxurlarının rəngini bildirir" [146, s.55].

"Ağ" komponentli oronimlərdə "ağ" sözü müxtəlif mənə çalarlarına malikdir. "Dağ", "qaya" "yoxuş" oroterminaləri ilə işlənərkən "kiçik, alçaq, çox da hündür olmayan" mənası bildirir.

Ayıdərəsi. Bu oronim Krasnoselo (Çəmbərək) rayonunun Toxluca kəndinin ərazisində yerləşir. Oronim ayı və dərə sözlərindən əmələ gəlmişdir. Tarixən həmin ərazi meşəlik

olmuş və burada çoxlu ayı olmuşdur. Ona görə də həmin ərazi Ayıdərəsi adlandırılmışdır.

Alagöz dağı. İndi Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycanda ən böyük dağ "Alagöz dağı"dır. Dağın adı Qafqazın 5 verstlik xəritəsində qeyd edilmişdir [302, s.10]. Alagöz dağının hündürlüyü 4096 m-dir. Dağın adı dəyişdirilib Araqadz qoyulmuşdur.

K.F.Qan Alagöz dağının adının tatar (Azərbaycan –İ.B.) dilində işlənən ala və göz sözlərindən əmələ gəlməsini göstər-məklə oronimin etimologiyası ilə bağlı bir neçə fikir irəli sürür.

Birinci, Alagöz dağı ala və göz sözlərindən forma-laşaraq "gəzdək", "dağ çökəyi", "dağın təpəsindəki çökək" mənasını bildirir [248, s.6]. **İkinci,** dağ "al-bula, ala-bəzək göz" mənasını ifadə edir [248, s.6]. **Üçüncü,** dağın adı alla və gıyaz sözlərindən əmələ gəlib "quzu-qulağı", "turşəng" (at turşəngi) mənasını əks etdirir [248, s.6-7].

K.F.Qan Alagöz dağının etimologiyasında üçüncü izahın daha doğru olduğu qənaətinə gəlir. Bunu da onunla əsaslandırır ki, dağın yerləşdiyi ərazidə "at turşəngi" (конский шавель) bitkisinin bitməsi xarakterik haldır.

K.F.Qanın Alagöz dağının etimologiyası ilə verdiyi bu izahlarla razılaşmaq mümkün deyil. Belə ki, bu izahlar əsasən təsviri xarakter daşıyır. O, dağın adı ilə bağlı izahlarda xalq rəvayətlərinə, xalq etimologiyalarına əsaslanmışdır. Məhz bunun nəticəsidir ki, K.F.Qan dağın adı ilə bağlı başqa bir xalq etimologiyasını da (müəllif yazır: "Привожу еще другое народное объяснение") xatırlayır. Guya dağın adı "Hələgəz" (Hələqaz) sözü əsasında formalaşmışdır [248, s.7].

M.İ.Məmmədov Alagöz dağının etimologiyası haqqında aşağıdakı fikri söyləyir: "Ələyəz (Alagöz –İ.B.) sözü isə ehtimal ki, Ala-qaz, yəni yüksək Qaz dağı tərkib hissələrinə ayrılır. Maraqlı burasıdır ki, Qazlıq dağının adına Ermənistan ərazisində yerləşən və "Dədə-Qorqud" dastanlarında deyildiyi kimi, daim başı buz, qarla örtülən Alagöz dağının da adında qalmışdır. Bu söz əslində yüksək Qaz dağı deməkdir" [151, s.148-149].

S.Mirmahmudova görə Alagöz dağının adı Azərbaycan dilində "gədiyin alçaq yeri" mənasında işlənən gəz sözü əsasında formalaşmışdır" [157, s.6].

B.Budaqov və Q.Qeybullayev Alagöz oroniminin əslinin Alagöz olduğunu göstərirlər [47, s.117-118]. Məhz buna görə də müəlliflər Alagöz oronimini Alagöz forması əsasında izah edərək yazırlar ki, Alagöz oronimi türk dilində "geniş, böyük" mənasında işlənən ala sözü ilə Azərbaycan dilində "dağ başında batıq yer" mənasında işlənən gəz sözündən əmələ gəlib "başında, zirvəsində geniş batıq yer" mənasını bildirir [47, s.117-118].

Bizə görə, Alagöz oronimi alagöz tayfa adı [237, s.20; 344, s.120; 23, s.32]. əsasında formalaşmışdır və mənaca etno-oronimdir.

Almalıq. Bu dağ Zəngəzur mahalının Qafan rayonu ərazisində yerləşir. Oronim alma sözünə məkan mənası bildirən -lıq şəkilçisinin artırılması ilə düzəlmişdir. Almalıq oronimi mənaca fitoonimdir.

Alçalı təpə. Təpə Göyçə mahalının Qaranlıq (Martuni) rayonu ərazisində yerləşir. Oronim -lı şəkilçisi qəbul etmiş alçalı sözü ilə Azərbaycan dilində "kiçik dağ" mənasında işlənən təpə sözünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir.

Babaxan dağı. Dağ Dilican şəhərinin ərazisində, Dilican şəhərindən 22 km şərqdə, Ağstafa çayının yanında yerləşir. Hündürlüyü 2337 m-dir. Oronim Babaxan şəxs adı əsasında formalaşmışdır.

Bozburun dağı. Talin rayonu ərazisində yerləşən dağlardan biri Bozburun dağı adlanır. Dağ Vedi çayının aşağı axarında yerləşir [359, s.716]. Bozburun dağının adı Qafqazın 5 verstlik xəritəsində qeyd edilmişdir [302, s.41]. Dağın adı dəyişdirilib Yerax qoyulmuşdur.

B.Budaqov və Q.Qeybullayev oronimin "torpağın süxurunun boz rəngə çalması" mənasında işlənən boz sözü ilə "burun formalı dağ çıxıntısı" mənasında işlənən burun sözündən əmələ gəldiyini göstərirlər [47, s.160].

Bizə görə oronim Azərbaycan dilində "otsuz, çılpaq, meşəsiz" mənasında işlənən boz sözü ilə [298, s.88] "qurunun, dağın və ya qayanın sivri bucaq şəklində uzanmış hissə" [147, s.151], "dağın çıxıntısı, dağın qolu" [298, s.103] mənasında işlənən **burun** coğrafi termini əsasında formalaşmışdır. Şamaxı rayonu ərazisindəki Bozburun dağı oroniminin tərkibində işlənən "boz" sözü torpağın süxurlarının rəngini bildirir [146, s.51; 147, s.151].

Böyük düz. Bu dağ adıdır. Spitak (Hamamlı) rayonunun Qızılörən (Şenavan) kəndindən şimal-şərqdə yerləşir. Oronim Azərbaycan dilində "geniş" mənasında işlənən **böyük** sözü ilə "enişi, yoxuşu, çuxuru, təpəsi olmayan hamar yer" mənasında işlənən **düz** sözünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir.

Böyük yoxuş. İndiki Abovyan (Ellər, Kotayk) rayonu ərazisindədir. Dağ rayonun Kaputan (Göykilsə) kəndinin cənubunda yerləşir.

Oronim Azərbaycan dilində "geniş, sahəcə iri" mənasında işlənən **böyük** sözü ilə "yolun dağa, təpəyə tərəf qalxan hissəsi, dik yer" mənasını bildiren **yoxuş** sözü əsasında yaranmışdır.

Dəvəqılıcı. İndiki Kalinino rayonu ərazisində dağ adıdır. Oronim "dağ aşırımı, hündür dağ keçidi" mənasında işlənən dəvə (dava//daba) sözü ilə [223, s.100-101; 298, s.168-169] "dikdir, yoxuşun başı" mənasında işlənən qılıc sözünün [223, s.16; 244, s.53] birləşməsindən əmələ gəlmişdir.

Yellidərə. Vardenis (Basarkeçər) rayonunda dərə adıdır. Bu dərə rayonun Aşağı Şorca kəndinin şimal şərqində yerləşir. Dərənin adı "küləkli, külək tutan yer" mənasında işlənən **yelli** sözü əsasında yaranmışdır.

Keçəl təpə. Noemberyan (Barana) rayonunda təpə adıdır. Oronim Azərbaycan dilində "otsuz, ot bitməyən yer, çılpaq dağ" mənasında işlənən **keçəl** sözü ilə [13, s.32] "alçaq, kiçik dağ" mənasında işlənən **təpə** sözü əsasında yaranmışdır.

Oronimin birinci komponenti Azərbaycanın Ağdam, Tərtər, Qəbələ, Kəlbəcər, Gədəbəy, Şahbuz və Şuşa rayonlarındakı Keçəldağ, Şərur rayonundakı Keçəltəpə oronimləri ilə mənşəcə eynidir [23, s.281]. Belə ki, yuxarıda qeyd olunan

oronimlərin birinci komponentindəki "keçəl" sözü "çılpaq", "bitkisiz" mənasını ifadə edir [23, s.281].

Kəpəz. Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında, indiki Gorus rayonunda dağ adıdır. Bu dağ rayondakı Şurnuxu kəndinin şimalında yerləşir.

B.Budaqov və Q.Qeybullayev dağın adını Kəpəs kimi qeyd edərək yazırlar ki, oronim türk dillərində "pilləli qayalı dağ" mənasında işlənən kəp sözündəndir [47, s.295]. Yerli sakinlər dağın pilləli formada olduğunu təsdiq etmirlər.

Bizim fikrimizcə oronim türk dilində "qaya", "su kənarında qaya" mənasında işlənən kəpəz sözü [223, s.64] əsasında formalaşmışdır. Doğrudan da, bu dağın ətəyindən çay axır. Bu da dağın adının "su kənarında qaya" mənasında işlənən kəpəz sözündən yarandığını elə dağın relyefi təsdiq edir.

Kığı dağı. Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında, indi Qafan rayonunda dağ adıdır. Dağın hündürlüyü 3343 m-dir. Qafan rayonunda Kığı adlı kənd və çay var.

Kığı dağının adı türk mənşəli kığı etnonimi [273, s.24] əsasında formalaşmışdır. Kığı etnonimi rus dilinin orfoqrafiyasına əsasən kiqi kimi qeyd edilmişdir.

Kirs dağı. Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasında – indi Qafan rayonunda dağ adıdır. Bu dağın adı "Qaçaq Nəbi" dastanında tez-tez işlənir. Qafan rayonunda Kirs adlı kənd də vardır. S.Mirmahmudova [157, s.35], B.Budaqov və Q.Qeybullayev [47, s.299] Kirs oykonimini izah edərkən "kirs" sözünün mənasını izah etməmiş, onu "lal oykonim", "mənası məlum olmayan" adlandırmışlar.

Bizə görə, istər Kirs oykonimi, istərsə də Kirs dağı oronimi türk dilində "qıraq", "uc", "dağ silsiləsi" mənasında işlənən kir sözündən [312, s.860] əmələ gəlmişdir. Bu söz həm də kır formasında "çöl", "səhra", "yayla", "dağ" mənalarında da toponimlərin tərkibində işlənir [298, s.327]. Toponimin sonunda olan "s" topoformantdır.

"Azərbaycan toponimləri" adlı ensiklopedik lüğətdə Böyük Kirs oronimindəki "kirs" sözünün Azərbaycan dialekt-

lörində "uca zirvə", "sıldırım dağ" mənasında işləndiyi göstərilir [23, s.95].

Kirkitli. İrəvan quberniyasının Yeni Bayazid qəzasında, indi Çəmbərək (Krasnoselo) rayonunda dağ adıdır. Dağ rayonunun Toxluca (19.IV.1991-Draxtik) kəndinin şərqində yerləşir. Dağın adı əhali tərəfindən Kirkitdi kimi tələffüz edilirdi.

Qafqazın 5 verstlik xəritəsində Kirkitdağ formasında qeyd edilmişdir [302, s.134].

A.V.Praviski İrəvan quberniyasının Yeni Bayazid qəzasının Toxluca kəndində Kirkitdağ adlı qışlağın olduğunu göstərir [305, s.34]. Bu kənddə Kirkitdağ adlı qışlaq yox, Kirkitli adlı yaylaq olmuşdur.

K.F.Qan yazır ki, Kirkitli (müəllif "Kirkitdağ" formasında qeyd edir-İ.B.) dağının adı tatar (Azərbaycan -İ.B.) dilində "ikidişli" bitki mənasında işlənən kirkit sözündən əmələ gəlmişdir [248, s.83].

B.Budaqov və Q.Qeybullayev "Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti"ndə Kirkitli oronimini iki yazılış formasında verirlər: Kirkitdağ və Kirkitdaq [47, s.299]. Kirkitdağ oroniminin İrəvan quberniyasının Novobayazid qəzasında yerləşən dağ, Kirkitdaq oroniminin isə İrəvan quberniyasının Novobayazid qəzasında Toxluca kəndinə məxsus qışlaq olduğu göstərilir [47, s.299]. Əslində isə İrəvan quberniyasının Novobayazid qəzasında Kirkitdağ (əslə Kirkitli - İ.B.) adlı yalnız bir oronim olmuşdur ki, o da Toxluca kəndinin ərazisində yerləşir. B.Budaqov və Q.Qeybullayev yazırlar ki, oronimi mənası məlum deyil [47, s.299].

Oronim türk dili əsasında izah edilə bilər. Kirkitli oronimi qədim türk dilində "dağ silsiləsi, sıra dağlar", "çöl, dağ", "hündür yer, təpəlik", "dağ qılıcı" mənasında işlənən kirk (kır) sözü ilə [312, s.860; 298, s.324], "tərəf, istiqamət" mənasında işlənən kıt (kit) sözünün [312, s.786] birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Oronimin sonundakı -li şəkilçisi məkan mənası ifadə edir. Dağın adı ilə relyefi bir-birini tamamlayır.

Kotandağ. Abovyan (Ellər, Kotayk) rayonundakı dağın adıdır. Bu dağ İrəvan şəhərindən 25 km aralıda axan Zəngi

çayının (indiki Razdan çayının) yaxınlığında yerləşir [157, s.12]. Oronim qıpçaqların kotan etnonimi [256, s.50] əsasında yaranmışdır. Bu etnonim eyni zamanda kotyan [157, s.12], kitan [256, s.50] formalarında qeyd edilir. Bir faktı da qeyd etmək yerinə düşər ki, XIII-XIV əsrlərdə Ön Asiyada yaşamış türk mənşəli tayfalardan biri kodan [157, s.8] adlandırılmışdır. Belə bir nəticəyə gələrək ehtimal etmək olar ki, kotan və kodan eyni türk tayfasının müxtəlif fonetik formasıdır.

Azərbaycanın Dəvəçi, Babək, Qazax rayonlarındakı Kotandağ oronimləri ilə mənşəcə eynidir.

Kömürdağ. Kiçik Qafqaz sıra dağlarında dağ silsiləsidir. İndiki Ermənistanın Quqark və Razdan (Axta) rayonlarının sərhəddində yerləşir. Hündürlüyü 2113 m-dir.

Oronim qədim türk dilində "dağ başında dar, yarıq, uçurumlu yer" mənasında işlənən **kömür** sözünə [312, s.132] müsbət relyef formasını bildiren **dağ** coğrafi terminin artırılmasından əmələ gəlmişdir.

Qərbi Azərbaycanın Dilican şəhərinin yaxınlığında yerləşən Kömürlü dağı ilə mənşəcə eynidir.

Göydağ. Bu dağ Dilican şəhərinin ərazisində, şəhərin şimal-şərqindədir. Oronim Azərbaycan dilində "yaşıl" mənasında işlənən **göy** sözü ilə müsbət relyef mənası bildiren dağ coğrafi termini əsasında formalaşmışdır.

Gözəldərə. Göyçə mahalındakı Qaranlıq (Martuni) rayonunda dağ adıdır. Bu dağ rayonun Gözəldərə kəndinin ərazisində yerləşir. Oronim Azərbaycan dilində "gözəl, görünüşlü, cəlbedici" mənasında işlənən **gözəl** sözü ilə mənfi relyef bildiren **dərə** sözünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir.

Gödəkburun. İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında, indiki Abovyan (Ellər, Kotayk) rayonunda dağ adıdır. Rayonun Cuckan kəndinin şimalında yerləşir. Hündürlüyü 1215 m-dir. Oronim Azərbaycan dilində "balaca, qısa" mənasında işlənən **gödək** sözü ilə "irəliyə çıxan, suya doğru uzanan quru" [223, s.99], "qurunun, dağın və ya qayanın sivri bucaq şəklində düzünə tərəf uzanmış hissəsi" [147, s.151] mənasında işlənən

burun sözünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Dağın adı relyef əsasında formalaşmışdır.

Ağmanqan. İrəvan quberniyasının Yeni Bayazid qəzasında, indi Kamo (Kəvər) rayonunda ən böyük dağlardan biri Ağmanqan dağıdır. Bu dağ Kamodan (Kəvərdən) 20 km cənub-qərbdə, Göyçə (Sevan) gölünün cənub-qərbində yerləşir. Dağın hündürlüyü 3507 metrdir.

Ağmanqan dağının adı 1590-cı ildə tərtib edilmiş "İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri"ndə İrəvan nahiyəsinin yaylaqlarından biri kimi göstərilmişdir [107, s.161]. Ağmanqan oronimi həm də Qafqazın 5 verslik xəritəsində qeyd edilmişdir [302, s.5]. Erməni mənbələrində dağın həm də Abdelsar, Abdilasar, Abdullahsar adlandırıldığı xatırlanır [359, s.465].

Ağmanqan dağının adı birinci dəfə dəyişdirilib Geğam, sonra yenidən dəyişdirilərək Armağan qoyulmuşdur [359, s.183, 465].

K.F.Qan Ağmanqan oroniminin tatar (Azərbaycan – İ.B.) dilində rəng bildirən "ağ" sözü ilə "duman" mənasında işlənən "manqan" sözünün birləşməsindən əmələ gəldiyini yazır [248, s.3].

Məmməd Ellinin fikrincə Ağmanqan oronimi qədim Azərbaycan dilində uca, hündür, yüksək" mənası verən "ağ" sözü əsasında formalaşmışdır [140].

B.Budaqov və Q.Qeybullayev Ağmanqan oroniminin əmələ gəlməsini belə izah edirlər: "Dağın (Ağmanqan dağının –İ.B.) adı türk dillərində ağ və manqan "açıq sarımtıl", ya da mağan "qaşqa" sözlərindəndir" [47, s.109].

S.Q.Ağacanova görə, Əhməd Yasəvinin zamanında (XII əsr) Türküstanda iki böyük türkmən tayfası – ağman (akman) və qaraman tayfası yaşamışdır [237, s.17].

Fikrimizcə, Ağmanqan dağının adı məhz ağman türk etnonimi əsasında formalaşmışdır. Oronimin ikinci komponenti "qan" isə qədim türk dilində "məkan", "yer" mənası ifadə edir. Bu söz "Azərbaycan" sözünün qədim, ilkin forması olan "Azərbaydaqan", "Atropatakan" formalarında öz əksini tapmışdır.

Ağmanqan oronimi "ağman tayfasının yeri, məkanı" mənasını ifadə edir.

Sapadərə. Gəncə (Yelizavetpol) quberniyasının Zəngəzur qəzasında, indiki Meğri rayonu ərazisində dağ adıdır. Bu dağ Meğri rayonunun Nüvədi kəndinin ərazisində yerləşir. H.Vəlinin fikrincə, oronim şumercə "çoban" mənasında işlənən şuba sözü əsasında əmələ gəlmişdir və sonradan həmin söz (şuba –İ.B.) saba>sapa>sipa şəklinə düşmüşdür. Sapa dərə "çoban dərəsi" mənasını verir.

H.Vəlinin bu qənaəti elmi həqiqətə uyğun deyil. Bu sətirələrin müəllifi vaxtilə Sapadərə oroniminin türk dilində "uçurum, yarğan, yamac, dağ döşü" mənasında işlənən çap sözünün fonetik forması hesab etdiyi sap sözü ilə əlaqələndirmişdi [41, s.51]. Lakin apardığımız tədqiqatlardan sonra bu fikirdən əl çəkməli oluruq. Belə bir qənaətə gəlirik ki, Sapadərə oronimi türk dilində "dolama yol" mənasında işlənən sapa sözü [314, s.403] əsasında formalaşmışdır.

Sabunçu dağı. İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında, indi Talin rayonunda yerləşən dağın adıdır. Bu dağın adı Qafqazın 5 verstlik xəritəsində qeyd edilmişdir [302, s.213]. Oronim sabunçu türk tayfasının [102, s.45] adı əsasında formalaşmışdır.

Sarıdərə. İrəvan quberniyasının Yeni Bayazid qəzasında, indiki Krasnoselo (Çəmbərək) rayonunda dərə adıdır. Dərə rayonun Toxluca kəndinin şimal-qərb tərəfində yerləşir. Oronim türk dilində "böyük, iri, nəhəng, uca, hündür, yüksək, dik", "geniş, enli" mənasında işlənən sarı sözü ilə [73, s.74] dərə sözünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir.

Sarı söz Qərbi Azərbaycan oykonimlərinin (Sarıyar (Kalinino), Sarıbudaq (Abaran), oronimlərin (Sarıyal (Çəmbərək), Sarınər, Sarıgədək (Basarkeçər), Sarıqaya (Axta, Qafan), Sarıdolama (Vedi), hidronimlərin (Sarıbulaq (Hamamlı) tərkibində işlənir. Hidronimlərin tərkibində sarı sözü "təmiz, saf, pak, içməyə yararlı" mənasında işlənir [73, s.74-75].

Siçanlı. İrəvan quberniyasının Yeni Bayazid qəzasında, indi Martuni (Qaranlıq) rayonunda dağ adıdır. Rayonun Siçanlı kəndinin ərazisində yerləşir. Oronim oğuzların bəydili

tayfasına mənsub olan sincan etnonimi [215, s.290] əsasında formalaşmışdır. Belə ki, sincan etnonimi təhrifə uğrayaraq "siçan" formasına düşmüşdür: sincan>sican>siçan.

Xustup. Gəncə (Yelizavetpol) quberniyasının Zəngəzur qəzasında dağ adıdır. İndi bu ərazi Ermənistan adlanan respublikanın Qafan rayonunun ərazisindədir.

Ə.Rüstəmli Xustup oronimini oğuz etnoniminin variantı kimi götürdüyü xus (Oğuz//ğuz//quz//qus//xus) sözü ilə "təpə sözünün nitq fəaliyyəti nəticəsində əmələ gəlmiş forması" hesab etdiyi tup sözündən formalaşdığını göstərir [212, s.70]. B.Budaqov və Q.Qeybullayev oronimin adını Xusbud kimi qeyd edirlər [47, s.407] və yazırlar ki, dağın adı qədim türk dilində kas "dağın irəliyə çıxmış hissəsi (Azərbaycan dilində dağın qaş) və but "dağ qolu", "ayrıca yüksəklik" sözlərindən ibarətdir [47, s.407]. İlk öncə qeyd edək ki, dağın adı Xusbud yox, "Xustup"dur. Ə.Rüstəmlinin oronimin izahı ilə bağlı verdiyi etimoloji şərh əsasən doğrudur. Oronimin birinci komponenti xus, Ə.Rüstəmlinin yazdığı kimi, oğuz etnoniminin ərəb mənbələrində *ğuz//quz* formasında qeyd olunan variantıdır. Bu söz *quz>ğuz>xuz>xus* formasında dəyişikliyə uğramışdır. İstər *ğ-x*, istərsə də *z-s* səs əvəzlənməsi Azərbaycan dilində qanunauyğun haldır. Oronimin ikinci komponenti olan "tup" bilavasitə təpə sözü ilə bağlı deyil. Türk dilində "dib, dağın dibi, dağ ətəyi", "aşağı, çayın aşağı axarı" mənasında işlənən tup (tub, tüp) sözü vardır [298, s.565]. Fikrimizcə, oronimin ikinci komponenti məhz türk dilində "dağın dibi, dağın ətəyi" mənasında işlənən tup (tub//tüp) sözüdür.

Tup//tub sözü xakas dilində tup, qırğız, kumıq, noqay dillərində top, özbək dilində tub fonetik formalarında işlənir [298, s.565].

Tup qədim türk dilində tüp formasında "aşağı, alt, dib", "ətək" mənalarda işlənmişdir [267, s.588]. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənən "dib" sözü də, bizcə, (tüp//tub) tup sözünün fonetik dəyişikliyə uğramış formasıdır.

Turu gədiyi. Gəncə (Yelizavetpol) quberniyasının Zəngəzur qəzasında, indi Meğri rayonunda gədik adıdır. Rayondakı Nüvədi kəndinin ərazisində yerləşir.

E.Əzizov Turu gədiyi oroniminin turuğ sözü əsasında əmələ gəldiyini yazaraq "duracaq yeri, otlaq yeri" kimi mənalandırır [93, s.28]. E.Əzizov fikrinə əlavə edərək göstərir ki, oronimin birinci komponenti turu sözünün əslisi turuğ olmuşdur. Sonralar sözün sonundakı "ğ" samiti düşmüş və "turu" kimi sabitləşmişdir [93, s.28].

Oronim qədim türk dilində [313, s.1453; 267, s.588], Orxon-Yenisey abidələrində [203, s.179] "yer, yaşayış məntəqəsi, yurd, dayanacaq" mənasında işlənən turuk//turuğ sözü ilə Azərbaycan dilində "dağın belisi", "aşırım" mənasında işlənən gədik sözündən əmələ gəlib "dağ belində olan yurd", "dağ aşırımında yaşayış məskəni" mənasını bildirir.

Bu söz Altay dilində turlu, xakas dilində turlağ, tuva dilində "qaya" mənasında turuq formasında işlənir [298, s.568].

Çal. İrəvan quberniyasının Yeni Bayazid qəzasında, indi Krasnoselo (Çəmbərək) rayonunda dağ adıdır. Rayonun Toxluca kəndinin şərqində yerləşir. Oronim türk dilində "təpə", "daşlıq yer" [298, s.606], "kiçik dağ, təpə" [200, s.127] mənasında işlənən çal sözü əsasında formalaşmışdır. Bu söz qədim türk dilində "boz rəng" mənasında işlənmişdir [267, s.137].

Çal sözü Azərbaycan dilində həm də "daşlıq yer", türk dilində "daşlıq yüksəklik", "qılıc, yal" mənalarında işlənir [298, s.606].

Çataq. İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında, indiki Spitak (Hamamlı) rayonunda yaylaq adıdır. Rayondakı Qursalı kəndinin ərazisində yerləşir. Oronim türk dilində "iki dağın, təpənin birləşdiyi yer" mənasında işlənən çataq sözü [313, s.1895] əsasında əmələ gəlmişdir. Bu söz XIX əsrdə Qafqazın 5 verstlik xəritəsində qeyd edilən və Qars qəzasında olan Çatax çay, Yuxarı Çatax, Aşağı Çatax toponimləri ilə [302, s.281] mənşəcə eynidir.

Eyni zamanda Tovuz rayonunda Çatax adlı kənd var. Bu kəndin adı da qədim türk dilində "döngə", "yol ayrıcı", "iki

dağın birləşdiyi yer" mənasında işlənən çatak sözü əsasında formalaşmışdır [23, s.533-534].

Fikrimizcə, çataq coğrafi termin kimi dilimizə gətirilə bilər.

Çatal kaha. Gəncə (Yelizavetpol) quberniyasının Zəngəzur qəzasında, indi Sisyan rayonunda yerləşən dağın adıdır. Oronim "haçalanmış, ayrılmış, aralanmış" mənasında işlənən **çatal** sözü ilə [313, s.1896] Azərbaycan dilində mağara mənasında işlənən kaha sözündən [13, s.26] əmələ gəlmişdir. "Çatal" sözü Azərbaycan dilində "ikiyə ayrılmış" mənasında işlənir [14, s.420].

"Çatal" sözü Krasnoselo (Çəmbərək) rayonundakı Çatal-çınqıl oroniminin də tərkibində işlənmişdir.

Şiştəpə. İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında, indiki Qukasyan (Qızılqoç) rayonundakı dağdır. Qafqazın 5 verstlik xəritəsində qeyd edilmişdir [302, s.297]. Oronim Azərbaycan dilində "dağın, təpənin ən yüksək zirvəsi" mənasında işlənən şiş sözü ilə [146, s.42], "alçaq dağ", "ətəyi ilə zirvəsi arasındakı nisbi hündürlüyü 200 m-dən artıq olan yüksəklik" mənasında işlənən **təpə** sözünün [146, s.42] birləşməsindən əmələ gəlmişdir.

Qaraqüzey. Krasnoselo (Çəmbərək) rayonunda dağ. Bu dağ rayonun Toxluca kəndinin cənub-şərq tərəfində yerləşir. Oronim qədim türk dilində "böyük, geniş" mənasında işlənən qara sözü ilə [73, s.70] Azərbaycan dilində "şimal, gün düşməyən yer" mənasında işlənən **qüzey** sözü əsasında əmələ gəlmişdir. Doğrudan da, həmin yer böyük və geniş ərazini əhatə edir.

Baku. Araqadz (Alagöz) rayonunda yerləşən dağın adıdır. Dağ Araqadz (Alagöz) rayonunun cənub-qərbində yerləşir. Dağın hündürlüyü 3234 m-dir.

Baku dağının adı dəyişdirilib [erməniləşdirilərək] Amberd qoyulmuşdur [359, s.213, 566].

A.Bayramov yazır ki, Ələyəz (Alagöz -İ.B.) dağının zirvələrindən birinin adı Baqu (Baku) olmuşdur. Baqu bir çox qədim və müasir türk dillərində "zirvə", "yüksəklik" mənasını bildirmişdir [33, s.192]. Müəllifin bu izahı ilə, əsasən, razılaş-

maq olar. Lakin baqu (baku sözü "zirvə" və ya "yüksəklik" mənasında yox, "tirəli təpələr (гряда холмов)" mənasında işlənir [267, s.83]. Məhz oronim qədim türk dilində "tirəli təpələr" (гряда холмов) mənasında işlənən baku (vadi) sözü əsasında əmələ gəlmişdir.

Azərbaycanın paytaxtı Bakı şəhərinin adı da elə qədim türk dilində "cərgə təpələr" mənasında işlənən baqu//baku sözü əsasında formalaşmışdır [23, s.64-65].

Buğutlu. Talin rayonunda yerləşən dağlardan biri indi Buğutlu dağı adlanır. Qafqazın 5 verstlik xəritəsində Buğutlu adlı iki dağ adı qeyd edilir: Böyük Buğutlu dağı, Kiçik Buğutlu dağı [302, s.44]. Böyük Buğutlu dağı İrəvan quberniyasının Eçmiədzin qəzasının, Kiçik Buğutlu dağı İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasının ərazisinə daxil olmuşdur [302, s.44]. Dağın hündürlüyü 2047 m-dir. Oronim qədim türk dilində "dağ maralı" mənasında işlənən buğut sözü [314, s.1806] əsasında yaranmışdır. Qazaxıstanın cənub-şərqində yerləşən Buğutı dağı ilə [285, s.73] mənşəcə eynidir.

Bozabdal. Quqark rayonunda yerləşən dağlardan birinin adıdır. Oronim rayonun Bozabdal kəndinin cənub-şərqindədir. Oronim abdal etnonimi əsasında formalaşmışdır.

Qabaq Güney. Bu, Spitak (Hamamlı) rayonunun Saral kəndindəki yaylanın adıdır. Oronim Azərbaycan dilində "ön tərəf, irəli tərəf" mənasında işlənən **qabaq** sözü ilə [11, s.381], "dağın gün düşən tərəfi" mənasını ifadə edən **güney** sözünün birləşməsindən əmələ gəlib, "qabaqdakı güney" deməkdir. "Qabaq" sözü qədim türk dilində "yamac, dağ döşü", "sıldırım" [312, s.435], "təpə", "dağ silsiləsi" [243, s.36] mənasını bildirir.

"Qabaq" sözü coğrafi termin kimi türk dillərində müxtəlif mənalarda işlənir. Qazaxıstan toponimiyasında "çayın və ya gölün hündür sahili", "yarğan", Qırğızıstan toponimiyasında "çala, çuxur", Başqırdıstan toponimiyasında "yarğan" mənalarını ifadə edir [298, s.239].

Laçınqaya. Gəncə (Yelizavetpol) quberniyasına, indiki İcevan (Karvansara) rayonundakı dağın adıdır. Rayonun Yu-

xarı Ağdan kəndinin ərazisində yerləşir. Oronim laçın quş adı və qaya sözünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir.

Leyli dağı. Tiflis quberniyasının Lorı-Pəmbək qəzasında, indi Quqark rayonundakı dağın adıdır. Bu dağ rayonun Hallavar kəndinin ərazisindədir. Oronim Leyli şəxs adı əsasında yaranmışdır.

3.3. Qərbi Azərbaycanın hidronimləri

Hidronimlər toponimiyanın ən qədim laylarından biridir. Bu layın ətraflı öyrənilməsinin, xüsusən linqvistik baxımından tədqiq edilməsinin çox böyük elmi və təcrübi əhəmiyyəti vardır.

Hidronimlərin hərtərəfli tədqiqi Azərbaycan xalqının təşəkkül tarixini, onun dilinin tarixini, etnogenezini, aborigenliyini müəyyənləşdirən zəngin və etibarlı material verə bilər. Bu baxımdan Qərbi Azərbaycanın (indiki Ermənistan) ərazisində qeydə alınmış hidronimlərin linqvistik tədqiqi xüsusilə əhəmiyyətlidir.

Qərbi Azərbaycanın toponimlər sistemində hidronimlər xüsusi yer tutur. Azərbaycanın tarixi torpaqları olan indiki Ermənistan ərazisi su mənbələri ilə zəngindir. Ərazinin hidronimik materialları aydın şəkildə göstərir ki, hidronimlərin hamısını (mübaligəsiz) Azərbaycan [türk] mənşəli adlar təşkil edir.

Qərbi Azərbaycanın hidronimləri qədim mənbələrdə – Moisey Kalankatuklunun "Albaniya tarixi" əsərində (Göyçə gölü) [114, s.20], "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında (Göyçə gölü) [116, s.134], eləcə də XVIII əsr mənbəyində – Simeon İrəvansinin "Cambr" əsərində (Zəngi çayı, Kasax çayı, Dəlmə kanalı, Gözəldərə çayı, Xatunarx, Qarasu çayı, Hacı Xuban arxı, Arpaçay və s.) [270, s.92, 93, 177, 202, 247, 264] qeyd edilmişdir. Bununla yanaşı XIX əsrin 50-ci illərində [335, s.247-250, 373-383], XX əsrin əvvəllərində çap olunmuş rus dilli mənbələrdə, 1961-ci ildə erməni dilində nəşr olunmuş "Ermənistan SSR-in çay və gölləri" [360], 1986-cı ildə İrəvanda erməni dilində çap olunmuş ""Ermənistan və ətraf vila-

yətlərin toponimlər lüğəti" kitablarında indiki Ermənistanın Azərbaycan (türk) mənşəli hidronimləri öz əksini tapmışdır.

Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli makrohidronimlərinin adları sovet hakimiyyəti dövründə dəyişdirilmişdir:

№	Qədim adı	Yeni adı	Rayon
1.	Adıyamançay	Arqici	Martuni
2.	Ağgöl	Beranlıç	Qafan
3.	Arpagöl	Arpi	Amasiya
4.	Arpaçay	Axuryanget	Qukasyan
5.	Astazor	Şvanizor	Meğri
6.	Atdaşçay	Karadzi	Martuni
7.	Alagöllər // Alagöl	Alliç Mets	Martuni
8.	Alagözçayı	Yeğekis	Yeğeqnadzor
9.	Alçalıçay	Kotik	Martuni
10.	Aygırgöl	Aknalıç	Eçmiadzin
11.	Avsarlı	Bağascur	Qafan
12.	Baku	Amberd	Araqadz
13.	Dəllər	Dalar	Razdan
14.	Əyarçayı	Akarakadzor	Yeğeqnadzor
15.	Əyricə	Arici	Martuni
16.	Əliqırıx	Astğadzor	Martuni
17.	Gedərçay	Qedar	Razdan
№	Qədim adı	Yeni adı	Rayon
18.	Göygöl	Kaputlıç	Qafan
19.	Göyçəgölü	Sevan	Kamo, Vardenis
20.	Göyçə	Qavarget	Martuni
21.	Gödəkbulaq	Makenisget	Vardenis
22.	Haçasu	Açacur	İcevan
23.	Qaranqu	Sevcur	Ani
24.	Qaracorən	Araget	Abaran, Nairi
25.	Qızılqöl	Karmirliç	Araqadz
26.	Quru Araz	Çor Araks	Oktemberyan
27.	Zəngi çayı	Razdan	Razdan, İrəvan

Ancaq bunlara baxmayaraq, mikrohidronimlər-bulaq adları, arx adları tarixi kitablarda, xəritələrdə, bədii əsərlərdə, yaddaşlarda, eləcə də Qərbi Azərbaycanın müxtəlif bölgələri

ilə bağlı yazılmış tarixi, etnoqrafik əsərlərdə olduğu kimi qeydə alınmışdır.

Qərbi Azərbaycan hidronimləri ilə bağlı tədqiqatlar, əsasən, XIX əsrdən başlayır. Belə ki, ərazinin hidronimlərinin müəyyən qismi İ.Şopen tərəfindən tədqiqata cəlb edilmişdir. İ.Şopen indiki Ermənistan ərazisində yerləşən Göyçə gölü, Arpaçay, Hacıçay, Qarasu çayı, Karpiçay, Zəngi, Aygır göl (Ayer qel) və s. hidronimləri haqqında məlumat verərək onların etimoloji şərhlərinə çalışmışdır [335, s.10-11, 247-249].

İ.Şopen Göyçə gölünün adının Ptolemeyin əsərində Lixnites formasında çəkildiyini göstərərək yazır ki, türklər (azərbaycanlılar –İ.B) farslar və ruslar gölü Göyçay adlandırırlar. Bu da "Göy su" deməkdir [335, s.10].

H.Hübsman 1904-cü ildə Strassburqda çap etdirdiyi "Die altarmenischen Ortsnamen" (Qədim Ermənistanın coğrafi adları) əsərində Qərbi Azərbaycanın Ağçay, Arpaçay, Zəngi çayı, Gərniçayı, Pasinsu çayları haqqında məlumat versə də, onların leksik-semantik xüsusiyyətlərinə toxunmamışdır [362, s.369-370].

1986-cı ildə İrəvanda erməni dilində çap olunmuş "Ermənistan və ətraf vilayətlərin toponimləri lüğəti"ndə ərazinin hidronimləri öz əksini tapmışdır: Abaran çayı (Abaran), Əyarçayı (Yeğeqnadzor), Atdaş (Martuni), Alagöz çayı (Yeğeqnadzor), Alagöz çayı (Vayk, Əzizbəyov), Alagöllər//Alagöl (Martuni), Alçalı çay (Martuni), Axtaçay (Razdan), Arpaçay (Qukasyan), Aygırgöl (Eçmiədzin), Ağsu (Stepanavan), Bayandur (Gorus), Göygöl (Qafan), Göyçə (Martuni), Göyçə gölü (Sevan gölü), Gödəkbulaq (Basarkeçər), Gomur (Vayk, Əzizbəyov), Göllüçay (Amasiya), Dəllər (Razdan) [359, s.4-18, 34-89, 122-138, 195, 586, 891-894, 767, 885, 8886, 990] və s. Lakin əsərdə onların etimologiyasına toxunulmur.

A.Bayramov Qərbi Azərbaycanın Ağbaba, Şörəyel və Pəmbək bölgələrindəki hidronimlərdən Kasax, Axuran, Qaraxan, Əşnək, Baku, Qaranqu, Kınıksu, Aygırgöl və s. hidronimləri araşdırmış, onların leksik-semantik xüsusiyyətlərini izah etmişdir [33, s.11-129]. Lakin Qərbi Azərbaycanın hidronimləri sistemli formada indiyə kimi bütöv halda araşdırıl-

mamışdır. Bu baxımdan ərazinin hidronimləri sistemli şəkildə ilk dəfə olaraq tədqiqata cəlb olunur.

Göyçə gölü. İrəvan xanlığının Göyçə mahalında yerləşən gölün adıdır. Bu göl XIX əsrdə İrəvan quberniyasının Yeni Bayazid qəzasının ərazisinə aid olmuşdur. Göyçə gölü indiki Ermənistan ərazisində olmaqla Kamo (Kəvər), Martuni (Qaranlıq), Vardenis (Basarkeçər), Krasnoselo (Çəmbərək), Sevan rayonlarının ərazisi daxilindədir.

Erməni mənbələrində gölün adı Göyçə derya, Göyçə dəniz, Göyçə dənqiz kimi də qeyd edilir [359, s.894, 899]. Qafqazın 5 verstlik xəritəsində Gökçə (Гекча) gölü kimi göstərilir [302, s.64].

Göyçə gölünün adı "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında aydın şəkildə çəkilir: Ondan Şərükün ucundan Göyçə dənizə təkin el çarpdı [116, s.134].

Ümumiyyətlə, "Kitabi-Dədə Qorqud"un müxtəlif illərdəki nəşrində Göyçə gölünün adı Göyçə dəniz [116, s.134], Gökçə dəniz [117, s.110], Gökçə dənqiz (Gögçe Denqiz) [343, s.225] formalarında qeyd edilmişdir. Göyçə gölünün adı həm də VII əsr mənbəyi olan Moisey Kalankatuklunun "Albaniya tarixi" əsərində qeyd edilmişdir: "Artakses Yervanda hücum edəndə, Yerevand Albaniyanın Uşi vilayətində idi. Ordusunu orada saxlayıb, Artakses öz şəhərinə qayıdır. Orada Alban ordularını yanına dəvət edir, onlar *Göyçə gölünün* (kursiv mənimdir – İ.B.) sahilinə gəlir" [114, s.20]. Teymurun səfərlərindən bəhs edən Yezidli Şərəfəddinin, Ağqoyunluların rəsmi tarixi olan "Kitabi-Diyarbəkriyyə"də Gökçə Tengiz kimi yazılmışdır [341, s.102]. XVIII əsrdə bu gölün yanından keçən Nadir Əfşarlıdan bəhs edən İran tarixində Gökçe-Dengiz [341, s.102]. A.Kırımlının xəritəsində isə Gökçə derya (Gökçe-Derya) formasında qeyd edilmişdir [341, s.102-103].

Mənbələrdə gölün adı müxtəlif formalarda qeyd olunsa da, dilimizin fonetik prinsipinə uyğunlaşdırılaraq "Göyçə gölü" kimi sabitləşmişdir.

Qorqudşünaslıqda Göyçə gölünün yerləşdiyi ərazi ilə, onun lokalizasiyası ilə bağlı müxtəlif fikirlər vardır. H.Araslı

[116, s.182], Ş.Cəmşidov, M.Fahreddin Çelik [342, s.455], Kırzioğlu M.Fahrettin [341, s.102], P.Xəlilov [105, s.80], Hüseyinqulu Məmmədli [141, s.181] "Kitabi-Dədə Qorqud"da adı çəkilən Göyçə gölünün//Göyçə dənizinin indiki Ermənistan ərazisində yerləşdiyini və həmin gölün indi Sevan gölü adlandırıldığı göstərilir. Yazıçı Anar da yazır ki, eposda ["Kitabi-Dədə Qorqud" eposu nəzərdə tutulur – İ.B.] adı çəkilən Göyçə gölü elə indiki Ermənistan ərazisində olan Sevan gölüdür [7, s.137].

"Arsaklar çağında bu gölün bütün çevrəsi, m.o.VII əsrdə buralara və Qarabağa yerləşmiş sakalara (isgit) görə Strabonda, "Sakasen" və iranlılarca (farsca-İ.B.) "Si-Sakan", erməni dilində olan qaynaqlarda "Si-unik"), Si xanədanı, deyilən əyalətdən sayılırdı. Ptolemeyin coğrafiya əsərində "Lünitis" gölü kimi xatırlanır. Xalq arasında böyük və dərin göllərə "dəngiz" deyilməsi adət olduğundan, bu böyük dağ gölünə də Gökçə//Gökçə "Dəngiz /Gökçə//Kökce Dengiz/ adı verilmişdir" [335, s.10]. İ.Şopenin əsərində gölün adı "Göyçay" (Qeq-çay) kimi göstərilir [335, s.10]. Hətta göl "Dəriyaya şirin" adlanmışdır ki, bu da gölün suyunun duzlu olmaması ilə, yəni şirin (içməli, içməyə yararlı mənasında) olması ilə bağlıdır [335, s.10].

Onu da əlavə edək ki, erməni mənbələrində [359, s.822, 827], eləcə də rus mənbələrində [335, s.11] gölün qədim adının "Qelam gölü", "Qeğarkuni gölü" olduğu göstərilir.

X.Koroğlunun fikrincə, "Kitabi-Dədə Qorqud"da adı çəkilən Göyçə gölü Azərbaycankı Gəncənin yaxınlığında yerləşən "Göy-göl"dür [7, s.137; 105, s.80]. X.Koroğlunun bu fikrini təkzib edən Anar və P.Xəlilov doğru olaraq qeyd edirlər ki, "Kitabi-Dədə Qorqud"da adı çəkilən Göyçə gölü Gəncənin yaxınlığında, Kəpəz dağının ətəyində yerləşən Göy göl yox, indiki Ermənistan ərazisində yerləşən və indi Sevan adlanan göldür.

S.Babayev "Kitabi-Dədə Qorqud" eposunda adı çəkilən Göyçə gölünün Naxçıvan MR-in Ordubad rayonundakı Göy göl olduğu qənaətinə gəlir [25, s.84, 115-120]. Müəllifin bu fikri ilə razılaşmaq olmaz. Ona görə ki, dastanda gölün adı "Göyçə dənizi" formasında çəkilir, "Göy-göl" formasında yox. Digər tərəfdən S.Babayev dastanda adı çəkilən Altuntaxt to-

poniminin Naxçıvanın Babək rayonunda yerləşdiyini yazır [25, s.88]. Belə bir yanlış fakta istinad edərək Göyçə gölünü Ordubad rayonundakı Göy göllə lokalizə edir.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında adı çəkilən Altuntaxt toponimi Göyçə mahalında, Göyçə gölünün yaxınlığındadır [40, s.61-68]. Eyni zamanda "Dədə Qorqud" oğuzlarının Ərməndəki (indiki Ermənistandakı-İ.B.) mövqeyinə gələndə tədqiqatçılar dönə-dönə təsdiq etmişlər ki, Qazan bəyin ov yeri Göyçə Dəniz, yaylaq yeri Göyçədəki Altuntaxtdadır" [105, s.78].

Göyçə gölünün sahəsi 1200 km², orta dərinliyi 28,5 m, maksimal dərinliyi 83 m-dir. Göyçə gölü dağarası çökəklikdə, təqribən 1900 m hündürlükdədir. Qafqazın ən iri və uca dağ gölüdür [26, s.30]. Şimali-qərbdən Pəmbək, cənubdan Basarkeçər, qərbdən Keğam silsilələri ilə əhatə olunur. Gölə 28 çay tökülür. Göldən isə Zəngi (Razdan) çayı axır [20, s.320].

Göyçə gölü, milliyyətə erməni olan A.Xudabaşevin fikrincə, Kiçik dərya və ya Kiçik dəniz adlandırılmışdır və bu da "kiçik dəniz" (малое море) mənasını ifadə edir [301, s.21].

Kutaisi Müəllimlər Seminariyasının müəllimi İ.Xotyavski yazır ki, Göyçə gölünün adı çox qədimlərdən məlumdur və gölün adı Ptolomeyin əsərində qeyd edilmişdir [334, s.1].

K.F.Qanın fikrincə, Göyçə gölü "mavi, göy su" mənasını bildirir [248, s.38].

K.F.Qan daha sonra Göyçə gölünün müxtəlif mənalara ifadə etdiyini göstərərək yazır: "Ruslar tərəfindən Göyçay (Göyçə gölü nəzərdə tutulur-İ.B.) Göyçə kimi dəyişdirilmişdir. Lakin bir sıra tədqiqatçıların fikrincə, bu göl adını ətraf yerə uyğun olaraq almışdır ki, qədim zamanlarda Göyçə arıçə Getcə (под арийским именем Гет-джа) kimi (erməni yazıçılarının əsərlərində Kotayk) tanınmışdır və o Get torpağı deməkdir" [248, s.38].

Türk tədqiqatçısı M.Faxreddin Çelik qeyd edir ki, "Atalarımız "Göyçə dəniz –Göyçə göl"ə rənginə görə bu adı vermişlərdir" [342, s.455].

M.Fahrettin Kırzioğlu gölün adı ilə bağlı yazır: "Arsaklıların mərkəzi əyaləti Araratın cənubunda yerləşdiyi üçün qədim türk dininə və ənənəsinə görə "Gökcə//Kökçə (Kökçe // Gökçe)

rəngi ilə adlandırılmışdır" [341, s.102]. Q.Məşədiyev yazır ki, "Göyçə gölü əsasən göy su kimi tərcümə edilir" [153, s.119].

B.Budaqov və Q.Qeybullayev Göyçə gölü hidroniminin semantikasını ilə bağlı yazırlar: "Gölün (Göyçə gölünün – İ.B.) bu adı onun suyunun açıq havada göy (mavi) rəngə çalması ilə əlaqədardır" [47, s.321].

Hüseynqulu Məmmədli qeyd edir ki, Göyçə gölü (müəllif "Göyçə dəniz" forması əsasında fikir söyləyir) türk mənşəli Gögər // Quqar, Göy türklər tayfa adlarını xatırladır [141, s.193].

Q.Qeybullayev Göyçə gölü hidronimi ilə bağlı yazır: "Azərbaycanlıların indiki Ermənistan ərazisində köklü olduğunu göstərən başqa faktlar da vardır. Bunların biri Göyçə gölünün adıdır. Eramızdan əvvəl VIII əsrə aid Urartu mənbəyində Göyçə kölünün yaxınlığındakı bu "ölkə" Kölək adlandırılır ki, bu da türkcə göl sözündəndir.

V əsrə aid qədim erməni mənbəyində bu gölün adı Qelam kimidir. Qədim erməni dilində "l" səsi olmadığına görə yaddilli adlardakı "l" səsini "ğ" səsi ilə verirdilər. Ona görə mənbədə bu ad "Qeğam" kimidir. Göyçə gölünün ətrafında bir dağ silsiləsi indi də Qeğam (yəni Qelam) adlanır. Qelam adı erməni mənbələrində XVII əsrə qədər işlənmişdir. Abraam Kretası (XVII əsr) "Qelam gölü" ifadəsini işlətməmişdir. Erməni tədqiqatçıları Qeçam (Qelam) adının mənasını ermənicə aydınlaşdırma bilməsələr də, onu erməni adı sayır və ondan bu bölgədə ermənilərin qədimdən yaşadıklarını göstərən fakt kimi istifadə edirlər. Bu uydurmadır. Yuxarıda dedik ki, hələ eramızdan əvvəl VIII əsrə aid Urartu mənbəyində gölün ətrafı Gölək adlanırdı. Bu da erməni və gürcü mənbələrinə Qelam və Kelakuni adları kimi daxil olmuşdur. Əslində onlar qədim türk dillərində qel ("göl") sözündən düzəlmiş adlardır" [129].

Göyçə gölünün yaranması ilə bağlı rəvayətlər də mövcuddur.

Bir rəvayətə görə, Göyçə gölü "gözəl, göyçək" sözləri əsasında yaranmışdır [64].

İkinci rəvayətə görə, "göy kimi, göy rəngində olan" mənasında işlənən "göyçə" sözü əsasında formalaşmışdır [221, s.73].

V.İ.Aslanov Göğçə adının birinci komponenti olan "gög"ü göy (голубой), "gögçə"ni isə mavi təhər (голубенький) kimi mənalandırır [260, s.181-182].

R.Eyvazova Göyçə hidroniminin gök etnonimi ilə bağlayır: "Bizə görə, kök//kuk//köy adının tayfa adı kimi də saymaq lazımdır. Belə ki, kök tərkibli kökər tayfaları da məlumdur. Kökərlər sakların ən böyük boyu olub, Qafqazda yaşamışlar. Kök tərkibli Kökçə//Göyçə adının mənşəyi də maraqlıdır. Belə ki, Gəncə adının izahında verdiyimiz şərhə əsaslanaraq cə//çyou//cou eyniliyini götürürük. Ola bilsin ki, gök tayfaları vaxtilə Çjou//Cou adlanan yerlərinin sakinləri olmuşlar. Güman ki, Gök-çjou // Gökcou fonetik dəyişikliyə məruz qalaraq Gökçə//Gökçay şəklinə düşmüşdür" [67, s.201].

Yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirib bu qənaətə gəlirik ki, Göyçə gölü hidroniminin linqvistik baxımından izahı, bizə görə, düzgün verilməmişdir.

"Göyçə gölü" hidronimi "Göyçay gölü" adı əsasında formalaşmışdır. Yəni "Göyçə" "Göyçay" deməkdir. "Göyçay" sözünün sonundakı "y" samiti səs düşümü hadisəsinə uğramışdır və həmin söz Azərbaycan dilinin qayda-qanunlarına uyğunlaşaraq "Göyçə" kimi sabitləşmişdir. Deməli, "Göyçə gölü" hidronimi üç komponentdən ibarətdir: Göy+çə və göl. Hidronimin birinci komponenti "göy", "təmiz", "duru", "şəffaf" mənalarını ifadə edir. "çə" isə "çay" sözünün fonetik formasıdır. Deməli, gölün suyu təmiz, duru olduğuna görə göy (təmiz mənasında) rəngə çaldığına görə göl "Göyçə gölü" adlandırılmışdır.

"Göy" sözü türk mənşəli toponimlərin, əsasən, birinci komponenti kimi çıxış edir [284, s.172]. Eyni zamanda "göy" sözü Azərbaycan toponimlərinin (Göyçay, Göygöl) tərkibində "duru", "şəffaf" mənalarını ifadə edir [198, s.130; 23, s.325]. Göyçə mahalının adı məhz Göyçə gölünün adı əsasında yaranmışdır.

XIX əsrdə indiki Ermənistan ərazisi çar Rusiyası tərəfindən işğal edildikdən sonra ermənilər bir çox məkrli niyyətlərini həyata keçirmişdir. Göyçə gölünün adı dəyişdirilib alban-

lar tərəfindən qara daşdan tikilmiş və Göyçə gölünün ortasında yerləşən Sevvank kilsəsinin adına uyğun olaraq Sevan qoyulmuşdur. Sevvank sözündəki iki "v" hərfi bir "v" kimi tələffüz edilmiş, sondakı vənək (kilsə) sözündəki "k" samiti düşmüş və beləliklə, "Sevvank" əvəzinə "Sevan" sözü yaranmışdır [100, s.1]. Beləliklə, Göyçə gölü Sevan gölü adlandırılmışdır.

Toxmağangöl. İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında göl adıdır. Bu göl indi İrəvan şəhərinin ərazisi daxilində olmaqla şəhərin şərqində yerləşir. Gölün adı Qafqazın 5 verstlik xəritəsində qeyd edilmişdir [302, s.246].

İ.Məmmədov qeyd edir ki, Məhəmməd Xudabəndə (1578-1587) dövründə şəhər torpaqlarını suvarmaq üçün iri bir göl (uzunluğu 400, eni 250 sajin) tikilmiş, yeni arxlar çəkilmişdir. 1578-ci ildə tikilən, Sovet hakimiyyəti illərində bərpa olunan, indi S.Şaumyanın adını daşıyan gölə yerli əhali (ermənilər nəzərdə tutulur – İ.B.) yenə də "Toxmaq gölü" deyir [65, s.13]. Toxmaq qızılbaşların ustaclı tayfasından olan Məhəmməd xanın ləqəbidir [130, s.29]. Göl Məhəmmədxan Toxmaq tərəfindən salındığı üçün Toxmağangöl (Toxmaqgöl) adlandırılmışdır.

Xalacçay. Gəncə (Yelizavetpol) quberniyasının Zəngəzur qəzasında, indi Qafan rayonu ərazisində yerləşən çaylardan biri Xalacçay çayıdır. Bu çay rayondakı Xalac kəndinin ərazisindən axır.

Hidronim xalac adlı türk etnoniminin [215, s.35] adını əks etdirir.

Herher. İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasında, indiki Vayk (Paşalı - Əzizbəyov) rayonundakı çay Herhr çayı adlanır. Hidronim Strabonun "Coğrafiya" əsərində adı çəkilən qarqar tayfasının adı [329, s.477] əsasında formalaşmışdır. Qarqar tayfası qədim türk tayfalarından biridir [257, s.350]. Qarqar etnonimindəki "q" səsi "h" səsinə, "a" səsi "e" səsinə keçərək etnonim herher formasında hidronimdə əksini tapmışdır.

Çapançay. İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında, indi Ararat (Vedi) rayonunda yerləşən çayın adıdır. Rayondakı Köhnə Şahablı kəndinin ərazisindən axır. Qafqazın 5 verstlik

xəritəsində Çapax çay formasında qeyd edilmişdir [302, s.279]. XIX əsr rus dilli mənbədə çayın adı düzgün olaraq Çapançay formasında öz əksini tapmışdır [316, №164].

Hidronim türk dilində "uçurum, sıldırım, yarıq, yamac, dağın döşü", "dərın dağarası çökəklikdə tərə" [298, s.607], "çılpaq (bitkisiz) daşlıq və ya qumlu yamac" [257, s.477] mənalərində işlənən **çap** sözü əsasında yaranmışdır. "Çapan" sözündəki "an" şəkilçidir. Çay uçurum, sıldırım, yarıq yerdən, dağarası çökəklikdəki tərə yanından, daşlıq, qumluq yamacdan sürətlə cəld axdığı üçün Çapançay adlandırılmışdır.

Gümrüçay. İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında, indiki Ermənistanın Şörəyel bölgəsindəki Axuryan çayının sol qolu Gümrüçay adlanırdı. Bu çay Gümrü (indiki Qumayri) şəhərinin ortasından axır [359, s.914]. Bu çayın qədim adı qədim türk tayfası olan kimmer etnonimi [329, s.469; 220, s.33-34; 257, s.317-318] əsasında formalaşmışdır.

Türkiyənin Kilikiya bölgəsindəki Gümrüçay hidronimi ilə mənşəcə eynidir.

Abaran. İrəvan quberniyasının Eçmiədzin qəzasında, indi Abaran rayonunun ərazisindən axan çaylardan biri Abaran çayıdır. Bu çayın uzunluğu 99 km-dir. Bu hidronim apar /avar/ türk tayfasının [267, s.47] adı əsasında formalaşan etnohidronimdir.

Avsarlı. Qafan rayonu ərazisindən axan Oxçu çayının sağ qolu Avsarlı adlanır. Bu çay Müsəllim kəndin ərazisindən axır. Çayın uzunluğu 17 km-dir [359, s.367-368, 572]. Çayın adı avşar türk etnoniminin adı [339, s.56] əsasında əmələ gəlmişdir.

Çayın adı dəyişdirilib Bağascur qoyulmuşdur.

Ağgöl. Bu göl Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında, indiki Qafan rayonunun Qaradığa kəndinin ərazisində yerləşir. "Erəmni mənbələrində Ağgöl Beran göl adlandırılır" [65, s.132].

Hidronim Azərbaycan dilində "keyfiyyətli, içməyə yararlı, şəffaf" mənasında işlənən **ağ** sözü ilə **göl** coğrafi nomeninin birləşməsindən əmələ gəlmişdir.

Ağsu. Bu çay Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında, indiki Qafan rayonu ərazisindədir. Hidro-

nim Azərbaycan dilində "keyfiyyətli, içməyə yararlı" mənasında işlənən ağ sözü ilə "çay" mənasında işlənən su sözünün [298, s.528] birləşməsindən əmələ gəlmişdir. "Çay" mənasında işlənən "su" sözü türk dilində ilkin formada "sub" olmuşdur [267, s.512]. Yəni "su" sözü "sub" sözündəki "b" samitinin düşməsi yolu ilə formalaşmışdır. Bununla yanaşı indiki Ermənistanın Vədi (Ararat) rayonunda Ağsu adlı çay var.

Azərbaycanın Ağsu, Kürdəmir, Qax, Laçın, Xanlar rayonlarındakı Ağsu çayları ilə eyni mənşəlidir [23, s.21].

Ayğır göl. İrəvan quberniyasının Eçmiədzin qəzasında, indiki Eçmiədzin (Üçkilsə) rayonunda yerləşən göllərdən biri Ayğır göl adlanır. Gölün adı Qafqazın 5 verstlik xəritəsində qeyd edilmişdir [302, s.8]. "Ayğır gölü Ağrıdağ vadisindədir. O, suyu yerdən və Ələyəz (Alagöz-İ.B.) dağının yeraltı suları olan çoxsaylı bulaqlardan alır. Qarasu çayı bu göldən axır" [26, s.32]. Gölün dərinliyi 860 m-dir. Gölün adı erməni dilinə kalka edilərək Ayqırliç adlandırılmışdır [359, s.233]. Erməni mənbələrində göl həm də Ayğır formasında qeyd edilir [359, s.233].

Hidronim türk dilində "erkək at" mənasında işlənən ayğır sözü ilə "göl" hidrotermininin birləşməsi əsasında formalaşmışdır. B.Əhmədov ayğır sözünün etimologiyası ilə bağlı yazır: "...söz (ayğır sözü -İ.B.) ayğır (azğır, adğır) formasında olub (həqiqətən, mənbələrdə bu mövcuddur) və ağ (yuxarı) sözü ilə bağlıdır, yuxarı sıçrayan deməkdir" [71, s.18].

Türkiyənin Ərzurum, Qars, Van vilayətlərində Ayğır-göl adlı göllər vardır.

Almalı çayı. Çay Qafan rayonunun ərazisindən axır. Meyvə adı əsasında yaranan fitohidronimdir.

Arıqlı çay. Bu çay Sisyan rayonunun ərazisindən axır. Rayondan axan Bazar çayının (Oratan) sağ qolunun adıdır. Çayın adı erməni mənbələrində Arıqlı çay, Araqlı, Ariqlı [359, s.326-380, 442], Araqlıcur [346, s.7] formalarında qeyd edilir. Arıqlı çayının adı Qafqazın 5 verstlik xəritəsində qeyd edilmişdir [302, s.19]. Çayın adı ilk dəfə Q.Alişanın "Sisikan" əsərində xatırlanmışdır [359, s.326]. Çayın uzunluğu 16 km-dir.

Arıqlı çayının adı arıqlı etnonimi əsasında formalaşmışdır. Arıqlı etnoniminin əsasında türk mənşəli arıq etnonimi dayanır [237, s.24].

Bayandur bulağı. Bulaq Zəngəzur mahalının Meğri rayonundakı Nüvədi kəndinin Ternovit yaylağında yerləşir. Hidronim oğuzların bayandur tayfa adı [339, s.56] əsasında əmələ gəlmişdir.

Bayandur çayı. Gorus rayonunda, Bayandur kəndinin ərazisindən axır. Kənddən 5 km şimal-qərbdə yerləşir [359, s.586].

Baydarçay. Bu çay Quqark rayonunun Mollaqişlaq kəndinin ərazisindən axır. Hidronim baydar türk etnonimi [339, s.50] əsasında əmələ gəlmişdir. Baydar etnonimi XVII əsrdə monqolların və krım tatarlarının, eləcə də başqırd və qazax xalqlarının tərkibində mövcud olmuşdur [286, s.328].

Baytar türk etnonimi indiki Ermənistanın Amasiya rayonundakı Baytarsuyu hidronimində öz əksini tapmışdır [33, s.223-224].

Kəvərçay. İrəvan quberniyasının Yeni Bayazid qəzasında, indiki Kamo (Kəvər) rayonunun ərazisindən axan çaylardan biri də Kəvərçay çayıdır. Çayın adı xəzərlərin kəbər etnonimi əsasında yaranmışdır. Azərbaycan dilində b-v səs əvəzlənməsini nəzərə alıb qeyd edək ki, kəbər etnonimi hidronimin tərkibində kəvər formasında öz izini saxlamışdır.

Qaranqu. Bu, çay adıdır. İndiki Ermənistanın Ani (Ağin) rayonundakı Molla Gökçə (indi Maralik) kəndinin ərazisindən axır. Qafqazın 5 verstlik xəritəsində qeyd edilmişdir [302, s.118].

Çayın uzunluğu 38 km-dir. Mənbəyini Alagöz dağında Qaragöldən və bulaqlardan alıb Arpaçaya tökülür. Çayın adı dəyişdirilib Sevcür (Qarasu) qoyulmuşdur. Çayın adı həm də Metsamor kimi erməni mənbələrində işlənir.

A.Bayramov "xalq arasında həmin çaya Qarasu çayı" deyilməsinə istinad edib "qaranqu" sözünü semantik baxımdan "qara" sözünün sinonimi hesab edir. "Görünür, qədimlərdə "qaranqu" və "qara" eyni semantik məna daşımışdır" [33, s.121].

Müəllif fikrini əsərinin "Əlavə toponimik sözlük" hissəsində daha da konkretləşdirir, "...bu çayın adı qədim türk sözü olan qaranqudan törəmişdir. Sözün semantik mənası qara rəng anlamını ifadə edir" [33, s.225]. A.Bayramov sonrakı tədqiqatında Qaranqu hidroniminin mənası üzərində yenə dayanır. O, hidronimi "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında işlənən qaranqu sözü ilə əlaqələndirir və əlavə edir ki, qaranqu sözü "gecə və qara" semantik mənalərini ifadə edir [36, s.101]. Deməli, müəllifin fikrincə, Qaranqu çayı "gecə və qara çayı" mənasındadır.

Əvvəlcə onu qeyd edək ki, Qaranqu çayının adı "gecə və qara" mənasını ifadə etməsi bir o qədər də ağılabatan deyil. Digər tərəfdən "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında sıx-sıx işlədilən qaranqu sözü "qara" mənasında yox, "qaranlıq" mənasında işlənmişdir [117, s.45-143].

Qaranqu çayının adı türk dilində işlənən qaranqu sözü əsasında əmələ gəlmişdir. "Qaranqu" sözü qədim türk dilində "tutqun, çirkin, şübhəli" mənalərini ifadə edir [6, s.63]. Belə qənaətə gəlirik ki, hidronim M.Kaşqarlının "Divani-lüğət-it-türk" əsərində "tutqun, çirkin, şübhəli" mənasında işlənən **qaranqu** sözü əsasında formalaşmışdır.

Qotur bulağı. Bu bulaq Vedi (Ararat) rayonunda yerləşir. Hidronim "heyvanlarda və bəzən insanlarda yoluxucu dəri xəstəliyi" mənasını bildirən qotur sözü [11, s.552] əsasında əmələ gəlmişdir. Əsrlər boyu bu bulaq elin təbibi olub. Müharibə dövrü qaşınma tutan uşaqları bu su ilə müalicə edərdilər [115, s.106] "Qotur" qədim türk dilində də eyni mənada işlənmişdir [267, s.460].

Hidronim Gorus rayonundakı Qotursu hidronimi ilə mənşəcə eynidir.

Qarqar çayı. Bu çay Stepanavan (Calaloğlu) rayonunda Kurtan kəndinin ərazisindən axır və Dzoraqet çayının sağ qolunun adıdır [245, s.63].

Çayın adı erməni mənəbərində Qarqava, Qerqer, Qerqerka, Qyarqyar, Herher formalarında da qeyd edilir [359, s.808]. Çayın uzunluğu 28 km-dir. Hidronim qədim türk

tayfası olan qarqar etnonimi [329, s.477; 257, s.77-83; 112, s.85] əsasında formalaşmışdır.

Daşağan çay. Vardenis (Basarkeçər) rayonundakı Sarıyaqub kəndinin ərazisindən axan çayın adıdır. Hidronim daş (daşmaq) felinə feldən sifət düzəldən –ağan şəkilçisinin qoşulması əsasında yaranmışdır. Çay daim daşdığı üçün Daşağan çayı adlandırılıb.

Dəmirbulaq. İrəvan şəhərində olan bulağın adıdır. Bulağın suyu "paslı, dəmir" rəngində olduğu üçün Dəmirbulaq adlandırılmışdır. Yəni bu suyun tərkibində daha çox dəmir kimyəvi maddəsi vardır.

İrəvanda həmin bulağın adı əsasında yaranan Dəmirbulaq məhəlləsi olmuşdur ki, bu məhəllədə yalnız azərbaycanlılar yaşamışdır. XIX əsrin əvvəllərində bu məhəllədə 322 azərbaycanlı evi olmuşdur.

Zoğallı bulaq. Noemberyan (Barana) rayonundakı türk mənşəli hidronimlərdən biri Zoğallı bulaq hidronimidir. Bu hidronim zoğal bitki adı əsasında formalaşmışdır.

Zirakçay. Dərələyəz mahalına daxil olan Vayk (Paşalı, Əzizbəyov) rayonunda axan çayın adıdır. Çayın adı sirak//şirak türk etnoniminin adı əsasında formalaşmışdır. Azərbaycan dilində s-z, ş-z səs əvəzlənməsi qanunauyğun fonetik hadisədir.

Yazyurdsu. Yeğeqnadzor (Keşişkənd) rayonunda çay adıdır. Bu hidronim türk dilində "çöl", "düzənlik" mənasında işlənən yazı [267, s.251], "yaşayış yeri", "ev-eşik", "məskən", "düşərgə" mənasında işlənən yurd [12, s.568] və qədim türk dilində "çay" mənasında işlənən su [267, s.512; 298, s.528] sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlib, "çöldə, düzənlikdə yerləşən yurd yerindən axan çay" mənasını ifadə edir.

Yoğunsu. İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasında, indiki Yeğeqnadzor (Keşişkənd) rayonunda çay adıdır. Rayondakı Alagöz kəndinin ərazisindən axır. Hidronim "çoxlu, bol sulu" mənasında işlənən **yoğun** sözü ilə qədim türk dilində "çay" mənasında işlənən su sözündən [267, s.512; 298, s.528-529] əmələ gəlmişdir.

Kotanlıçay. Dərələyöz mahalının Vayk (Paşalı, Əzizbəyov) rayonunda çay adıdır. Rayonun Kotanlı (1924. Qarımraşen) kəndinin ərazisindən axır. Hidronim qırpçaqların kotanlı etnoniminin [256, s.50] adı əsasında yaranmışdır.

Göygöl. Zəngəzur mahalında, indiki Qafan rayonunda yerləşən gölün adıdır. Gölün adı erməni dilinə kalka edilərək Kaput liç (Göy göl) qoyulmuşdur [359, s.893]. Gölün suyu şəffaf olduğu, göy rənginə çaldığı üçün Göygöl adlandırılmışdır. N. Əsgərovun fikrincə, su adlarında göy sözü əsasən səma rəngi, mavilik, təmizlik mənalarını verir [92, s.62]. Gəncə şəhərinin yaxınlığındakı Göygöl hidronimi ilə mənşəcə eynidir.

QƏRBİ AZƏRBAYCAN TOPONİMLƏRİNİN
QRAMMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Toponimlər dilin qayda-qanunlarına tabe olaraq yaranır, inkişaf edib formalaşır. Hər bir toponim dildə mövcud olan bu və ya digər sözə əsaslanaraq əmələ gəlir və təbii ki "...dildəki hər bir ümumi söz və ya söz birləşməsi istənilən məqamda xüsusi ada çevrilə bilməz. Bunun üçün həmin dil vahidlərinin mütləq eynicinsli maddi və mədəni əşya növlərindən birinin adının bildirməsi zəruridir [134, s.442].

Toponimik leksika dilin lüğət tərkibinin bir hissəsidir və ondan kənarında fəaliyyət göstərmir. Eyni zamanda toponimik leksika dilin qayda-qanunlarına tabedir [300. s.110; 297, s.4]. "Ad bir söz və bütün sözlər kimi coğrafiyanın, yaxud siyasi tarixin yox, dilin qanunlarına tabedir" [299, s.82]. Belə ki, "coğrafi adların bəziləri peşə sənətkarlığını, bəziləri yer adları, bəziləri bu və ya digər hadisə ilə əlaqədar nəsil və tayfa birləşmələrini bildirir. Həmin sözlərin bir qismi öz ilkin formasını saxlamış, bir qismi isə müəyyən fonetik dəyişikliyə uğramışdır. Bununla belə xalq bəzi toponimləri müxtəlif səbəblər üzündən bir şəkildən başqa şəkllə salmır, mənsub olduqları dilin, şivənin, yaşadıkları dövrün xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırır. Bu vəziyyət toponimlərin tarixini, hansı tarixi xronoloji qata məxsusluğunu müəyyənləşdirmək işində çətinlik törədir. Həmin çətinliyi aradan qaldırmaq üçün əhalinin ana dili, yerli şivələr, iqtisadi vəziyyəti və eləcə də toponimlərin yerli tələffüzü, qədim mənbələrdə işlənən forma və mənə xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır" [153, s.32]. Hər bir toponimin izahı yalnız dilin köməyi vasitəsi ilə aydınlaşır, mənşəyi müəyyənləşir. B.Budaqovun qeyd etdiyi kimi, toponimika dilçilik elmindən kənarında laldır [45, s.5] və "onların mənası dilçilik tərəfindən açılır və məhz bundan sonra həmin adlar tarixi tədqiqatlar üçün əlavə, bəzən də yeganə mənbəyə çevrilir" [222, s.8].

Dilin tarixinin öyrənilməsində toponimlər xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Çünki toponimlərin və hidronimlərin tərkibində dildə çoxdan unudulmuş söz və leksik qrammatik elementlər özünü qoruyub saxlayır [327, s.37-50].

A.V.Superanskaya toponimlərin dil qanunlarına tabe olması ilə bağlı yazır: "Toponimikada tarix elminin iştirakı əsasdır, zəruridir. Ancaq bu, dilin tarixidir, dövlətlərin və xalqların yox. Heç bir tarixi hadisə öz əksini bilavasitə dildə tapmır. Burada sözlər vasitə rolunu oynayır; çünki həmin hadisələrin izləri sözlərdə əks olunur, dil isə belə hallarda bitərəf qalır. Dil xarici hadisələrin təsirinə məruz qalmır, onları öz qanunlarına tabe edir. Toponimlər də bu qanunlardan kənar da qala bilmir" [331, s.7].

R.Eyvazovanın qeyd etdiyi kimi "Toponimlər aid olduğu dilin lüğət fonduna daxil olmaqla onun qanunlarına tabedir. Onlar dəyişikliyə az uğradıqlarından bir çox dəyərli faktları bugünədək qoruyub saxlamışlar. Toponimlərin tərkibində bəzən müasir dildə işlənməyən qədim adlara təsadüf edilir. Odur ki, onların yaranma və inkişaf prosesi dilçilik qanunları ilə bağlı araşdırılmalıdır" [67, s.71].

Başqa elm sahələrində olduğu kimi, toponimika da özünəməxsus cəhətlərə, metod və prinsiplərə malikdir. "Toponimlər xüsusi adlar kimi dilin qanunlarına tabe olsalar da, onların özlərinə məxsus qanunları və qanunauyğunluqları da var. Odur ki, toponimləri apelyativ leksika ilə eyniləşdirib, onlarla bir sırada öyrənmək istənilən nəticəni verməz. Çünki toponimik tədqiqatlar toponimikanın qanunları əsasında aparılmalıdır. Yəni toponimi dilin lüğət tərkibindəki başqa sözlər kimi yox, həm də konkret yaranma tarixi olan coğrafi obyektin adı kimi öyrənmək lazımdır. Axı toponimist coğrafi adların, xüsusilə paleotoponimlərin təkcə lüğəti mənasını öyrənmir. Bəşəriyyət lap qədimlərdən coğrafi obyektləri bir-birindən fərqləndirmək, onların hər birini müəyyən oriyentə (səmtə, istiqamətə) çevirmək üçün məhz ona məxsus ad vermişdir. Bunlar xüsusi ad kimi dilin lüğət tərkibinin müəyyən hissəsini təşkil etsələr də, özünəməxsus keyfiyyətlərə də malikdirlər. Apel-

yativ leksikaya nisbətən toponimlərdə semantik və fonomorfoloji dəyişiklik çox az və yaxud çox gec baş verir. Ona görə də dayanıqlılığına görə toponimlər dilin quruluşuna nisbətən də sabitdir. Nəinki ayrı-ayrı kateqoriyalar, hətta dilin özü müəyyən tarixi səbəblər üzündən ölür, unudulur, amma onun leksik-qrammatik materialından yaradılmış toponimlər "min illər boyu yaşamada davam edir" [86, s.34].

Toponimlərin yaranması və formalaşması yolları ilə bağlı onomaloqlar arasında müxtəlif fikirlər vardır. Bu müxtəliflik ilk növbədə toponimlərin morfoloji yolla yaranması ilə bağlıdır.

Toponimlərin, o cümlədən indiki Ermənistandakı türk mənşəli toponimlərin əmələ gəlmə yollarından bəhs etməzdən öncə bu məsələ ilə bağlı (toponimlərin yaranması yolları ilə bağlı) türkologiyada, xüsusilə də Azərbaycan dilçiliyində bizdən əvvəl deyilənlərə ümumi nəzər salmağı məqsəduyğun hesab edirik.

Azərbaycanın şimal rayonlarının toponimlərini tədqiq edən S.Mollazadə zonanın toponimlərini söz yaradıcılığı baxımından 3 qrupa bölərək (sözdüzəldici şəkilçilərsiz əmələ gələn toponimlər; sözdüzəldici şəkilçilərin iştirakı ilə əmələ gələn toponimlər; sözbirləşməsi əsasında əmələ gələn toponimlər) [295, s.36] toponimlərin dörd yolla yarandığını göstərir: 1) leksik yolla yaranan toponimlər; 2) morfoloji yolla yaranan toponimlər; 3) fellərdən əmələ gələn toponimlər; 4) sintaktik yolla yaranan toponimlər [295, s.36-112].

Azərbaycan dilinin söz yaradıcılığında istifadə edilən üsulları (leksik, semantik, morfoloji və sintaktik) [54, s.135; 133, s.387-390] A.Qurbanov əsasən toponimlərə də aid edir və toponimlərin dörd üsulla (leksik, semantik, morfoloji, sintaktik) əmələ gəldiyini göstərir [134, s.446-473]. Azərbaycan dilində leksik və leksik-qrammatik şəkilçilərin ad düzəltmədə iştirakını [53, s.62-86] nəzərə alan A.Qurbanov morfoloji üsulla yaranan toponimlərlə bağlı yazır: "Azərbaycan dilçiliyində belə bir yanlış meyl vardır ki, toponimlərin əmələ gəlməsi sırf leksik və semantik hadisələrlə bağlıdır. Burada isə heç bir morfoloji amil rol oynamır. Müəyyən bir toponimə çevrilmiş söz ona qədər

kök və şəkilçi şəklində mövcud olmuşdur. Şübhəsiz, bu fikirdə də həqiqət vardır. Lakin toponim yaradıcılığında sözdüzəldici şəkilçinin rolunu tamamilə inkar etmək səhv elmi nəticələrə aparıb çıxara bilər. Çünki dilimizdə elə faktlara rast gəlinir ki, orada mütləq toponim düzəldən xüsusi şəkilçinin varlığını təsdiq etmək lazım gəlir. Məsələn, Saatlı, İmişli, Qaradonlu, Xəlfəli, Dəllər, Seyidlər, Sarıcalı, Qışlaq və s. kimi toponimlərin derivatoloji təhlili onların -lı (-li, -lu, -lü), -lar, -lər şəkilçiləri vasitəsilə yarandığını sübuta yetirir. Bu sözlərin toponim kimi çıxış etməsində həmin şəkilçilərin rolu əsasdır" [134, s.453]. Müəllifin bu fikri doğrudur. Belə ki, toponimləri tərkibinə görə təhlil etdikdə sözün (toponimin) kökü ayrı, toponimin tərkibində olan şəkilçi də ayrı qeyd edilməlidir.

Q.Məşədiyev Azərbaycan toponimlərinə istinad edib toponimlərin leksik, morfoloji və sintaktik yollarla yarandığını göstərir [109, s.86-94; 153, s.78-80]. Q.Məşədiyev sintaktik yolla yaranan toponimləri "mürəkkəb toponimlər" və "sintaktik yolla düzələn toponimlər" adları altında ayrı-ayrılıqda araşdırır [109, s.91-94]. Məhz bunun nəticəsidir ki, İnekboğan, Ceyrançöl, Daşkəsən, Qızılburun və s. toponimləri mürəkkəb toponim [109, s.91], Aşağıoba, Düzyurd və s. toponimləri sintaktik yolla düzələn toponim hesab edir [109, s.94]. Bizə görə, yuxarıda göstərilən toponimlər mürəkkəb quruluşlu sintaktik yolla yaranan toponimlərdir. Onları bir-birindən ayrı izah etmək, məqsədəuyğun deyil.

Dağlıq Altayın türk toponimlərinin quruluşundan bəhs edən O.T.Molçanova toponimləri üç yolla: 1) leksik-semantik yolla; 2) leksik-sintaktik yolla; 3) şəkilçilər yolu ilə (аффиксальные способы топообразования) əmələ gəldiyini göstərir [296, s.108-150]. O.T.Molçanova şəkilçilərin toponim yaradıcılığında rolu haqqında yazır ki, şəkilçilər türk toponimlərinin yaranmasında aparıcı rola malik olmasa da, toponimlərin yaranmasında özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır [296, s.125]. Göründüyü kimi, O.Molçanova konkret olaraq morfoloji yolla yaranan toponimlərin araşdırılmasını qarşısına məqsəd qoymamışdır. Lakin şəkilçilərin toponim yaradıcılığında iştirakını da inkar etmir.

T.D.Canuzakov Qazax dilinin onomastik materiallarına əsaslanaraq qeyd edir ki, "xüsusi adların tərkibində sözdüzəldici şəkilçilərdən az istifadə edilir. Materialların tədqiqindən aydın olur ki, sadə və mürəkkəb yolla düzələn xüsusi adlar çoxdur, nəinki sözdüzəldici şəkilçilərlə düzələn xüsusi adlar" [264, s.63].

S.S.Qubayevaya görə, şəkilçilər (-lı, -lik) əşya, məkan mənası bildirən sözlərin tərkibində toponim əmələ gətirirsə, onda həmin toponimlər morfoloji yolla yaranan toponimlərdir. Yox, əgər etnonimlərin tərkibində toponimlər əmələ gətirirsə, onda belə toponimlərdə şəkilçiləri ayırmaq haqqında söz gedə bilməz (выделении аффикс в топониме речи быть не может). Həmin halda şəkilçi tərkibində işlənən etnonimə aiddir, toponimə yox [259, s.101].

T.Əhmədova görə toponimlər yalnız sintaktik üsulla yaranır: "Toponimlərin ən maraqlı və işlək hissəsini təşkil edən oykonimlər (yaşayış məntəqələrinin adları) yaranma və formalaşma yollarına görə dil qanunlarına, dildə mövcud olan müvafiq modellərə əsaslanır. Azərbaycan dilində sözlər leksik, morfoloji və sintaktik üsullarla yarandıqları halda, oykonimlərin (eləcə də oronim, adonim və hidronimlərin) əmələ gətirilməsində yalnız sintaktik üsuldən istifadə edilir. Faktlar göstərir ki, Azərbaycan toponimlər sistemində bu dilə məxsus, eləcə də başqa dillərdən keçən ayrı-ayrı leksik vahidlərdən törənən və morfemlərin köməyi ilə düzələn sadə və düzəltmə oykonimlərə (həmçinin də oronim, adonim və hidronimlərə) təsadüf olunmur" [74, s.150].

"Azərbaycan toponim yaradıcılığında əsas rolu coğrafi terminlər oynayır və onlarsız toponimlər yaranmır" [242, s.4-5] fikrinə əsaslanan T.Əhmədov Azərbaycan toponimiyasında olan sadə və düzəltmə toponimlərin tarixən sintaktik üsulla yarandığını, sonradan qənaətcillik prinsipinə əsasən toponimlərin tərkibindəki coğrafi nomenlərin ellipsiyaya uğraması nəticəsində birinci komponentlərin müstəqil toponim kimi işləndiyini söyləyir [74, s.146]. Tarixən sintaktik üsulla yaranan toponimlər coğrafi nomenlərin düşməsi nəticəsində sadə və düzəltmə toponimi kimi Azərbaycan toponimiyasında sabitləşmişdir.

Müasir Azərbaycan dilində sadə söz kimi sabitləşən bilərzik, karandaş [54, s.152], apar, inlə və s. bu tipli sözlər tarixən quruluşca mürəkkəb olmuş, dilin inkişafı nəticəsində sadələşmişdir. Bu tipli sözlər müasir dildə sadə söz hesab edildiyi kimi, coğrafi nomensiz işlənən toponimlər də sadə və ya düzəltmə toponim kimi öyrənilməlidir.

Morfoloji yolla yaranan toponimlərə gəldikdə onu əlavə edək ki, T.Əhmədov Azərbaycan toponimiyasında belə toponimlərin (şəkilçilərlə əmələ gələn toponimlərin) olmadığını vurğulayır və şəkilçilərin sözlə birlikdə toponim yaradıcılığında iştirak etdiyini qeyd edir: "Şəkilçilər yalnız toponimik səciyyə daşımayan bir sıra isim, sifət və başqa nitq hissələrinə mənsub ümumi leksik vahidlərin yaradılmasına xidmət edir. Bu o deməkdir ki, toponimik səviyyədə şəkilçilərin funksiyası sifra bərabər olub, bu baxımdan onlar asemantik səciyyə daşıyırlar. Elə buna görə də, ümumiyyətlə, türk və o cümlədən Azərbaycan toponim yaradıcılığında morfoloji üsuldan bəhs etmək düz deyil. Əlbəttə, burada yalnız, lazım olduqda, xüsusən toponim yaradıcılığında istifadə olunmuş düzəltmə sözlərin linqvistik təhlili zamanı şəkilçilərin və düzəltmə sözlərin toponimik dövrə qədərki vəziyyətindən, onlardan bir çoxunun tərkibində şəkilçilərin mühafizə etdiyi qədim və arxaik çarları və formalarından danışmaq olar. Onu da qeyd edək ki, toponim yaradıcılığında istifadə edilmiş bu qrup sözlərdə şəkilçilərin əsas funksiyası sözün apelyativliyini aktivləşdirməkdən ibarət olub, ikinci komponentin (coğrafi nomenin) düşümnü sürətləndirir və düzəltmə sözlə ifadə olunmuş əsas komponentin (birinci komponentin) tezliklə müstəqil şəkildə toponim kimi də işlənməsini təmin edir" [74, s.144]. Almalıq, Kəngərli, Xəlilli toponimlərinin tərkibindəki -lıq, -lı... şəkilçilərinin toponimləri deyil, toponimiyaya qədərki ümumi sözləri yaratmışdır [74, s.144-145].

T.Əhmədovun bu fikri, bircə, qanedicici deyil. Belə ki, alma, Xəlil, kəngər və s. bu tipli sözlər məhz müəyyən şəkilçi qəbul etdikdən sonra toponim kimi iştirak edir. Belə sözlər heç

bir vaxt şəkilçisiz toponim ola bilmir. Onların toponimə çevrilməsinə şərait yaradan şəkilçilərdir.

T.Əhmədov Azərbaycan toponimlərini sadə, elliptik coğrafi nomensiz toponimlər, mürəkkəb elliptik coğrafi nomenli toponimlər və sadə, düzəltmə və mürəkkəb quruluşlu ümumi sözlərdən törənən toponimlərə bölərək tədqiq edir [74, s.152-234].

Roza Eyvazova toponimlərin əmələ gəlmə yollarından bəhs edərək Əfqanıstan toponimiyasında türk mənşəli toponimlərə istinad edərək göstərir ki, Əfqanıstan toponimiyasında türk mənşəli coğrafi adlar elliptik və ilkin, tam təsviri formada qeydə alınmışdır. Elliptik toponimlər iki qrupda özünü göstərir: 1) elliptik coğrafi nomensiz (Taliqan, Oruzqan, Nuristan, Xurmalı və s.); 2) elliptik coğrafi nomenli (Quroba, Keşoba, Taştəpə, Talqışlaq, Qulqışlaq və s.). Şerti olaraq birinci qrup adları sadə, ikinciləri isə mürəkkəb toponimlər adlandırır [67, s.73].

R.Eyvazova Əfqanıstandakı türk mənşəli toponimləri strukturuna görə iki yerə bölərək tədqiq edir: 1) sadə sözlərdən törənən sadə toponimlər; 2) düzəltmə, yaxud morfoloji üsulla düzələn sözlərdən törənən sadə toponimlər [67, s.74].

Mürəkkəb toponimləri "sintaktik üsulla törənən mürəkkəb toponimləri" adı altında ayrıca araşdırır [67, s.101-121; 68, s.28-37].

R.Eyvazova toponimləri, göründüyü kimi, quruluşca sadə və mürəkkəb toponimlərə bölür, morfoloji üsulla əmələ gələnləri də sadə toponimlər hesab edir. Müəllif toponimiyada "sadə toponim" anlayışını şerti götürür və onu aşağıdakı kimi şərh edir: "Əslində toponimiyada sadəlik anlayışı yoxdur. Sadə sözlər birbaşa sadə toponimlərə çevrilə bilmirlər. Onların toponimə çevrilmələri üçün ad verilən obyektlərin növlərini bildiren coğrafi nomenlər və ya toponim düzəldən formantlar olmalı və konteksdən asılı olaraq, lazım olduqda meydana çıxmalıdır. Sadə toponimlər yalnız nisbi mənada sadə sayıla bilər, əslində isə onlar sintaktik üsulla düzəlmiş tam formalı toponim növlərinin elliptik komponentləridir" [67, s.75-76]. Müəllifin bu fikri ilə razılaşmaq olmaz. Belə ki, toponim

coğrafi nomensiz dildə sabitləşib anlaşılırsa, elmi, rəsmi, publisistik üslublarda coğrafi nomensiz işlənərək fikirdə dolaşıqlıq yaratmırsa, onda belə toponimlər quruluşca sadədir, mürəkkəb yox. Belə toponimlər tarixən sintaktik üsulla yaransa da, bunu inkar etmirik. Bu gün onlar toponimik sistemdə sadə toponim kimi özünə yer tutmuşdur. Digər tərəfdən coğrafi nomen tarix keçdikcə dəyişir. Məsələn, vaxtilə Qazax kənd olub, sonra qəsəbə, daha sonra şəhər. Toponimin yanında işlənən oba, kənd, yurd, qəsəbə, şəhər və s. coğrafi nomenlər ayrı yazıldığı vaxt fərqləndiricilik xüsusiyyəti kəsb edir. Onları işlətmədikdə belə, toponimin mənasına heç bir xələl gəlmir.

A.Hacıyev Azərbaycanın Şərq rayonlarının (Sabirabad, Saatlı, İmişli rayonları) toponimlərinə istinad edərək toponimlərin morfoloji yolla, sintaktik yolla və leksik yolla yarandığını qeyd edir [95, s.18-63].

Bununla yanaşı Azərbaycan toponimiyasının tərkib hissəsi kimi tarixən Azərbaycan torpaqları olan Qərbi Azərbaycan adlanan indiki Ermənistan ərazisinin müxtəlif bölgələrinin (Gorus, Qafan, Sisyan, Ağbaba, Şörəyel, Pəmbək) türk mənşəli toponimləri tədqiq edilmiş və onların qrammatik quruluşundan da ayrıca bəhs edilmişdir.

Ə.Rüstəmov Zəngəzurun Gorus, Qafan, Sisyan rayonlarının toponimlərinin quruluşundan bəhs edərək göstərir ki, zonanın (Gorus, Qafan, Sisyan rayonları –İ.B.) Azərbaycan mənşəli toponimləri obyektiv dil qanunauyğunluqları əsasında inkişaf edərək milli dil əlamətlərini özündə aydın əks etdirir və bölgənin Azərbaycan mənşəli toponimləri 4 yolla (leksik, semantik, morfoloji və sintaktik) yaranır [210, s.20-22].

A.Bayramov toponimləri quruluşca şərti olaraq iki yerə bölür:

1. Sadə, elliptik coğrafi nomensiz toponimlər;
2. Mürəkkəb, elliptik coğrafi nomenli toponimlər [33, s.27-129].

A.Bayramov müxtəlif şəkilçilərlə (-li⁴, -çi⁴, -cıq⁴, -cığaz⁴, -an², -lar² və s.) düzələn toponimlərdən (Xəncərli, Mustuqlu, Bostançı, Cızıqlar, Şirvancıq və s.) bəhs etsə də, onları

morfoloji yolla yaranan toponim hesab etmir və bu tipdən olan toponimləri sadə, elliptik coğrafi nomensiz oykonimlər adlandırır [33, s.30-31].

Bununla belə A.Bayramov əvvəlki tədqiqatlarında – "Ermənistan SSR-in Ağbaba və Şörəyel zonasının bəzi toponimlərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri" adlı məqaləsində zonadakı coğrafi adların linqvistik baxımından 4 yolla yaranacağını göstərir:

1. Sadə toponimlər: Arpa, Baytar, Qıpcaq və s.

2. Tərkibində müxtəlif sözdüzəldici şəkilçilər (-lı⁴, -cıq⁴, -çı⁴, -ca⁴, -lar², -sız²) olan toponimlər: Ördəkli, Xəncərli, Mahmudcıq, Mağaracıq, Əkinçi, Qazançı, Sabunçu, Güllücə, Dəlləklər, Baysız və s.

3. Sintaktik yolla yaranan toponimlər: Seldiğilan, Bozqala, Çaldaş və s.

4. Coğrafi nomenlər (daş, qala, təpə, bulaq, kənd, göy, xana, qışlaq, abad, körpü) əsasında yaranan toponimlər: Qurd-bulaq, Dərəköy, Daşkörpü, Tomardaş, Qabaqtəpə və s. [30, s.133-134].

Ümumiyyətlə, A.Bayramov tədqiqatlarında bu qənaətə gəlir ki, toponimlər yalnız sintaktik üsulla formalaşır. "Oykonimlər əsasən bir sistem olaraq şəxs, tayfa, bitki, quş, heyvan anlayışı bildirən sözlərdən, hidronim və oronimlərdən törənir, yəni oykonim formalaşdığı dövrə qədər dilin lüğət tərkibində hazır modellərə (Ördəkli, Göllü, Daş körpü, Boz qala və s.) əsasən oykonim (həm də hidronim, oronim) formalaşır. Lakin Azərbaycan türk dilində hər bir leksik vahid leksik, morfoloji, sintaktik yolla yaranmasına baxmayaraq, oykonim (eləcə də hidronim və oronimlər) ... sintaktik üsulla, söz birləşməsi konstruksiyasında formalaşır" [33, s.27].

Toponimik leksika dilin lüğət tərkibinin bir hissəsidir və ondan kənarında fəaliyyət göstərmir, dilin qayda-qanunlarına tabe olaraq yaranıb formalaşır. Ona görə də morfoloji yolla toponimlərin yaranmasını tamamilə inkar etmək, bircə, doğru deyil. Toponimlərin yaranmasında leksik, leksik-semantik və bəzən də qrammatik şəkilçilərin iştirakını danmaq olmaz. Belə

ki, antroponimlərdən, fitonimlərdən, zoonimlərdən, oronimlərdən morfoloji yolla toponimlər əmələ gəlir. Məsələn, ərazidə çox ilan olduğu üçün təbii ki, ərazi İlanlı adlandırılacaq. Söyüd, alma, armud ağaclarının olması və ya çox olmasını görüb Söyüdlü, Almalı, Armudlu deyəcəklər. Məhz bu tiptən olan toponimlər morfoloji yolla yaranır.

Morfoloji yolla yaranan sabunçu, quşçu, baharlı, çullu, sallı, qazançı, dəllər, qorçulu, imirli və s. etnonimlər isə hazır şəkildə toponim yaradıcılığında iştirak etdiyi üçün quruluşca sadə toponim hesab edilməlidir. "Bu vahidlərin sonunda işlənmiş şəkilçilər toponimləri deyil, toponimiyaya qədərki, ümumi sözləri yaratmışdır" [74, s.144-145]. Deməli, toponimləri də dilin lüğət tərkibinə daxil olan ümumi sözlər kimi quruluşca 3 yerə bölmək olar: sadə, düzəltmə və mürəkkəb.

İndiki Ermənistan ərazisindəki türk mənşəli toponimlər üzərində apardığımız müşahidə və təhlillərdən, eləcə də yuxarıda deyilənlərdən bu qənaətə gəlirik ki, ərazinin türk mənşəli toponimləri (oykonimlər, oronimlər, hidronimlər) qrammatik baxımdan üç yolla (leksik, morfoloji və sintaktik) yaranır.

4.1. OYKONİMLƏR

Qərbi Azərbaycanın ərazisindəki oykonimlər 3 yolla yaranıb formalaşmışdır:

- a) leksik yolla yaranan oykonimlər;
- b) morfoloji yolla yaranan oykonimlər;
- c) sintaktik yolla yaranan oykonimlər.

a) leksik yolla yaranan oykonimlər

İndi Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycanın oykonimlərinin müəyyən bir qismi leksik yolla yaranmışdır. Bu oykonimlər antroponimlər, coğrafi obyekt məfhumlu sözlər, etnonimlər (sadə və ya düzəltmə quruluşlu etnonimlər) və s. sözlərlə coğrafi nomenlərin iştirakı ilə əmələ gəlsə də, dilin və cəmiyyətin inkişafı nəticəsində sonralar sadələşmə prosesi baş vermiş, tələffüzdə, eləcə də yazıda asanlıq, qənaət naminə coğrafi nomenlər ixtisar edilərək, coğrafi nomensiz işlənmiş,

dildə sadə oykonim kimi sabitləşmişlər. Məhz bunun nəticəsidir ki, indi Boyat kəndi (Ağcabədi) Boyat, Bazar kəndi (Zaqatala) Bazar, Abdal kəndi (Tovuz) Abdal, Gəncə şəhəri Gəncə kimi deyilir və yazılır. Oykonimlərin nomenləri əsasən xəritələrdə göstərilir. Toponimik lüğətlərdə, toponimiya ilə bağlı yazılmış əsərlərdə, eləcə də mətbuatda toponimlər coğrafi nomensiz, elliptik formada yazılır ki, bu da heç bir anlaşılmazlığa səbəb olmur. Deməli, coğrafi nomensiz düzəltmə topoforantları olmayan oykonimlər leksik yolla yaranan oykonimlərdir.

İndi Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli leksik yolla yaranan oykonimlər aşağıdakı yollarla yaranır:

a) Coğrafi obyektin növünü bildirən sadə sözlərdən əmələ gələn oykonimlər: Artız (Abovyan, 4.IV –Gehard)*, Düz (Meğri), Bələk (Sisyan), Bilək (Vayk, Əzizbəyov), Burun (Gorus), Qalax (Gorus), Qatar (Qafan), Qoytul (Əştərək), Qoş (Əştərək), Qotur (Abaran), Arbat (Masis), Arxac (Yeğeqnadzor), Arcut (Quqark), Moz (Yeğeqnadzor), Gomur (Əzizbəyov - Vayk), Gümüş (Razdan), Günbəz (Əştərək), Güney (İcevan, 3.I.1935 –Getaşen; 25.V.1967 – Kirants), Mac (Gorus), Meğri (Meğri), Novur (Şəmşəddin), Səngər (Araqadz), Tas (Meğri), Tərp (Əzizbəyov - Vayk), Tex (Gorus), Tərp (Əzizbəyov - Vayk), Uşi (Əştərək), Xış (Qafan), Haxıs (Əştərək, 1.XII.1949 –Zorab), Çiriş (Qafan), Şamb (Sisyan), Cil (Krasnoselo), Öksüz (Amasiya, 19.IV.1991 –Darik), Çırçır (Sevan, 26.IV.1946 – Varsər), Şırşır (Meğri), Şurnuxu (Gorus), Hənd (Ararat), Dığır (Əştərək), Dərə (Vardenis, 19.IV.1991 –Daranak) və s.

b) –an şəkilçisi əsasında formalaşan sadə sözlərdən əmələ gələn oykonimlər: Şoran (Artaşat), Şırran (Artaşat) və s.

c) şəxs adları əsasında düzələn sadə oykonimlər: Kamal (Nairi), Canı (Yeğeqnadzor), Salah (Qafan), Babacan (Vardenis, 25.I.1978 –Qızılkənd, 19.IV.1991 –Tsapataq), Əfəndi (Spitak, 26.IV.1946 –Karadzor), Dirək (Araqadz), Şəhriyar (Artaşat), Şəhriz (Sevan) və s.

ç) birinci tərəfi titul-şeyx, molla, hacı, ikinci tərəfi şəxs adları bildirən sözlər əsasında formalaşan mürəkkəb şəxs adlarından əmələ gələn oykonimlər: Şeyx Hacı (Talin,

9.I.1935 –Şqarşik), Hacı Muxan (Kamo, 1920 –Muxan, 25.I.1978 –Dzovazard), Hacı Nəzər (Axuryan, 3.I.1935 –Kamo), Hacı Xəlil (Araqadz, 15.VII.1946 –Tsaxkovid), Hacı Bağır (Abaran), Hacı Bayram (Oktemberyan, 3.I.1935 –Baxçalar, 3.VII.1968 –Baqaran), Hacı Qara (Eçmiədzin, 3.I.1935 –Aygeşad), Hacı Eylyaz (Masis, 4.IV.1946 –Masis), Molla Bayazed (Oktemberyan, 3.I.1935 –Bambakaşat), Molla Bədəl (Oktemberyan, 4.IV.1946 –Yexeknut), Molla Qasım (Abaran), Molla Dursun (Eçmiədzin, 1920 –Şaumyan) və s.

d) birinci və ya ikinci tərəfi titul bildirməyən mürəkkəb quruluşlu şəxs adlarından əmələ gələn oykonimlər: Şahnəzər (Kalinino), Şahmurad (Krasnoselo), Heydərbəy (Stepanavan, 1.VI.1940 –Sverdlov), Adamxan (Martuni, 3.VII.1968 –Bardadzor) və s.

e) peşə, sənət bildirən sözlər əsasında formalaşan oykonimlər: Nalbənd (Spitak, 25.I.1978 –Şirikamut), Yasovul (Axuryan, 7.XII.1945 –Ovuni) və s.

ə) mürəkkəb quruluşlu şəxs adlarından formalaşan oykonimlər: Məmmədrəsul (Ararat), Əlimərdan (Ararat), Saryaqub (Vardenis), Suvanverdi (Ani, 3.II.1947–Lusaxpyur), Babakişi (Razdan, 15.VII.1948 –Ağavnadzor) və s.

f) ləqəb bildirən söz əsasında formalaşan şəxs adlarından düzələn oykonimlər: Qaraməhəmməd (Stepanavan, 22.II.1939–Qorki), Bozkosa (Abovyan) və s.

g) sadə quruluşlu etnonimlər əsasında formalaşan oykonimlər: Çaxmaq (Amasiya, 19.IV.1991 –Kamxut), Zod (Vardenis, 19.IV.1991 –Sotk), Şəki (Sisyan), Kəvər (Kamo, 13.IV.1959 –Kamo), Kəsəmən (Vardenis, 25.I.1978 –Bahar, 19.IV.1991 – Artunk), Uz (Sisyan, 19.IV.1991 –Uyts), Təkiyə (Əştərək, 1.XII.1949 –Bazmaxpyur), Gəncə (Yeğeqnadzor), Gorus (Gorus), Saral (Spitak), Göyərçin (İcevan), Kığı (Qafan), Yaycı (Sevan, 25.I.1978 –Dzovaber), Yappa (Ararat), Yuva (Artaşat, 19.IV.1950–Şaumyan), Çəpni (Qafan), Çivə (Yeğeqnadzor), Qaral (Spitak, 26.IV.1946– Katnacur), Bulxer (Abaran, 19.IV.1950 –Şenavan), Bəni (Razdan), Çul (Əzizbəyov, 19.IV.1950 –Artavan), Murteyl (İcevan, 25.I.1978 –

Çiçəkbulaq, 19.IV.1991 – Geğatap), Gümrü (1837 –Aleksandropol, 1924 –Leninakan, 19.IV.1991 –Qumayri), Solak (Razdan), Soylan (Əzizbəyov, 12.X.1956 –Əzizbəyov, 19.IV.1991 –Vayk), Doqquz (Artaşat, 20.VIII.1945 –Kanaçut), Qıpçaq (Artik, 31.V.1946 –Hariç), Qaşqa (Ararat, 10.IX.1948 –Vardaşat), Axta (Razdan, 30.V.1956 –Razdan), Asnı (Ararat), Barana (Noemberyan, 4.I.1938 –Noemberyan), Batar (Sisyan), Bayandur (Gorus, 7.V.1969 –Vağatur), Baytar (Amasiya, 19.IV.1991–Hovtun), Aşnak (Talin), Avşar (Ararat).

ğ) düzəltmə quruluşlu etnonimlər əsasında formalaşan oykonimlər:

1. –lı, –li, –lu, –lü şəkilçisi əsasında düzələn etnonimlərdən formalaşanlar: Avsarlı (Qafan), Bəbirli (Ani, 3.II.1947–Bartsraşen), Baharlı (Qafan), Ayaslı (Artaşat, 1918 –Ayqestan), Sallı (Yeğeqnadzor), Paşalı (Əzizbəyov, 12.X.1956 –Əzizbəyov, 19.IV.1991 – Vayk), Reyhanlı (Ararat, 4.IV.1946 – Ayqavan), Acılı (Meğri), Qəmərli (Artaşat, 4.IX.1945 –Artaşat), Qəmərli (Eçmiədzin, 15.VII.1946 –Medzamor), Qılıçlı (Əzizbəyov), Daylaxlı (Əzizbəyov), Daharlı (Axuryan, 7.XII.1945 –Getk), Dəvəli (Ararat, 3.I.1935 –Ararat), Dədəli (Talin, 12.X.1946 –Yexnik), Dəlləkli (Abovyan, 21.VI.1948 –Zovaşen), Əylənli (Talin, 19.IV.1950 –Davidaşen), Məçitli (Artik, 1.VI.1940 –Nor Qyank), Qaraçorlu (Artaşat), Qaraqoyunlu (Ararat), Qaradağlı (Artaşat, 20.VIII.1945 –Tsaxkaşen, 20.X.1967 –Mrqavat), Tatlı (Şəmşəddin), Tapanlı (Spitak, 25.I.1978 –Geğasar), Ördəkli (Sevan, 26.IV.1946 –Lçaşen), Muncuqlu (Araqadz), Gödəkli (Əştərək), Camışlı (Araqadz), Cıvıxlı (Krasnoselo), Şidli (Ararat), Qorçulu (Razdan), Qoncalı (Amasiya, 19.IV.1991 –Zaraşat), Sahatlı (Oktemberyan), Comardlı (Sisyan), Çaxırlı (Vardenis, 26.I.1978 –Sovetkert, 19.IV.1991 –Xaçaxbuyr), Çubuxlu (Sevan, 3.I.1935 –Dzovagyug), Sonqurlu (Artik, 31.V.1946 –Hayrenyats), Söyüdlü (Ani, 20.III.1940 –Sarnaxpyur), Kirəşli (Abaran), Gödəkli (Artaşat, 20.VIII.1945 –Mrqavat), Gözlü (Talin, 12.X.1946 –Akunk), Körpəli (Eçmiədzin, 3.I.1935 –Arşalyus), Təkəli (Razdan, 19.IV.1991 –Aravaz), Təkərli (Abaran, 19.IV.1950 –

Tsaxkaşen), Uluxanlı (Masis, 1924 –Nərimanlı, 3.XII.1937 – Zəngibasar, 31.VII.1950 –Masis), Keçili (Oktemberyan, 4.IV.1946 –Mrqaşat), Çobanlı (Qafan). Oğurböyli (Artaşat, 20.VIII.1945 –Berkanuş).

2. -lı, -li, -lu, -lü şəkilçisi ilə düzələn patronimlər əsasında formalaşanlar: Çilovxanlı (Axuryan, 7.XII.1945 –Beniamin), Turabxanlı (Qafan), Həsənli (Eçmiədzin), Hüseynböyli (Kamo), Yaqublu (Quqark, 1.IV.1945 –Meğrud, 25.V.1983 – Quqark), Sarıxanlı (Ararat), Heydərlı (Quqark), Sultanlı (Sisyan), Qafarlı (Artaşat), Ağasiböyli (Ararat).

3. -çı, -çi, -çu, -çü şəkilçisi əsasında əmələ gələn etnonimlərdən düzələnələr: Sabunçu (Talin, 25.I.1978 –Hatsaşen), Quşçu (Əzizbəyov, 12.XI.1946 –Keçud), Qazançı (Artik, 31.V.1946 –Meğraşen), Qalayçı (Abaran), Oxçu (Qafan), Çölməkçi (İrəvan şəhərində məhəllə), Çanaxçı (Qafan), Çubuxçu (Oktemberyan, 4.IV.1946 –Vardanaşen) və s.

4. -lar, -lər şəkilçisi ilə düzələn etnonimlər əsasında formalaşanlar: Ellər (Abovyan, 12.X.1961 –Abovyan), Hacılar (Eçmiədzin, 3.I.1935 –Mrqastan), Şahverdilər (Gorus), Şıxlar (Sisyan, 2.III.1940 –Qızıl Şəfəq), Uzunlar (Tumanyan-30.IX.1967 –Odzun), Sarvanlar (Masis, 19.IV.1991), Gödəklər (Krasnoselo, 1924 –Martuni), Sarıcalar (Masis), Seyidlər (Vardenis), Məliklər (Sisyan), Ozanlar (Razdan, 31.X.1946 –Avadan), Nəbilər (Yeğeqnadzor), Qarabaşlar (Qafan), Qaracalar (Eçmiədzin), Qaralar (Ararat, 25.I.1978 –Aralez), Məşədilər (Yeğeqnadzor), Dəlilər (Razdan), Dəmirçilər (Kalinino, 19.IV.1991 –Qoçavan), Dirəklər (Axuryan, 28.IV.1946 –Karnut), Dabbaqlar (İrəvan şəhərində məhəllə), Sallaxlar (İrəvan şəhərində məhəllə), Allar (Gorus), Abbaslar (Gorus), Abdallar (Abovyan, 4.IV.1946 –Hatsavan) və s.

5. Birinci tərəfi şəxs, tayfa adı, ikinci tərəfi **oğlu** sözündən ibarət olan nəsil adı bildirən sözlər əsasında əmələ gələnələr: Calaloğlu (Stepanavan, 1923 –Stepanavan), Oxçuoğlu (Amasiya, 19.IV.1991 –Vaxçi), Talıboğlu (Artik, 15.VII.1948 –Lusakert) və s.

6. Mürəkkəb quruluşlu etnonimlərdən formalaşanlar: Böyük Çobankərə (Masis), Kərkibaş (Vardenis, 25.V.1967 – Şəfəq, 19.IV.1991 –Vanevan), Kəsikbaş (Martuni, 7.XII.1945 –Lernakar), Tovuz (Şəmsəddin), Kolagirən (Quqark, 10.IX.1948 –Antaramut), Gərgər (Stepanavan, 14.II.1937 –Puşkino), Sarıbaş (Artik, 15.VII.1948 –Haykasar), Herher (Əzizbəyov, Vayk), Ağbaş (Tumanyan), Bayburd (Artaşat), Qaraisa (Kalinino, 19.IV.1991- Məğhovit) və s.

7. Cəmlilik bildirən –an şəkilçisinin qoşullması ilə düzələn etnonimlər əsasında əmələ gələnler: Abaran (Abaran), Goran (Spitak, 26.IV.1946–Qoqaran) və s.

8. –cıq, –cığaz şəkilçisi əsasında əmələ gələn etnonimlərdən düzələn oykonimlər: Buğacıq (Qafan), Xancığaz (Quqark, 1.VI.1940 –Gözdərə, 19.IV.1991 –Aznavadzor) və s.

9. –ək, –k şəkilçisi qəbul etmiş etnonimdən düzələn oykonimlər: Əkərək (Talin), Quqark (Quqark).

b) morfoloji yolla yaranan oykonimlər

Qərbi Azərbaycanın oykonimlərinin bir qismi morfoloji yolla yaranmışdır. Bu oykonimlər leksik və qrammatik şəkilçilərin antroponimlərin, fitonimlərin, relyef bildirən sözlərin sonuna artırılmaqla əmələ gəlir

a) –lıq, –lik, –luq, –lük şəkilçisi əsasında əmələ gələn oykonimlər: Xartlıq (Martuni), Şamlıq (Sisyan), Aralıq (Axuryan, 7.XII.1945 –Yerezqavord), Almalıq (Qafan), Qaranlıq (Abaran, 10.IX.1948 –Lusagyug);

b) –lı, –li, –lu, –lü şəkilçisi əsasında formalaşan düzəltmə oykonimlər.

Qərbi Azərbaycanın –lı⁴ şəkilçisi ilə əmələ gələn türk mənşəli düzəltmə oykonimləri iki qrupa bölmək olar:

1. –lı⁴ şəkilçisi tayfa, eləcə də şəxs adlarına artırılaraq mənsubluq bildirən düzəltmə oykonimlər əmələ gətirir: Çıraqlı (Axuryan, 7.XII.1945 –Crarat), Qayalı (Ani, 3.II.1950 –Norabor), Siçanlı (Talin, 3.I.1935 –Avtona), Bağırbəyli (Gorus), Baraxlı (Noemberyan), Kolanlı (Ararat), Şotanlı (Qafan), Şahablı (Ararat, 3.III.1968 –Şahap), Hamamlı (Spitak, 26.IX.1949 –Spitak), Əkərli (Gorus), İmirli (Abaran,

19.IV.1950 –Ttucur), Çullu (Qafan), Cəbəçəli (Masis, 27.XIII.1960 –Crahovid), Çorlu (Qukasyan), Hüseyinquluğağalı (Vardenis, 1924 –Nərimanlı, 19.IV.1991 –Şotavan) və s.

2. –lı⁴ şəkilçisi ümumi isimlərin sonuna artırılaraq düzəltmə oykonimlər əmələ gətirir: Göllü (Amasiya, 19.IV.1991 – Ardenis), Novçalı (Krasnoselo), Novlu (Yeğeqnadzor), Mustuqlu (Ani, 30.II.1947 –Lançik), İydəli (Oktemberyan, 10.IV.1947 –Pştavan), Baldırqanlı (Şəmşəddin), Bağçalı (Amasiya), Durnalı (Şəmşəddin), Ərikli (Sisyan), Yarpızlı (Vardenis, 25.V.1967 –Lçavan), Alçalı (Gorus), Armudlu (Artik, 31.V.1946 –Tufaşen), Damcılı (Abaran, 3.I.1935 –Mravyan), Dibəkli (Quqark), Daşlı (Ararat, 3.VII.1968 –Daştakar), Qamışlı (Oktemberyan, 25.I.1978 –Zartonik), Qapılı (Ani, 3.II.1947 –Qusanagyug), Bulaqlı (Masis, 1920 –Həbilkənd), Çinarlı (Şəmşəddin), Çırpılı (Ani, 3.II.1947 –Crapi), Palıdlı (Qukasyan, 25.I.1978 –Areni), Porsuqlu (Eçmiədzin) və s.

c) –lar, –lər şəkilçisi ilə düzələn oykonimlər: Cızıqlar (Qukasyan, 12.XI.1946 –Tsoqamarq), Bulaqlar (Əzizbəyov, Vayk), Börkçülər (İrəvanda məhəllə), Düzlər (Şəmşəddin), Novlar (Yeğeqnadzor) və s.

ç) Cəmlilik bildirən –an şəkilçisi əsasında formalaşan düzəltmə oykonimlər: Coratan (Şəmşəddin), Qaracoran (Nairi, 4.V.1946 –Aragyug), Qacaran (Qafan), Ucan (Əştərək), Quzan (Şəmşəddin), Xotanan (Gorus) və s.

d) Kiçiltmə mənası bildirən –cıq⁴ şəkilçisi ilə əmələ gələn oykonimlər: Qalacıq (Sisyan, Spandaryan), Qarıcıq (Qafan), Qızılıcıq (Sisyan), Muğancıq (Eçmiədzin), Bağçacıq (Talin, 25.I.1978 –Particak), Bazarcıq (Abaran, 15.VI.1946 –Ara-yi), Küzəcik (Kamo, 19.IV.1950–Lancaxpyur), Şirvancıq (Artik, 15.VII.1946 –Lernakert), Mağaracıq (Amasiya), Mahmudcuq (Artik), Gölcük (Gorus) və s.

e) –ça² şəkilçisi ilə düzələn oykonimlər: Qalaça (Noemberyan, 25.I.1978 –Berdavan).

ə) –ud (–ut) qədim şəkilçi vasitəsi ilə əmələ gələn oykonimlər: Bunud (Ararat), Kurud (Qafan), Urud (Stepanavan),

Şamud (Tumanyan), Hunud (Qafan), Xunut (Ararat), Tuğut (Nairi), Qovşud (Qafan), Salut (Qukasyan) və s.

f) –sız^d şəkilçisinin artırılması ilə düzələn oykonimlər: Susuz (Talin, 12.XI.1946 –Tsamakasar), Başsız (Talin), Küsüsüz (Ararat), Şamsız (Gorus) və s.

g) –ca şəkilçisi əsasında formalaşan oykonimlər: Qozluca (Yeğeqnadzor), Yellicə (Abovyan), Toxluca (Krasnoselo, 19.IV.1991 –Draxtik), Şorca (Krasnoselo), Yengicə (Ararat, 19.IV.1991 –Sisivan), Marallıca (Krasnoselo), Güllücə (Spitak, 19.IV.1950 –Sarart), Oğruca (Vardenis).

ğ) –i şəkilçisi əsasında düzələn oykonimlər: Dövri (Əştərək).

h) –ış, –ş şəkilçisi əsasında formalaşan oykonimlər: Ardanış (Krasnoselo), Armaş (Ararat).

x) –ik, –ix şəkilçisi ilə düzələn oykonimlər: Artik (Artik), Şınıx (Tumanyan, İmirzik (Artaşat).

c) sintaktik yolla yaranan oykonimlər

Toponim yaradıcılığında ön aparıcı üsul sintaktik üsuldür. Belə ki, bütün toponimlər sintaktik üsulla yaranır. Yəni toponimlər coğrafi nomenlərin bilavasitə köməyi ilə əmələ gəlir [74, s.150]. Bu xüsusiyyət toponimlərin bir növü kimi oykonimlər üçün daha xarakterikdir. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli mürəkkəb quruluşlu oykonimləri aşağıdakı yollarla yaranır:

1. Kənd coğrafi nomeni əsasında formalaşan oykonimlər:

a) I tərəfi antroponimlərlə ifadə olunanlar: Əlikənd (Martuni), Həsənkənd (Yeğeqnadzor, 3.I.1935 –Şatin), Vəlikənd (Şəmşəddin, 4.IV.1939 –Tsaxkavan), Abdulkənd (Oktemberyan), Kələşkənd (Abaran), Kərimkənd (Kamo, 2.III.1940 –Zaxkaşen), Lələkənd (İçevan, 25.I.1978 –Vazaşen), Yavərəkənd (Yeğeqnadzor), Paşakənd (Razdan, 3.I.1935 –Marmarik);

b) I tərəfi etnonimlərlə ifadə olunan oykonimlər: Quzükənd (Amasiya), Seyidkənd (Masis), Cücəkənd (Kaşinino, 3.I.1935 –Qızıl Şəfəq), Bazarkənd (Sisyan), Seyidlər kəndi (Meğri), Şotulkənd (Artaşat);

c) I tərəfi sadə və düzəltmə sifətlərlə ifadə olunan oykonimlər: Ağcakənd (Əzizbəyov, Vayk), Qarakənd (Qafan), Ağkənd (Qafan);

ç) I tərəfi ümumi isimlə ifadə olunan oykonimlər: Xaçkənd (Quqark, 3.I.1935 –Debed), Pulkənd (Sisyan), Qalakənd (Yeğeqnadzor), Çimənkənd (Ararat, 25.I.1978 –Urcadzor), Calakənd (Noemberyan), Daşkənd (Vardenis, 12.IV.1991 –Hayrk), Kilsəkənd (Qafan, 1924 –Sraşen), Məlikkənd (Araqadz);

d) I tərəfi hidronimlərlə ifadə olunanlar: Çaykənd (Krasnoselo, 19.IV.1991 –Getik), Gölkənd (Krasnoselo, 19.IV.1991 –Ayqut);

e) I tərəfi fərqləndirici əlamət bildirən söz əsasında əmələ gələn oykonimlər: Ortakənd (Yeğeqnadzor, 10.IX.1946 –Qladzor), Balakənd (Noemberyan), Təzəkənd (Abovyan, 4.IV.1946 –Norgyuğ);

ə) I tərəfi relyef bildirən söz əsasında formalaşan oykonimlər: Talakənd (İcevan, 25.I.1978 –Getahovit), Dərəkənd (Ani, 3.II.1947 –Baqravan), Düzkənd (Talin, 3.I.1935 –Baroj), Bəykənd (Spitak, 1920 –Medz Parni), Keşişkənd (Yeğeqnadzor, 3.I.1935 –Mikoyan, 6.XII.1957 –Yeğeqnadzor), Taxtakənd (Qafan), Təpəkənd (Amasiya);

f) I tərəfi Azərbaycan dilində "böyük", "əsas", "yuxarı" mənasında işlənən baş sözü [298, s.77] ilə ifadə olunan oykonimlər: Başkənd (Kamo, 4.IV.1946 –Qeqarkuni), Başkənd (Krasnoselo, 25.I.1978 –Ardzvaşen). Başkənd müasir türk dilində paytaxt mənasında işlənir.

2. Birinci tərəfi müxtəlif mənalı sözdən, ikinci tərəfi "kənd" sözünün sinonimi olan köy sözdən ibarət olan mürəkkəb oykonimlər: Yeniköy (Ani, Xarkov), Təzəköy (Qukasyan, 21.X.1967 –Tavşut), Təpəköy (Amasiya), Bozköy (Quqark, 25.I.1978 –Markohovit), Başköy (Artik, 31.V.1946 –Saralanc), Dərəköy (Qukasyan, 12.XI.1946 –Saragyuğ);

3. İkinci tərəfi relyef bildirən sözlər əsasında formalaşan oykonimlər: Qaladərəsi (Gorus, Qalidzor), Qaladibi (Artaşat), Pəyədərə (Əzizbəyov - Vayk), Sarıyar (Kalinino, 19.IV.1991 – Apavan), Uzuntala (İcevan, 25.I.1978 –Onut,

12.XII.1969 –Aygehovit), Üçtəpələr (Razdan), Qaradığa (Qafan), Şişqaya (Vardenis, 19.IV.1991 –Quqariç), Şərdərə (Qafan), Çaldaş (Amasiya), Çatmadağ (Artaşat), Çatılı düz (Qafan), Səmədağadərəsi (Vardenis), Buğda təpə (Vardenis), Boz-yoxuş (Qukasyan), Ağdərə (Yeğeqnadzor), Noradüz (Kamo), Adatəpə (Krasnoselo), Aytaq (Talin), Alaçıqdaş (Krasnoselo), Alaçıqqaya (İcevan), Aldərə (Meğri), Altuntaxt (Razdan), Qaragədik (Gorus), Qaranlıqdərə (İcevan, 3.I.1935 –Lusadzor), Qaratəpə (Artaşat), Ağyoxuş (Vardenis), Ağtəpə (Krasnoselo), Qaraqaya (Krasnoselo, 19.IV.1991 –Dzorvank), Çivandərə (Ararat), Baltadərəsi (Krasnoselo), Tataryalı (Dilican), Meşə-dərəsi (Krasnoselo), Ovandərə (Stepanavan, 19.IV.1950 –Ovanadzor), Gendərə (Əzizbəyov, Vayk), Keçəltəpə (Qafan), Güllüdüz (Yeğeqnadzor, 19.IV.1991 –Vardhovid), Güneyyurd (Ararat), Gözəldərə (Araqadz, 15.VII.1946 –Gexadzor), Göy-yoxuş (Spitak, 26.IV.1946 Saralanc), İnekdağ (Vardenis, 25.I.1978 –Yenikənd, 19.IV.1991 –Tretuk), Ağdaban (Sisyan);

4. Birinci və ya ikinci tərəfi hidronimlər (arx, bulaq, su, çay) əsasında formalaşan oykonimlər: Ayğirgöl (Eçmiədzin, 25.I.1978 –Aknaliç), Arxaşan (Quqark), Arxüstü (Qafan), Arx-qırağı (Şəmşəddin), Ağgöl (Qafan), Ağsu (Yeğeqnadzor), Quruçay (Barana, Ptğavan), Südlübulaq (Abaran), Qaxsu (Razdan), Qarabulaq (Ani, 30.VI.1945 –İsahakyan), İstisu (Əzizbəyov, Cermuk), Gödəkbulaq (Vardenis, 12.VIII.1946 –Qarcaxpyur), Göysu (Vardenis), Göyçay (Kamo), Güllübulaq (Qukasyan), Kələkarx (Oktemberyan, 1.IV.1946 –Şenavan), Kərimarx (Oktemberyan, 3.I.1935 –Sovetakan, 21.X.1967 –Sizavat), Soyuqbulaq (Kalinino, 19.IV.1991 –Paqaxbyur), Subatan (Vardenis, 19.IV.1991 –Geğakar), Ağbulaq (Krasnoselo, 19.IV.1991 –Akperek), Qoturbulaq (Krasnoselo, Ttucur), Qoşabulaq (Vardenis, 19.IV.1991 –Şadcrek), Haçasu (İcevan, Açaçur), Həsənsu (Vardenis), Qamışgöl (Şəmşəddin);

5. Birinci tərəfi relyef bildirən söz əsasında formalaşan oykonimlər: Bəkdaş (Qafan, 19.IV.1991 –Kardzor), Nüvədi (Meğri, 1994 –Nonadzor), Çuxurtala (Şəmşəddin), Təpəbaşı (İrəvan, məhəllə), Təpədölək (Axuryan, 7.XII.1945 –Arevik),

Qayabaşı (Vardenis, 19.IV.1991 –Geğamabak), Dərəbağ (Eçmiədzin), Dərəbas (Sisyan, 10.IX.1946 –Darbas), Dərələyəz (mahal), Dərəköy (Qukasyan, 12.XI.1946 –Saragyug), Dərətumb (Yeğeqnadzor), Dərəçiçək (Razdan, 1897 –Konstantinovka, 1920 –Zaxqadzor);

6. İkinci tərəfi "abad" sözü əsasında əmələ gələn oykonimlər: Sərdarabad (Oktemberyan, 3.I.1935 –Oktember), Qatırad (Oktemberyan), Rəhimabad (Masis), Bəyrabad (Krasnoselo, 19.IV.1991 –Baranat), İsgəndərabad (Eçmiədzin), Beybudabad (Masis), Abdulabad (Oktemberyan), Səfiabad (Oktemberyan), Sultanabad (Amasiya, 12.XI.1935 –Şurabad), Cəfərabad (Oktemberyan, 4.IV.1946 –Getaşen);

7. Birinci tərəfi "ağ", "qara" və "göy" sözlərindən əmələ gələn oykonimlər: Qarabulaq (Abaran, 15.VII.1946 –Yerincatap), Qaraburun (Talin, 31.VII.1950 –Karmiraşen, 21.I.1965 –Karakert), Qaravəng (Yeğeqnadzor), Qaraqaya (Yeğeqnadzor), Qaraqala (Abovyan, 21.VI.1948 –Sevaberd), Qaradaş (İcevan, Sevkar), Qaraxaç (Ararat, 25.I.1978 –Lusaşoğ), Qaraşen (Gorus), Ağkilsə (Vardenis, 3.I.1935 –Azad), Ağtəpə (Krasnoselo), Ağyoxuş (Vardenis), Ağin (Ani, 12.X.1961 –Ani), Qaratorpaq (Krasnoselo), Qarakilsə (Abaran, 19.IV.1950 –Hartavan), Ağqala (Kamo, 19.IV.1991 –Berd-kunk), Göykilsə (Abovyan, 3.I.1935 –Kaputan), Göykümbət (Masis, 1.XII.1949 –Geğanist), Göytala (Vardenis);

8. İkinci tərəfi türk dilində "abidə, daşdan yazılan abidə, daimi abidə, tükənməyən abidə" mənasında işlənən bəngü, benigü, benü, mengü, menü sözləri əsasında formalaşan "vəng" sözündən [267, s.94-95, 341-342; 164, s.208] əmələ gələn oykonimlər: Qoşavəng (Ani, 19.IV.1950 –Haykadzor), Şativəng (Yeğeqnadzor), Güneyvəng (Yeğeqnadzor), Qaravəng (Yeğeqnadzor), Qızıl vəng (Vardenis, 24.VII.1940 –Çiçəkli, 25.I.1978 –Makenis), Gədikvəng (Yeğeqnadzor), Ağvəng (Yeğeqnadzor), Əyri vəng (Kamo, 10.IV.1991 –Hayravan);

9. Qədim türk dilində "yaşayış məntəqəsi", "kənd" mənasında işlənən "şen" sözü əsasında formalaşan mürəkkəb

oykonimlər: Noraşenik (Qafan), Buğdaşen (Ani, 3.II.1947 – Baqravan), Qaraşen (Gorus);

10. İkinci tərəfi "qışlaq" sözü əsasında formalaşan oykonimlər: Şahgəldi qışlağı (Yeğeqnadzor), Əliqışlağı (Yeğeqnadzor, 1.VI.1940 –Azadaşen), Əliməmmədqışlağı (Ararat), Tutpir qışlağı (Qafan), Köhnə qışlaq (Talin), Məmmədrza qışlağı (Əzizbəyov, Vayk), Molla qışlaq (Quqark, 25.I.1978 – Güllü dərə), Tatul qışlağı (Vardenis), Bayraməli qışlağı (Əştərək), Qaraqışlaq (Masis, 25.I.1978 –Dostluq, 19.IV.1991 –Hayanist), Qızılqışlaq (Yeğeqnadzor), Sultanəli qışlağı (Vardenis, 3.VII.1969 –Günəşli; 19.IV.1991 –Kutakan), Dədəqışlaq (Razdan, 4.V.1939 –Axundov), Dovşanqışlaq (Ani, 12.IV.1950 –Şirakavan), Rəsul qışlağı (Yeğeqnadzor);

11. Birinci növ təyini söz birləşməsi əsasında formalaşan oykonimlər: Qaraburun (Talin, 31.VII.1950 –Karmraşen, 21.I.1965 –Karakert), Qabaq təpə (Talin), Qaraqala (Abovyan, 21.VI.1948 –Sevaberd), Cəngitəpə (Araqadz, 19.IV.1950 –Varablur), Qısırxaraba (Əzizbəyov, Vayk), Qırxbulaq (Vardenis, 3.I.1935 –Akunk), Qırxdəyirman (Araqadz, 15.VII.1946 –Hnaberd), Daşxıрман (Yeğeqnadzor), Dəvəxaraba (Abovyan, 3.I.1935 –Avad), Dəlikdaş (Martuni, 1920 –Tsakar), Daşnov (Ararat), Daşqala (Ani, 3.II.1947 –Karberd), Aslan xaraba (Quqark), Alatala (Şəmşəddin), Ağdaş (Tumanyan), Ağzıbir (Kamo, 7.XII.1945 –Lçap), Bozqala (Amasiya), Tomardaş (Artik, 31.V.1946 –Vardakar), Keçəl təpə (Qafan), Torpaqqala (Artaşat, 1.XII.1949 –Xnaberd), Uzunoba (Oktemberyan, 10.IV.1947 –Arqavand), Tayçarıq (Razdan, 31.V.1946 –Meğnadzor), Şirəqala (Abaran), Uzuntala (İcevan, 25.V.1967 –Onut, 12.XII.1969 –Aygehovit), Ortakilsə (Axuryan, 26.IV.1946 –Maisyan), Yanıqpəyə (Krasnoselo, 25.I.1978 –Meşəkənd, 19.IV.1991 –Antarameç);

12. İkinci növ təyini söz birləşməsi əsasında əmələ gələn mürkkəb oykonimlər: Avtandil talası (Şəmşəddin), Abbas dərəsi (Qafan), İlxi qoruğu (Eçmiədzin), Yolayrıcı (Krasnoselo), Nov talası (Şəmşəddin), Mancan yatağı (Krasnoselo), Daşaltı (Əzizbəyov), Alxanpəyəsi (Yeğeqnadzor), Zağabaşı (Abovyan);

13. Birinci tərəfi "qırmızı" mənasında işlənən "qızıl" sözündən ibarət olan oykonimlər: Qızıl qaya (Krasnoselo), Qızılqışlaq (Yeğeqnadzor), Qızılkilə (Kalinino, 3.I.1935 – Qızıl-daş; 19.IV.1991 – Aruni), Qızılvəng (Vardenis, 24.VII.1940 – Çiçəkli, 25.I.1978 – Magenis), Qızılqoç (Qukasyan, 4.I.1938 – Verin Qukasyan, 1990 – Amosk), Qızılörən (Spitak, 26.IV.1946 – Şenavan), Qızılxaraba (Əştərək);

14. Birinci tərəfi qədim türk sözləri əsasında formalaşan mürəkkəb oykonimlər: Sarıgah (İcevan, 10.X.1951 – Sarıgyuğ), Sarıyar (Kalinino, 19.IV.1991 – Anavan), Sarıbudaq (Abaran), Cəngitəpə (Araqadz, 19.IV.1950 – Varablur), Coğtala (İcevan), Artdaş (Martuni), Berd qalacıq (Sisyan), Angersak (Əştərək), Bəyrabad (Krasnoselo, 19.IV.1991 – Barenat), Bəkdaş (Qafan, 19.IV.1991 – Kardzor), İnqala (Ararat), Tomardaş (Artik, 31.V.1946 – Vardakar), Keşişveran (Ararat, 3.I.1935 – Zovaşen, 21.X.1967 – Urtsalanc), Goravan (Ararat), Bəydağ (Qafan), Köçbək (Əzizbəyov, 19.IV.1991 – Hedzor);

15. İkinci tərəfi qədim türk sözlərindən əmələ gələn oykonimlər: Qurdqulaq (Yeğeqnadzor, 10.XI.1946 – Boloraberd), Çatqıran (Abovyan, 3.I.1935 – Razdan, 21.X.1967 – Gexaşen), Çikdamal (Spitak, 25.I.1978 – Arevoşoq), Hunaberd (Araqadz), Şacquran (Şəmşəddin), Qaraşamb (Nairi), Qamışqut (Quqark, 3.I.1935 – Yeğeqnut), Qaraqula (Talin, 12.XI.1946 – Getap), Qaraqulax (Yeğeqnadzor), Qızılqoç (Qukasyan, 4.I.1938 – Verin Qukasyan, 1990 – Amosk), Daşxırman (Yeğeqnadzor), Ağın (Ani, 12.X.1961 – Ani), Ağörən (Razdan, Ağburak), Alpava (Artaşat, 20.VIII.1945 – Lusakert, 21.X.1967 – Nşavan), Aynazur (Yeğeqnadzor, 10.IX.1946 – Axavnadzor), Aralıqqoyun (Krasnoselo), Abgəz (Meğri), Ərgəz (Yeğeqnadzor), Əmirxeyir (Krasnoselo, 19.IV.1991 – Kalavan), İtqıran (Əzizbəyov, 3.I.1935 – Gülüstan, 19.IV.1991 – Noraznaberd), Güneyvaz (Meğri);

16. Fəli sifət formasında əmələ gələn oykonimlər: Leyliköçən (Əzizbəyov - Vayk), Kərəmbiçən (Krasnoselo), Qurbankəsilən (Yeğeqnadzor), Seldağılan (Amasiya), Donuz-yən (Masis, 3.I.1935 – Zəngilər, 19.IV.1991 – Zorak), Aybasan (Quqark), Arazdöyən (Ararat, 3.VII.1968 – Yerasx), Qonaq-

görmöz (Şəmşəddin), İlançalan (Artaşat), Damagirmöz (Abaran, 15.VII.1946 –Ovit, 21.X.1967 –Niqavan);

17. Birinci tərəfi etnonimlərdən ibarət olan oykonimlər: Qayqulu Düzkənd (Axuryan, 12.XI.1946 –Artaşat), Qarapapaq Qarakilsəsi (Qukasyan, 3.I.1935 –Karmiravan), Dəliqardaş (Kamo, 1920 –Saruxan), Dəmirçi Cəfərli (Ararat), Ernəzor (Meğri), Quşçu dərəsi (Vardenis), Qarapapaq Güllü bulağı (Amasiya), İlli Qarakilsə (Amasiya, 1920 –İlli, 25.I.1978 –Hoğmik), Türk Qarakilsəsi (Axuryan, 3.I.1935 –Axurik), Türk Düzkəndi (Abaran, 15.VII.1946 – Qexadzor), Tatar yalı (Dilican), Tatar Təzəkəndi (Masis, 10.IX.1970 –Ayntap), Baltaçay (Dilican), Basarkeçər (Vardenis, 2.VI.1969 –Vardenis), Balta dərəsi (Krasnoselo), Bazarçay (Sisyan), Zəngibasar (Masis, 31.VI.1950 –Masis), Şöllü Mehmandar (Masis, 25.I.1978 – Hovtaşed), Qarğabazar (Eçmiədzin, 25.V.1965 –Haykaşen), Oxçuberd (Abovyan), Oxçu Şabadin (Qafan, 26.IV.1946 –Arapi), Qanlı Allahverdi (Vardenis), Abdalağalı (Martuni, 3.I.1935 –Vağaşen), Qayqocalı (Razdan);

18. İkinci tərəfi türk etnonimlərindən formalaşan oykonimlər: Seyid kotanlı (Artaşat), Şenqovit bayat (Masis), Şıxo-vuz (Qafan, İşkaxox), Polad Ayrım (İcevan, 19.IV.1991 –Xaçaradzon), Şöllü Dəmirçi (Masis), Molla Abdal (Oktemberyan), Tayçarıq (Razdan, 31.V.1946 – Meğnadzor), Təzə Abdallar (Abovyan), Dərələyəz (mahal), Aralıq Kolanılı (Eçmiədzin, 25.I.1978 –Qriboyedov), Aralıq Oxçu (Qafan), Axund Buzovand (Artaşat, 1920 –Berdik), Bozabdallı (Quqark, 25.I.1978 –Bazum), Haçaparaq (Masis, 3.I.1935 –Zəhmət; 19.IV.1991 –Xaçpar), Xaraba Sarvanlar (Artaşat, Nor Qoxb), Maqauz (Qafan, 29.VI.1949 –Qaxnut), Göl Ciğın (Ararat), Noraşenik axta (Qafan);

19. Fərqləndirici əlamət bildirən sözlər əsasında əmələ gələn müəkkəb oykonimlər. Qərbi Azərbaycan toponimiya-sında "göstərilən fərqləndirici əlamətlərlə işlənən toponimlərin meydana gəlməsinin əsas səbəbi eyniadlı məntəqələrin yaranma və parçalanmasıdır. Ekstralinqvistik faktlar göstərir ki, Azərbaycan ərazisində (o cümlədən indiki Ermənistan

ərəzində –İ.B.) əvvəllər mövcud olmuş bir sıra eyniadlı kəndlər sonrakı inkişaf mərhələlərində böyüyərək eyniadlı müxtəlif məntəqələrə parçalanmış və müstəqil kənd şəklində formalaşmışlar" [74, s.112].

Qərbi Azərbaycanın fərqləndirici əlamət bildirən sözlər əsasında formalaşan türk mənşəli oykonimləri aşağıdakı qruplara bölünür:

a) "aşağı" sözü əsasında əmələ gələn oykonimlər: Aşağı Qaraqala (Kalinino), Aşağı Qaranlıq (Martuni, 1926 –Martuni), Aşağı Qaraqoyunmaz (Talin, 12.XI.1946 –Nerkin Sasunaşen), Aşağı Qaraçimən (Qafan), Aşağı Qızqala (Şəmşəddin), Aşağı Ağbaş (Artaşat, 20.VIII.1945 –Arevşat), Aşağı Ağdan (İcevan, 25.V.1967 –Morut, 11.XI.1970 –Aknaxbyur), Aşağı Ağcaqala (Talin, 12.XI.1946 –Nerkin Bazmaberd), Aşağı Adıyaman (Martuni, 7.XII.1945 –Nerkin Getaşen), Aşağı Alçalı (Martuni, 27.IX.1968 –Ardzvanist), Aşağı Qanlıca (Axuryan, 26.IV.1946 –Vahramabad), Aşağı Gözəldərə (Martuni, 7.XII.1945 –Vardenis), Aşağı Xatınarx (Eçmiədzin, 25.I.1978 –Qay), Aşağı Axta (Razdan, 20.VI.1959 –Razdan), Aşağı Qarabağlar (Ararat, Çimənkənd, 25.I.1978 –Uradzadzor), Aşağı Necili (Masis, 25.I.1978 –Sayat Nova);

b) "yuxarı" sözünün iştirakı əsasında formalaşan oykonimlər: Yuxarı Adıyaman (Martuni, 7.XII.1945 –Verin Getaşen), Yuxarı Axta (Tumanyan, 25.I.1978 –Lernanist), Yuxarı Axtala (Tumanyan), Yuxarı Ağcaqala (Talin), Yuxarı Zağalı (Vardenis, 25.I.1978 –Axpadzor), Yuxarı Necili (Masis, 25.I.1978 –Nizami), Yuxarı Türkmənli (Eçmiədzin, 3.I.1935 –Apağa), Yuxarı Xatınarx (Ararat, 25.I.1978 –Aknaşen), Yuxarı Çanaxçı (Ararat, 20.IX.1948 –Soveteşen), Yuxarı Qanlıca (Axuryan, 26.V.1946 –Marmaraşen), Yuxarı Əylənli (Eçmiədzin, 4.IV.1946 –Tsaxkunk), Yuxarı Qarxın (Eçmiədzin, 4.IV.1946 –Crarat), Yuxarı Qarabağlar (Ararat), Yuxarı Qaraçimən (Qafan);

c) "böyük" sözü əsasında törənən oykonimlər: Böyük Qarakilsə (Quqark, 3.I.1935 –Kirovakan), Böyük Dəlilər (Artaşat, 3.I.1935 –Dalar), Böyük Zeyvə (Eçmiədzin, 25.I.1978 –

Artaşen), Böyük Kəpənək (Axuryan, 3.I.1935 –Musaelyan), Böyük Keyti (Axuryan, 26.IV.1946 –Keti), Böyük Məzrə (Vardenis), Böyük Sarıyal (Axuryan, 2.III.1940 –Medz Sarian), Böyük Ayrım (Tumanyan), Böyük Arıxvəli (Artik, 3.I.1935 – Medz Mantaş), Böyük Armudlu (Oktemberyan, 4.IV.1946 – Tandzut), Böyük Qaraqoyunlu (Vardenis, 3.I.1935 –Əzizli, 19.IV.1991 –Norabak), Böyük Təpəköy (Amasiya, 19.IV.1991 –Daştavayr), Böyük Camışlı (Araqadz, 4.I.1938 –Alagyöz), Böyük Şiştəpə (Qukasyan, 12.X.1946 –Medz Sepasar), Böyük Şöllü Dəmirçi (Masis, 3.I.1935 –Şorlu), Böyük Vedi (Ararat);

ç) "kiçik" sözünün iştirakı ilə əmələ gələnlər: Kiçik Ayrım (Tumanyan), Kiçik Arıxvəli (Artik, 3.I.1935 - Pokr Mantaş), Kiçik Armudlu (Oktemberyan), Kiçik Vedi (Ararat), Kiçik Qaraqoyunlu (Vardenis), Kiçik Qarakilsə (Axuryan, 7.XII.1945 –Azatan), Kiçik Zeyvə (Eçmiədzin, 25.I.1978 – Arataşen), Kiçik Kəpənək (Axuryan, 7.XII.1945 –Hovit), Kiçik Sarıyal (Qukasyan, 4.IV.1946 –Pokr Sarian), Kiçik Təpəköy (Amasiya), Kiçik Camışlı (Araqadz), Kiçik Şiştəpə (Qukasyan, 4.IV.1946 –Pokr Sepasar);

d) "bala" sözü əsasında əmələ gələn oykonimlər: Bala Zağa (Ararat), Bala Məzrə (Vardenis);

e) "birinci" sözü ilə formalaşan oykonimlər: Birinci Əliyanlı (Gorus), Birinci Bəhlul (Talin), Birinci Qayaxaraba (Abovyan), Birinci Qılıcyataq (Talin, 12.XI.1946 –Suser);

ə) "ikinci" sözü ilə əmələ gələn oykonimlər: İkinci Arıqlı (Sisyan), İkinci Bəhlul (Talin), İkinci Qayaxaraba (Abovyan), İkinci Qılıcyataq (Talin), İkinci Qoşabulaq (Vardenis), İkinci Əliyanlı (Gorus);

f) "üçüncü" sözü ilə formalaşan oykonimlər: Üçüncü Qarakilsə (Qukasyan);

g) "təzə" sözünün iştirakı ilə əmələ gələn oykonimlər: Təzəköy (Qukasyan, 21.X.1967 –Tavşut), Təzə Abdallar (Abovyan), Təzəkənd (Abovyan, 4.IV.1946 –Norkyuğ);

h) "köhnə" sözü ilə formalaşan oykonimlər: Köhnə Kalafa (Noemberyan), Köhnə Şahablı (Ararat), Köhnə Qışlaq (Talin);

i) "baş" sözü ilə formalaşan oykonimlər: Baş Abaran (Abaran, 3.I.1935 –Aparan), Baş Abdallar (Abovyan), Baş Gözəldərə (Martuni);

20. Birinci tərəfi miqdar sayından əmələ gələn oykonimlər: Üçkilsə (Eçmiədzin, 12.XII.1945 –Eçmiədzin), Üçtəpələr (Razdan), Qırxbulaq (Vardenis, 3.I.1935 –Akunk), Beşbarmaq (Gorus);

21. Mürəkkəb quruluşlu etnonimlər əsasında formalaşan oykonimlər: Bıqlı Hüseyin Saraclı (Sevan), Ellərəoğlu (Amasiya);

22. Birinci tərəfi zoonimlərdən ibarət olan oykonimlər; Dovşanqışlaq (Ani, 12.IV.1950 –Şirakavan), Eşşəkquduran (Razdan), Donuzdamı (Əzizbəyov, Vayk), Şinadağ (Sisyan, 2.XII.1940 –Lernaşen), Qurdlubulaq (Qukasyan, 12.XI.1946 –Krasar), İlançalan (Artaşat, 1920 –Artaşavan), İlkı qoruğu (Eçmiədzin), İlkıyabı (Axuryan, 26.IV.1946 –Ayqabats)

23. Birinci tərəfi "pir" sözü ilə ifadə olunan oykonimlər: Pirməzrə (Qafan, 29.VI.1949 –Katnarat), Pirmələk (Talin, 3.I.1935 –Areq), Pircavidan (Qafan).

4.2. ORONİMLƏR.

Qərbi Azərbaycanın oronimləri üç yolla formalaşmışdır:

- a) leksik yolla yaranan oronimlər;
- b) morfoloji yolla yaranan oronimlər;
- c) sintaktik yolla yaranan oronimlər.

a) leksik yolla yaranan oronimlər.

Qərbi Azərbaycanın oronimləri də, oykonimlər kimi, sintaktik yolla yəni coğrafi nomenlərin bilavasitə iştirakı əsasında formalaşmışdır. Lakin bu oronimlərin bir qisminə müəyyən dövrlərdə ellipsiya baş vermişdir. Bunun nəticəsində coğrafi nomenlər iştirak etmir və doğrusu, buna ehtiyac da duyulmur. Məhz coğrafi nomensiz oronimlər dildə sadə oronimlər kimi sabitləşir. T.Əhmədov bu tipdən olan oronimlərlə bağlı yazır ki, onların (oronimlərin –İ.B.) qrammatik cəhətdən sadə, düzəltmə və ya mürəkkəb ümumi sözlərdən və ya xüsusi

adlardan törəmə olmalarına baxmayaraq, toponimik (burada oronimik) səviyyədə həmin yolla formalaşan adlar sadə ad səciyyəsi daşıdıqlarından belə oronimlər elliptik coğrafi nomensiz, yəni sadə oronimlər adlandırılır [74, s.192].

Qərbi Azərbaycanın leksik yolla yaranan oronimləri aşağıdakı üsullarla yaranır:

1. Tayfa adları əsasında yaranan sadə oronimlər: Alapaq (Razdan), Arıqlı (Sisyan), Bərgüşad (Sisyan), Qazançı (Artik), Daharlı (Axuryan), Kəmərlı (Spitak), Kəpənək (Axuryan), Göyərçinli (Noemberyan), Sabunçu (Talin), Alagöz (Araqadz), Baytar (Amasiya), Eşnək (Talin), Kəngər (Quqark) və s.

2. Relyef bildirən sözlər əsasında yaranan sadə oronimlər: Çal (Krasnoselo), Çataq (Spitak), Çinqıl (Şəmşəddin), Tala (Dilican), Maymaq (Sisyan), Güney (Krasnoselo), Kəpəz (Gorus), Kirs (Qafan), Gəzdək (Noemberyan), Çeyil (Krasnoselo), Tap (Əzizbəyov - Vayk), Quzey (Krasnoselo), Çatma (Ararat), Baku (Araqadz, Amberd), Yastana (Amasiya), Səngər (Spitak), Çataq (Amasiya) və s.

b) morfoloji yolla yaranan oronimlər

1. -lı⁴ şəkilçisi ilə əmələ gələn oronimlər: Ağılı (Krasnoselo), Buğutlu (Eçmiədzin, Areni), Kirkitli (Krasnoselo), Yoncalı (Abovyan), Gözəlli (Krasnoselo), Oyuqlu (Qukasyan), Sarımsaxlı (Quqark), Soğanlı (Nairi), Çasırlı (Spitak), Çıraqlı (Noemberyan), Pətəkli (Yeğeqnadzor), Armudlu (Yeğeqnadzor), Almalı (Yeğeqnadzor), Çardaqlı (Ararat), Palçıqlı (Ararat), Tikanlı (Əzizbəyov, Vayk), Kəngərli (Əzizbəyov, Vayk) [179, s.60] və s.

2. -lıq⁴ şəkilçisi ilə düzələn oronimlər: Almalıq (Qafan), Baldırğanlıq (Gorus), Qamışlıq (Yeğeqnadzor), Şorluq (Yeğeqnadzor), Aralıq (Əzizbəyov - Vayk) və s.

3. -cıq şəkilçisi ilə düzələn oronimlər: Qarıcıq (Qafan), Qızılıcıq (Sisyan) və s.

4. -cə şəkilçisi ilə düzələn oronimlər: Əyricə (dağ, Martuni), Əyricə (düz, Krasnoselo), Yellicə (dağ, Sisyan), Yellicə (düz, Krasnoselo) və s.

5. -lar² şəkilçisi əsasında formalaşan oronimlər: Kalafalar (Kalinino), Pilləkənlər (Yeğeqnadzor), Taxtalar (Yeğeqnadzor), Diblər (Əzizbəyov - Vayk), Yallar (Əzizbəyov - Vayk) və s.

6. -ça şəkilçisi əsasında formalaşan düzəltmə oronimlər: Qalaça (Yeğeqnadzor).

c) sintaktik yolla yaranan oronimlər.

İndiki Ermənistan ərazisindəki oronimlərin əksəriyyətini sintaktik yolla yaranan oronimlər təşkil edir. Bu üsulla yaranan oronimlər bilavasitə coğrafi nomenlərin iştirakı ilə formalaşır. "Mürəkkəb oronimlərin səciyyəvi cəhəti, sadə makrooronimlərdən fərqli olaraq, coğrafi nomenlərinin buraxılması deyil, ilkin dövrdə yarandığı formada, lakin coğrafi adı yaradan komponentlərin qovuşuq, oronimik səviyyədə isə mürəkkəb ad şəklində sabitləşməsidir" [74, s.200].

Qərbi Azərbaycanın sintaktik yolla yaranan türk mənşəli oronimləri aşağıdakı yollarla yaranır:

I. Birinci növ təyini söz birləşməsi əsasında formalaşan oronimlər. Bu üsulla əmələ gələn oronimləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

1. Müsbət relyef bildiren coğrafi terminlər əsasında əmələ gələn oronimlər:

a) dağ coğrafi termini ilə formalaşanlar: Ağdağ (Kamo), Qısırdağ (Əzizbəyov, Vayk), Qurudağ (Spitak), Dəlidağ (Kalinino), Işıqlı dağ (Sisyan), Kömürdağ (Quqark), Göydağ (İcevan), Gomaran dağ (Qafan), Aravuldağ (Talin), Bəndəlidağ (Amasiya), Qaradağ (Araqadz), Daşdağ (Spitak), Kaldağ (Amasiya), Oyuqludağ (Amasiya), Haçadağ (Axuryan), Çeyillidağ (Amasiya), Kəmənddağ (Quqark) və s.

b) qaya coğrafi termini ilə əmələ gələnələr: Ağqaya (Qafan), Qaraqaya (Razdan), Qatarqaya (Krasnoselo), Uçuqqaya (Yeğeqnadzor), Qızılqaya (Sisyan), Dəmdıra qaya (Ararat), Tayaqaya (Krasnoselo), Topaqaya (Sisyan), Quyuqaya (Amasiya), İlanlıqaya (Amasiya), Şeşənqaya (Quqark), Ballı qaya

(Qafan), Bozqaya (Yeğeqnadzor), Beşikqaya (Yeğeqnadzor), Sarıqaya (Yeğeqnadzor);

c) *təpə* coğrafi termini ilə əmələ gələnlər: Böyük tüklü *təpə* (Noemberyan), Buğdatəpə (Vardenis), Şiştəpə (Qukasyan), Bala tüklü *təpə* (Noemberyan), Böyük *təpə* (Kalinino), Qaraltəpə (Spitak), Qurdtəpə (Ani), Keçəltəpə (Noemberyan), Kiçiktəpə (Kalinino), Göytəpə (Vardenis), Cəngitəpə (Araqadz), Arttəpə (Amasiya), Qurdtəpə (Ani), Daşlıtəpə (Amasiya), Yumrutəpə (Axuryan), Oyuqlutəpə (Amasiya), Üçtəpə (Krasnoselo), Ortatəpə (Amasiya);

ç) Azərbaycan dilində "dağlıq yerdə hamar sahə", "iki dərə arasında düzənlik", "dağlıq yerdə hamar yer" mənasında işlənən *taxt//taxta* sözlərindən əmələ gələnlər: Altuntaxt (Razdan), Gəlitaxt (Talin), Taxtayurd (Yeğeqnadzor);

d) "yastı, düz sahə, təpədə düzənlik yer" mənasında işlənən *tap* sözü əsasında əmələ gələnlər: Böyüktap (Quqark), Yuxarı tap (Quqark), Kiçik tap (Quqark);

e) hər iki tərəfi müsbət relyef bildirən coğrafi terminlərlə əmələ gələnlər: Şiştəpə (Qukasyan), Şişdağ (Amasiya), Gədikdağ (Sisyan), Şiştəqaya (Yeğeqnadzor), Daşdağ (Spitak), Daşdərə (Amasiya) və s.

ə) Azərbaycan dilində "dağ", "qaya" coğrafi termininin sinonimi kimi işlənən *daş* sözü əsasında əmələ gələnlər: Qaradaş (Krasnoselo), Qoşundaş (Araqadz), Qırmızıdaş (Kalinino), Dəlikdaş (Martuni), Əyridaş (Dilican), Qızıldaş (Amasiya), Üçdaş (Krasnoselo), Tapdaş (Yeğeqnadzor), Çaldaş (Amasiya);

f) "hündür yerin *təpəsi*", "hündür", "təpə", "dağ *beli*" mənasında işlənən *yal* sözü əsasında əmələ gələnlər: Sarıyal (Krasnoselo), Qarayal (Vardenis), Bozyal (Martuni), Əyriyal (Kamo), Yalyurd (Quqark), Qırmızıyal (Araqadz), Yaldemi (Yeğeqnadzor), Daşdıyal (Yeğeqnadzor) və s.

g) *yoxuş* sözünün birləşməsi ilə əmələ gələnlər: Ağyoxuş (Vardenis), Bozyoxuş (Qukasyan), Böyük *yoxuş* (Abovyan);

ğ) *güney* sözü əsasında formalaşanlar: Qabaq *güney* (Spitak), Qaragüney (Krasnoselo), Sarıgüney (Krasnoselo),

Daşlıgüney (Amasiya), Aşağı Güney (Yeğeqnadzor), Döllək güney (Krasnoselo), Güneyyurd (Ararat);

h) **qüzey** sözü ilə əmələ gələnlər: Qaraquzey (Krasnoselo), Quzeykab (Gorus), Böyük qüzey (Quqark);

x) "yaşayış yeri, məskən" mənasında işlənən yurd sözünün iştirakı ilə əmələ gələnlər: Baydaryurd (Quqark), Qarayurd (Quqark), Yelli yurd (Yeğeqnadzor), Əzizyurd (Quqark), Yalyurd (Quqark), Çiçəkliyurd (Spitak), Dərəyurd (Krasnoselo), Düzyurd (Vardenis), Sarayurd (Qafan), Köhnə yurd (Yeğeqnadzor);

2. Mənfəi relyef bildirən coğrafi terminlər əsasında əmələ gələn oronimlər.

a) **dərə** coğrafi termini ilə düzələnələr: Gendərə (Krasnoselo), Şorandərə (Noemberyan), Bərkdərə (Yeğeqnadzor), Dardərə (Quqark), Qaranlıqdərə (Yeğeqnadzor), Rəmədərə (Qafan), Yuxarı dərə (Yeğeqnadzor), İncədərə (Amasiya), Yelli dərə (Vardenis), Ağalı dərə (Qafan), Qırmızı dərə (Yeğeqnadzor), Sərt dərə (Yeğeqnadzor), Dərəyurd (Krasnoselo), Milli dərə (Ararat), Dərəkom (Krasnoselo);

b) **düz** coğrafi termini əsasında əmələ gələnələr: Böyükdüz (Spitak), Kiçik düz (Spitak), Paşadüz (Yeğeqnadzor), Düzyurd (Krasnoselo), Tikanlı düz (Yeğeqnadzor), Güllüdüz (Yeğeqnadzor), Düzyal (Krasnoselo), Üçdüz (Meğri) və s.

II. İkinci növ təyini söz birləşməsi əsasında formalaşan oronimlər.

a) ikinci tərəfi "dağ" coğrafi termini ilə ifadə olunanlar: Leyli dağı (Quqark), Maymaq dağı (Quqark), Qazan dağı (Qafan), Şahdağı (Krasnoselo), Bayat dağı (Quqark), Qənşər dağı (Spitak), Qırqlar dağı (Sisyan), Dana dağı (Noemberyan), Dəymədağlı dağı (Qafan), Yanıq dağı (Amasiya), Kığı dağı (Qafan), Kotan dağı (Əzizbəyov, Vayk), Günəş dağı (Quqark), Pirhəməzədağı (Qafan), Tejdağı (Razdan), Yasovul dağı (Axuryan), Vers dağı (Yeğeqnadzor);

b) ikinci tərəfi "dağ", "qaya" coğrafi termininin sinonimi kimi işlənən "daş" sözü ilə ifadə olunanlar: Qarğa daşı (Meğri), Dəvədaşı (Quqark), Maral daşı (Krasnoselo),

Qoçdaşı (Amasiya), Duzdaşı (Amasiya), Maldaşı (Qafan), Cərgədaşı (Gorus), Çaldaşı (Yeğeqnadzor), Səkidaşı (Yeğeqnadzor), Yetimalı daşı (Qafan), Quyu daşı (Qafan) və s.

c) ikinci tərəfi qaya coğrafi terminindən ibarət olanlar: Ovqayası (Yeğeqnadzor), Zağaqayası (Yeğeqnadzor), Gəlinqayası (Axuryan), Almalı qayası (Yeğeqnadzor), Qaçaq qayası (Yeğeqnadzor), Qatarqayası (Krasnoselo), Quşqayası (Krasnoselo), Qız oğlan qayası (Qafan), Ayı qayası (Spitak) və s.

ç) mənfi relyef bildiren "dərə" sözünün iştirakından əmələ gələnler: Ecanan dərəsi (Qafan), Gecalan dərəsi (Gorus), Kığı dərəsi (Qafan), Oy dərəsi (Kalinino), Ordun dərəsi (Ararat), Koroğlu dərəsi (Abovyan), Zəngəzur dərəsi (Yeğeqnadzor), Sürüşmə dərəsi (Yeğeqnadzor), Arpaçay dərəsi (Qukasyan), Basındərəsi (Amasiya), Bozyardərəsi (Amasiya), Ayıdərəsi (Krasnoselo), Cıgın dərəsi (Ararat) və s.

d) ikinci tərəfi "yer", "yurd" sözləri ilə ifadə olunanlar: Şəmilər yurdu (Qafan), Bəbirli yeri (Gorus), Qaraxanyeri (Quqark), Dəllökyeri (Amasiya), Gözəllik yeri (Yeğeqnadzor), Sultan yurdu (Dilican), Səngər yeri (Yeğeqnadzor), Çoban yurdu (Vardenis), Ozanyurdu (Razdan), Qaraçıyurdu (Ararat), Qalabaşı yurdu (Ararat), Bəylik yeri (Yeğeqnadzor), Biçənək yeri (Krasnoselo);

e) ikinci tərəfi "yaylaq" coğrafi termini ilə ifadə olunanlar: Bozabdal yaylası (Spitak), Ağbaba yaylası (Qukasyan; 1930-cu ildə yaradılan Amasiya və Qızılqoç (indi Qukasyan – İ.B.) rayonlarının ərazisi. Bundan başqa Düzkənd (İndi Axuryan – İ.B.), Kalinino, Artik rayonlarının yaylaq yerləri olan bölgənin adıdır), Mollu Musa yaylası (Amasiya), Çələbi yaylası (Quqark), Qırxbulaq yaylası (Yeğeqnadzor), Əmirxan yaylağı (Quqark), Tərnəvut yaylağı (Meğri), Xanmədin yaylası (Spitak), Çaxırlı yaylası (Vardenis) və s.

f) ikinci tərəfi "hündür bir yerin təpəsi, dikdir", "yoxuşun başı", "yal" mənasında işlənən [223, s.16] qılıc sözü əsasında formalaşanlar: Dəvəqılıcı (Kalinino), Dağqılıcı (Krasnoselo);

g) ikinci tərəfi "dağ beli, aşırım; dağ belində batıq, hündür, dağ arası yol" mənasında işlənən gədik [146, s.39] sözünün iştirakından əmələ gələnlər: Turu gədiyi (Meğri);

ğ) ikinci tərəfi "hündür yerin təpəsi, dikdir, hündür", "keçid", "dağ beli" mənasında işlənən [223, s.16] yal sözü ilə ifadə olunanlar: Hacı Qara yalı (Quqark), Kotan yalı (Gorus), Atyalı (Vardenis), Biçənəkyalı (Kamo), Ozanyalı (Razdan);

h) ikinci tərəfi mənfi relyef bildirən "düz" sözü ilə ifadə olunanlar: Məmmədabad düzü (Amasiya), Mustuqlu düzü (Ani), Şirak (Şörəyel) düzü (Bozabdallı, Ələyəz, Şirak dağları arasında olan vadinin adıdır. Bu vadinin bir tərəfi qərbə tərəf uzanaraq Arpaçayı keçir və Türkiyə ərazisinə çatır), Oxtar düzü (Gorus), Qıpçaq düzü (Artik);

x) ikinci tərəfi "qoyun, mal yatağı", "ilin isti aylarında sürü və naxırların çöldə istirahət etdiyi yer" mənasında işlənən "arxac" [11, s.129] sözü ilə ifadə olunanlar: Öküz arxacı (Amasiya), Qoyun arxacı (Krasnoselo), Bayraməli arxacı (Yeğeqnadzor);

1) tərkibində "dağın, qayanın, təpənin döşü ilə təpəsi arasındakı hissə" mənasında işlənən [298, s.88] boyun sözü ilə düzələnələr: Qalaboynu (Gorus), Dəvəboynu (Krasnoselo), Bədəloğluboyunu (Quqark).

i) ikinci tərəfi "yastı, düz sahə, təpədə düzənlik" mənasında işlənən tap sözü ilə ifadə olunanlar: Bacoğlu tapı (Amasiya), Vərdənətapı (Amasiya), Murad tapı (Razdan).

III. Üçüncü növ təyini söz birləşməsi əsasında formalaşan türk mənşəli oronimlər

Bu yolla yaranan oronimləri aşağıdakı qruplara bölmək olar:

a) birinci tərəfi şəxs adı, nəsil adı və ya məkan mənası bildirən sözlə, ikinci tərəfi mənfi relyef bildirən **dərə** sözündən formalaşanlar: Hacınin dərəsi (Yeğeqnadzor), Köçərlinin dərəsi (Yeğeqnadzor), Düzyurdun dərəsi (Krasnoselo), Əlləzdinin dərəsi (Amasiya), Duzdağın dərəsi (Yeğeqnadzor);

b) birinci tərəfi ümumi isim, ikinci tərəfi "düz" coğrafi termini əsasında formalaşanlar: Gilliyn düzü (Kalinino), Göllün düzü (Quqark);

c) birinci tərəfi məkan mənası bildirən söz, ikinci tərəfi "dağlıq yerdə hamar sahə, iki dərə arasında düzənlik yer", "dağlıq yerdə hamar yer", "təpə, dağ üstündə düzənlik" mənasında işlənən [146, s.41] taxta sözündən formalaşanlar: Gilliyn taxtası (Krasnoselo), Cəlalin taxtaları (Yeğeqnadzor);

ç) birinci tərəfi şəxs adı bildirən söz, ikinci tərəfi "ərazi, sahə" mənasında işlənən "yer" sözü əsasında formalaşanlar: Bəndalının yeri (Yeğeqnadzor), Cəlilin yeri (Yeğeqnadzor), Zeynalabdinin yeri (Amasiya), Elbəyinin yeri (Abovyan), Nəcəfin yeri (Krasnoselo) və s.

d) birinci tərəfi şəxs adı və ya məkan bildirən söz, ikinci tərəfi "dağ üstündə düzənlik", "dağda yastı sahə", "ətrafı uçurumla enən düz sahə" mənasında işlənən [223, s.125] yastana sözü ilə düzələnələr: İsanın yastanası (Yeğeqnadzor), Dana damının yastanası (Krasnoselo), İsmayılın yastanı (Yeğeqnadzor), Pişdağın yastanası (Kamo);

e) birinci tərəfi şəxs adı bildirən, ikinci tərəfi mənfəi relyef bildirən "çala", "çökək", "çuxur" sözü əsasında əmələ gələnələr: Bayraməlinin çuxuru (Yeğeqnadzor), Məmmədin çalası (Vardenis), Salmanın çalası (Yeğeqnadzor), Qaraların çökəyi (Spitak), Əhmədalinın çökəyi (Spitak), Xurşudun çalası (Yeğeqnadzor);

ə) birinci tərəfi məkan bildirən söz, ikinci tərəfi "dağın, təpənin yamacı" mənasında işlənən [12, s.152] döş coğrafi termini əsasında əmələ gələnələr: Daşdı yalın döşü (Yeğeqnadzor), Çar çapın döşü (Yeğeqnadzor), Quzeyin döşü (Krasnoselo);

IV. Metaforik quruluşlu oronimlər. Bu oronimlər insan və ya heyvan bədən üzvləri əsasında yaranır: "Metafor oronimlərdə apelyativ sözlər öz əvvəlki mənasını itirir" [147, s.142].

İndiki Ermənistan ərazisindəki oronimlərin bir qrupu insanın bədən üzvlərini bildirən boğaz, ağız, dil, burun, döş, bel, barmaq sözləri əsasında formalaşmışdır: Quruboğaz (Abaran), İncəbel (Qafan), Gödəkburun (Abovyan), Ağzıgen (Quqark), Ballıcanın dili (Quqark), Tanırverdinin boynu (Krasnoselo), Bəndəlioğlu boynu (Quqark), Qızılburun (Araqadz),

Darboğaz (Amasiya), Qızıl boynu (Yeğeqnadzor), Döşdəre (Yeğeqnadzor), Qalaboynu (Gorus), Qanlıbel (Gorus).

V. Hidronimlər əsasında əmələ gələn oronimlər: Ağgöl (Masis), Alagöllər (Vardenis), Sərbulaq (Spitak), Ələsin gözəsi (Krasnoselo), Şaharx (Araqadz), Gölyeri (Yeğeqnadzor), Çayarxac (Yeğeqnadzor), Soyuqbulaq (Yeğeqnadzor) və s.

VI. Fəli sifət formasında əmələ gələn oronimlər: Maraldoğan (Razdan), Ayıbasan (Quqark), Arxaşan (Əzizbəyov - Vayk), Öküzölən (Noemberyan), Arıqölən (Amasiya), Arxaşan (Araqadz), Dəmirçixan (Krasnoselo), Güngörməz (Spitak), Atuçan (Yeğeqnadzor), Mustafalardüşən (Krasnoselo), Xaldüşən (Quqark), Qaçaqvurulan (Yeğeqnadzor), Qazandurmaz (Yeğeqnadzor), Təhlədüşən (Yeğeqnadzor), Tirtökülən (Gorus), Təkəndürən (Yeğeqnadzor) və s.

4.3. HİDRONİMLƏR.

Qərbi Azərbaycandakı hidronimlər iki yolla yaranıb formalaşmışdır: a) leksik yolla yaranan hidronimlər, b) sintaktik yolla yaranan hidronimlər.

a) leksik yolla yaranan hidronimlər

Coğrafi nomensiz işlənən hidronimlər leksik yolla yaranan hidronimlərdir. Ərazisindəki leksik yolla yaranan hidronimləri aşağıdakı qruplara bölmək olar:

a) türk mənşəli etnonimlər əsasında yaranan hidronimlər: Herher (çay, Əzizbəyov, Vayk), Alagöz (çay, Yeğeqnadzor), Bayandur (çay, Gorus), Zəngi (çay, Masis), Əkərək (çay, Meğri), Kasak (çay, Əştərək), Bayandur (bulaq, Talin) və s.

b) yaşayış məntəqəsinin adı əsasında yaranan sadə hidronimlər: Alçalı (Martuni rayonundakı Alçalı kəndində çay), Balıxlı (Amasiya rayonundakı Balıxlı kəndində çay), Adıyaman (Martuni rayonunun Adıyaman kəndində çay), Ərinc (Əzizbəyov rayonundakı Ərinc kəndində çay) və s.

c) hidrotermin əsasında yaranan hidronimlər: Göl (göl, Amasiya), Göllər (göl, Əzizbəyov, Vayk) və s.

ç) qədim türk sözləri əsasında formalaşan hidronimlər: Baqu (göl, Araqadz, Amberdliç), Qaranqu (çay, Oktemberyan, Medzamor), Zoruq (Amasiya) [33, s.234,225,229].

b) sintaktik yolla yaranan hidronimlər

Qərbi Azərbaycan ərazisindəki türk mənşəli (ərazidə başqa dilli hidronimlər yoxdur) hidronimlərin böyük əksəriyyəti mürəkkəb quruluşludur. Sintaktik yolla yaranan hidronimlər əsasən coğrafi nomenlərin (çay, su, göl, arx) iştirakı əsasında əmələ gəlir. "...makrohidronimlərin elliptik coğrafi nomenli, mürəkkəb formada işlənmələri, bir tərəfdən, bir çox hallarda, eyni leksik vahidlərlə ifadə olunmuş birinci komponentlərinin ellipsiyası nəticəsində yarana bilən dolaşıqlığın qarşısını alır, digər tərəfdən isə adların tamlığını və daha dəqiq ifadə olunmasını təmin edir. Elə buna görədir ki, hidronimlərin mürəkkəb formada işlənmələri çox geniş yayılmışdır" [74, s.215].

Sintaktik yolla yaranan Qərbi Azərbaycanın hidronimlərinin əmələ gəlməsində iştirak edən coğrafi nomenlər həm birinci komponentə qovuşuq şəkildə təzahür edir, həm də ayrı. Bu baxımdan ərazinin hidronimlərini üç qrupa bölmək olar:

1. I növ təyini söz birləşməsi əsasında əmələ gələn hidronimlər.

2. II növ təyini söz birləşməsi əsasında əmələ gələn hidronimlər.

3. III növ təyini söz birləşməsi əsasında əmələ gələn hidronimlər.

I. Birinci növ təyini söz birləşməsi əsasında əmələ gələn hidronimlər. Bu yolla əmələ gələn hidronimləri aşağıdakı qruplara ayırmaq olar.

a) birinci tərəfi şəxs adı, ikinci tərəfi **çay, bulaq, arx, göl** coğrafi nomeni ilə ifadə olunanlar: Hacıçay (Abaran), Sultanbulaq (Talin), Xatunarx (Eçmiədzin), Həsənsu (Ararat), Səlimçay (Əzizbəyov, Vayk), Abbasgöl (Oktemberyan), Kərimbulaq (Ararat), Süleymanbulaq (Ararat), Bababulaq (Gorus), Abbasarx (Amasiya);

b) birinci komponenti türk mənşəli tayfa adı, ikinci komponenti **çay, göl**, hidrotermini ilə ifadə olunanlar: Arpaçay

(Talin, Axuryan, Amasiya, Qukasyan rayonları ərazisindən axan çay), Çanaxçıçay (Ararat), Abarançay (Abaran), Kəvərçay (Kamo), Axtaçay (Razdan, Razdançay), Qazangöl (Qafan), Qanlıgöl (Kamo, Aknalıç), Bazarçay (Sisyan), Qaşğasu (Eçmiədzin), Baydarçay (Quqark), Arıqlıçay (Sisyan), Cığinsu (Ararat), Şıxouzçay (Qafan), Şotalı çay (Qafan), Xalacçay (Qafan), Zirakçay (Əzizbəyov - Vayk), Bayatbulaq (Quqark), Cinlibulaq (Amasiya);

c) birinci tərəfi oykonimlərdən, ikinci tərəfi "çay" coğrafi nomeni əsasında əmələ gələn hidronimlər. Bu tipli hidronimlər oykohidronimlər adlanır: Elpinçay (Əzizbəyov, Vayk), Qafançay (Qafan), Vədiçay (Ararat), Adıyamançay (Talin), Altuntaxtçay (Razdan), Zodçay (Vardenis), Mixxanaçay (Razdan), Köçbəkçay (Əzizbəyov, Vayk), Gümürçay (Quqark), Culçay (Əzizbəyov, Vayk), Çanaxçıçay (Ararat), Məzrəçay (Vardenis), Borçalıarx (Noemberyan), Karpiçay (Ararat), Qondaksazçay (Araqadz), Cəngiçay (Araqadz), Qaranlıqçay (Abaran), Parpiçay (Əştərək).

ç) birinci tərəfi ağ, ağca, qara, ala, qızıl, sarı, göy, qırmızı sifətləri ilə, ikinci tərəfi çay, su, göl, arx, bulaq coğrafi nomenləri ilə ifadə olunanlar: Ağbulaq (Krasnoselo), Qarasu (Eçmiədzin), Qarabulaq (Krasnoselo), Sarıbulaq (Abaran), Qızılbulaq (Martuni), Göybulaq (Amasiya), Göyçay (Kamo), Alagöl (Kamo), Qaragöl (Ararat), Ağsu (Qafan), Ağgöl (Qafan), Qaragöl (Gorus), Göygöl (Qafan), Qızılqöl (Araqadz); Ələyöz dağının zirvələrindən birində -Qızıl ziyarətdə olan gölün adıdır. Göl 3210 m hündürlükdə yerləşir), Sarıbulaq (Abaran), Qırmızı bulaq (Amasiya), Sarıçay (Quqark), Qırmızısu (Yeğeqnadzor), Qızılbulaq (Yeğeqnadzor), Ağsu (Qafan);

d) say bildirən sözlə "gözə", "çay", "bulaq", "göl" hidroniminin əsasında əmələ gələnlər: Qoşabulaq (Ararat), Doqquzbulaq (Ararat), Qırxbulaq (Araqadz), Təkçay (Yeğeqnadzor), Təkbulaq (Ararat), Səkkizbulaq (Qafan), Qırxgözə (Amasiya), Mingöllər (Amasiya), Üçbulaq (Amasiya), Cütbulaq (Amasiya), Yeddibulaq (Yeğeqnadzor);

e) birinci tərəfi suyun temperaturunu göstərən isti, qaynar, soyuq sözləri, ikinci tərəfi "bulaq", "su" hidrotermini əsasında

əmələ gələnələr: İstibulaq (Yeğeqnadzor), Soyuqbulaq (Krasnoselo), İstisu (Əzizbəyov, Vayk), Qaynar bulaq (Amasiya);

ə) birinci tərəfi zoonim, ikinci tərəfi **"göl"**, **"bulaq"** coğrafi nomeni ilə ifadə olunanlar: Ayğirgöl (Ayqirliç, Eçmiədzin), Şahinbulaq (Ararat), Qurdbulaq (Gorus), Heyvanbulaq (Quqark), Ayğərbulaq (Krasnoselo), Kəklikli bulaq (Yeğeqnadzor), Quşbulaq (Qafan), Qatırbulaq (Gorus);

f) hidronimin xarici görünüşünü, formasını bildirən sözlə **"bulaq"**, **"su"**, **"çay"**, **"çəsmə"** sözləri əsasında əmələ gələnələr: Əyriçay (Ararat), Əyricəçay (Krasnoselo), Teşbulaq (Ararat), Yoğunsu (Yeğeqnadzor), Tərsəçay (Dilican), Daşağaçay (Vardenis), Sısqasu (Qafan), Novluçəsmə (Qafan), Arasu (Amasiya), Qurubulaq (Amasiya), Əyribulaq (Amasiya), Nazixsu (Amasiya), Təndirbulaq (Amasiya);

g) hidronimin dadını bildirən **şor**, **turş**, **duzlu**, **şəkər**, **şərbətli**, **şirin**, **südlü**, **qazlı** sözləri ilə **bulaq**, **çay** coğrafi nomenləri əsasında əmələ gələnələr: Duzlubulaq (Krasnoselo), Südlübulaq (Ararat), Şirinbulaq (Quqark), Duzlusu (Yeğeqnadzor), Şorbulaq (Ararat), Şərbətlibulaq (Noemberyan), Şəkərbulaq (Krasnoselo), Şorsu (Yeğeqnadzor), Turşsu (Yeğeqnadzor), Qazlıbulaq (Yeğeqnadzor);

ğ) birinci tərəfi oronim, ikinci tərəfi **göl**, **bulaq**, **arx**, **kəhriz**, **su** hidroterminləri əsasında əmələ gələnələr: Baku // Baqu göl (Araqadz), Qayabulaq (Amasiya), Daşbulaq (Krasnoselo), Daşarx (Kamo), Dağgöl (Amasiya), Daşgöl (Karliç, Araqadz), Dəlikdaşbulaq (Araqadz), Dikarx (Ararat), Çınqıllı bulaq (Ararat), Ovandərəçay (Stepenavan), Yazyurdsu (Yeğeqnadzor), Gəndərəçay (Əzizbəyov, Vayk), Qanlıdərəçay (Qafan), Səngərbulaq (Amasiya), Çalagöl (Yeğeqnadzor);

h) ölçü, həcm bildirən sözlə **çay**, **arx**, **bulaq** hidronimləri əsasında əmələ gələnələr: Böyük çay (Ararat), Gədəkarx (Oktemberyan), Qoytulbulaq (Eçmiədzin), Qoytulçay (Əzizbəyov, Vayk), Böyükbulaq (Ararat), Qazmabulaq (Ararat), Böyükçay (Razdan), Balagöl (Amasiya), Gurbulaq (Yeğeqnadzor), Donbabulaq (Amasiya);

x) xəstəlik adı bildirən qotur sözü ilə **"bulaq"**, **"su"**, **"çəsmə"** coğrafi nomeni əsasında əmələ gələnlər: Qoturbulaq (Ararat), Qotursu (Gorus), Qoturçəsmə (Qafan);

i) birinci komponenti torpağın süxurunu bildirən **qum**, **qumlu**, **zəyli**, **gilli** sözü ilə ikinci tərəfi **"çay"**, **"arx"**, **"bulaq"**, **"kanal"** sözü əsasında əmələ gələnlər: Qumarx (Ararat), Qumlubulaq (Krasnoselo), Zəyliçay (Ararat), Sarıkanal (Amasiya; bulaq sularının axdığı Sarıgilli kanalın adı idi), Gilli bulaq (Yeğeqnadzor);

i) birinci komponenti fitonim, ikinci komponenti **"bulaq"** hidrotermini əsasında formalaşanlar: Alçalı bulaq (Ararat), Almaliçay (Ararat), Zoğallıbulaq (Noemberyan), Lilparlı bulaq (Krasnoselo);

j) birinci tərəfi hidronimin yerləşdiyi obyektı bildirən **aşağı**, **yuxarı**, **baş** sözü, ikinci tərəfi **kəhriz**, **bulaq** coğrafi nomeni ilə ifadə olunanlar: Aşağı bulaq (Ararat), Başbulaq (Ararat), Yuxarıbulaq (Amasiya), Aşağı Kəhriz (Yeğeqnadzor), Başkəhriz (Yeğeqnadzor);

k) birinci komponenti qədim türk sözləri ilə, ikinci komponenti **"çay"**, **"bulaq"** coğrafi nomenləri ilə ifadə olunanlar: Ordunçay (Ararat), Köşbəkçay (Əzizbəyov, Vayk), Ulubulaq (Qafan);

q) hidronimin vəziyyətini bildirən **quru**, **kor** sözü ilə **"bulaq"**, **"çay"** coğrafi nomenlərinin iştirakı ilə düzənlər: Qurubulaq (Ararat), Korbulaq (Amasiya);

l) hər iki tərəfi hidronimlər əsasında əmələ gələnlər: Gölbulaq (Amasiya), Alagölçay (Vardenis), Gölgözə (Amasiya);

m) birinci tərəfi feli sifət, ikinci tərəfi **"göl"**, **"bulaq"**, **"su"** hidrotermini əsasında əmələ gələnlər: Daşagirən göllər (Yeğeqnadzor), Güngörməzbulaq (Yeğeqnadzor), Batansu (Vardenis);

n) birinci tərəfi suyun çıxardığı səsi bildirən sözlə, ikinci tərəfi **"bulaq"** hidrotermini ilə ifadə olunanlar: Gur-gur bulaq (Qafan), Tövşügöl (Qafan), Pırtırt bulaq (Yeğeqnadzor), Dəliçay (Amasiya), Şırşırbulaq (Tumanyan).

2. II növ təyini söz birləşməsi əsasında əmələ gələn hidronimlər. Bu yolla əmələ gələn hidronimləri aşağıdakı qruplara bölmək olar:

a) birinci komponenti qeyri-müəyyən yiyəlik halda işlənən şəxs adı, ikinci komponenti III şəxsin təkinin mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş **bulaq, çay, göl, kəhriz** coğrafi nomenləri ilə ifadə olunanlar: Bayandur bulağı (Meğri), Mehdi bulağı (Yeğeqnadzor), Məşədi Həsən bulağı (Gorus), Həşim bəy bulağı (Gorus), Alpaşakəhrizi (Amasiya), Alı bulağı (Spitak), Qaraxan çayı (Amasiya), Bədi bulağı (Ararat);

b) birinci tərəfi etnonim, ikinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş **arx, bulaq, çay, göl, su** hidroterminləri ilə ifadə olunanlar: Ərəb bulağı (Yeğeqnadzor), Abaransuyu (Abaran), Baytarsuyu (Amasiya), Eşnəkçayı (Talin), Hacılar bulağı (Noemberyan), Seyidgölü (Amasiya), Sallıçayı (Yeğeqnadzor), El arxı (Ararat), Gölləklər arxı (Ararat);

c) birinci tərəfi oykonimlərlə, ikinci tərəfi **çay, bulaq su, şəlalə, arx** coğrafi nomeni ilə ifadə olunanlar: Arıxvəliçayı (Axuryan), Toxluca çayı (Krasnoselo), Artik bulağı (Artik), Qızılkilsəsuyu (Amasiya), Oba çayı (Yeğeqnadzor), Pəmbəkçayı (Quqark), Kığı çayı (Qafan), Şəki şəlaləsi (Sisyan), Tərpçayı (Əzizbəyov, Vayk), Qabaqlı bulağı (Yeğeqnadzor), Dəvəli arxı (Ararat), Ardaniş çayı (Krasnoselo) və s.

ç) birinci komponenti zoonim, ikinci komponenti hidronimlərdən əmələ gələnlər: Buzov bulağı (Yeğeqnadzor), Quzubulağı (Amasiya), İnəkbulağı (Amasiya), Ördəkgölü (Yeğeqnadzor), Ördəkli gölü (Amasiya), Danabulağı (Krasnoselo);

d) birinci tərəfi hidronimin formasını, xarici görünüşünü bildirən sözlə ifadə olunanlar: Yastı bulağı (Yeğeqnadzor), Çökmə bulağı (Gorus), Ləvərə bulağı (Yeğeqnadzor), Novçalı bulağı (Krasnoselo);

e) birinci tərəfi fitonimlə, ikinci tərəfi hidroterminlərlə ifadə olunanlar: Almaliq bulağı (Qafan), Armudlu çayı (Quqark), Qəntəpər bulağı (Yeğeqnadzor), Soğanlı gölü (Yeğeqnadzor), Qarağac bulağı (Yeğeqnadzor), Alçalı bulağı (Ararat);

ə) birinci tərəfi oronimlər, ikinci tərəfi **çay, bulaq, su, göl** hidronimi ilə ifadə olunanlar: Ağdaşbulağı (Quqark), Dağsuyu (Amasiya), Ətlik gölü (Kalinino), Sələcçayı (Meğri), Gözəldərəçayı (Artik), Çaldaş bulağı (Amasiya), Yaylagölü (Amasiya), Baqu gölü (Quqark, Amberdliç), Küsqayası çayı (Ararat), Topdağ çayı (Ararat), Uzundərə çayı (Krasnoselo);

i) hər iki tərəfi hidronimlərlə ifadə olunanlar: Qazma-bulaq çayı (Ararat), Qaragöl bulağı (Ararat), Şirinsu şəlaləsi (Quqark, Kaxsracur), Qarasu bulağı (Spitak), Qarabulaq suyu (Quqark), Başbulaq çayı (Ararat), Kəhrizbulağı (Ararat), Şörsu bulağı (Ararat).

3. III növ təyini söz birləşməsi əsasında əmələ gələn hidronimlər.

a) birinci tərəfi şəxs, ikinci tərəfi "bulaq", "göl", "gözə", "kəhriz", "çay", "arx" hidrotermini ifadə olunanlar: Sınaxanımın bulağı (Krasnoselo), Musanın gölü (Ararat), Ələsin gözəsi (Krasnoselo), Əmrahın bulağı (Spitak), Ələsgərin gözəsi (Amasiya), Rəhimin bulağı (Yeğeqnadzor), Məşədhəsənin arxı (Amasiya), Nəbinin gölü (Yeğeqnadzor), Xanımın çayı (Yeğeqnadzor);

b) birinci tərəfi məkan mənası bildirən sözlə, ikinci tərəfi "göl", "çay" coğrafi nomenləri ilə ifadə olunanlar: Alçalığın gölü (Ararat), Almalığın çayı (Ararat), Quzeyin bulağı (Yeğeqnadzor);

c) birinci tərəfi oronimlərlə, ikinci tərəfi bulaq, göl hidrotermini ilə ifadə olunanlar: Canı yurdun bulağı (Yeğeqnadzor), Çala yurdun bulağı (Yeğeqnadzor), Əyri yolun gölü (Yeğeqnadzor), Əyricənin çayı (Krasnoselo).

MƏNƏVİ SOYQIRIMI: QƏRBİ AZƏRBAYCANIN TÜRK MƏNŞƏLİ TOPONİMLƏRİ VƏ ONLARIN TALEYİ

Toponimlər tarixin daş yaddaşındadır. Məhz ölkənin, xalqın, hətta dilin inkişaf tarixini öyrənmək üçün müxtəlif daş kitabələr, yazılı mənbələrlə yanaşı, toponimlər də əsas və etibarlı qaynaqlardan biridir.

Xalqın tarixini, dilini və mədəniyyətini öyrənmək üçün onun yaşadığı əraziyə nəzər salmaq və toponimlərini araşdırmaq lazımdır. N.Y.Marrın qeyd etdiyi kimi, "ilk ibtidai mədəniyyətə münasibətdə coğrafiya və toponimika etnoqrafiyaya və etnonimikadan daha möhkəm və daha etibarlıdır" [219, s.8].

Hər bir ərazinin adı – yaşayış məntəqəsi, çay, göl, dağ, dərə, yaylaq adları xalqın minillik təixindən xəbər verir. A.V.Superenskaya yazır: "Coğrafi adlar ilk ibtidai məskənin qalıqları, qab-qacaqlar, sikkələr, sümük və s. kimi maddi mədəniyyət nümunələridir" [330, s.58]. Obrazlı ifadə ilə desək, toponimlər xalqın tale kitabıdır. Bu kitabı oxuduqca xalqın keçmişi, bu günü haqqında tam məlumat əldə etmək olur. Xalqın milli varlığını özündə əks etdirən toponimlər, hidronimlər, oronimlər, etnonimlər və urbonimlər, bir sözlə, bütün onomastik vahidlər xalqın ana dilində yaranır və onunla yaşayır.

Tarixi faktlardan aydın olur ki, XIX əsrin əvvəllərinə kimi indi Ermənistan adlanan ərazinin toponimlərinin əksəriyyətini (90%-dən çoxunu) türk mənşəli toponimlər təşkil edirdi.

Tarixi sənədlərdə qeydə alınmış indiki Ermənistan ərazisindəki türk toponimlərinin "çox qədim bir tarixi vardır və o, Azərbaycan xalqının təşəkkülündə iştirak edən bütün türk tayfalarının linqvistik və etnik materialına əsaslanır" [6, s.7].

"Böyük Ermənistan" xülyası ilə yaşayan ermənilər xaricdə, xüsusilə İran və Türkiyədə yaşayan erməniləri Qafqaza, o cümlədən İrəvan xanlığı ərazisinə köçürməklə ərazinin milli tərkibini öz xeyirlərinə dəyişdirməyə çalışdılar. Bunun

ardınca isə indiki Ermənistandakı tarixi türk mənşəli toponimləri dəyişdirməyə, onları məhv etməyə, tarixin səhifəsindən silməyə başladılar. "...yer adlarını dəyişdirmək sivilizasiyadan kənar iş olmaqla müəyyən xalqın tayfanın izini itirmək məqsədinə xidmət edir" [219, s.5]. Beləliklə, indiki Ermənistan ərazisində tarixi-etnik torpaqlarda yaşayan Azərbaycan türklərinə qarşı həm də mənəvi soyqırımı siyasəti həyata keçirilmişdir. "...itib gedən adlar tarixi əhəmiyyət daşıdığına – qədim tayfa, sərkərdə, tarixi şəxsiyyət, nəsil adları, adət-ənənə, xalqın folkloru və dünyagörüşü ilə bağlı olduğuna görə, adların dəyişdirilməsi xalqın tarixinin öyrənilməsi prosesinə təsəvvürə gəlməz bir ziyan vurur və keçib gəldiyimiz tarixin izi və nişanələri yer üzündən silinir" [208, s.106].

İndi Ermənistan adlanan ərazidəki türk coğrafi adlarının dəyişdirilməsi siyasəti 1828-ci il fevralın 10-da bağlanan Türkmənçay sülh müqaviləsindən sonra, XIX əsrin 30-cu illərindən həyata keçirilmiş və adların dəyişdirilməsi siyasəti inqilabdan sonra yeni vüsət almış, minlərlə kənd adı məhv edilmiş, rəsmi qərarlarla adların bir qismi ruslaşdırılmış, bir qismi isə qondarma erməni adları ilə əvəz olunmuşdur.

Ermənistanda türk coğrafi adlarını dəyişdirmək siyasəti inqilabdan sonra yeni vüsət almış, rəsmi qərarlarla yüzlərlə kənd adı məhv edilmişdir. Qədim tarixi adlar ermənicə qondarma adlarla əvəz olunmuşdur. Rəsmi qərarlarla 1935-ci ildən kütləvi dəyişmə əməliyyatına başlanılmışdır. Bununla yanaşı azərbaycanlıların tədricən, lakin planlı surətdə qovulması da həyata keçirilmişdir. Bir sıra kəndlər xarabalığa çevrilmişdir. Xarabalıqlara çevrilən bu kəndlər tarixin izlərini saxlayır, şahid kimi ermənilərin çirkin əməllərini sübut edir. Belə yaşayış məntəqələrindən bir çoxunun adlarını çəkmək olar: Zəngibasar mahalında Həsən ağa, Qaracalar, Ozanlar, Dircan (Tərçan – İ.B.) və s., Gərnibasar mahalında Məsimli, Bayraməli qışlağı, İmamverdi qalası və s., Vedibasar mahalında Saray, Şorsu, Həsənqala, Günlük, Qızılverən, Qazançı və s., Talin mahalında Nadirxanlı, Sutökülən, Çiçəkli, Çaltəpə, Göyərçin və s., Sərdarabad mahalında İtgöy, Keçili və s., Abaran

mahalında Tezxab, Şabanlı, Əmirli, Bitli, Porsuqlu, Əyribu-
laq və s., Dərəçiçək mahalında Əlipapaq, Qonaqgörməz,
Eşşək quduran, Çoban gölü, Zeynalğa və s., Göycə mahalında
Buğdatəpə, Üçtəpə, Oğruca, Allahverdi bəy, Ağsaq Tauz və s.,
Dərələyəz mahalında Kəlyatağı, Boyadərə, Boğacıq, Qulu
bağı və s. obaları mənəvi genosidin qurbanı olmuşdur.

Ermənistan ərazisində Azərbaycan xalqının soykökü-
nün formalaşmasında iştirak etmiş türk tayfa adlarının izlərini
toponimlər qoruyub saxlamışdır. Məsələn: Ayrım (Noyem-
beryan), Polad Ayrım (İcevan), Qaçğan (Spitak), Gecelan
(Qafan), Avşar (Vedi), Qanlı (Vardenis), Qıpçaq (Artik) və s.
toponimlər dediklərimizi əyani şəkildə sübut edir.

İndiki Ermənistanda türk mənşəli toponimlərin dəyiş-
dirilməsini aşağıdakı dövrlərə bölmək olar.

1. XIX əsrin əvvəllərindən 1918-ci ilə qədər dəyiş-
dirilən toponimlər.
2. 1918-20-ci illərdə dəyişdirilən toponimlər.
3. 1920-1930-cu illərdə dəyişdirilən toponimlər.
4. 1930-1960-cı illərdə dəyişdirilən toponimlər.
5. 1960-1980-cı illərdə dəyişdirilən toponimlər.
6. 1991-ci ildən sonra dəyişdirilən toponimlər.

1. XIX əsrin əvvəllərindən 1918-ci ilə qədər dəyiş- dirilən toponimlər.

İndiki Ermənistan ərazisindəki türk mənşəli toponim-
lərin dəyişdirilməsinin birinci dövrü XIX əsrin əvvəllərindən
başlayır. İlk addəyişmə 1801-ci ildə baş vermişdir. 1918-ci
ildə indiki Ermənistanda daşnaklar hakimiyyətə gəlməklə
birinci dövr başa çatır. Addəyişmənin birinci dövründə türk
mənşəli adlar rus mənşəli toponimlərlə əvəz edilmişdir. Bu da
ərazinin Rusiya tərəfindən işğalı və buraya rusların kütləvi
şəkildə köçürülməsi ilə bağlıdır.

XIX əsrin əvvəllərində Qafqazda ictimai-siyasi vəziyyət
mürəkkəbləşmişdi. Çar Rusiyası Qafqazdakı mövqelərini möh-
kəmlətmək üçün işğalçılıq yürüşlərini genişləndirmişdir. İndiki Er-

mənistan ərazisinin Rusiya tərəfindən işğalı bilavasitə Şərqi Gürcüstanın 1801-ci ildə Rusiya ilə birləşməsindən sonra yaranmışdı.

Rusiya 1805-1809-cu illərdə Pəmbək-Şörəyel bölgəsini, 1827-ci il oktyabrın 1-də İrəvanı işğal etmişdir. Bununla da indiki Ermənistan ərazisinin tamamilə Rusiya tərəfindən işğalı başa çatmışdır. Bundan sonra əraziyə ruslar köçürülməyə başlayır.

1833-cü ildə Rusiya daxili işlər Nazirliyinin qərarı ilə Rusiyanın ayrı-ayrı bölgələrində yaşayan ruslar Zaqafqaziya, o cümlədən indiki Ermənistan ərazisinə köçürülmüşdür [265, s.23]. Əslində bu proses 1801-ci ildən başlamışdır. Köçürülən ruslar üçün yeni yaşayış məntəqələri salınmaqla yanaşı, ərazinin türk mənşəli toponimlərdə dəyişdirilərək rus adları ilə əvəz edilmişdir ki, bu da Rusiyanın Cənubi Qafqazda yeritdiyi ruslaşdırma siyasətinin tərkib hissəsini təşkil edirdi.

Qərbi Azərbaycan ərazisindəki ilk türk mənşəli toponimin dəyişdirilməsi 1801-ci ilə təsadüf edir. Belə ki, Calaloğlu (Stepanavan) rayonundakı Qaraməhəmməd kəndinin adı 1801-ci ildə dəyişdirilib Aleksandrovka qoyulmuşdur.

XIX əsrin əvvəllərində Türkiyənin Bayazid bölgəsindən köçürülən ermənilər həm də Göyçə mahalının Kəvər bölgəsində yerləşdirilmişdir. Ermənilər burada məskunlaşdırdıqdan sonra Kəvər yaşayış məntəqəsinin adı 1830-cu ildə dəyişdirilib Novo Bayazid adlandırılmışdır.

1837-ci ildə Gümrü şəhərinin adı dəyişdirilib Aleksandropol qoyulmuşdur. Kalinino rayonunun mərkəzi XIX əsrin əvvəllərində Mələyən adlanırdı (Bu faktı bizə Kalinino rayonunun Qızıldaş kəndinin sakini, 1915-ci il təvəllüdü, 1988-ci ildə Ermənistan dövləti tərəfindən deportasiya olunan Bayramov Ziyəddin Səməd oğlu vermişdir). 1847-ci ildə kəndin adı dəyişdirilib Varansovka [265, s.28], eləcə də rayonda İmir adlı kəndin adı 1847-ci ildə dəyişdirilib Mixaylovka qoyulmuşdur.

Axta (Razdan) rayonunun ərazisində yerləşən Dərəçiçək yaşayış məntəqəsinin adı XIX əsrin 40-cı illərində dəyişdirilərək Konstantinovka adlandırılmışdır.

Çəmbərək (Krasnoselo) rayonundakı Şorca kəndinə XIX əsrin 40-cı illərində ruslar (malakanlar) köçürüldükdən sonra kəndin adı dəyişdirilib Nadejdino qoyulmuşdur. İndiki Sevan rayonu ərazisindəki Zeynaləğalı kəndinin adı 1850-ci ildə dəyişdirilib Aleksandrovka adlandırılmışdır. Bununla yanaşı bəzi yaşayış məntəqələrinin ikinci hissəsi olduğu kimi saxlansa da, əvvəllərinə rus dili ilə bağlı sözlər artırılmışdır. Məsələn: Axta (Razdan) rayonundakı Axta kəndinin yaxınlığında ruslar yerləşdirildikdən sonra həmin yaşayış məntəqəsi Nijni Axta [265, s.28], Calaloğlu (Stepanavan) rayonundakı Herher yaşayış məntəqəsinin adının əvvəlinə rus etnonimi artırılmış və kənd Rus Herheri adlandırılmışdır [234, s.268].

2. 1918-20-ci illərdə dəyişdirilən toponimlər.

Zaqafqaziya seyminin dağılması ilə əlaqədar ilk dəfə olaraq indiki Ermənistan ərazisində 1918-ci il mayın 28-də müstəqil erməni dövləti yaradıldı və daşnaklar hakimiyyətə gəldi. 1918-20-ci illərdə hakimiyyətdə olduqları dövrdə daşnaklar indiki Ermənistan ərazisində azərbaycanlılara qarşı soyqırım siyasətini həyata keçirmişlər. 1914-cü ildə indiki Ermənistanda 242.612 nəfər azərbaycanlı yaşamışdı. 1918-20-ci illərdə – daşnaklar hakimiyyətdə olduğu dövrdə azərbaycanlılara divan tutulmuş, tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya olunmuşlar. 1922-ci ildə indiki Ermənistan ərazisində 77.757 nəfər yaşamışdır [348, s.95-163; 205, s.231-256]. Faktlar sübut edir ki, 1918-1920-ci illərdə 164.855 nəfər azərbaycanlı öldürülmüş və qovulmuşdur.

1918-20-ci illərdə azərbaycanlıların qovulması ilə yanaşı ərazinin köklü sakinləri olan Azərbaycan türklərinin tarixini özündə əks etdirən qədim tarixi abidələr uçurulub dağıdılmış, yer-yurd adları mənəvi genosidin qurbanı olmuşdur.

1918-20-ci illərdə indiki Ermənistan ərazisindəki aşağıdakı türk mənşəli yaşayış məntəqələrinin adları dəyişdirilmişdir:

№	Yaşayış məntəqəsinin qədim adı	Dəyişdirilmiş yaşayış məntəqəsinin yeni adı	Rayon	Yaşayış məntəqələrinin adının dəyişdirildi tarix
1	2	3	4	5
1.	Təzəköy	Tazagyuğ	Qukasyan	1918
2.	Qarahəməzəli	Tamamlı	Artaşat	1918
3.	Aşağı Qarabağlar	Çimənkənd	Ararat	1918
4.	Qoturbulaq	Ttucur	Krasnoselo	1918
5.	Molla Dursun	Şaumyan	Eçmiədzin	1920
6.	Sirkətas	Xdrans	Qafan	1920
7.	Tatar Təzəkəndi	Tazagyuğ	Masis	1920
8.	Tovuzqala	Berd	Şəmşəddin	1920
9.	Yuxarı Ağdam	Qandzakar	İcevan	1920
10.	Dəymədağıl	Şrvenants	Qafan	1920
11.	Dəliqardaş	Saruxan	Kamo	1920
12.	Dəlikdaş	Tsaxkar	Martuni	1920
13.	Axund Buzovand	Bzovan, Berdik	Ararat	1920
14.	Bulaqlı	Həbilkənd	Masis	1920
15.	Vəliağalı	Dzovagyuğ	Martuni	1920
16.	Tamamlı	Burastan	Artaşat	1920
17.	Xaraba Sarvanlar	Nor Qoxb	Artaşat	1920

3. 1920-30-cu illərdə dəyişdirilən toponimlər.

İndiki Ermənistanda Sovet hökuməti qurulandan sonra da ərazinin türk mənşəli coğrafi adlarının dəyişdirilməsi siyasəti davam etdirilmişdir. Bu dövrdə dəyişdirilən yaşayış məntəqələrinin bir neçəsinə tarixi şəxsiyyətlərin (N.Nərimanov, S.Şaumyan) adları verilmişdir. Onu da qeyd edək ki, bu dövrdə adların dəyişdirilməsi ilə bağlı qərarları Ermənistan SSR Torpaq Komitəsi vermişdir.

1920-1930-cu illərdə aşağıdakı türk mənşəli yaşayış məntəqələrinin adları dəyişdirilmişdir:

Cədvəl 2.

<i>Nö</i>	<i>Yaşayış məntəqəsinin qədim adı</i>	<i>Dəyişdirilmiş yaşayış məntəqəsinin yeni adı</i>	<i>Rayon</i>	<i>Yaşayış məntəqələrinin adının dəyişdirildiyi tarix</i>
1.	Calaloğlu	Stepanavan	Stepanavan	1923
2.	Kaftarlı	Panik	Artik	1924
3.	Kilsəkənd	Sraşen	Qafan	1924
4.	Kosaməmməd	Batikyan	Kamo	1924
5.	Kotanlı	Qarmraşen	Əzizbəyov	1924
6.	Gödəklər	Martuni	Krasnoselo	1924
7.	Gürcüeli	Torosgyuğ	Qukasyan	1924
8.	Uluxanlı	Nərimanlı	Masis	1924
9.	Hüseynqulu-ağalı	Nərimanlı	Vardenis	1924
10.	Hacı Muxan	Muxan	Kamo	1924
11.	Aşağı Qaranlıq	Martuni	Martuni	1926

4. 1930-1960-cı illərdə dəyişdirilən toponimlər.

Məcburi yolla indiki Ermənistanda türk mənşəli yer adlarının dəyişdirilməsi 1935-ci ilə qədər müvəqqəti olaraq təxirə salınmışdır. 1935-ci ilin yanvarın 3-dən addəyişmə əməliyyatına yenidən başlanılmış və adların dəyişdirilməsi ilə bağlı Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət heyəti ilk fərmanı imzalamışdır. 3 yanvar 1935-ci il fərmanı ilə Keşişkənd (Yeğeqnadzor) rayonunda 3, Qaranlıq (Martuni) rayonunda 4, Məğri rayonunda 4, Ağin (Ani) rayonunda 3, Artik rayonunda 2, Vedi (Ararat) rayonunda 2, Basarkeçər rayonunda 4, Axuryan rayonunda 3, Qızılqoç (Qukasyan) rayonunda 2, Amasiya rayonunda 1, Karvansaray (İcevan) rayonunda 1, Quqark rayonunda 2, Kalinino rayonunda 2, Əştərək rayonunda 1, Calaloğlu (Stepanavan) rayonunda 1, Talin rayonunda 6, Qurdqulu (Oktemberyan) rayonunda 5, Qəmərli (Artaşat) rayonunda 2, Zəngibasar (Masis) rayonunda 5, Sisyan rayonunda 1, Əziz-

bəyov rayonunda 2, Ələyöz (Araqadz) rayonunda 1, Axta (Razdan) rayonunda 2, Allahverdi (Tumanyan) rayonunda 1, Sevan rayonunda 1 azərbaycanlı kəndinin adı dəyişdirilmişdir. Beləliklə, ilk fərmanla 29 rayonda 72 türk toponimi dəyişdirilərək mənəvi soyqırımının qurbanı olmuşdur.

Cədvəl 3.

Nö	Yaşayış məntəqəsinin qədim adı	Dəyişdirilmiş yaşayış məntəqəsinin yeni adı	Rayon	Yaşayış məntəqələrinin adının dəyişdirildiyi tarix
1	2	3	4	5
1.	Avdalağalı	Vağaşen	Martuni	03.01.1935
2.	Aşağı Türkmənlı	Lyusagyuğ	Eçmiədzin	03.01.1935
3.	Aşağı Xatunarx	Tay	Eçmiədzin	03.01.1935
4.	Baş Abaran	Aparan	Aparan	03.01.1935
5.	Baş Gərni	Gərni	Abovyan	03.01.1935
6.	Boğazkəsən	Dzorakan	Anı	03.01.1935
7.	Bozdoğan	Sarakan	Anı	03.01.1935
8.	Böyük Arıxvəli	Medz Mantaş	Artik	03.01.1935
9.	Böyük Qarakilsə	Kirovakan	Quqark	03.01.1935
10.	Böyük Qaraqoyunlu	Əzizli	Vardenis	03.01.1935
11.	Böyük Kəpənək	Musaelyan	Axuryan	03.01.1935
12.	Qaranamaz	Yeni yol	Amasiya	03.01.1935
13.	İkinci Qarakilsə	Dzoraşen	Qukasyan	03.01.1935
14.	Qamışqut	Yexeqnut	Quqark	03.01.1935
15.	Qızılkilse	Qızıltaş	Kalinino	03.01.1935
16.	Qızılkilse	Karmiravan	Qukasyan	03.01.1935
17.	Qızıl Tamur	Voskevaz	Əştərək	03.01.1935

1	2	3	4	5
18.	Qırxbulaq	Akunk	Vardenis	03.01.1935
19.	Qoytur	Getap	Yeğeqnadzor	03.01.1935
20.	Qoturbulaq	Katnaxbuyr	Stepanavan	03.01.1935
21.	Quldərviş	Vosketas	Talin	03.01.1935
22.	Qurdqulu	Armavir	Oktemberyan	03.01.1935
23.	Damcılı	Mravyan	Aparan	03.01.1935
24.	Dəvəli	Ararat	Ararat	03.01.1935
25.	Dəlilər	Dalar	Artaşat	03.01.1935
26.	Donuzgən (Donquzyən)	Zəngilər	Masis	03.01.1935
27.	Düzkənd	Baroj	Talin	03.01.1935
28.	Əliqrix	Astğadzor	Martuni	03.01.1935
29.	Əlikuçak	Kuçak	Aparan	03.01.1935
30.	Əlili	Salvard	Sisyan	03.01.1935
31.	Zərzibil	Zərkənd	Vardenis	03.01.1935
32.	Zolaxaç	Zolakar	Martuni	03.01.1935
33.	Zorba	Sorik	Talin	03.01.1935
34.	İmansalı	Mxçyan	Artaşat	03.01.1935
35.	İtqıran	Gülüstan	Əzizbəyov	03.01.1935
36.	Yuxarı Pirtikən	Musagyuğ	Eçmiədzin	03.01.1935
37.	Keşişveran	Zovaşen	Ararat	03.01.1935
38.	Keşişkənd	Qexart	Araqadz	03.01.1935
39.	Keşişkənd	Mikoyan	Yeğeqnadzor	03.01.1935
40.	Kərimarx	Sovetakan	Oktemberyan	03.01.1935
41.	Kərpicli	Qexadir	Abovyan	03.01.1935
42.	Kiçik Arıxvəli	Pokr Mantaş	Artik	03.01.1935
43.	Kiçik Şöllü Dəmirçi	Dəmirçi	Masis	03.01.1935
44.	Kolaqran (Kolakran)	Dzovinar	Martuni	03.01.1935
45.	Körpəli (Kerpəli)	Arşalyus	Eçmiədzin	03.01.1935
46.	Künən (Kunen)	Getaşen	İcevan	03.01.1935
47.	Göykilsə	Kaputan	Abovyan	03.01.1935

1	2	3	4	5
48.	Molla Göyçə	Maralík	Ani	03.01.1935
49.	Paşakənd	Marmarík	Razdan	03.01.1935
50.	Pirmələk	Areq	Talin	03.01.1935
51.	Satanaxaç	Güney	Vardenis	03.01.1935
52.	Sərdarabad	Oktember	Oktemberyən	03.01.1935
53.	Siçanlı	Avtona	Talin	03.01.1935
54.	Sultanbəy	Bartsurini	Əzizbəyov	03.01.1935
55.	Türk Qarakilsəsi	Axurik	Axuryan	03.01.1935
56.	Xaçaparax	Zəhmət	Masis	03.01.1935
57.	Xaçakilsə	Paros	Artik	03.01.1935
58.	Xaçdur	Tsaxkaşat	Tumanyan	03.01.1935
59.	Xaçkənd	Debet	Quqark	03.01.1935
60.	Hacı Bayram	Baqaran	Oktemberyən	03.01.1935
61.	Hacı Qara	Ayqeşat	Eçmiədzin	03.01.1935
62.	Hacılar	Mrqastan	Eçmiədzin	03.01.1935
63.	Hacı Nəzər	Kamo	Axuryan	03.01.1935
64.	Hacı Xəlil	Şatin	Yeğeqnadzor	03.01.1935
65.	Həsənkənd	Şatin	Yeğeqnadzor	03.01.1935
66.	Çubuxlu	Dzovagyuğ	Sevan	03.01.1935
67.	Cadqran	Razdan	Abovyan	03.01.1935
68.	Cücəkənd	Qızıl Şəfəq	Kalinino	03.01.1935
69.	Şeyx Hacı (Şxadji)	Şqarşik	Talin	03.01.1935
70.	Şorlu Mehmandar	Mehmandar	Masis	03.01.1935

Ermənistan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti 1935-ci ilin aprelin 22-də Meğri rayonunda Astazur kəndinin adının dəyişdirilib Şvanidzor qoyulması ilə bağlı fərman imzalaladı.

14 fevral 1937-ci il tarixli fərmanı ilə Calaloğlu (Stepanavan) rayonunda 1 kəndin adı dəyişdirilmişdir. Həmin fərmanla rayondakı Rus Gərgəri kəndinin adı dəyişdirilib Puşkino qoyulmuşdur.

1938-ci ildə Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyəti azərbaycanlıların yaşadıkları kəndlərin adlarının dəyişdirilməsi ilə bağlı dörd dəfə fərman imzalamışdır: 4 yanvar, 26 mart, 4 iyul və 27 dekabr tarixlərində həmin fərmanlarla 6

rayonda (Noemberyan, Qukasyan, Abaran, Stepanavan, Masis və Sevan) 6 kəndin adı dəyişdirilmişdir. 1939-cu il 22 fevral, 4 may tarixli fərmanlarla isə 8 rayonda (Calaloğlu (Stepanavan), Şəmşəddin, Axta (Razdan), Amasiya, Sisyan, Allahverdi (Tumanyan), Vedi (Ararat), Hamamlı (Spitak) 13 kəndin adı dəyişdirilmişdir:

Cədvəl 4.

No	Yaşayış məntəqəsinin qədim adı	Dəyişdirilmiş yaşayış məntəqəsinin yeni adı	Rayon	Yaşayış məntəqələrinin adının dəyişdirildiyi tarix
1	2	3	4	5
1.	Barana	Noemberyan	Noemberyan	04.01.1938
2.	Böyük Camışlı	Alagyöz (Alaqöz)	Araqadz	04.01.1938
3.	Əfəndi	Noraşen	Sevan	04.01.1938
4.	Nuparaşen	Sovetaşen	İrəvan ş., Orconikidze	26.03.1938
5.	Qızılqoç	Qukasyan Verin	Qukasyan	04.01.1938
6.	Xarberd	Nor Kyank	Masis	04.07.1938
7.	Vəligex	Tsaxkavan	Şəmşəddin	04.05.1939
8.	Dədəqışlaq	Axundov	Razdan	04.05.1939
9.	Qaraçanta	Əzizbəyov	Amasiya	04.05.1939
10.	Quləli	Ayqedzor	Şəmşəddin	04.05.1939
11.	Məliklər	Spandaryan	Sisyan	04.05.1939
12.	Sadıbağdı	Çkalov	Tumanyan	22.02.1939
13.	Avdıbəy	Tsaxkaşen	Spitak	04.05.1939

1940-cı ildə Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyəti dörd dəfə (2 mart, 11 aprel, 1 iyun, 24 iyul) addəyişmə ilə bağlı fərman imzalamışdır. 2 mart tarixli fərmanla 10 rayonda (Hamamlı (Spitak), Dilican, Qəmərli (Artaşat), Axuryan, Kəvər (Kamo), Artik, İcevan, Talin, Sisyan, Ağin (Ani) 14 azərbaycanlı kəndin adı soyqırımına məruz qalmışdır. 11 aprel tarixli fərmanla Abovyan (Şahab), 24 iyul fərmanı ilə

Okteberyan (Hasik kəndi), Vardenis (Qızılvəng) rayonlarının hər birində 1 kəndin adı dəyişdirilmişdir.

1 iyun 1940-cı il fərmanı ilə isə 7 rayonda (Gorus, Calaloğlu (Stepanavan), Artik, Kəvər (Kamo), Qafan, Abaran, Quqark) 11 türk mənşəli toponim dəyişdirilməyə məruz qalmışdır.

Cədvəl 5.

<i>No</i>	<i>Yaşayış məntəqəsinin qədim adı</i>	<i>Dəyişdirilmiş yaşayış məntəqəsinin yeni adı</i>	<i>Rayon</i>	<i>Yaşayış məntəqələrinin adının dəyişdirildiyi tarix</i>
1	2	3	4	5
1.	Aşağı Pirtikən	Dzoragyuğ	Talin	02.03.1940
2.	Qarakilsə	Sisavan	Sisyan	02.03.1940
3.	Qasıməli	Getapi	Artik	01.04.1940
4.	Qızılvəng	Çiçəkli	Vardenis	24.07.1940
5.	Qonaqqran	Şirak	Axuryan	02.03.1940
6.	Quləli	Karmirgyuğ	Kamo	01.06.1940
7.	İmirxan	Saratak	Artik	01.06.1940
8.	Yeritsatumb	Bartsravan	Gorus	01.06.1940
9.	Kərimkənd	Dzaxkaşen	Kamo	02.03.1940
10.	Mahmudcuq	Pemzaşen	Artik	02.03.1940
11.	Mahmudlu	Çaykənd	Qafan	01.06.1940
12.	Məçidli	Nor Kyank	Artik	01.04.1940
13.	Məlikgyuğ	Tsaxkavan	İcevan	02.03.1940
14.	Samadərviş	Çknax	Aparan	01.06.1940
15.	Sisyan	Hatsavan	Sisyan	02.03.1940
16.	Söyütlü	Sarnaxpyur	Ani	02.03.1940
17.	Xancıqaz	Gözəldərə	Quqark	01.06.1940
18.	Xlataq	Dzorastan	Qafan	01.06.1940
19.	Heydərbəy	Sverdlov	Stepanavan	01.04.1940
20.	Çarxac	Kuybişev	Dilican	02.03.1940
21.	Cənnətli	Zovaşen	Artaşat	02.03.1940
22.	Şahab	Mayakovski	Abovyan	11.04.1940
23.	Şenatağ	Lernaşen	Sisyan	02.03.1940
24.	Şıxlar	Qızıl Şəfəq	Sisyan	02.03.1940

II Dünya müharibəsinin başlanması ilə əlaqədar addəyişmə əməliyyatı dayandırılmışdır. II Dünya müharibəsindən dərhal sonra, 1945-ci il avqustun 20-də Ermənistandakı türk mənşəli yer adlarının dəyişdirilməsi davam etdirilmişdir. 1945-ci il iyunun 30-da, avqustun 20-də, sentyabrın 4-də və dekabrın 12-də Ermənistan Ali Soveti Rəyasət heyəti fərman imzalamışdır. 1945-ci il avqustun 20-də və sentyabrın 4-də imzalanan fərmanlar Qəmərli (Artaşat) rayonundakı türk mənşəli toponimlərin dəyişdirilməsi ilə bağlıdır. 1945-ci il avqustun 20-də Qəmərli (Artaşat) rayonundakı 14 azərbaycanlı kəndinin adı dəyişdirilmişdir ki, onların hamısı bilavasitə qədim türk tayfalarının adlarını özündə əks etdirir. 30 iyununda Ani rayonunda Qazarabad kəndinin, 9 sentyabrda Qəmərli rayonunun adı dəyişdirilmişdir. 1945-ci il dekabrın 12-dəki fərmanla Qaranlıq (Martuni) rayonunda 4 kəndin, Axuryan rayonunda isə 10 kəndin adı dəyişdirilmişdir.

Cədvəl 6.

No	Yaşayış məntəqəsinin qədim adı	Dəyişdirilmiş yaşayış məntəqəsinin yeni adı	Rayon	Yaşayış məntəqələrinin adının dəyişdirildiyi tarix
1	2	3	4	5
1.	Ağzıbir	Lçap	Kamo	07.12.1945
2.	Ağkilsə	Kraşen	Axuryan	07.12.1945
3.	Aralıx	Yerezqavors	Axuryan	07.12.1945
4.	Artaşat	Verin Artaşat	Artaşat	20.08.1945
5.	Arpavar	Xusakert	Artaşat	20.08.1945
6.	Aşağı Ağbaş	Arevşat	Artaşat	20.08.1945
7.	Aşağı Adıyaman	Nerkin Getaşen	Martuni	07.12.1945
8.	Aşağı Gözəldərə	Vardenis	Martuni	07.12.1945
9.	Bacoğlu	Aykavan	Axuryan	07.12.1945
10.	Becazlı	Vostan	Artaşat	20.08.1945
11.	Bitlicə	Bartsraşen	Artaşat	20.08.1945
12.	Qazarabad	İsahakyan	Ani	30.06.1945

1	2	3	4	5
13.	Qaradağlı	Tsaxkaşen	Artaşat	20.08.1945
14.	Qəmərli	Artaşat	Artaşat	01.09.1945
15.	Daharlı	Qetk	Axuryan	07.12.1945
16.	Doqquz	Kanaçut	Artaşat	20.08.1945
17.	Düzkənd	Axuryan	Axuryan	07.12.1945
18.	Zöhrablı	Mırganuş	Artaşat	20.08.1945
19.	Yasovul	Hovuni	Axuryan	07.12.1945
20.	Yuxarı Adıyaman	Verin Getaşen	Martuni	07.12.1945
21.	Yuxarı Quylasar	Bambakavan	Artaşat	20.08.1945
22.	Kəsikbaş	Lernakert	Martuni	07.12.1945
23.	Kiçik Qarakilsə	Azatan	Axuryan	07.12.1945
24.	Ktçik Kəpənək	Hovit	Axuryan	07.12.1945
25.	Gödəkli	Mırqavan	Artaşat	20.08.1945
26.	Mehrablı	Vardaşen	Artaşat	20.08.1945
27.	Muğumlu	Muqam	Artaşat	20.08.1945
28.	Oğurbəyli	Berkanuş	Artaşat	20.08.1945
29.	Təpədölək	Arevik	Axuryan	07.12.1945
30.	Toparlı	Hatsik	Axuryan	07.12.1945
31.	Toxanşalı	Masis	Artaşat	20.08.1945
32.	Çıraxlı	Crarat	Axuryan	07.12.1945
33.	Çıqdamlı (Çıqdamlu)	Azatavan	Artaşat	20.08.1945
34.	Çloxan	Beniamin	Axuryan	07.12.1945

1945-ci ilin II yarısından başlayaraq Ermənistan SSR-dəki ermənilərin sayını artırmaq üçün yollar aranır. Bu məsələni həll etmək məqsədilə xaricdə yaşayan ermənilərin indiki Ermənistan ərazisinə köçürülməsini təşkil etmək lazım idi. Buna görə də ilk növbədə xaricdə yaşayan ermənilər, xüsusilə yoxsul, kasıb ermənilərin arasında təbliğat aparıldı. Onlara Ermənistan SSR-də "ağ gün" vəd edildi, onların "ana vətənə" gəlmələri üçün sovet təbliğat maşınından istifadə edildi. Hətta evlə, işlə təmin olundular. Bununla da gələcəkdə azərbaycanlıların öz tarixi-etnik torpaqlarından qovulmaları üçün bir daha real zəmin hazırlandı.

SSRİ Nazirlər Soveti 1945-ci ilin noyabrında xaricdə yaşayan ermənilərin (Ermənistan SSR hökumətinin təklifi əsasında) Ermənistan SSR-yə köçürülməsi üçün qərar qəbul etdi. Bu məqsədlə Ermənistan SSR Nazirlər Soveti yanında xaricdən köçürülən ermənilərin qəbulu və yerləşdirilməsi üzrə dövlət komitəsi yaradıldı.

1946-cı ilin əvvəlində Ermənistan SSR Nazirlər Soveti xaricdə yaşayan 130 min erməninin köçürülməsi ilə bağlı SSRİ Nazirlər Sovetinə müraciət etmişdir. Həmin müraciətdə göstərilir ki, respublika hökumətinin ildə 29 min erməni qəbul edib yerləşdirməyə imkan və şəraiti vardır. Təkcə 1946-cı ildə 50920 nəfər xaricdən gələn erməni Ermənistan SSR ərazisində yerləşdirilmişdir [276, s.365-366].

Ermənilərin indiki Ermənistana gəlməsi ilə Azərbaycan-türk mənşəli toponimlərin dəyişdirilməsi sürətləndirilmişdir. Belə ki, 1946-cı ildə Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyəti Ermənistanda türk mənşəli toponimlərin dəyişdirilməsi ilə bağlı doqquz dəfə fərman vermişdir: martın 1-də, aprelin 1-də, aprelin 4-də, aprelin 26-da, mayın 31-də, iyulun 15-də, avqustun 12-də, sentyabrın 10-da və noyabrın 12-də. Təkcə 1946-cı ilin aprel ayında 3 dəfə adların dəyişdirilməsi ilə bağlı fərman imzalanmışdır.

1946-cı il martın 1-də Quqark rayonunda 1 kəndin (Hacıqara), aprelin 1-də yenə Quqark rayonunda 1 kəndin (Yaqublu), aprelin 4-də 9 rayonda Ellər (Abovyan), Sərdarabad (Oktemberyan), Üçkilsə (Eçmiədzin), Kəvər (Kamo), Vedi (Ararat), Zəngibasar (Masis), Əştərək (Quqark) rayonunda 28 kəndin, aprelin 26-da Hamamlı (Spitak) rayonunda 9, Sevan rayonunda 4, Axuryan rayonunda 10, Amasiya rayonunda 3 kəndin adı dəyişdirilmişdir.

Mayın 31-də Artik rayonunda 7 kəndin, Axta (Razdan) rayonunda 1 kəndin, iyul ayında Abaran rayonunda 9, Artik rayonunda 2, Eçmiədzin rayonunda 2, avqustun 12-də verilən fərmanla Basarkeçər (Vardenis) rayonunda 3 kəndin, sentyabrın 10-da verilən fərmanla Keşişkənd (Yeğeqnadzor) rayonund 9, Sisyan rayonunda 3 kəndin, noyabrın 12-dəki fərmanla Talin

rayonunda 11, Sevan rayonunda 4, Axuryan rayonunda 10 kəndin, Amasiya rayonunda 3 kəndin adı dəyişdirilmişdir.

Cədvəl 7.

No	Yaşayış məntəqəsinin qədim adı	Dəyişdirilmiş yaşayış məntəqəsinin yeni adı	Rayon	Yaşayış məntəqələrinin adının dəyişdirildiyi tarix
1	2	3	4	5
1.	Avdalar	Hatsavan	Abovyan	04.04.1946
2.	Ağzor	Katnaxpyur	Abovyan	04.04.1946
3.	Ağbulaq	Lusaxpyur	Spitak	26.04.1946
4.	Ağcaarx	Arevik	Oktemberyan	04.04.1946
5.	Adıyaman	Qarnohovit	Talin	12.12.1946
6.	Aynazor	Ağavnadzor	Yeğeqnadzor	10.09.1946
7.	Aysəsi	Qızılgül	Yeğeqnadzor	10.09.1946
8.	Almalı	Xndzorut	Əzizbəyov (Vayk)	12.11.1946
9.	Armudlu	Tufaşen	Artik	31.05.1946
10.	Armudlu	Tandzut	Oktemberyan	04.04.1946
11.	Artiz	Gexart	Abovyan	04.04.1946
12.	Arpa	Areni	Yeğeqnadzor	10.09.1946
13.	Aşağı Ağcaqala	Nerkin Bazmaberd	Talin	04.04.1946
14.	Aşağı Əylənli	Lenuği	Eçmiədzin	04.04.1946
15.	Aşağı Qanlıca	Vahramaberd	Axuryan	26.04.1946
16.	Aşağı Qaraqoymaz	Aşağı Sasunaşen	Talin	12.11.1946
17.	Aşağı Qarxun	Araks	Eçmiədzin	15.07.1946
18.	Bazarcıq	Arayi	Aparan	15.07.1946
19.	Başkənd	Akunk	Abovyan	04.04.1946
20.	Başkənd	Saralanc	Artik	31.05.1946
21.	Başkənd	Vernaşen	Yeğeqnadzor	10.09.1946
22.	Başkənd	Qeğarkunik	Kamo	04.04.1946
23.	Bədəl	Yexeknut	Oktemberyan	04.04.1946
24.	Bozyoxuş	Musaelyan	Qukasyan	12.11.1946
25.	Böyük Vədi	Vədi	Ararat	04.04.1946
26.	Böyük Keyti	Keti	Axuryan	26.04.1946
27.	Böyük Şiştəpə	Medz Sepasar	Qukasyan	12.01.1946
28.	Varmaziyar	Arevaşat	Eçmiədzin	04.04.1946
29.	Qazançı	Meğraşen	Artik	31.05.1946

1	2	3	4	5
30.	Qanlı	Qamışlı	Vardenis	12.08.1946
31.	Qaraboya	Xnqoyan	Spitak	26.04.1946
32.	Qarabulaq	Yerincatap	Aparan	15.07.1946
33.	Qaraqula	Getap	Talin	12.11.1946
34.	Qaral	Qatnacur	Spitak	26.04.1946
35.	Qaraməmməd	Meğraşat	Amasiya	26.04.1946
36.	Qaracoran	Aragyuğ	Nairi	04.04.1946
37.	Qaltaxçı	Artagyuğ	Spitak	26.04.1946
38.	Qəmərli	Medzamor	Eçmiədzin	15.07.1946
39.	Qızılörən	Şenavan	Spitak	26.04.1946
40.	Qıpçaq	Ariç	Artik	31.05.1946
41.	Qırmızlı	Karmraşen	Talin	12.11.1946
42.	Qırxdəyirman	Xnaberd	Araqadz	15.07.1946
43.	Qılıçyatax	Suser	Talin	12.11.1946
44.	Qulucan	Spandaryan	Artik	31.05.1946
45.	Qurdbulaq	Krasar	Qukasyan	12.01.1946
46.	Qurdqulaq	Boloraberd	Yeğeqnadzor	10.09.1946
47.	Quşçu	Keçüt	Əzizbəyov (Vayk)	12.11.1946
48.	Qutniqışlaq	Hovtaşen	Artik	15.07.1946
49.	Danagirməz	Hovit	Aparan	15.08.1946
50.	Darabas	Darbas	Sisyan	10.09.1946
51.	Dədəli	Yexnik	Talin	12.12.1946
52.	Dərbənd	Karmirakar	Axuryan	26.04.1946
53.	Dərəgyuğ	Saragyuğ	Qukasyan	12.11.1946
54.	Dirəklər	Karnut	Axuryan	26.04.1946
55.	Düzxarab	Artaşen	Qukasyan	12.11.1946
56.	Erdəpin	Yexegis	Yeğeqnadzor	10.09.1946
57.	Əlibəyli	Atarbekyan	Eçmiədzin	04.04.1946
58.	Əyar	Aqarakadzor	Yeğeqnadzor	10.09.1946
59.	İlanlı	Çaybasar	Amasiya	26.04.1946
60.	İlxıyabi	Ayqağats	Axuryan	26.04.1946
61.	İpəkli	"Masis" sovxozu	Masis	04.04.1946
62.	Yaqublu	Meğrut	Quqark	01.04.1946
63.	Yengicə	Qandzak	Yeğeqnadzor	10.09.1946
64.	Yeşil	Kakavadzor	Talin	12.11.1946
65.	Yuxarı Ağcaqala	Verin Bazmaberd	Talin	12.01.1946
66.	Yuxarı Qanlıca	Marmaşen	Axuryan	26.04.1946

1	2	3	4	5
67.	Yuxarı Qaraqoymaz	Verin Sasunaşen	Talin	12.11.1946
68.	Yuxarı Qarxun	Crarat	Eçmiədzin	04.04.1946
69.	Kələkarx	Şenavan	Oktemberyan	04.04.1946
70.	Kiçik Keyti	Lernantsk	Axuryan	26.04.1946
71.	Kiçik Şiştəpə	Pokr Sepasar	Qukasyan	12.12.1946
72.	Korbulaq	Tsaxkaşen	Qukasyan	20.10.1946
73.	Gödəkbulaq	Qarçaxpyur	Vardenis	12.08.1946
74.	Gözəldərə	Gexadzor	Araqadz	15.07.1946
75.	Gözlü	Akunk	Talin	12.02.1946
76.	Göyyoxuş	Saralanc	Spitak	26.04.1946
77.	Goran	Qoqaran	Spitak	26.04.1946
78.	Güllübulaq	Vardaxpyur	Qukasyan	15.07.1946
79.	Məzrə	Bartsravan	Sisyan	10.09.1946
80.	Məlikkənd	Məlikgyuğ	Araqadz	15.07.1946
81.	Molla Musa	Voskeask	Axuryan	26.04.1946
82.	Muncuxlu	Tsilkar	Araqadz	15.07.1946
83.	Ortakənd	Qladzor	Yeğeqnadzor	10.09.1946
84.	Ortakilsə	Maisyan	Axuryan	26.04.1946
85.	Ocaqqulu	Arapı	Axuryan	26.04.1946
86.	Ördəkli	Lçaşen	Sevan	26.04.1946
87.	Reyhanlı	Hayqavan	Ararat	04.04.1946
88.	Saybalı	Sarnakunk	Sisyan	10.09.1946
89.	Samurlu	Sarapat	Qukasyan	12.11.1946
90.	Saçlı	Noraşen	Aparan	15.07.1946
91.	Sonqurlu	Hayrenyats	Artik	31.05.1946
92.	Susuz	Tsamasar	Talin	12.02.1946
93.	Tayçarix	Meğradzor	Razdan	31.05.1946
94.	Tecrabəy	Dzoraxpyur	Abovyan	04.04.1946
95.	Təpədibi	Haykavan	Oktemberyan	04.04.1946
96.	Tomardaş	Vardakar	Artik	31.05.1946
97.	Tulinəbi	Saralanc	Nairi	04.04.1946
98.	Hacı Qara	Makaraşen	Quqark	01.03.1946
99.	Hacı Xəlil	Tsaxkovit	Araqadz	15.07.1946
100.	Cızıxlar	Tsokamarq	Qukasyan	12.11.1946
101.	Çırçır	Varser	Sevan	26.04.1946
102.	Ciftəli	Zuyqaxpyur	Qukasyan	12.11.1946
103.	Çotur	Sarameç	Spitak	26.04.1946
104.	Cubuxçu	Vardanaşen	Oktemberyan	04.04.1946
105.	Cələb	Cradzor	Amasiya	26.04.1946
106.	Cəfərabad	Arqavand	Masis	04.04.1946

1	2	3	4	5
107.	Çəfərabad	Getaşen	Oktemberyan	04.04.1946
108.	Şəhriz	Geğamavan	Sevan	26.04.1946
109.	Şirşir	Varser	Sevan	26.04.1946
110.	Şirəqala	Vardenut	Aparan	15.07.1946

1947-ci ildə fevralın 3-də Ağın (Ani) rayonundakı azərbaycanlı kəndlərindən 7-sinin, aprelin 10-da Sərdarabad (Oktemberyan) rayonunda 3-nün, Quqark rayonunda 1-nin adı dəyişdirilərək erməniləşdirilmişdir.

Cədvəl 8.

No	Yaşayış məntəqəsinin qədim adı	Dəyişdirilmiş yaşayış məntəqəsinin yeni adı	Rayon	Yaşayış məntəqələrinin adının dəyişdirildiyi tarix
1	2	3	4	5
1.	Bəbirli	Bartsaraşen	Ani	03.02.1947
2.	Buğdaşen	Baqravan	Ani	03.02.1947
3.	Qapılı	Qusanagyug	Ani	03.02.1947
4.	Daşqala	Karaberd	Ani	03.02.1947
5.	Evcilər	Arazap	Oktemberyan	10.04.1947
6.	İydəli	Pştavan	Oktemberyan	10.04.1947
7.	Kələli	Noraber	Ani	03.02.1947
8.	Mustuqlu	Lancik	Ani	03.02.1947
9.	Svanverdi	Luysaxpyur	Ani	03.02.1947
10.	Uzunoba	Arqavand	Oktemberyan	10.04.1947
11.	Şağalı	Vaaqni	Quqark	10.04.1947

1947-ci il Ermənistan SSR-də yaşayan azərbaycanlılar üçün daha ağır olmuşdur. SSRİ Nazirlər Soveti 1947-ci il 23 dekabr tarixli "Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında" qərar qəbul etmişdir. Bu qərara əsasən Ermənistanın 23 rayonundan 100.000 azərbaycanlılığının Azərbaycana köçürülməsi planlaşdırılmışdır. Bu, Ermənistan azərbaycanlılarına vurulan ən ağır mənəvi zərbə idi. 1948-ci ilin mart ayının 10-da SSRİ Nazirlər Soveti azərbaycanlıların

köçürülməsi ilə bağlı "Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhəlinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar tədbirlər haqqında" ikinci qərar qəbul etmişdir. Bu qərarla Ermənistan SSR-dən azərbaycanlıların köçürülməsinin konkret tədbirlər planı öz əksini tapmışdır. Bu qərarla SSRİ deyilən dövlət tərəfindən azərbaycanlıların öz tarixi torpaqlarından deportasiyasını rəsmi şəkildə həyata keçirmişdir. Eyni zamanda bu qərardan sonra indiki Ermənistanda türk mənşəli toponimlərə daha böyük "divan tutulmuş", onları birdəfəlik tarixdən silməyə başlamışlar.

1948-ci il aprelin 17-də Sisyan rayonunda 1, iyun ayının 21-də Qəmərli (Artaşat) rayonunda 1, Ellər (Abovyan) rayonunda 5, iyulun 15-də Axta (Razdan) rayonunda 1, Artik rayonunda 5, sentyabrın 10-da Abaran rayonunda 2, Vedi (Ararat) rayonunda 1, Quqark rayonunda 1 kəndin adı dəyişdirilməsi ilə bağlı Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyəti fərman vermişdir.

Cədvəl 9.

No	Yaşayış məntəqəsinin qədim adı	Dəyişdirilmə iş yaşayış məntəqəsinin yeni adı	Rayon	Yaşayış məntəqələrinin adının dəyişdirildiyi tarix
1	2	3	4	5
1.	Ağkənd	Aşotavan	Sisyan	17.04.1948
2.	Ağcaqışlaq	Getaşen	Artaşat	21.06.1948
3.	Babakişi	Axavnadzor	Razdan	15.07.1948
4.	Qaraqala	Sevaberd	Abovyan	21.06.1948
5.	Qaranlıq	Lusagyuş	Aparan	10.09.1948
6.	Qaşqa	Vardaşat	Ararat	10.09.1948
7.	Qəzənfər	Araqats	Aparan	10.09.1948
8.	Qolqat	Geğanist	Artik	15.07.1948
9.	Dəlləkli	Zovaşen	Abovyan	21.06.1948
10.	Əliqırx	Blaraşen	Artaşat	10.09.1948
11.	Yekənlər	Arevşat	Artik	15.07.1948
12.	Ketran	Getameç	Nairi	21.06.1948
13.	Kolagirən	Antaramut	Quqark	10.09.1948
14.	Kolqat	Geğanist	Artik	15.07.1948
15.	Sarıbaş	Aykasar	Artik	15.07.1948

1	2	3	4	5
16.	Talıboğlu	Musakert	Artik	15.07.1948
17.	Çanaxçı	Sovetaşen	Ararat	10.09.1948
18.	Şırvancıq	Lernakert	Artik	15.07.1948

1949-cu ildə Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyəti 29 aprel tarixli fərmanı ilə Qafan rayonunda 4, 26 sentyabr fərmanı ilə Hamamlı (Spitak) rayonunda 1, 1 dekabr tarixli fərmanı ilə Qəmərli (Artaşat) rayonunda 5, Əştərək rayonunda 5, Zəngibasar (Masis) rayonunda 2, Axta (Razdan) rayonunda 1 türk mənşəli toponimin adı dəyişdirilərək tarix səhnəsindən silinmişdir:

Cədvəl 10.

Nö	Yaşayış məntəqəsinin qədim adı	Dəyişdirilmiş yaşayış məntəqəsinin yeni adı	Rayon	Yaşayış məntəqələrinin adının dəyişdirildiyi tarix
1	2	3	4	5
1.	Aşağı Quylasar	Dimitrov	Artaşat	01.12.1949
2.	Başnalı	Bağramyan	Artaşat	01.12.1949
3.	Dortnu	Antaraşat	Qafan	29.06.1949
4.	Zeyvə	David bəy	Qafan	29.06.1949
5.	İnəkli	Antarut	Əştərək	01.12.1949
6.	Yuxarı Ağbaş	Abovyan	Artaşat	01.12.1949
7.	Kalara	Qukasavan	Masis	01.12.1949
8.	Mağda	Lernarot	Əştərək	01.12.1949
9.	Misxana	Hankavan	Razdan	01.12.1949
10.	Məsimli	Aygepat	Artaşat	01.12.1949
11.	Təkiyə	Bazmaxpyur	Əştərək	01.12.1949
12.	Torpaqqala	Xnaberd	Artaşat	01.12.1949
13.	Hamamlı	Spitak	Spitak	26.09.1949
14.	Haxs	Zorap	Əştərək	01.12.1949

1950-ci ildə Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyəti aprelin 19-da verdiyi fərmanla azərbaycanlılar yaşayan Talin rayonunda 2, Abaran rayonunda 5, Qəmərli (Artaşat) rayonunda 4, Gorus rayonunda 1, Əzizbəyov (Vayk) rayonunda

1, Ağın (Ani) rayonunda 2, Sərdarabad (Oktemberyan) rayonunda 3, Kəvər (Kamo) rayonunda 1, Calaloğlu (Stepanavan) rayonunda 1, 31 iyul fərmanı ilə Talin rayonunda 4, Düzkənd (Axuryan) rayonunda 2, Ağın (Ani) rayonunda 1, Artik rayonunda 1, Sisyan rayonunda 1 kəndin adı dəyişdirilmişdir.

Cədvəl 11.

No	Yaşayış məntəqəsinin qədim adı	Dəyişdirilmiş yaşayış məntəqəsinin yeni adı	Rayon	Yaşayış məntəqələrinin adının dəyişdirildiyi tarix
1	2	3	4	5
1.	Aynalı	Davdaşen	Talin	19.04.1950
2.	Alagöz (Alagöz)	Araqadz	Talin	31.07.1950
3.	Aşağı Dvin	Dvin	Artaşat	19.04.1950
4.	Blxeyir	Şenavan	Abaran	19.04.1950
5.	Boğutlu	Arteni	Talin	31.07.1950
6.	Böyük Şəhriyar	Nalbandyan	Oktemberyan	19.04.1950
7.	Buğdaşen (dəmiryol qəsəbəsi)	Baqravan (dəmiryol qəsəbəsi)	Ani	31.07.1950
8.	Qaraqula (dəmiryol qəsəbəsi)	Getap (dəmiryol qəsəbəsi)	Talin	31.07.1950
9.	Qarakilsə	Artavan	Abaran	19.04.1950
10.	Qaraburun	Karmraşen	Talin	31.07.1950
11.	Qoşavəng	Aykadzor	Ani	19.04.1950
12.	Qurdbulaq	Aygeşat	Oktemberyan	19.04.1950
13.	Quru Araz	Yerasxaun	Oktemberyan	19.04.1950
14.	Dovşanqışlaq	Şirakavan	Ani	19.04.1950
15.	İmirli	Ttucur	Abaran	19.04.1950
16.	Yuva	Şaumyan	Artaşat	19.04.1950
17.	Güllüçə	Vardenis	Abaran	19.04.1950
18.	Mehriban	Katnaxpyur	Talin	19.04.1950
19.	Ovan dərə	Ovanandzor	Stepanavan	19.04.1950
20.	Ortakilsə (dəmiryol qəsəbəsi)	Maisyan (dəmiryol qəsəbəsi)	Axuryan	31.07.1950
21.	Təkərli	Tsaxkaşen	Abaran	19.04.1950

1	2	3	4	5
22.	Tomardaş (dəmiryol qəsəbəsi)	Vardakar (dəmiryol qəsəbəsi)	Artik	31.07.1950
23.	Cəngi	Vardablur	Araqadz	19.04.1950
24.	Cul	Artavan	Əzizbəyov (Vayk)	19.04.1950

1951-ci ildə azərbaycanlı kəndlərinin adının dəyişdirilməsi ilə bağlı 4 iyul və 10 may tarixlərində 2 fərman verilmişdir. Birinci fərmanla Tumanyan rayonunda 1, Qafan rayonunda 1, ikinci fərmanla İcevan rayonunda 1 kəndin adı dəyişdirilərək erməniləşdirilmişdir.

Cədvəl 12.

Nö	Yaşayış məntəqəsinin qədim adı	Dəyişdirilmiş yaşayış məntəqəsinin yeni adı	Rayon	Yaşayış məntəqələrinin adının dəyişdirildiyi tarix
1	2	3	4	5
1.	Qacaran	Kacaran	Qafan	04.07.1951
2.	Sarıgeğ	Sarıyuğ	İcevan	10.05.1951
3.	Güllü dərə (Dzaqidzor)	Tumanyan	Tumanyan	04.07.1951

1956-cı il 31 iyul və 12 oktyabr tarixli fərmanla Qızılqoç (Qukasyan) rayonunda 1, Düzkənd (Axuryan) rayonunda 1, Əzizbəyov (Vayk) rayonunda 1 kəndin, 1957-ci il 8 iyul tarixli fərmanla Əzizbəyov (Vayk) rayonunda 1 kəndin, 26 sentyabr fərmanı ilə Quqark rayonunda 1 kəndin, 21 oktyabr tarixli fərmanla Ellər (Abovyan) rayonunda 1 kəndin, 6 dekabr fərmanı ilə Keşişkənd (Yeğeqnadzor) rayonunda 2 kəndin, 30 dekabr tarixli fərmanla 1 kəndin adı dəyişdirilmişdir.

Cədvəl 13.

Nö	Yaşayış məntəqəsinin qədim adı	Dəyişdirilmiş yaşayış məntəqəsinin yeni adı	Rayon	Yaşayış məntəqələrinin adının dəyişdirildiyi tarix
1	2	3	4	5
1.	Araçay (qəsəbə)	Axuryan	Axuryan	31.07.1956
2.	Qızılqoç	Qukasyan	Qukasyan	12.10.1956

1	2	3	4	5
3.	Darğalı	Ayqezard	Artaşat	30.10.1957
4.	Keşişkənd	Yeğeqnadzor	Yeğeqnadzor	06.12.1957
5.	Paşalı	Zarıtap	Əzizbəyov (Vayk)	08.07.1957
6.	Soylan	Əzizbəyov	Əzizbəyov (Vayk)	12.10.1956
7.	Həbilkənd	Kalinin	Masis	26.09.1957
8.	Cadqıran	Bazmavan	Nairi	08.07.1957

Ümumiyyətlə, 1948-1953-cü illərdə erməni şovinizminin qurbanı olan Ermənistan azərbaycanlılarının başına min bir müsibətlər gəlmişdir. Bu illərdə indiki Ermənistanın 24 rayonunda, eləcə də İrəvan və Gümrü (Leninakan, indi Qumayri) şəhərlərində xaricdən gələn ermənilər yerləşdirmək bəhanəsi ilə azərbaycanlılar köçürülmüş, Azərbaycan türklərinin yaşadıkları kəndlərin adları dəyişdirilməklə yanaşı, izi itirmək üçün rayonlar birləşdirilmiş, onlarla kənd xarabalığa çevrilmişdir. 1951-ci il martın 19-da azərbaycanlıların yaşadığı Qarabağlar rayonu ləğv edilərək kəndlər Vedi və Qəmərli rayonları arasında bölüşdürülmüşdür. Bunun nəticəsində vaxtilə Qarabağlar rayonunun tabeliyində olan 28 kənddən 27-si xarabalığa çevrilmişdir. Bu toponimlərin hamısı türk mənşəlidir, obrazlı desək, "yalnız Azərbaycan dilində danışır". Qarabağlar rayonunda azərbaycanlıların deportasiya olunması ilə bağlı xarabalığa çevrilmiş kəndlərin adlarını verməklə erməni vandalizmini əyani şəkildə göstərmiş olarıq: Əzizkənd, Əliqırax, Əlimərdan, Baxçacıq, Bayburud, Böyük Gilanlar, Gölçiyın, Dəhnəz, Daşnov, Zimmi, İmirzik, İnqala, Haxıs, Hand, Hartun, Qaladibi, Qaraqoyunlu, Məngüs, Yellicə, Yəranos, Şahablı, Şuqayıb, Cəfərli, Seyid Kotanlı, Kotuz, Kolanlı, Küsüz.

Bununla yanaşı Vedi rayonunda 16 kəndin 4-ü (Aşağı Ərmik, Yuxarı Ərmik, Əlməmməd, Ağkilsə), Qəmərli (Artaşat) rayonunda 21 kənddən 4-ü (Qaraqoyunlu, Novruzlu, Çatmadaş, Muxtarabad), Axta (Razdan) rayonunda 20 kənddən 7-si (Qabaxlı, Qaraqala, Dəllər, Kəvər Əli, Sərincan, Üşəlik, Çopur Əli), Əzizbəyov (Vayk) rayonunda 5 kənd (Arınc, Bulaxlı, Zirək, Məmmədrza, Qayalı), Keşişkənd (Yeğeqnadzor) rayonunda 42 kənddən 27-si (Ağdərə, Ağkilsə, Əyar, Almalı, Al-

xanpəyəsi, Ardaras, Ərgəz, Bülbülölən, Qaraqaya, Qışlaq, Qozluca, Qurbankəsilən, Ertic, Qaravəng, Kömürlü, Genalı, Yuxarı Güllüdüzü, Güneyvaz, Moz, Novlar, Heşin, Novlu, Horbadeğ, Hostun, Canı, Şahgəldi (qışlaq), Şorca), Qafan rayonunda 33 kənd (Əvsarlı, Almalıq, Atqız, Arxüstü, Babayaqublu, Baydaq, Baynakar, Barabatum, Baharlı, Burcalı, Qarabaş, Quşçulu, Daşbaş, Daşnov, Dəlləkli, İncəvar, Aşağı Yeməzli, Yuxarı Yeməzli, Qatar, Mollalı, Novruzlu, Seyidlər, Siznək, Tecadin, Çiriş, Çobanlı, Çullu, Craxor, Şabadin, Oxçu, Şirvanşahlı, Şotanlı), Sisyan rayonunda 12 kənd (Alışar, Qıvrax, Qızılciq, Dulus, Ərikli, Zabalzadur, İrmis, Lor, Məlikli, Pusek, Pulkənd, Şukər), Gorus rayonunda 8 kənd (Allar, Bağırbəyli, Binəyeri, Kosalar, Kürdlər, Başaracur, Şamsız, Şurnux), Meğri rayonunda 7 kənd (Əmrakar, Buğakar, Ernazor, Mərzikit, Mülki, Tağamir, Tey), Çəmbərək (Krasnoselo) rayonunda 1 kənd (Ada tərə), Ağbaba (Amasiya) rayonunda 14 kənd (Baxçalı, Bozqala, Qızıldaş, Qızılkişə, Mumuxan, Mustuqlu, Ördəkli, Seldağidan, Sınıx, Söyüdlü, Təzəkənd, Kiçik Təpəköy, Xançallı, Şiştəpə), Allahverdi (Tumanyan) rayonunda 1 kənd (Yuxarı Axtala), Spitak rayonunda 1 kənd (Ağbulaq) ləğv edilmişdir [195].

Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 8 iyul 1957-ci il tarixli fərmanı ilə Əzizbəyov (Vayk) və Nairi rayonlarının hər birində bir, 13 aprel və 30 iyun 1959-cu il tarixli fərmanı ilə Axta (Razdan) rayonunda iki, Kəvər (Kamo) rayonunda bir türk mənşəli toponim dəyişdirilmişdir.

Cədvəl 14.

No	Yaşayış məntəqəsinin qədim adı	Dəyişdirilmiş yaşayış məntəqəsinin yeni adı	Rayon	Yaşayış məntəqələrinin adının dəyişdirildiyi tarix
1	2	3	4	5
1.	Əzizbəyov	Zarıtap	Əzizbəyov (Vayk)	08.07.1957
2.	Çatkran	Bazmavan	Nairi	08.07.1957
3.	Aşağı Axta	Razdan	Razdan	30.06.1959
4.	Axta	Razdan	Razdan	30.06.1959
5.	Yeni Bayazet	Kamo	Kamo	13.04.1959

5. 1960-1980-cı illərdə dəyişdirilən toponimlər:

İndiki Ermənistandakı türk mənşəli toponimlərin dəyişdirilməsinin beşinci mərhələsini 1960-80-ci illər təşkil edir.

1960-cı illərdən başlayaraq Ermənistandakı azərbaycanlılara münasibət tamamilə dəyişdi. Azərbaycanlılar sıxışdırılmağa başladı və yüksək vəzifələrdən uzaqlaşdırıldı. Əhalisinin 80-90%-ni azərbaycanlılar təşkil etdiyi üçün Vedi, Çəmbərək (Krasnoselo), Basarkeçər (Vardenis), Zəngibasar (Masis) rayonlarında rayon partiya komitəsinin I katibi vəzifəsində azərbaycanlılar işləyirdi. 1960-cı illərdə heç bir səbəb olmadan onlar vəzifədən çıxarıldı və onların yerinə ermənilər təyin edildi. Bunların hamısı Ermənistan SSR-də gizli surətdə fəaliyyət göstərən daşnak partiyasının göstərişi ilə həyata keçirilirdi. Eləcə də Sisyan, Qafan, Meğri, Zəngibasar (Masis), İcevan, Vedi (Ararat), Kalinino rayonlarında Azərbaycan dilində nəşr olunan qəzetlər bağlandı. "Ermənilərlə azərbaycanlılar arasında münaqişənin dərinləşməsinə, Ermənistan azərbaycanlılarının mənəvi terroruna gətirib çatdıran ən mühüm səbəblərdən biri 1965-ci ildə uydurma "Erməni genosidi"nin 50 illiyini erməni diasporunun təsiri və A.Mikoyanın bilavasitə köməyi ilə respublika miqyasında qeyd edilməsi idi" [65, s.54].

1960-cı ildə indiki Ermənistanda olan türk mənşəli toponimlərin dəyişdirilməsi ilə bağlı Ermənistan SSR Ali Soveti iki dəfə fərman vermişdir. 27 fevral tarixli fərmanı ilə Zəngibasar (Masis) və Əzizbəyov (Vayk) rayonlarının hər birində 1 kəndin, 18 iyun fərmanı ilə Barana (Noemberyan) rayonunda bir kəndin adı, 1961-ci il 30 yanvar tarixli fərmanla Artik rayonunda 1 kəndin, 12 oktyabr fərmanı ilə Ağın (Ani), Axuryan və Eçmiədzin rayonlarının hər birində bir kəndin adı "mənəvi terrora" məruz qalmışdır.

1962-ci ildə respublika parlamenti 1 fərman (10 fevral) imzalamış və həmin fərmanla Əştərək rayonunda 1, 1963-cü ilin fevralın 2-dəki fərmanla Tumanyan rayonunda 1 kəndin adı dəyişdirilmişdir.

1964-cü ildə Ermənistan SSR Ali Soveti 15 avqust və 30 dekabr tarixlərində Barana (Noemberyan), Ellər (Abovyan),

Şəmşəddin (hər birində 1 kənd) rayonlarında Azərbaycan dilinə mənsub toponimin dəyişdirilməsi ilə bağlı fərman vermişdir.

1965-ci il 21 yanvar və 31 iyul tarixli fərmanlarla Talin, Ellər (Abovyan) rayonlarının hər birində bir azərbaycanlı kəndin adı dəyişdirilmişdir.

Cədvəl 15.

Nö	Yaşayış məntəqəsinin qədim adı	Dəyişdirilmə iş yaşayış məntəqəsinin yeni adı	Rayon	Yaşayış məntəqələrinin adının dəyişdirildiyi tarix
1	2	3	4	5
1.	Ağın	Ani	Ani	12.10.1961
2.	Bazmavan	Nor Kexi	Nairi	10.02.1962
3.	Kotayk	Abovyan	Abovyan	02.10.1961
4.	Ləmbəli	Debetaşen	Noəmberyan	18.06.1960
5.	Mastara	Dalarik	Talin	21.01.1965
6.	Murad təpə	Kanekeravan	Nairi	15.08.1964
7.	Tərp	Saravan	Əzizbəyov (Vayk)	27.02.1960
8.	Cəbəçəli	Crahovit	Masis	27.02.1960
9.	Ellər	Abovyan	Abovyan	12.10.1961
10.	Kotigex	Şavaraşavan	Noəmberyan	15.06.1964
11.	Yelqovan	Kotayk	Abovyan	31.07.1965

1967-ci ildə üç fərman verilmişdir. 25 may tarixli fərmanla Zəngibasar (Masis) rayonunda bir, Basarkeçər (Vardenis) rayonunda iki, Üçkilsə (Eçmiədzin) rayonunda bir, Allahverdi (Tumanyan) rayonunda bir, İcəvan rayonunda 7, Sərdarabad (Oktemberyan) rayonunda bir, Qəmərli (Artaşat) rayonunda bir, 23 sentyabr tarixli fərmanla Axta (Razdan) rayonunda bir, 21 oktyabr tarixli fərmanla Axuryan rayonunda iki, Artaşat rayonunda üç, Qızılqoç (Qukasyan) rayonunda üç, Abaran və Hamamlı (Spitak) rayonlarında bir azərbaycanlı kəndinin adı dəyişdirilmişdir.

1968-ci il mayın 16-da Ermənistan Ali Soveti Rəyasət heyəti Eçmiədzin rayonunda bir kəndin, 3 iyulda Qaranlıq (Martuni) rayonunda iki, Allahverdi (Tumanyan) rayonunda bir, Sisyan rayonunda 3, Vedi (Ararat) rayonunda altı, Keşiş-

kənd (Yeğeqnadzor) rayonunda bir, Basarkeçər (Vardenis), Əzizbəyov (Vayk), Quqark, Gorus rayonlarının hər birində bir, Sərdarabad (Oktemberyan) rayonunda iki, 27 sentyabrda Qaranlıq (Martuni) rayonunda bir kəndin adının dəyişdirilməsi ilə bağlı fərman vermişdir.

1969-cu ildə addəyişmə ilə bağlı Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyəti 7 fərman imzalamışdır. 14 yanvar tarixli fərmanla Sərdarabad (Oktemberyan), 12 fevral tarixli fərmanla İcevan, 7 may tarixli fərmanla Gorus, Artik, 11 iyun tarixli fərmanla Basarkeçər (Vardenis), 31 iyun tarixli fərmanla Basarkeçər (Vardenis), 19 sentyabr tarixli fərmanı ilə Allahverdi (Tumanyan) rayonlarında 8 kəndin adı dəyişdirilmişdir:

Cədvəl 16.

No	Yaşayış məntəqəsinin qədim adı	Dəyişdirilmiş yaşayış məntəqəsinin yeni adı	Rayon	Yaşayış məntəqələrinin adını dəyişdirildiyi tarix
1	2	3	4	5
1.	Ağahəmzəli	Marmaraşen	Masis	25.05.1967
2.	Arıxvəli	Lernut	Axuryan	25.05.1967
3.	Yamancalı	Dextsut	Artaşat	25.05.1967
4.	Yarpızlı	Lçavan	Vardenis	25.05.1967
5.	Yuxarı Ağdan	Ağdan	İcevan	25.05.1967
6.	Kərkibaş	Şəfəq	Vardenis	25.05.1967
7.	Revazlı	Ditavan	İcevan	25.05.1967
8.	Təzəkənd	Tavşut	Qukasyan	21.10.1967
9.	Uzunlar	Odzun	Tumanyan	30.09.1967
10.	Xeyirbəyli	Yervandaşat	Oktemberyan	25.05.1967
11.	Çorlu	Lernagyuş	Qukasyan	21.10.1967
12.	Adamxan	Vardadzor	Martuni	03.07.1968
13.	Aravus	Arevis	Sisyan	03.07.1968
14.	Ağkənd	Aqnacazor	Yeğeqnadzor	03.07.1968
15.	Baxçalar	Baqaran	Oktemberyan	03.07.1968
16.	Birəli	Lancar	Ararat	03.07.1968
17.	Vedi	Ararat	Ararat	15.05.1968
18.	Qoradis	Horadis	Əzizbəyov (Vayk)	03.07.1968
19.	Gütqum	Gexanuş	Qafan	03.07.1968

1	2	3	4	5
20.	Daşlı	Daştkar	Ararat	03.07.1968
21.	Qədirli	Lancanist	Ararat	03.07.1968
22.	Qaranlıq	Gexovit	Martuni	03.07.1968
23.	Muğub	Balohovit	Abovyan	26.12.1968
24.	Təzəkənd	Tasik	Sisyan	03.07.1968
25.	Urud	Vorotan	Sisyan	03.07.1968
26.	Şahablı	Şahab	Ararat	03.07.1968
27.	Kiçik Şəhriyar	Nor Artaqes	Oktemberyan	03.07.1968
28.	Şıxlar	Lusakert	Ararat	26.12.1968
29.	Yaycı	Qarjis	Gorus	03.07.1968
30.	Allahverdi rayonu	Tumanyan rayonu	Tumanyan	19.09.1969
31.	Morut	Aknaxpyur	İcevan	11.11.1970
32.	Talış	Aruç	Əştərək	11.11.1970.

1970-ci ildə Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyəti 10 sentyabr tarixli fərmanla Zəngibasar (Masis) rayonunda bir, 11 noyabr tarixli fərmanla Əştərək rayonunda bir kəndin adı dəyişdirilmişdir.

Ermənistan Ali Soveti 1970-ci ildən sonra addəyişməni müəyyən qədər dayandırmışdır. Hamı düşünürdü ki, bu bir daha təkrar olunmayacaq. Lakin 1978-ci ildə yenidən həmin məsələyə qayıldı.

Ermənistan Ali Soveti Rəyasət Heyəti 1978-c il yanvarın 25-də Ermənistanda türk mənşəli toponimləri tamamilə silmək məqsədi ilə fərman vermişdir. Bir fərmanla azərbaycanlılar yaşayan 23 rayonda Azərbaycan xalqının tarixi və etnik mənsubiyyətini özündə əks etdirən 60 kəndin adı dəyişdirilmişdir.

Qızılqoç (Qukasyan), Hamamlı (Spitak), Barana (Noemberyan), Vədi (Ararat), Qəmərli (Artaşat) rayonlarının hər birində 3, Ellər (Abovyan) rayonunda 3, Zəngibasar (Masis) rayonunda 8, Sevan, Kəvər (Kamo), Əzizbəyov (Vayk), Allahverdi (Tumanyan), Amasiya, Axta (Razdan), Sərdarabad (Oktemberyan) rayonlarının hər birində bir, İcevan rayonunda 7, Talin rayonunda 4, Üçkilsə (Eçmiədzin) rayonunda 15, Çəmbərək (Krasnoselo) və Şəmşəddin rayonlarının hər bi-

rində iki, Abaran rayonunda 9, Basarkeçər (Vardenis) rayonunda 8, Quqark rayonunda 5, Kalinino rayonunda 4 türk mənşəli ad mənəvi genosidin qurbanı olmuşdur.

Cədvəl 17.

Nö	Yaşayış məntəqəsinin qədim adı	Dəyişdirilmiş yaşayış məntəqəsinin yeni adı	Rayon	Yaşayış məntəqələrinin adının dəyişdirildiyi tarix
1	2	3	4	5
1.	Ağcaqala	Tsaxkalanç	Eçmiədzin	25.01.1978
2.	Ağcaqışlaq	Getaniya	Masis	25.01.1978
3.	Ayğirgöl	Aqnaliç	Eçmiədzin	25.01.1978
4.	Aşağı Zeyvə	Artaşen	Eçmiədzin	25.01.1978
5.	Aşağı Necili	Sayat Nova	Masis	25.01.1978
6.	Kölnə Başkənd	Ardzvaşen	Krasnoselo	25.01.1978
7.	Bzovdal	Bozum	Quqark	25.01.1978
8.	Qalaça	Berdavan	Noemberyan	25.01.1978
9.	Qamışlı	Vartanik	Oktemberyan	25.01.1978
10.	Qaraqışlaq	Dostluq	Masis	25.01.1978
11.	Qaraqoyunlu	Ferik	Eçmiədzin	25.01.1978
12.	Qaraiman	Sovetkənd	Vardenis	25.01.1978
13.	Qarakilsə	Lernqovit	Kalinino	25.01.1978
14.	Qaraxaç	Lusaşoğ	Ararat	25.01.1978
15.	Qaçaqan	Arevadzor	Tumanyan	25.01.1978
16.	Qızqala	Getavan	Kalinino	25.01.1978
17.	Qırçı	Ardzvaberd	Şəmşəddin	25.01.1978
18.	Quruboğaz	Ortaçya	Abaran	25.01.1978
19.	Dostlu	Bareqamavan	Noemberyan	25.01.1978
20.	Illi	Qoğmik	Amasiya	25.01.1978
21.	İnekdağ	Yenikənd	Vardenis	25.01.1978
22.	Yayçı	Dzovaber	Sevan	25.01.1978
23.	Yanıxpəyə	Məşəkənd	Krasnoselo	25.01.1978
24.	Yuxarı Axta	Lernanist	Razdan	25.01.1978
25.	Yuxarı Zağalı	Axbradzor	Vardenis	25.01.1978
26.	Yuxarı Zeyvə	Taronik	Eçmiədzin	25.01.1978
27.	Yuxarı Kolanlı	Qriboyedov	Eçmiədzin	25.01.1978
28.	Yuxarı Necili	Nizami	Masis	25.01.1978
29.	Yuxarı Xatnarx	Aknaşen	Eçmiədzin	25.01.1978
30.	Karvansara	Amretaza	Abaran	25.01.1978

1	2	3	4	5
31.	Kemraz	Komarıs	Abovyan	25.01.1978
32.	Kefli	Karvansara	Qukasyan	25.01.1978
33.	Könkan	Hatis	Abovyan	25.01.1978
34.	Kəsəmən	Bahar	Vardenıs	25.01.1978
35.	Kolagirən (Kolaqran)	Dzoraket	Quqark	25.01.1978
36.	Kondaksaz	Rya taza	Abovyan	25.01.1978
37.	Korbulaq	Şenkani	Abaran	25.01.1978
38.	Güllüdüz	Vardevız	Yeğeqnadzor	25.01.1978
39.	Güllüçə	Dzovk	Abovyan	25.01.1978
40.	Mehmandar	Hovtaşat	Masıs	25.01.1978
41.	Molla qışlaq	Güllüdərə	Quqark	25.01.1978
42.	Muğan	Hovdameç	Eçmiədzin	25.01.1978
43.	Muğan	Hovtaşen	Artaşat	25.01.1978
44.	Muğancıq	Hayqedzor	Gorus	25.01.1978
45.	Sabunçu	Hatsaşen	Talin	25.01.1978
46.	Sabunçu	Araksavan	Artaşat	25.01.1978
47.	Taytan	Vanaşen	Ararat	25.01.1978
48.	Tala	Ketovit	İcevan	25.01.1978
49.	Tapanlı	Keğasar	Spitak	25.01.1978
50.	Təknəli	Kokahovit	Qukasyan	25.01.1978
51.	Xoşkotan	Voskevaz	Noemberyan	25.01.1978
52.	Haxqıxlı	S.Vurğun	İcevan	25.01.1978
53.	Həmzəçimən	Markahovit	Quqark	25.01.1978
54.	Çaxırlı	Sovetakert	Vardenıs	25.01.1978
55.	Çıgdamal	Arevaşoq	Spitak	25.01.1978
56.	Çırpılı	Crapı	Noemberyan	25.01.1978
57.	Çobanmaz	Avşen	Abaran	25.01.1978
58.	Coğaz	Berkaber	İcevan	25.01.1978
59.	Şahnəzər	Medzovan	Kalinino	25.01.1978
60.	Şorlu	Daştavan	Masıs	25.01.1978

6. 1991-ci ildən sonra dəyişdirilən toponimlər.

Dağlıq Qarabağ və onun ətrafında baş verən hadisələrlə bağlı Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılar 1988-89-cu illərdə SSRİ dövlətinin birbaşa köməyi və yardımı ilə Ermənistan dövləti tərəfindən öz tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya olundular. Bu hadisədən sonra Ermənistan Azərbaycan xalqının tarixi ilə sıx surətdə bağlı olan, azərbaycan-

lıların tarixən yaşadıqları ərazilərin adlarını dəyişməklə mənəvi soyqırımını davam etdirmişdir.

Ermənistan Respublikasının prezidentinin 19 aprel 1991-ci il tarixli fərmanı ilə 1988-89-cu ilə qədər azərbaycanlılar yaşamış 16 rayonda (Krasnoselo (Çəmbərək), Kəvər (Kamo), İcevan, Sisyan, Qafan, Kotayk, Amasiya, Basarkeçər (Vardenis), Kalinino, Keşişkənd (Yeğeqnadzor), Zəngibasar (Masis), Əzizbəyov (Vayk), Vedi (Ararat), Quqark, Axta (Razdan), Əştərək) 90 türk mənşəli toponim dəyişdirilərək erməniləşdirilmişdir.

Cədvəl 18.

№	Qədim adı	Yeni adı	Rayon
1	2	3	4
1.	Ağbulaq	Axperek	Krasnoselo
2.	Ağqala	Berdkunk	Kamo
3.	Ağkilsə	Cermakavan	İcevan
4.	Ağudi	Aqitu	Sisyan
5.	Acıbac	Acıbac	Qafan
6.	Aşağı Pürülü	Geğavank	Qafan
7.	Bağçalıq sovxozu	Verin Ptxni	Kotayk
8.	Baytar	Hovtun	Amasiya
9.	Balıxlı	Zorakert	Amasiya
10.	Bahar	Artunk	Vardenis
11.	Bəkdaş	Xordzor	Qafan
12.	Bəriyabad	Barenat	Krasnoselo
13.	Böyük məzrə	Medz Masrik	Vardenis
14.	Qayabaşı	Geğamabak	Vardenis
15.	Qarabulaq	Şagik	Amasiya
16.	Qaraqala	Noramut	Kalinino
17.	Qaraqaya	Dzorvank	Krasnoselo
18.	Qaraisa	Meğvahovit	Kalinino
19.	Qaraiman	Ditsmayri	Vardenis
20.	Qovşut	Kavçut	Qafan
21.	Qovuşuq	Yermon	Yeğeqnadzor
22.	Qoncalı	Zarişat	Amasiya
23.	Qoşabulaq	Şadcrek	Vardenis
24.	Qızıltaş	Aruni	Kalinino
25.	Qızılgül	Areta	Yeğeqnadzor
26.	Qızılkənd	Tsapatağ	Vardenis
27.	Daşkənd	Hayrk	Vardenis

1	2	3	4
28.	Dəmirçi	Darbink	Masis
29.	Dəmirçilər	Qoçavan	Kalinino
30.	Dərə	Daranak	Vardenis
31.	Dostluq	Ayanist	Masis
32.	Düzkənd	Alvar	Amasiya
33.	Evli	Dzaramut	Kalinino
34.	Əzizbəyov	Areqnadem	Amasiya
35.	Əzizbəyov	Vayk	Vayk (Əzizbəyov)
36.	Əzizli	Norabak	Vardenis
37.	Əmirxeyir	Kalavan	Krasnoselo
38.	Ələvəz	Yeğegis	Yeğeqnadzor
39.	Zeytə	Zedsa	Vayk (Əzizbəyov)
40.	Zəngilər	Zorak	Masis
41.	Zərkənd	Kut	Vardenis
42.	Zəhmət	Xaçpar	Masis
43.	Zod	Sotk	Vardenis
44.	İbiş	Dayrik	Amasiya
45.	Yeniyol	Ağvarik	Amasiya
46.	Yenikənd	Tretuk	Vardenis
47.	Yengicə	Sisavan	Ararat
48.	Kiçik Məzrə	Pokr Masrik	Vardenis
49.	Köçbək	Hedzor	Vayk (Əzizbəyov)
50.	Kərd	Kard	Qafan
51.	Gomur	Komk	Vayk (Əzizbəyov)
52.	Gözəldərə	Aznavadzor	Quqark
53.	Gölkənd	Ayqut	Krasnoselo
54.	Göllü	Ardenis	Amasiya
55.	Gülüstan	Nor Aznaberd	Vayk (Əzizbəyov)
56.	Gülüdüz	Vardahovit	Yeğeqnadzor
57.	Gümüş	Karenis	Razdan
58.	Güney	Arequni	Vardenis
59.	Günəşli	Kutakan	Vardenis
60.	Məşəkənd	Antaramec	Krasnoselo
61.	Nəziravan	Kazaravan	Əştərək
62.	Nərimanlı	Şatvan	Vardenis
63.	Nüvədi	Nonadzor	Meğri
64.	Oxçuoğlu	Vaxçi	Amasiya
65.	Öysüz	Darik	Amasiya
66.	Polad	Xaçardzon	İcevan
67.	Salah	Akavanavank	İcevan
68.	Sarvanlar	Sis	Masis

1	2	3	4
69.	Sarıyaqub	Çaqazadzor	Vardenis
70.	Sariyer	Apavan	Kalinino
71.	Səməd Vurğun	Ovk	İcevan
72.	Sovetakerd	Xaçaxbyur	Vardenis
73.	Sovetkənd	Kaxaki	Vardenis
74.	Soyuqbulaq	Paqaxbyur	Kalinino
75.	Subatan	Geğakar	Vardenis
76.	Təkərli	Artavaz	Razdan
77.	Toxluca	Draxtik	Krasnoselo
78.	Uz	Uyts	Sisyan
79.	Xalisə	Noyakert	Ararat
80.	Çaybasar	Arevat	Amasiya
81.	Çaykənd	Getik	Vayk (Əzizbəyov)
82.	Çaykənd	Dprabak	Krasnoselo
83.	Çaxmaq	Kamxut	Amasiya
84.	Çivinli	Yenacur	Amasiya
85.	Çiçəkbulaq	Geğatap	İcevan
86.	Comərdli	Tanahat	Sisyan
87.	Şabadin	Yeğək	Qafan
88.	Şəfəq	Vanevan	Vardenis
89.	Şidli	Yeğeqnavan	Ararat
90.	Şirazlı	Vosgetap	Ararat
91.	Şişqaya	Quqariç	Vardenis

İndiki Ermənistandan 1992-ci ildə sonuncu azərbaycanlı kəndi Meğri rayonundakı Nüvədi kəndinin əhalisi qovulmuşdur. 1994-cü ildə də Ermənistan Respublikasının prezidentinin fərmanı ilə Nüvədi kəndinin adı dəyişdirilib Nonadzor qoyulmuşdur [205, s.252].

İndiki Ermənistanda tarixi-etnik torpaqlarında yaşayan azərbaycanlıların tarixini özündə əks etdirən toponimlər XX əsrdə bir neçə dəfə dəyişdirilmişdir. Belə ki, 59 il ərzində (1935-1994) bir neçə kəndin adı iki dəfə dəyişdirilmişdir. Bu da tarixi faktların saxtalaşdırılmasının ən bariz nümunəsidir.

No	Kəndin qədim Adı	I dəfə dəyişdirilmiş adı	Fərmanın tarixi	II dəfə dəyişdirilmiş adı	Fərmanın tarixi	Rayon
1.	Paşalı	Əzizbəyov	03.I.1935	Zarıtap	08.07.1957	Əzizbəyov (Vayk)
2.	Dağalı	Anastasavan	01.12.1949	Ayqezard	30.12.1957	Qəmərli (Artaşat)
3.	Çatqıran	Bazmavan	08.07.1957	Nor Qexi	10.02.1962	Nairi
4.	Hacı Bayram	Baxçalar	03.01.1935	Baqaran	03.07.1968	Sərdarabad (Oktemberyan)
5.	Ağcaqışlaq	Getaşen	21.06.1948	Getazat	25.05.1967	Qəmərli (Artaşat)
6.	Künən (Kuncn)	Getaşen	03.01.1935	Kirants	25.05.1967	Karvansaray (İcəvan)
7.	Qızılqoç	Verin Qukasyan	04.01.1938	Qukasyan	12.10.1956	Qızılqoç (Qukasyan)
8.	Goravan	Yenikənd	04.04.1946	Goravan	03.07.1968	Vedi (Ararat)
9.	Keşişçeran	Zovaşen	03.01.1935	Urtsalanc	21.10.1967	Vedi (Ararat)
10	Cənnətli	Zovaşen	02.03.1940	Lancazat	21.10.1967	Qəmərli (Artaşat)
11	Qaraburun	Karmraşen	31.07.1950	Karakert	21.01.1965	Talin
12	Kiçik Ketı	Lernantsk	26.04.1946	Pokraşen	21.10.1967	Düzkənd (Axuryan)
13	Çorlu	Lernansk	12.11.1946	Lernaguğ	21.10.1967	Qızılqoç (Qukasyan)
14	Arpavar	Lusakert	20.08.1945	Nşavan	21.10.1967	Qəmərli (Artaşat)
15	Hacı Qara	Makaraşen	01.03.1946	Lernapat	26.09.1957	Quqark
16	Keşişkənd	Mikoyan	03.01.1935	Yeğeqnad zor	06.12.1957	Keşişkənd (Yeğeqnadzor)
17	Ləmbəli	Debetaşen	18.06.1960	Baqrataşen	23.02.1972	Barana (Noemberyan)
18	Danagirməz	Ovit	15.07.1946	Niqavan	21.10.1967	Abaran
19	Uzuntala	Onut	25.05.1967	Ayqeoovit	12.02.1969	Karvansaray (İcəvan)
20	Haçakilsə	Paros	03.01.1935	Nahapetavan	30.01.1961	Artik
21	Çatqıran	Razdan	03.01.1935	Gexaşen	21.10.1967	Ellər (Abovyan)
22	Qaradağlı	Tsaxkaşen	20.08.1945	Mıraqvet	21.10.1967	Qəmərli (Artaşat)
23	Korbulaq	Tsaxkaşen	12.11.1946	Sizavet	21.10.1967	Qızılqoç (Qukasyan)
24	Avdıbəy	Tsaxkaşen	04.05.1939	Tsaxkaber	21.10.1967	Hamamlı (Spitak)

Bu faktlar bir daha onu sübut edir ki, Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılar təkcə fiziki yox, həm də dəfələrlə mənəvi soyqırımına məruz qalmışdır. Toponimik adları bir və ya bir neçə dəfə dəyişdirməklə izi itirmiş, tarixi faktları təhrif etmişlər. Bu da erməni xislətini, erməni məkrliliyini, erməni vandalizmini aydın şəkildə əks etdirir. Ancaq unudurlar ki, tarix faktlara söykənir və bu faktlardan qaçmaq olmaz.

Qədim türk torpağı olan indiki Ermənistanda azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilən mənəvi genosid siyasətinin nəticəsində qədim tarixə malik coğrafi adların dəyişdirilməsi əməliyyatı bir neçə istiqamətdə həyata keçirilmişdir:

1. Erməni dilinə kalka edilərək dəyişdirilmiş türk mənşəli toponimlər. Qərbi Azərbaycan ərazisindəki türk mənşəli toponimlərin bir qismi Azərbaycan dilindən erməni dilinə kalka edilərək dəyişdirilmişdir. Məsələn: Ağbulaq – Lusaxpyur (Spitak, 26.04.1946), Almalı – Xndzorut (Əzizbəyov, Vayk, 12.11.1946), Qaradaş – Sevkar (İcevan), Qaraqala – Sevaberd (Abovyan, 21.06.1948), Daşqala – Karaberd (Ani, 03.02.1947), Kiçik Məzrə – Pokr Masrik (Vardenis, 19.04.1991), Gülüdüz – Vardahovit (Yeğeqnadzor, 19.04.1991), Uz-Uyts (Sisyan, 19.04.1991), Gərd-Kard (Qafan, 19.04.1991), Torpaqla – Xnaberd (Artaşat, 01.12.1949), Armudlu – Tandzud (Oktemberyan, 04.04.1946), Başkənd – Vernaşen (Yeğeqnadzor, 10.09.1946) və s.

2. İndiki Ermənistanda Azərbaycan türklərinin köklü xalq olduğunu özündə əks etdirən qədim tarixə malik türk mənşəli etnonimlər əsasında formalaşan toponimlərin dəyişdirilməsi. Bu toponimlər erməni dilinə məxsus sözlərlə əvəz edilərək dəyişdirilmişdir. Məsələn: Ayrım – Ptxavan (Noemberyan), Bayandur – Vağatur (Gorus, 07.05.1969), Basarkeçər – Vardenis (Basarkeçər, 11.06.1969), Qazançı – Meğraşen (Artik, 31.05.1946), Qıpçaq – Ariç (Artik, 31.06.1946), Yayıcı – Dzo-vaber (Sevan, 25.01.1978), Sabunçu – Hatsaşen (Talin, 25.01.1978), Qaracoran – Aragyuş (Nairi, 04.04.1946), Qaçğan-Lernavan (Spitak, 26.04.1946), Qaraqoyunlu – Ferik (Eçmiədzin, 25.01.1978), Baytar – Hovtun (Amasiya, 19.04.1991), Şidli – Yeğeqnavan (Ararat, 19.04.1991), Aralıq Kolanılı – Qri-

boyedov (Eçmiədzin, 25.01.1978), Axta-Razdan (Razdan, 30.05.1956), Aşağı Qarxın-Araks (Eçmiədzin, 15.07.1946), Barana – Noemberyan (Noemberyan, 04.01.1938), Böyük Ayrım-Medz Mantaş (Tumanyan, 03.01.1935), Qaralar-Aralez (Ararat, 25.01.1978), Qəmərli-Medzamor (Eçmiədzin, 15.07.1946), Quşçu-Keçud (Əzizbəyov (Vayk), 12.11.1946), Dəmirçilər – Qoçavan (Kalinino, 19.04.1991), Ellər-Abovyan (Abovyan, 12.10.1961), İmirli –Ttucur (Abaran, 19.04.1950), Yuva-Şaumyan (Artaşat, 19.04.1950), Keçili-Mrqaşat (Oktemberyan, 04.04.1946), Kəvər-Kamo (Kamo, 13.04.1959), Oğurbəyli-Berkanuş (Artaşat, 20.08.1945), Oxçuoğlu – Vaxçi (Amasiya, 19.04.1991), Salah-Aknavanavank (İcevan, 19.04.1991) və s.

3. Qədim türk dilində işlənən sözlər əsasında formalaşan toponimlərin dəyişdirilməsi: Ayısəsi – Qızılgül (Yeğeqnadzor, 10.09.1946), Balıqlı –Zorakert (Amasiya, 19.04.1991), Başköy-Saralanc (Artik, 31.05.1946), Bəyrabad-Barenat (Krasnoselo, 19.04.1991), Qızılqoç-Qukasyan (Qukasyan, 12.10.1956), Qızılörən-Şenavan (Spitak, 26.04.1946), Əmirxeyir-Kalavan (Krasnoselo, 19.04.1991), Keşişkənd –Qexarot (Araqadz, 03.01.1935), Köçbək-Hedzor (Əzizbəyov (Vayk), 19.04.1991), Gomur –Komk (Əzizbəyov, 19.04.1991), Urud-Vorotan (Sisyan, 03.07.1968), İtqıran – Gülüstan (Əzizbəyov (Vayk) 03.01.1935), Kərkibaş – Şəfəq (Basarkeçər, 25.05.1967) və s.

4. Azərbaycan dilinə məxsus sözlər əsasında formalaşan mürəkkəb quruluşlu toponimlərin birinci və ya ikinci tərəfi ixtisar edilərək dəyişdirilmiş toponimlər: Alaçiq qaya – Alaçux (Dilican), Baş Gərn – Gərn (Abovyan, 03.01.1935), Böyük Vedi – Vedi (Ararat, 04.04.1946), Ellər oyuğu – Ellər (Amasiya), Polad Ayrım – Polad (İcevan), Əlikuçak – Kuçak (Abaran, 03.01.1935), Hacı Muxan – Muxan (Kamo) və s.

5. Azərbaycan dilində işlənən şəxs adları əsasında formalaşmış toponimlərin dəyişdirilməsi: Babakişi-Ağavnadzor (Razdan, 15.07.1948), Vəlikənd –Tsaxkavan (Şəmsəddin, 04.04.1939), Qaraməmməd –Meğraşad (Amasiya, 26.04.1946), Qasıməli-Getapi (Artik, 01.06.1940), Qəzənfər-Araqats (Abaran, 10.09.1948), Molla Bədəl-Yexeknut (Oktemberyan,

04.04.1946), Paşakənd-Marmarik (Razdan, 03.01.1935), Sul-tanbəy-Bartsiruni (Əzizbəyov (Vayk), 03.01.1935), Həsən-kənd-Şatin (Yeğeqnadzor, 03.01.1935) və s.

6. Memorial xarakterli adlarla əvəz edilmiş toponimlər: Hacı Nəzər – Kamo (Axuryan, 03.01.1935), Heydərbəy – Sverdlov (Stepanavan, 01.04.1940), Boz yoxuş – Musaelyan (Qukasyan, 12.09.1946), Böyük Şəhriyar – Nalbandyan (Oktemberyan, 19.04.1950), Qızılqoç – Qukasyan (Qukasyan, 12.05.1956), Qulucan – Spandaryan (Artik, 31.05.1946), Dam-cılı – Mravyan (Abaran, 03.01.1935), Qaraməhəmməd – Qorki (Stepanavan, 22.03.1939), Molla Dursun – Şaumyan (1920, Eçmiədzin), Kəvər – Kamo (Kamo, 13.04.1959), Yuva – Şaumyan (Artaşat, 19.04.1950), Yuxarı Necili – Nizami (Masis, 25.01.1978), Aşağı Necili – Sayat Nova (Masis, 25.01.1978) və s.

7. Azərbaycan dilində işlənən sözlər əsasında formalaşan toponimlərin dəyişdirilməsi: Ağbulaq-Axperek (Krasnoselo, 19.04.1991), Ağqala-Berdkunk (Kamo, 19.04.1991), Ağkənd-Aşotavan (Sisyan, 17.04.1948), Ağcaqala-Tsaxqalanc (Eçmiədzin, 25.01.1978), Artız –Gehard (Abovyan, 04.04.1946), Başkənd – Qeğarkuni (Kamo, 04.04.1946), Qarnıyarıq-Atabekyan (Razdan, 03.01.1935), Qoşabulaq-Şadreck (Vardenis, 19.04.1991), Daşkənd-Hayrk (Vardenis, 19.04.1991), Düzkənd – Alvar (Amasiya, 19.04.1991), İydəli-Pştavan (Oktemberyan, 10.04.1947), Gölkənd-Ayqut (Krasnoselo, 19.04.1991) və s.

8. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində işlənən sözlər əsasında əmələ gələn toponimlərin dəyişdirilməsi: Yengicə-Norabats (Masis, 25.01.1978), Nüvədi-Nonadzor (Meğri, 1994), Kələkarx – Şenavan (Oktemberyan, 01.04.1946), Toparlı –Hatsik (Axuryan, 07.12.1945) və s.

9. Müəyyən fonetik dəyişiklik edilməklə erməni dilinin qaydalarına uyğunlaşdırılaraq dəyişdirilən toponimlər: Acıbac – Acibac (Qafan, 19.04.1991), Dəlilər – Dalar (Artaşat, 03.01.1935), Dərəbas – Darbas (Sisyan, 10.09.1946), Ərzəkənd – Arzakan (Razdan), Gyabud – Kapuyt (Əzizbəyov, Vayk), Xozukənd – Quzukənd (Amasiya) və s.

Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimlərinin mə-nəvi genosidin qurbanı olması ilə bağlı araşdırmanı 1995-ci ildə "Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası" əsərində ilk dəfə olaraq bu sətirlərin müəllifi aparmışdır [65, s.394-410]. Sonradan, yəni 1998-ci ildə həmin əsər "Историческая география западного Азербайджана" adı ilə rus dilində nəşr edilmişdir. "Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası" əsərində yazdığımız "Mənəvi soyqırımı, türk toponimləri və onların taleyi" adlı III fəsil "Историческая география западного Азербайджана" adlı əsərdə "Моральный геноцид, тюркские топонимы и их судьба" adı ilə çap edilmişdir [277, s.468-487]. S.Əsədov və İ.Məmmədovun "Терроризм: причина и следствие" əsərində erməni terrorizminin müxtəlif aspektlərində bəhs edilir. Bu əsərdə həm də Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimlərinin də erməni terrorunun qurbanı olduğu göstərilir [236, s.215-239].

Gözləmək olardı ki, müəlliflər yeni faktlarla fikirlərini izah edəcəklər. Çox təəssüf. "Историческая география Западного Азербайджана" əsərində bizim yazdığımız fəsil bu kitabda olduğu kimi köçürülərək "Моральному террору подверглись и тюркские топонимы" adı ilə verilmişdir [236, s.215-239].

**QƏRBİ AZƏRBAYCANDA (İNDİKİ ERMƏNİSTANDA)
DƏYİŞDİRİLMİŞ TOPONİMLƏRİN
S İ Y A H İ S İ**

a) Oykonimlər

Nö	Qədim adı	Yeni adı	Rayon	Fərmanın tarixi
1	2	3	4	5
1	Avdalar	Hatsavan	Abovyan	04.04.1946
2	Avdalağalı	Vaqaşen	Martuni	03.01.1935
3	Avdibəy	Tsaxkaber	Spitak	04.05.1939
4	Ağazor	Katnaxpyur	Abovyan	04.04.1946
5	Ağbulaq	Lusaxpyur	Spitak	26.04.1946
6	Ağbulaq	Ağperek	Krasnoselo	19.04.1991
7	Ağqala	Berdkurnk	Kamo	19.04.1991
8	Ağzıbir	Lçap	Kamo	07.12.1945
9	Ağın	Ani	Ani	12.10.1961
10	Ağahəmzəli	Marmaraşen	Masis	25.05.1967
11	Ağkənd	Aqndzazor	Yeğeqnadzor	03.07.1968
12	Ağkənd	Aşotavan	Sisiyan	17.04.1948
13	Ağkilsə	Kraşen	Axuryan	07.12.1945
14	Ağkilsə	Cermakavan	İcevan	19.04.1991
15	Ağudı	Aqitu	Sisyan	19.04.1991
16	Ağcaarx	Arevik	Oktemberyan	04.04.1946
17	Ağcaqala	Tsaxkalanç	Eçmiədzin	25.01.1978
18	Ağcaqışlaq	Getaşen	Artaşat	21.06.1948
19	Ağcaqışlaq	Getaniya	Masis	25.01.1978
20	Adamxan	Vardadzor	Martuni	03.07.1968
21	Adıyaman	Qarnhovit	Talin	12.11.1946
22	Ayaslı	Ayqestan	Artaşat	–
23	Ayğirgöl	Aknalıç	Eçmiədzin	25.01.1978
24	Aynadzor	Avavnadzor	Yeğeqnadzor	10.09.1946
25	Aynalı	Davdaşen	Talin	19.04.1950
26	Ayrim	Ptxavan	Noemberyan	–
27	Ayısəsi	Qızılgül	Yeğeqnadzor	10.09.1946

1	2	3	4	5
28	Alakilso	Baytar	Amasiya	–
29	Alagöz (Alagöz)	Araqats	Talin	31.07.1950
30	Alaçıq qaya	Alaçux	Dilican ş.	–
31	Allahverdi	Tumanyan	Tumanyan	–
32	Almalı	Xndzorut	Əzizbəyov	12.11.1946
33	Arazdöyən	Yerasx	Ararat	03.07.1968
34	Aralıx	Yerazqavors	Axuryan	07.12.1945
35	Aralıx Kolanlı (Aralıx)	Yuxarı Kolanlı	Eçmiödzin	–
36	Arıxveli	Lernut	Axuryan	21.10.1967
37	Armutlu	Tufaşen	Artik	31.05.1946
38	Armutlu	Tandzut	Oktemberyan	04.04.1946
39	Artaşat	Verin Artaşat	Artaşat	20.08.1945
40	Artiz	Gexart	Abovyan	04.04.1946
41	Arpa	Areni	Yeğeqnadzor	10.09.1946
42	Arpavar	Xusakert	Artaşat	20.08.1945
43	Arpaçay (qəsəbə)	Axuryan	Axuryan	31.07.1956
44	Astazur	Şvanidzor	Meğri	22.04.1935
45	Axta	Razdan	Razdan	30.06.1959
46	Axta	Razdan	Razdan	30.06.1959
47	Axund Bzovand	Bzovan, Berdin	Artaşat	1920
48	Acıbac	Acıbac	Qafan	19.04.1991
49	Astaxana	Xlataq	Qafan	–
50	Aşağı Ağbaş	Arevşat	Artaşat	20.08.1945
51	Aşağı Ağcaqala	Nerkin Bazmaberd	Talin	04.04.1946
52	Aşağı Adıyaman	Nerkin Getaşen	Martuni	07.12.1945
53	Aşağı Əylənli	Lenuği	Eçmiödzin	04.04.1946
54	Aşağı Alçalı	Artsvanist	Martuni	27.09.1968
55	Aşağı Axta	Razdan	Razdan	30.06.1959
56	Aşağı Qanlıca	Vahramaberd	Axuryan	26.04.1946
57	Aşağı Qarabağlar	Çimənkənd	Ararat	1918

1	2	3	4	5
58	Aşağı Qaraqoyunmaz	Aşağı Sasunaşen	Talin	12.11.1946
59	Aşağı Qaranlıq	Martuni	Martuni	1926
60	Aşağı Qarxın	Araks	Eçmiədzin	15.07.1946
61	Aşağı Quylasar (Kuyllasar)	Dimitrov	Artaşat	01.12.1949
62	Aşağı Dvin	Dvin	Artaşat	19.04.1950
63	Aşağı Zağalı	Tsovak	Vardenis	12.08.1946
64	Aşağı Zeyvə	Artaşen	Eçmiədzin	25.01.1978
65	Aşağı Gözəldərə	Vardenis	Martuni	07.12.1945
66	Aşağı Necili	Sayat Nova	Masis	25.01.1978
67	Aşağı Pirtikən	Dzoragyuş	Talin	02.03.1940
68	Aşağı Pürülü	Geğavank	Qafan	19.04.1991
69	Aşağı Türkmənli	Lyusagyuş	Eçmiədzin	03.01.1935
70	Aşağı Xatunarx	Tay	Eçmiədzin	03.01.1935
71	Babakişi	Bujakan	Aparan	–
72	Babakişi	Axavnadzor	Razdan	15.07.1948
73	Bağçılıq (sovxoz)	Verin Ptxni	Kotayk	19.04.1991
74	Bazarcıq	Arayi	Aparan	15.07.1946
75	Bazmavan	Nor Gexi	Nairi	10.02.1962
76	Bayandur	Vağatur	Gorus	07.05.1969
77	Baytar	Hovtun	Amasiya	19.04.1991
78	Balakənd	Dovex	Noemberyan	–
79	Balıxlı	Zorakert	Amasiya	19.04.1991
80	Barana	Noemberyan	Noemberyan	04.01.1938
81	Bahar	Artunk	Vardenis	19.04.1991
82	Basarkeçər	Vardenis	Vardenis	11.06.1969
83	Baxçalar	Baqaran	Oktemberyan	03.07.1968
84	Bacoğlu	Aykavan	Axuryan	07.12.1945
85	Baş Abaran	Aparan	Aparan	03.01.1935

1	2	3	4	5
86	Başkənd	Akunk	Abovyan	04.04.1946
87	Başkənd	Saralanc	Artik	31.05.1946
88	Başkənd	Vernaşen	Yeğeqnadzor	10.09.1946
89	Başkənd	Qexarkunik	Kamo	04.04.1946
90	Baş Gərnı	Gərnı	Abovyan	03.01.1935
91	Başnalı	Bağramyan	Artaşat	01.12.1949
92	Becazlı	Vostan	Artaşat	20.08.1945
93	Bəbirli	Bartsaraşen	Ani	03.02.1947
94	Bədəl	Yexeknut	Oktemberyan	04.04.1946
95	Bəzırxana	Dzitankov	Ani	–
96	Bəkyand	Böyük Parnı	Spitak	–
97	Bəkdaş	Xordzor	Qafan	19.04.1991
98	Bəriyabad	Barenat	Karsnoselo	19.04.1991
99	Bırəli	Lancar	Ararat	03.07.1968
100	Bitlicə	Bartsraşen	Artaşat	20.08.1945
101	Blxeyir	Şenavan	Aparan	19.04.1950
102	Boğazkəsən	Dzorakan	Ani	03.01.1935
103	Boğutlu	Arteni	Talin	31.07.1950
104	Bozdoğan	Sarakan	Ani	03.01.1935
105	Bzovdal	Bozum	Quqark	25.01.1978
106	Boz yoxuş	Musaelyan	Qukasyan	12.11.1946
107	Böyük Arıxvəli	Medz Mantaş	Artik	03.01.1935
108	Böyük Vedi	Vedi	Ararat	04.04.1946
109	Böyük Qarakilsə	Kirovakan	Kirovakan ş.	03.01.1935
110	Böyük Qaraqoyun	Əzizli	Vardenis	03.01.1935
111	Böyük Keyti	Keti	Axuryan	26.04.1946
112	Böyük Kəpənək	Musaelyan	Axuryan	03.01.1935
113	Böyük Məzrə	Medz Masrik	Vardenis	19.04.1991

1	2	3	4	5
114	Böyük Camışlı	Alaqəz (Alaqəz)	Araqadz	04.01.1938
115	Böyük Şəhriyar	Nalbandyan	Oktemberyan	12.11.1946
116	Böyük Şiştəpə	Medz Sepasar	Qukasyan	12.11.1946
117	Böyük Şöllü Dəmirçi	Şöllü	Masis	–
118	Buğdaşen	Baqravan	Ani	03.02.1947
119	Buğdaşen (dəmiryol qəsəbəsi)	Baqravan (dəmiryol qəsəbəsi)	Ani	31.07.1950
120	Bulaqlı	Həbilkənd	Masis	1920
121	Cadqıran	Bazmavan	Nairi	08.07.1957
122	Cadqran	Razdan	Abovyan	03.01.1935
123	Canəhməd	Günəşli	Vardenis	03.07.1969
124	Calaloğlu	Stepanavan	Stepanavan	1923
125	Cəbəçəli	Crahovit	Masis	27.02.1960
126	Cələb	Cradzor	Amasiya	26.04.1946
127	Cəngi	Vardablur	Araqadz	19.04.1950
128	Cənnətli	Zovaşen	Artaşat	02.03.1940
129	Cəfərabad	Arqavand	Masis	04.04.1946
130	Cəfərabad	Getaşen	Oktemberyan	04.04.1946
131	Coğaz	Berkaber	İcevan	25.01.1978
132	Comardlı	Tanahat	Sisyan	19.04.1991
133	Cul	Artavan	Əzizbəyov	19.04.1950
134	Cücəkənd	Qızıl Şəfəq	Kalinino	03.01.1935
135	Çaybasar	Arevat	Amasiya	19.04.1991
136	Çaykənd	Geti k	Əzizbəyov	19.04.1991
137	Çaykənd	Dprabak	Krasnoselo	19.04.1991
138	Çanaxçı	Sovetaşen	Ararat	10.09.1948
139	Çarxac	Kuybişev	Dilican ş.	02.03.1940
140	Çaxırlı	Sovetkert	Vardenis	25.01.1978
141	Çaxmaq	Kamxut	Amasiya	19.04.1991

1	2	3	4	5
142	Çəmbərək	Krasnoselo	Krasnoselo	1920
143	Çırxalı	Crarat	Axuryan	07.12.1945
144	Çığdamlı (Çiqdamlu)	Azatan	Artaşat	20.08.1945
145	Çığdamal	Arevaşoq	Spitak	25.01.1978
146	Çivinli	Yenacur	Amasiya	19.04.1991
147	Çiçəkbulaq	Geğatap	İcevan	19.04.1991
148	Çızixlar	Tsoxamarq	Qukasyan	12.11.1946
149	Çırçır	Varser	Sevan	26.04.1946
150	Çiftəli	Zuyqaxpyur	Qukasyan	12.11.1946
151	Çırpılı	Crapı	Noemberyan	25.01.1978
152	Çloxan	Beniamin	Axuryan	07.12.1945
153	Çobanmaz	Avşen	Aparan	25.01.1978
154	Çorlu	Lernagyug	Qukasyan	21.10.1967
155	Çotur	Sarameç	Spitak	26.04.1946
156	Çubuxlu	Dzovagyug	Sevan	03.01.1935
157	Çubuxçu	Vardanaşen	Oktemberyan	04.04.1946
158	Damcılı	Mravyan	Aparan	03.01.1935
159	Danagirməz	Hovit	Aparan	15.08.1946
160	Darğalı	Ayqezard	Artaşat	30.12.1957
161	Darabas	Darbas	Sisyan	10.09.1946
162	Daharlı (Daqarlı)	Qetk	Axuryan	07.12.1945
163	Daşqala	Karaberd	Ani	03.02.1947
164	Daşlı	Daştakar	Ararat	03.07.1968
165	Daşkənd	Hayrk	Vardenis	19.04.1991
166	Dəvəli	Ararat	Ararat	03.01.1935
167	Dədəqişlaq	Axundov	Razdan	04.05.1939
168	Dədəli	Yexnik	Talin	12.11.1946
169	Dəymədağlı	Şrvenants	Qafan	1920
170	Dəlləkli	Zovaşen	Abovyan	21.06.1948
171	Dəliqardaş	Saruxan	Kamo	1920
172	Dəlikdaş	Tsakkar	Martuni	1920
173	Dəlilər	Dalar	Artaşat	03.01.1935

1	2	3	4	5
174	Dəmirçi	Darbink	Masis	19.04.1991
175	Dəmirçilər	Qoçavan	Kalinino	19.04.1991
176	Dərə	Daranak	Vardenis	19.04.1991
177	Dərəkənd	Dzoragyuğ	Quqark	–
178	Dərəçiçək	Konstantinovka	Razdan	1847
179	Dərbənd	Karmrakar	Axuryan	26.04.1946
180	Dərəköy	Dərəgyuğ	Qukasyan	–
181	Dərəgyuğ	Saragyuq	Qukasyan	12.11.1946
182	Debetaşen	Baqrataşen	Noemberyan	28.02.1972
183	Dirəklər	Karnut	Axuryan	26.04.1946
184	Dovşanqışlaq	Şirakavan	Ani	19.04.1950
185	Doqquz (Doxquz)	Kanaçut	Artaşat	20.08.1945
186	Donuzyən (Donquzyən)	Zəngilər	Masis	03.01.1935
187	Dortnu (Tortnı)	Antaraşat	Qafan	29.06.1949
188	Dostlu	Bareqamavan	Noemberyan	25.01.1978
189	Dostluq	Ayanist	Masis	19.04.1991
190	Düzkənd	Axuryan	Axuryan	07.12.1945
191	Düzkənd	Baroj	Talin	03.01.1935
192	Düzkənd	Alvar	Amasiya	19.04.1991
193	Düzxarab	Artaşen	Qukasyan	12.11.1946
194	Evli	Dzaramut	Kalinino	19.04.1991
195	Evcilər	Arazap	Oktemberyan	10.04.1947
196	Eylas	İnəkli	Masis	–
197	Ellər	Abovyan	Abovyan	12.10.1961
198	Ellər oyuğu	Ellər	Amasiya	–
199	Erdəpin	Yexegis	Yeğeqnadzor	10.09.1946
200	Əzizbəyov	Zaritap	Əzizbəyov	08.07.1957
201	Əzizbəyov	Areqnadem	Amasiya	19.04.1991
202	Əzizbəyov	Vayk	Əzizbəyov	19.04.1991
203	Əzizli	Norabak	Vardenis	19.04.1991
204	Əlibəyli	Atarbekyan	Eçmiədzin	04.04.1946

1	2	3	4	5
205	Əliqırış	Blaraşen	Artaşat	10.09.1948
206	Əliqırış	Astxadzor	Martuni	03.01.1935
207	Ələyəz	Yeğegis	Yeğeqnadzor	19.04.1991
208	Əlikuçak	Kuçak	Aparan	03.01.1935
209	Əlili	Salvard	Sisyan	03.01.1935
210	Əmirxeyir	Kalavan	Krasnoselo	19.04.1991
211	Əskipara	Voskepar	Noemberyan	–
212	Ərəvus	Arevis	Sisyan	03.07.1968
213	Ərzəkənd	Arzakan	Razdan	–
214	Əyar	Aqarakadzor	Yeğeqnadzor	10.09.1946
215	Əfəndi	Noraşen	Sevan	04.01.1938
216	Əfəndi	Nor Kesaria	Oktemberyan	14.01.1969
217	Gərd	Kard	Qafan	19.04.1991
218	Gərgər	Puşkino	Stepanavan	14.02.1937
219	Gödəkbulaq	Qarçaxpyur	Vardenis	12.08.1946
220	Gödəklər	Martuni	Krasnoselo	1920
221	Gödəkli	Mıraqavan	Artaşat	20.08.1945
222	Gözəldərə	Gexadzor	Araqadz	15.07.1946
223	Gözəldərə	Aznavadzor	Quqark	19.04.1991
224	Gözlü	Akunk	Talin	12.02.1946
225	Göykümbət	Kexanist	Masis	01.12.1949
226	Göyyoxuş	Saralanc	Spitak	26.04.1946
227	Göykilsə	Kaputan	Abovyan	03.01.1935
228	Göl	Liçk	Martuni	–
229	Gölkənd	Ayqut	Krasnoselo	19.04.1991
230	Göllü	Ardenis	Amasiya	19.04.1991
231	Gomur	Komk	Əzizbəyov (Vayk)	19.04.1991
232	Goran	Qoqaran	Spitak	26.04.1946
233	Güdgüm	Geğanuş	Qafan	29.06.1949
234	Güləbli	Dzoraqlux	Aparan	–
235	Gülüdüz	Vardevid	Yeğeqnadzor	25.01.1978
236	Güllübulaq	Vardaxpyur	Qukasyan	15.07.1946
237	Gülüdüz	Vardahovit	Yeğeqnadzor	19.04.1991

1	2	3	4	5
238	Güllüçə	Vardenis	Aparan	19.04.1950
239	Güllüçə	Dzovk	Abovyan	25.01.1978
240	Güllüçə	Saraart	Spitak	–
241	Gümüş	Kardenis	Razdan	19.04.1991
242	Güney	Arequni	Vardenis	19.04.1991
243	Günəşli	Kutakan	Vardenis	19.04.1991
244	Gürcüel	Torosgyuğ	Qukasyan	1924
245	Hamamlı	Spitak	Spitak	26.09.1949
246	Haçasu	Açacur	İcevan	–
247	Haxqıxlı	S.Vurğun	İcevan	25.01.1978
248	Haxs	Zorap	Əştərək	01.12.1949
249	Hacı Bayram	Baqaran	Oktemberyan	03.01.1935
250	Hacı Qara	Ayqeşat	Eçmiədzin	03.01.1935
251	Hacı Qara	Makaraşen	Quqark	01.03.1946
252	Hacılar	Mraqstan	Eçmiədzin	03.01.1935
253	Hacı Muğan	Muxan	Kamo	1924
254	Hacı Nəzər	Kamo	Axuryan	03.01.1935
255	Hacı Xəlil	Tsaxkahovid	Araqadz	15.07.1946
256	Həbilkənd	Kalinin	Masis	26.09.1967
257	Heydər bəy	Sverdlov	Stepanavan	01.04.1940
258	Həmzəçimən	Markahovit	Quqark	25.01.1978
259	Həsənkənd	Şatin	Yeğeqnadzor	03.01.1935
260	Hüseynqu- luğalı	Nərimanlı	Vardenis	1924
261	Xalisa	Noyakert	Ararat	19.04.1991
262	Xancığaz	Gözəldərə	Quqark	01.06.1940
263	Xaraba Sarvanlar	Nor Qoxb	Artaşat	1920
264	Xaçaparax	Zəhmət	Masis	03.01.1935
265	Xaçakilsə	Paros	Artik	03.01.1935
266	Xaçdur	Tsaxkaşat	Tumanyan	03.01.1935
267	Xaçadaraq	Xaştarak	İcevan	–
268	Xaçkənd	Debed	Quqark	03.01.1935
269	Xeyribəyli	Yervandaşat	Oktemberyan	25.05.1967

1	2	3	4	5
270	Xlataq	Dzorastan	Qafan	01.06.1940
271	Xozikənd	Quzukənd	Amasiya	–
272	Xoşkotan	Voskevaz	Noemberyan	25.01.1978
273	Ibiş	Dayrık	Amasiya	19.04.1991
274	İydəli	Pştavan	Oktemberyan	10.04.1947
275	İlanlı	Çaybasar	Amasiya	26.04.1946
276	İlançalan	Artaşavan	Əştərək	–
277	İlli	Hoğmik	Amasiya	25.01.1978
278	İlli Qarakilsə	İlli	Amasiya	1920
279	İlxıabi	Ayqabats	Axuryan	26.04.1946
280	İkinci Qarakilsə	Dozaraşen	Qukasyan	03.01.1935
281	İmanşalı	Mxçyan	Artaşat	03.01.1935
282	İmirli	Ttucur	Aparan	19.04.1950
283	İmirxan	Saratak	Artik	01.06.1940
284	İnəkdağ	Yenikənd	Vardenis	25.01.1978
285	İnəkli	Antarut	Əştərək	01.12.1949
286	İpəkli	"Masis" sovxozu	Masis	04.04.1946
287	İrəvan	Yerevan	–	1936
288	İtqıran	Gülüstan	Əzizbəyov	03.01.1935
289	Kalara	Qukasavan	Masis	01.12.1949
290	Kaftarlı	Panik	Artik	1924
291	Karvansaray	İcevan	İcevan	–
292	Karvansara	Amretaza	Aparan	25.01.1978
293	Kemraz	Kamoris	Abovyan	25.01.1978
294	Ketran	Getameç	Nairi	21.06.1948
295	Keçili	Mıraqşat	Oktemberyan	04.04.1976
296	Keşişveran	Zovaşen	Ararat	03.01.1935
297	Keşişkənd	Yeğeqnadzor	Yeğeqnadzor	06.12.1957
298	Keşişkənd	Qexarot	Araqadaz	03.01.1935
299	Keşişkənd	Mikoyan	Yeğeqnadzor	03.01.1935
300	Kefli	Karvansara	Qukasyan	25.01.1978
301	Kövər	Yeni Bayazid	Kamo	1830

1	2	3	4	5
302	Kələkarx (Kalaqarx)	Şenavan	Oktemberyan	04.04.1946
303	Kələli	Noraber	Ani	03.02.1947
304	Kənkən	Hatis	Abovyan	25.01.1978
305	Kərimarx	Sovetakan	Oktemberyan	03.01.1935
306	Kərimkənd	Dzaxkaşen	Kamo	02.03.1940
307	Kərkibaş	Şəfəq	Vardenis	25.05.1967
308	Kərpici	Qexadir	Abovyan	03.01.1935
309	Kəsəmən	Bahar	Vardenis	25.01.1978
310	Kəsikbaş	Lernakert	Martuni	07.12.1945
311	Kilisəkənd	Sraşen	Qafan	1924
312	Kiçik Arıxvəli	Pokr Mantaş	Artik	03.01.1935
313	Kiçik Qarakilsə	Azatan	Axuryan	07.12.1945
314	Kiçik Kəpənək	Hovit	Axuryan	07.12.1945
315	Kiçik Keti	Lernantsk	Axuryan	26.04.1946
316	Kiçik Məzrə	Pokr Masrik	Vardenis	19.04.1991
317	Kiçik Şəhriyar	Nor Artages	Oktemberyan	03.07.1968
318	Kiçik Şiştəpə	Pokr Sepasar	Qukasyan	12.12.1946
319	Kiçik Şöllü – Dəmirçi	Dəmirçi	Masis	03.01.1935
320	Kolagirən (Klaqeran)	Antaramut	Quqark	10.09.1948
321	Kolagirən (Kolakran)	Dzovinar	Martuni	03.01.1935
322	Kolaqran	Dzoraket	Quqark	25.01.1978
323	Aralıx Kolanılı	Yuxarı Kolanlı	Eçmiədzin	–
324	Kolqat (Qolqat)	Geğanist	Artik	15.07.1948
325	Kondaksaz	Rya Taza	Abovyan	25.01.1978
326	Kosaməmməd	Batikyan	Kamo	1924
327	Korbulaq	Tsaxkaşen	Qukasyan	20.10.1946

1	2	3	4	5
328	Korbulaq	Şenkani	Abaran	25.01.1978
329	Kotanlı (Ketanlu)	Karmraşen	Əzizbəyov	1924
330	Kotayk	Abovyan	Abovyan	02.10.1961
331	Kotigex	Şavarşavan	Noemberyan	15.06.1964
332	Körpəli (Kerpalu)	Arşalyus	Eçmiədzin	03.01.1935
333	Köçbək	Hedzor	Əzizbəyov (Vayk)	19.04.1991
334	Künən(Kunen)	Getaşen	İcevan	03.01.1935
335	Qazançı	Meğraşen	Artik	31.05.1946
336	Qazarabad	İsahakyan	Ani	30.06.1945
337	Qayabaşı	Geğemabak	Vardenis	19.04.1991
338	Qalaça	Berdavan	Noemberyan	25.01.1978
339	Qamışlı	Vartanik	Oktemberyan	25.01.1978
340	Qanlı	Qamışlı	Vardenis	12.08.1946
341	Qapılı	Qusanagyuğ	Ani	03.02.1947
342	Qaraboya	Xnqoyan	Spitak	26.04.1946
343	Qarabulaq	Yerincatap	Aparan	15.07.1946
344	Qarabulaq	Şaqik	Amasiya	19.04.1991
345	Qaraqala	Sevaberd	Abovyan	21.06.1948
346	Qaraqala	Noramut	Kalinino	19.04.1991
347	Qarqaya	Dzorvank	Krasnoselo	19.04.1991
348	Qaraqışlaq	Dostluq	Masis	25.01.1978
349	Qaraqoyunlu	Ferik	Eçmiədzin	25.01.1978
350	Qaraqula	Getap	Talin	12.11.1946
351	Qaraqula(dəmir yol stansiyası yanında qəsəbə)	Getap (dəmir yol st. qəsəbə)	Talin	31.07.1950
352	Qaraisa	Meğrahovit	Kalinino	19.04.1991
353	Qarakilsə	Artavan	Abaran	19.04.1950
354	Qaral	Qatnacur	Spitak	26.04.1946
355	Qaraməmməd	Meğraşat	Amasiya	26.04.1946

1	2	3	4	5
356	Qaraiman	Sovetkənd	Vardenis	25.01.1978
357	Qaranamaz	, Yeniyol	Amasiya	03.01.1935
358	Qaranlıq	Lusagyug	Aparan	10.09.1948
359	Qaranlıq	Gexovit	Martuni	03.07.1968
360	Qaraburun	Karmraşen	Talin	31.07.1950
361	Qarakilsə	Lernqovit	Kalinino	25.01.1978
362	Qarakilsə	Sisavan	Sisyan	02.03.1940
363	Qarahəməzəli	Tamamlı	Artaşat	1918
364	Qaranlıqdərə	Xavaradzor	İcevan	–
365	Qaradağlı	Tsaxkaşen	Artaşat	20.08.1945
366	Qaraxaç	Lusaşoğ	Ararat	25.01.1978
367	Qaracoran	Aragyug	Nairi	04.04.1946
368	Qaradaş	Sevkar	İcevan	–
369	Qasıməli	Getapi	Artik	01.06.1940
370	Qaçaqan	Lernavan	Spitak	26.04.1946
371	Qaçaqan	Arevadzor	Tumanyan	25.01.1978
372	Qacaran	Kacaran	Qafan	04.07.1951
373	Qaşqa	Vardaşat	Ararat	10.09.1948
374	Qaraçanta	Əzizbəyov	Amasiya	04.05.1939
375	Qarğabazar	Aykaşen	Eçmiədzin	25.05.1967
376	Qaltaxçı	Artagyug	Spitak	26.04.1946
377	Qamışqut	Yeğeqnut	Quqark	03.01.1935
378	Qədirli	Lancanist	Ararat	03.07.1968
379	Qəzənfər	Araqats	Aparan	10.09.1948
380	Qəmərli	Artaşat	Artaşat	01.09.1945
381	Qəmərli	Medzamor	Eçmiədzin	15.07.1946
382	Qızqala	Getavan	Kalinino	25.01.1978
383	Qızılqoç	Qukasyan	Qukasyan	12.10.1956
384	Qızılörən	Şenavan	Spitak	26.04.1946
385	Qızılvəng	Çiçəkli	Vardenis	24.07.1940
386	Qızıldaş	Aruni	Kalinino	19.04.1991
387	Qızılkilisə	Qızıldaş	Kalinino	03.01.1935
388	Qızılkilisə	Karmravan	Qukasyan	03.01.1935
389	Qızılkənd	Tsapatağ	Vardenis	19.04.1991

1	2	3	4	5
390	Qızılgül	Areta	Yeğeqnadzor	19.04.1991
391	Qızıl Tamur	Voskevaz	Əştərək	03.01.1935
392	Qıpçaq	Ariç	Artik	31.05.1946
393	Qırmızlı (Kirmizlu)	Karmraşen	Talin	12.11.1946
394	Qırxbulaq (Kirxbulaq)	Akunk	Vardenis	03.01.1935
395	Qırxdəyirman	Xnaberd	Araqadz	15.07.1946
396	Qırçı	Ardzvaberd	Şəmşəddin	25.01.1978
397	Qılıçyatax	Suser	Talin	12.11.1946
398	Qovşut	Kavçut	Qafan	19.04.1991
399	Qovuşuq	Yermon	Yeğeqnadzor	19.04.1991
400	Qoduxvəng (Qoturvan)	Gədikvəng	Yeğeqnadzor	–
401	Qoytur	Getap	Yeğeqnadzor	03.01.1935
402	Qolqat	Geğartist	Artik	15.07.1948
403	Qonaqqran	Şirak	Axuryan	02.03.1940
404	Qoncallı	Zarişat	Amasiya	19.04.1991
405	Qoradis	Horadis	Əzizbəyov	03.07.1968
406	Qoturbulaq	Katnaxpyur	Stepanavan	03.01.1935
407	Qoturbulaq	Ttucur	Krasnoselo	1918
408	Qoşabulaq	Sadcrek	Vardenis	19.04.1991
409	Qoşavəng	Aykadzor	Ani	19.04.1950
410	Quləli	Karmirgyuğ	Kamo	01.06.1940
411	Quləli	Ayqedzor	Şəmşəddin	04.05.1939
412	Quldərviş	Vosketas	Talin	03.01.1935
413	Qulucan	Spandaryan	Artik	31.05.1946
414	Qurdbulaq	Krasar	Qukasyan	12.01.1946
415	Qurdbulaq	Aykeşat	Oktemberyan	19.04.1950
416	Qurdqulaq	Boloraberd	Yeğeqnadzor	10.09.1946
417	Qurduqulu	Armavir	Oktemberyan	03.01.1935
418	Quruboğaz	Ortaçya	Aparan	25.01.1978
419	Qurumsulu	Dostlu	Noemberyan	–
420	Quşçu	Keçut	Əzizbəyov	12.11.1946

1	2	3	4	5
421	Quru Araz	Yerasxaun	Oktemberyan	19.04.1950
422	Qutniqışlaq	Hovtaşen	Artik	15.07.1946
423	Ləmbəli	Debetaşen	Noemberyan	18.06.1960
424	Lələkənd	Laliqyuğ	İcevan	–
425	Maqda	Lernarot	Əştərək	01.12.1949
426	Mahmudcuq	Pemzaşen	Artik	02.03.1940
427	Manes	Alaverdi	Tumanyan	–
428	Mastara	Dalarik	Talin	21.01.1965
429	Mahmudlu	Çaykənd	Qafan	01.06.1940
430	Mhub	Balaovit	Abovyan	26.12.1968
431	Mehmandar	Hovtaşat	Masis	25.01.1978
432	Mehrablı	Vardaşen	Artaşat	20.08.1945
433	Mehriban	Katnaxpyur	Talin	19.04.1950
434	Meşəkənd	Antarameç	Krasnoselo	19.04.1991
435	Məçidli	Nor Kyank	Artik	01.04.1940
436	Məzrə	Bartsravan	Sisyan	10.09.1946
437	Məliklər	Spandaryan	Sisyan	04.05.1939
438	Məlikgyuğ	Tsaxkavan	İcevan	02.03.1940
439	Məlikkənd	Məlikgyuğ	Araqadz	15.07.1946
440	Məsimli	Aygepat	Artaşat	01.12.1949
441	Misxana	Hankavan	Razdan	01.12.1949
442	Molla Bayazet	Bambakaşat	Oktemberyan	03.01.1935
443	Molla Bədəl	Yexeknut	Oktemberyan	04.04.1946
444	Molla Qışlaq	Güllüdərə	Quqark	25.01.1978
445	Muğan	Hovdameç	Eçmiədzin	25.01.1978
446	Molla Dursun	Şaumyan	Eçmiədzin	1920
447	Molla Eyyublu	Evli	Kalinino	–
448	Molla Göyçə	Maralik	Ani	03.01.1935
449	Molla Musa	Voskeask	Axuryan	26.04.1946
450	Morut	^knaxpyur	İcevan	11.11.1970
451	Muğan	Hovtaşen	Artaşat	25.01.1978
452	Muğumlu	Muqam	Artaşat	20.08.1945
453	Muğancıq	Hayqedzor	Gorus	25.01.1978

1	2	3	4	5
454	Muncuxlu	Tsilkar	Araqadz	15.07.1946
455	Murad töpə	Kanakeravan	Nairi	15.08.1964
456	Mustuqlu	Lancik	Ani	03.02.1947
457	Nəziravan	Kazaravan	Əştərək	19.04.1991
458	Nərimanlı	Şatvan	Vardenis	19.04.1991
459	Nüvədi	Nonadzor	Meğri	1994
460	Nuparaşen	Sovetaşen	İrəvan ş.	26.03.1938
461	Ovandərə	Ovanadzor	Stepanavan	19.04.1950
462	Oğruca	Qaraiman	Vardenis	–
463	Oğurbəyli	Berkanuş	Artaşat	20.08.1945
464	Ortakənd	Qladzor	Yeğeqnadzor	10.09.1946
465	Ortakilisə	Maisyan	Axuryan	26.04.1946
466	Orakilsə(dəmiryol st.-da qəsəbə)	Maisyan (dəmiryol st.-da qəsəbə)	Axuryan	31.07.1950
467	Ocaqqulu	Arapi	Axuryan	26.04.1946
468	Oxçuoğlu	Vaxçi	Amasiya	19.04.1991
469	Öysüz	Darik	Amasiya	19.04.1991
470	Ördəkli	Lçaşen	Sevan	26.04.1946
471	Paşakənd	Marmarik	Razdan	03.01.1935
472	Paşalı	Zaritap	Əzizbəyov	08.07.1957
473	Pirmələk	Areq	Talin	03.01.1935
474	Polad Ayrım	Polad	İcevan	–
475	Polad	Xaçardzon	İcevan	19.04.1991
476	Püşkək	Aygedzor	Meğri	–
477	Revazlı	Ditavan	İcevan	25.05.1967
478	Reyhanlı	Hayqavan	Ararat	04.04.1946
479	Sabunçu	Hatsaşen	Talin	25.01.1978
480	Sabunçu	Araksavan	Artaşat	25.01.1978
481	Salah	Akavanavank	İcevan	19.04.1991
482	Saybalı	Sarnakunk	Sisyan	10.09.1946
483	Sarvanlar	Sis	Masis	19.04.1991
484	Sarıyaqub	Çaqazadzor	Vardenis	19.04.1991
485	Sarıyer	Apavan	Kalinino	19.04.1991

1	2	3	4	5
486	Sarıgeğ	Sargyuğ	İcevan	10.05.1951
487	Samurlu	Sarapat	Qukasyan	12.11.1946
488	Sarıbaş	Aykasar	Artik	15.07.1948
489	Satanaxaç	Güney	Vardenis	03.01.1935
490	Saçlı	Noraşen	Aparan	15.07.1946
491	Svanverdi (Sübhan- verdi)	Luysaxpyur	Ani	03.02.1947
492	Sədibağdı (Sadibaqdi)	Çkalov	Tumanyan	22.02.1939
493	Səmadərviş (Samadarviş)	Çknax	Aparan	01.06.1940
494	Səməd Vurğun	Ovk	İcevan	19.04.1991
495	Sərdarabad	Oktember	Oktemberyan	03.01.1935
496	Sirkətas	Xdrants	Qafan	1920
497	Sisyan	Hatsavan	Sisyan	02.03.1940
498	Siçanlı	Avtona	Talin	03.01.1935
499	Sovetkənd	Kaxaki	Vardenis	19.04.1991
500	Soyuqbulaq	Paqaxbuyr	Kalinino	19.04.1991
501	Soylan	Əzizbəyov	Əzizbəyov	12.10.1956
502	Sonqurlu	Hayrenyats	Artik	31.05.1946
503	Söyüdlü	Sarnaxpyur	Ani	02.03.1940
504	Subatan	Geğakar	Vardenis	19.04.1991
505	Sultanabad	Şurabad	Amasiya	–
506	Sultanbəy	Bartsruni	Əzizbəyov	03.01.1935
507	Susuz	Tsamasar	Talin	12.02.1946
508	Şabadin	Yeğək	Qafan	19.04.1991
509	Şahalı	Vaaqni	Quqark	10.04.1947
510	Şavarut	Uşakert	Oktemberyan	03.07.1968
511	Şahab	Mayakovski	Abovyan	11.04.1940
512	Şahablı	Şahab	Ararat	03.07.1968
513	Şahnəzər	Medzavan	Kalinino	25.01.1978
514	Şenatağ	Lernaşen	Sisyan	02.03.1940

1	2	3	4	5
515	Şeyx Hacı (Şxadji)	Şqarşik	Talin	03.01.1935
516	Şəfəq	Vanevan	Vardenis	19.04.1991
517	Şəhriz	Geğamavan	Sevan	26.04.1946
518	Şirşir (Çir-çir)	Varser	Sevan	26.04.1946
519	Şixlar	Lusakert	Ararat	26.12.1968
520	Şixlar	Qızıl Şəfəq	Sisyan	02.03.1940
521	Şidli	Yeğeqnadzor	Ararat	19.04.1991
522	Şirabad	Parakar	Sisyan	—
523	Şirazlı	Vosgetap	Ararat	19.04.1991
524	Şirəqala	Vardenut	Aparan	15.07.1946
525	Şirvancıq	Lernakert	Artik	15.07.1948
526	Şişqaya	Quqariç	Vardenis	19.04.1991
527	Şöllü Mehmandar	Mehmandar	Masis	03.01.1935
528	Şöllü	Daştavan	Masis	25.01.1978
529	Taytan	Vanaşen	Ararat	25.01.1978
530	Tayçarıx	Meğradzor	Razdan	31.05.1946
531	Tala	Getaovit	İcevan	25.01.1978
532	Talıboğlu	Musakert	Artik	15.07.1948
533	Talış	Aruc	Əştərək	11.11.1970
534	Tapanlı	Geğasar	Spitak	25.01.1978
535	Tamamlı	Burastan	Artaşat	1920
536	Tatar Təzəkəndi	Təzəgyuğ	Masis	1920
537	Tecrabəy	Dzoraxpyur	Abovyan	04.04.1946
538	Təzəkənd	Ayntap	Masis	10.09.1970
539	Təzəkənd	Tavşut	Qukasyan	21.10.1967
540	Təzəkənd	Tasik	Sisyan	03.07.1968
541	Təzəköy	Təzəgyuğ	Qukasyan	1918
542	Təkiyə	Bazmaxpyur	Əştərək	01.12.1949
543	Təkərli	Tsaxkaşen	Abaran	19.04.1950
544	Təkərli	Artavaz	Razdan	19.04.1991
545	Təknəli	Kokahovit	Qukasyan	25.01.1978

1	2	3	4	5
546	Təpədibi	Haykavan	Oktemberyan	04.04.1946
547	Təpədölək	Arevik	Axuryan	07.12.1945
548	Tərp	Saravan	Əzizbəyov	27.02.1960
549	Titoy xaraba	Bavra	Qukasyan	–
550	Tovuzqala	Berd	Şəmşəddin	1920
551	Tomardaş	Vardakar	Artik	31.05.1946
552	Tomardaş (dəmiryol qəsəbəsi)	Vardakar (dəmiryol qəsəbəsi)	Artik	31.07.1950
553	Toparlı	Hatsik	Axuryan	07.12.1945
554	Torpaqqala	Xnaberd	Artaşat	01.12.1949
555	Toxaşalı	Masis	Artaşat	20.08.1945
556	Toxluca	Draxtik	Krasnoselo	19.04.1991
557	Tulnəbi	Saralanc	Nairi	04.04.1946
558	Türk Qarakilsəsi	Axurik	Axuryan	03.01.1935
559	Uz	Uyts	Sisyan	19.04.1991
560	Uzunlar	Odzun	Tumanyan	30.09.1967
561	Uzunoba	Arqavand	Oktemberyan	10.04.1947
562	Uzuntala	Aygehovit	İcevan	12.02.1969
563	Ulya Sarvanlar	Sarvanlar	Masis	–
564	Uluxanlı	Nərimanlı	Masis	1924
565	Uluxanlı (də- miryol st.-da qəsəbə)	Masis (də- miryol st.-da qəsəbə)	Masis	31.07.1950
566	Urud	Voratan	Sisyan	03.07.1968
567	Varmaziyar	Arevaşat	Eçmiədzin	04.04.1946
568	Vedi	Ararat	Ararat	15.05.1968
569	Vəliağalı	Dzoragyuş	Martuni	1920
570	Vəligeğ	Tsaxkavan	Şəmşəddin	04.05.1939
571	Yaqublu	Meğrut	Quqark	01.04.1946
572	Yaycı	Dzovaber	Sevan	25.01.1978
573	Yaycı	Qarjis	Gorus	03.07.1968

1	2	3	4	5
574	Yamancalı	Dextsut	Artaşat	25.05.1967
575	Yanıxpəyə	Meşəkənd	Karsnoselo	25.01.1978
576	Yarpızlı	Lçavan	Vardenis	25.05.1967
577	Yasovul	Hovuni	Axuryan	07.12.1945
578	Yeni Bayazid	Kamo	Kamo	13.04.1959
579	Yekanlar	Arevşat	Artik	15.07.1948
580	Yelqovan	Kotayk	Abovyan	31.07.1965
581	Yengicə	Qandzak	Yeğeqnadzor	10.09.1946
582	Yeni Bayazid	Kamo	Kamo	13.04.1968
583	Yeniyol	Ağverik	Amasiya	19.04.1991
584	Yenikənd	Tretunk	Vardenis	19.04.1991
585	Yeniköy (Yenikey)	Goravan	Ararat	03.07.1968
586	Yengicə	Sisavan	Ararat	19.04.1991
587	Yeritsatumb	Bartsravan	Gorus	01.06.1940
588	Yeşil	Kakavadzor	Talin	12.11.1946
589	Yuva	Şaumyan	Artaşat	19.04.1950
590	Yuxarı Ağbaş	Abovyan	Artaşat	01.12.1949
591	Yuxarı Ağdam	Qandzakar	İcevan	1920
592	Yuxarı Ağdan	Ağdan	İcevan	25.05.1967
593	Yuxarı Ağcaqala	Verin Bazmaberd	Talin	12.11.1946
594	Yuxarı Adıyaman	Verin Getaşen	Martuni	07.12.1945
595	Yuxarı Əylənli	Tsaxkunk	Eçmiədzin	04.04.1946
596	Yuxarı Axta	Lernanist	Razdan	25.01.1978
597	Yuxarı Qanlıca	Marmaşen	Axuryan	26.04.1946
598	Yuxarı Qaraqoymaz	Verin Sasunaşen	Talin	12.11.1946
599	Yuxarı Qarxun	Crarat	Eçmiədzin	04.04.1946

1	2	3	4	5
600	Yuxarı Quylasar (Kuylasar)	Bambakavan	Artaşat	20.08.1945
601	Yuxarı Zağalı	Axbradzor	Vardenis	25.01.1978
602	Yuxarı Zeyvə	Taronik	Eçmiədzin	25.01.1978
603	Yuxarı Kolanlı	Qriboyedov	Eçmiədzin	25.01.1978
604	Yuxarı Kürdkənd	Noraşen	Artaşat	–
605	Yuxarı Necili	Nizami	Masis	25.01.1978
606	Yuxarı Pirtikən	Musagyuyğ	Eçmiədzin	03.01.1935
607	Yuxarı Xatınarx	Aknaşen	Eçmiədzin	25.01.1978
608	Zeytə	Zedsa	Əzizbəyov (Vayk)	19.04.1991
609	Zeyvə	David bəy	Qafan	29.06.1949
610	Zəngilər	Zorak	Masis	19.04.1991
611	Zərzibil	Zərkənd	Vardenis	03.01.1935
612	Zərkənd	Kut	Vardenis	19.04.1991
613	Zəhmət	Xaçpar	Masis	19.04.1991
614	Zod	Sotk	Vardenis	19.04.1991
615	Zolaxaç	Zolakar	Martuni	03.01.1935
616	Zorba	Sorik	Talin	03.01.1935
617	Zöhrablı	Mrqanuş	Artaşat	20.08.1945

b) Oronimlər

Nö	Qədim adı	Yeni adı	Rayon
1	2	3	4
1.	Ağdağ	Spitakasar	Kamo
2.	Alagöz	Araqadz	Araqadz
3.	Ağtəpə	Lusakasar	Araqadz
4.	Arazdəyəndaşt	Urdzadaşt	Ararat

1	2	3	4
5.	Bəhlulqaya	Balukar	Əzizbəyov (Vayk)
6.	Baybuğan	Bağaysar	Meğri
7.	Bəşirtəpə	Lancasar	Araqadz
8.	Əyritəpə	Ayrisar	Dilican
9.	Gəzbel	Aramard	Sisyan
10.	Gyanzakyal	Qanzaki	Yeğeqnadzor
11.	Kəvər	Kamo	Kamo
12.	Kiçik Ağdağ	Geğasar	Kamo
13.	Qara köynək	Aqravakar	Talin
14.	Qarnıyarıq	Arayiler	Araqadz
15.	Qısırdağ	Amulser	Vayk
16.	Qurdqulaq	Kurd	Yeğeqnadzor

c) Hidronimlər

№	Qədim adı	Yeni adı	Rayon
1.	Adıyamançay	Arqici	Martuni
2.	Ağgöl	Beran liç	Qafan
3.	Arpagöl	Arpi	Amasiya
4.	Arpaçay	Axuryan get	Qukasyan
5.	Astazor	Şvanizor	Meğri
6.	Atdaşçay	Karadzi	Martuni
7.	Alagöllər //Alagöl	Alliç Mets	Martuni
8.	Alagözçayı	Yeğekis	Yeğeqnadzor
9.	Alçalıçay	Kotik	Martuni
10.	Aygırgöl	Aknaliç	Eçmiadzin
11.	Avsarlı	Bağascur	Qafan
12.	Baku	Amberd	Araqadz
13.	Dəllər	Dalar	Razdan
14.	Əyarçayı	Akarakadzor	Yeğeqnadzor
15.	Əyricə	Arici	Martuni
16.	Əliqırax	Astğadzor	Martuni

1	2	3	4
17.	Gedərçay	Qedar	Razdan
18.	Göygöl	Kaputlıç	Qafan
19.	Göyçə gölü	Sevan	Kamo
20.	Göyçəçay	Sevan	Kamo, Vardenis
21.	Göyçə	Qavarget	Martuni
22.	Haçasu	Açacur	İcevan
23.	Qaranqu	Sevcur	Ani
24.	Qaracoran	Araget	Abaran, Nairi
25.	Qızılqöl	Karmirliç	Araqadz
26.	Quru Araz	Çor Araks	Oktemberyan
27.	Zəngi çayı	Razdan	Razdan, İrəvan

İndi Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimlərinin öyrənilməsi elmi əhəmiyyətlə yanaşı, siyasi mahiyyət daşıyır. Ərazinin toponimləri (oykonim, oronim, hidronim) aydın şəkildə göstərir ki, Azərbaycan türkləri ta qədimdən indiki Ermənistan ərazisində yaşamışdır. Bu da Azərbaycan türklərinin indi Ermənistan adlanan ölkənin köklü, aborigen xalqı olduğunu təsdiqləyir. 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsindən sonra Cənubi Qafqazda, o cümlədən indiki Ermənistanında Çar Rusiyası müxtəlif illərdə kameral siyahıyalmalar aparmışdır.

İndiki Ermənistan ərazisində ilkin siyahıyaalma 1831-ci ildə keçirilmişdir. Bu siyahıyaalmadan aydın olur ki, indiki Ermənistan ərazisində 1830-cu ilə kimi 54857 nəfər azərbaycanlı, 14469 erməni yaşamışdır [335, s.543-650; 348, s.166]. Ermənilər kütləvi surətdə bu əraziyə 1828-ci ildən sonra İran və Türkiyədən köçürülmüşdür (335, s.543-650). Məhz bunun nəticəsidir ki, indiki Ermənistan ərazisində XIX əsrin əvvəllərindən XX əsrin əvvəllərinə kimi yaşayan əhalinin say və etnik tərkibini özündə əks etdirən Z.Qorqodyanın "1831-1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi" (İrəvan, 1932, erməni dilində) kitabında qeydə alınan 2310 oykonimin (yaşayış məntəqəsinin) 2000-dən çoxu türk mənşəli, 300-ə yaxını isə ərəb və fars mənşəlidir. Bu da təbiidir. Belə ki, hər bir xalq yaşadığı əraziyə öz ana dilində ad verir. İndiki Ermənistan ərazisi Azərbaycan türklərinin tarixi vətənləri, özləri isə buranın aborigen xalqı olduğu üçün toponimlərin 90%-dən çoxu da yalnız türk mənşəli olmuşdur. Məhz ərazinin toponimləri tarixi həqiqətləri təsdiq edir ki, ermənilər gəlmədir. Əgər ermənilər buranın köklü sakinləri olsa idi, burada erməni dilinə məxsus toponimlər olardı. Erməni toponimləri indi Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycanda 1935-ci ildən sonra türk mənşəli toponimlərin kütləvi surətdə dəyişdirilməsindən sonra yaranmağa başlamışdır.

1. Müəyyən tarixi mənbələrdə, eləcə də müəyyən (tarixi) ərazilərdə qeydə alınan toponimik adların tədqiqi, xal-

qın etnik qaynaqlarının, onların qədim və ilkin areallarının, etnik tərkibinin müəyyənləşdirilməsi baxımından çox mühüm əhəmiyyət daşıyır. Tarixi mənbələrdə və müəyyən ərazilərdə qeydə alınan toponimlərin tədqiqi bir də ona görə zəruri hesab olunur ki, bu adların bir çoxu daimi deyildir. Müəyyən tarixi dövrlərdə onlarda dəyişmə, daha doğrusu dəyişdirmə baş verməsi mümkün olan hallardan sayılmalıdır. Tarixi mənbələrdə qeydə alınan toponimlərin araşdırılmasında tipoloji təhlilin rolu xüsusilə qiymətləndirilməlidir. Çünki bütün tədqiqatlarda hər hansı bir toponimik vahid eyni bir dilin malı hesab edilmir. Məsələn, tədqiqatçıların subyektiv münasibətlərindən, fikir və mülahizələrindən asılı olaraq bu və ya digər toponimik ad ya fars, ya yunan, ya erməni, ya da başqa dillərə aid edilir. Odur ki, tarixi-tipoloji istiqamətdəki tədqiqat toponimlərin təhlilində müxtəlif dillərə aid metarialların elmi əsaslarla, tutarlı faktlarla tutşdurulmasını və qarşılaşdırılmasını tələb edir. Onu da qeyd etmək ki, burada müxtəlif dillərə aid faktları bilmək kifayət etmir, həmçinin belə faktları təhlil süzgəcindən keçirmək üçün tarixi-etnik qaynaqları bəzi toponimlərə xas olan nostratik öləmətləri də aşkara çıxarmaq üçün real imkanlar əldə edilir.

2. Qərbi Azərbaycanın (indiki Ermənistanın) ərazisində onomastik vahidlərin – əsasən toponimik adların əksəriyyəti elmi səriştəsi olmayan şəxslər, eləcə də ermənilər tərəfindən yanlış təhlil edilir, ya da tamam dəyişdirilərək başqa cür verilir. Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistan) ərazisindəki toponimlərə dair verilən məlumatların mahiyyəti belə nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, onların əksəriyyətinin izahı yanlışdır, uydurmadır, yanlış kalkadır, erməni dilinə tərcümədir. Buna görə də bunları əldə əsas tutaraq orijinal nəticəyə gəlmək üçün ilk növbədə, onlara tənqidi yanaşmaq lazımdır. Çünki elə faktlar vardır ki, onlara münasibətdəki səhv təsəvvürü doğru istiqamətdən uzaqlaşdırır. Əsərdə bunlar yeri gəldikcə nəzərə alınır və əsaslandırılmış yeni bir fikir irəli sürməyə təşəbbüs göstərilir.

3. Toponimlər öz quruluşlarına görə sabitləşmiş və tərkib hissələrinə ayrıla bilən vahidlərdən ibarət olur. Sabitləşmiş toponimik vahidlərin quruluşu dilin qədim qatlarından

xəbər verir. Onların araşdırılması sayəsində əldə olunan nəticələr həm də törəmə tipli kök sözlərin təhlili təcrübəsini zənginləşdirən cəhətlərdən biridir. Toponimlərin tərkib hissələrinə ayrıla bilən qisminin təhlilini də dil vahidlərinin müvafiq derivatlarının izahı prinsiplərinin ayrılmaz hissəsi kimi təsəvvür etmək mümkündür. Bu istiqamətdə aparılan araşdırmalar da dilin leksik tərkibinə daxil olan vahidlərin özünəməxsus derivatlarının təhlili təcrübəsini zənginləşdirir. Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistan) ərazisində həm birinci, həm də ikinci qrupa aid toponimik vahidlər barəsində müxtəlif elmi mənbələrdə məlumat verilir. Kitabda isə bunlar ümumiləşdirilir və sistemləşdirilir. Məlumatlardakı yanlışlıqlar möhz dil qanunauyğunluqları əsasında aparılan təhlil nəticəsində inkar edilməz faktlarla aydınlaşdırılır və dürüstləşdirilir.

4. Qərbi Azərbaycanın ərazisindəki türk mənşəli toponimlərin mənşəyi haqqında söylənilən yalan, düzgün olmayan, səhv fikirlərin müqabilində orijinal bir fikir söyləmək üçün ilk növbədə toponimik derivatları ümumdil derivatlarından fərqləndirən cəhətləri nəzərə almaq zəruri hesab olunur. Q.Məşədiyevin belə bir fikri ilə razılaşıyıq ki, ümumdil derivatlarında sözün leksik mənası və funksiyası əsas yer tutur. Məsələn, -çı şəkilçisi ilə düzələn sözlərin bir qayda olaraq, sənət, peşə anlayışı bildirməsi ümumi cəhət hesab edilir: balıq sözündən balıqçı, taxıl sözündən düzələn taxılçı və s. kimi sözlər bu qəbildəndir.

Toponimik derivatlarda isə sözün məna və anlayış xüsusiyyətləri bundan fərqlənir. Məsələn, toponimlərdə -çı şəkilçisi sözün leksik mənasından asılı olmayaraq etnik anlayış bildirməyə xidmət edir. Məsələn, Dəmirçi, Qazançı, Quşçu və s. kimi toponimik vahidlər bu qəbildəndir. Aydınadır ki, belə toponimlərdə sənət, peşə mənası da mövcuddur. Lakin həmin toponimik vahidlərə məxsus olan etnik anlayış, onun xüsusi leksik mənasını daimi kölgə altında qoyur. Toponimik derivatlarda, məsələn, -lı şəkilçisinin şəxs anlayışlı sözlərə qoşulması da müşahidə edilir. Bu cəhətdən, Hüseynquluoğlu, Ağasıbəyli kimi adlar səciyyəvidir. Artıq -lı şəkilçisi burada keyfiyyət

anlayışı bildirməkdən uzaqdır. Burada bir qayda olaraq, toponimlər məxsus tayfa və nəsil anlayışları əsas yer tutur.

5. Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistan) ərazisindəki türk mənşəli oronimlər və hidronimlər barədə də qeyri-dəqiq məlumatlar verilir və mövcuddur. Linqvistik təhlillər səthi və dolaşıqdır. Ona görə də həmin məlumat və faktları ancaq qarşılaşdırmaqla tipoloji təhlilə cəlb etmək əsas çıxış yollarından biri hesab olunmalı və etnik tərkib ön plana çəkilməlidir. Məsələn, toponimlərin yaranma və formalaşması belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, bunlar hər bir xalqın dili, təfəkkürü, tarixi, məişəti və ictimai psixologiyası ilə bağlı olur. Bu mənada hər hansı coğrafi obyekt hansı xalqın yaşadığı ərazidəndirsə, şübhəsiz, onun adlandırılması da bu xalqla bağlı olmalıdır. Məsələn, deyək ki, Kür və Araz çaylarının əsas hissəsi, tutumu Azərbaycan ərazisindəndirsə, deməli, onların mənşeyini də bu dildə, onun tarixi keçmişində axtarmaq lazımdır. Onun fars, sanskrit, yunan dillərində axtarılması heç bir məntiqə sığmır. Elə toponimlərə də rast gəlmək olur ki, vaxtilə onu formalaşdıran xalq indi o ərazinin sakinləri deyillər. İndiki Ermənistandan qovulmuş azərbaycanlılar kimi. Lakin tarixən həmin ərazidə mövcud olmuş kənd, şəhər, oba, el burada yaşamış köklü xalqın – Azərbaycan türklərinin adı ilə bağlıdır, onların adlarına yazılmalıdır.

5. Toponimlərin təhlilində dolaşıqlığı, yalanı, böhtanı aradan qaldırmağın ən əsas yollarından biri də müxtəlif areallardakı toponimik paralelləri müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

6. Əsərdə ayrı-ayrı antroponimlərlə, etnonimlərlə və Azərbaycan dilində işlənən söz və coğrafi terminlərlə bağlı toponimlərin mənşəyi izlənilir, dilin inkişaf tarixi, xalqın etnik tərkibi, məskunlaşma tarixi dəqiqləşdirilir, xalqın ermənilər tərəfindən deportasiya olunma və toponimik adları dəyişdirilmə tarixləri əsaslı faktlarla cədvəllər üzrə verilir, deportasiya olunmuş azərbaycanlıların sayı sənədlər əsasında üzə çıxarılır.

7. Əsərdə adı çəkilən toponimik vahidlərin mənşəcə hansı dilə məxsus olması, quruluşca parçalanması, ayrı-ayrı komponentlərinin məzmunca açılması və eləcə də həmin

komponentlərin tarixi inkişaf prosesində uğradıqları forma – semantik dəyişmələri dəqiq müəyyənləşdirilmişdir.

8. Aparılan araşdırmalar nəticəsində təhrif edilmiş, ermənilər tərəfindən tarixi həqiqətləri gizlətmək üçün toponimlərdə edilən ixtisarlar müəyyənləşdirilmiş, onların ilk formaları mənbələrə əsaslanmaqla bərpa edilmişdir. Tədqiqata cəlb edilmiş hər bir toponimin yerləşdiyi ərazi dəqiqliklə göstərilmiş, coğrafi mövqeyi verilmişdir.

9. İndiki Ermənistan ərazisindəki türk mənşəli toponimlər mənəvi soyqırımına məruz qalmışdır. Qədim türk torpağı olan indiki Ermənistanda türklərə – azərbaycanlılara qarşı fiziki soyqırımını siyasəti ilə yanaşı, mənəvi genosid siyasəti də yeridilmiş, qədim tarixə malik coğrafi adlar dəyişdirilmişdir. İndiki Ermənistan ərazisində 662 türk mənşəli toponim (617 oykonim, 16 oronim, 27 hidronim) dəyişdirilərək erməniləşdirilmişdir. Bu ad dəyişmə əməliyyatı bir neçə mərhələdə həyata keçirilmişdir:

- 1) 1801 – 1918-ci illərdə;
- 2) 1918 – 1920-ci illərdə;
- 3) 1920 – 1935-ci illərdə;
- 4) 1935 – 1989-cu illərdə;
- 5) 1989 – 1994-cü illərdə;

İndiki Ermənistanda təkcə türk mənşəli oykonimlər yox, eyni zamanda türk mənşəli oronim və hidronimlər də dəyişdirilmişdir.

10. İndi Ermənistan adlanan ərazidə hun, sak, şirak, kimmer (qəmər), qarqar, gencek, peçeneq, abar, qazan, abdal, quşçu, kapan, qıpçaq, oğuz, avşar, bayat, bayandur, yayçı, iva, qayı, qıpçaq, çəpni, kəngər, qaşqay, ayırım, qaraqoyunlu, sarıçalı, barani, baharlı və s. türk tayfaları yaşamışdır. Türk tayfalarının Qərbi Azərbaycanda yaşamaları bizim eradan əvvəl VIII-VII əsrlərdən başlayır. Bunu yazılı qaynaqlar, antik mənbələr, daş kitabələrlə yanaşı, ərazinin etnotoponimləri də (Hunud, Şəki, Gümrü, Ozanlar, Qəmərli, Qarqar, Şirak, Abaran, Qafan, Bayat, Çəpni, Qıpçaq, Afşar, Abdalağalı, Bcni, Polad Ayırım, Qaraqoyunlu, Barana, Yayçı, Baharlı və s.) təsdiq edir.

11. İndi Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycanın oykonimləri qədim türk sözləri (balıq, art, alp, bək, bayır, arbat, saz, kömür, ören, şen, car-dzor və s.), Azərbaycan dilinin dialektizmləri (nüvək, binə, qılıc, qənşər, cəbə və s.), Azərbaycan dilinə məxsus ümumişlək xarakterli leksik vahidlər (kənd, oba, qara, şiş, əyri və s.), eləcə də başqa dillərdən (ərəb, fars, urartu) keçib Azərbaycan dilində sabitləşən və toponim yaradıcılığında iştirak edən sözlər (abad, gərnı, van, qala, zeyvə və s.) əsasında formalaşmışdır. Bununla yanaşı bir qrup oykonimlərin əmələ gəlməsində fərqləndirici əlamət bildirən sözlər (aşağı, yuxarı, böyük, kiçik, bala, birinci, ikinci, köhnə və s.) iştirak edir.

12. İndi Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycanın ərazisi dağlıqdır. Ərazi orografik obyektlərlə zəngindir. Yazılı qaynaqlarda (Azərbaycan, erməni, rus dilli mənbələrdə) əksini tapan və informatorlardan topladığımız oronimlər tədqiqata cəlb edilmişdir. Bu oronimlər qədim tarixə malikdir.

İndiki Ermənistanda erməni dilində yaranan oronimlər yoxdur. Oronimlərin hamısı Azərbaycan dilində yaranmışdır. Ərazinin oronimləri türk tayfalarının adları (şirak, arıqlı, bayat, abdal, varsaq, qazan, qaraqoyunlu, alagöz, gəngər, kəpənəkçi və s.), qədim türk sözləri (bak//bək, art, oy, yazı, bal, daşt, kömür və s.), müsbət (qaya, qüzey, dik, yal, yoxuş, taxta və s.), mənfi (dərə, düz, tala, çuxur və s.) relyef bildiren sözlər, metaforikləşmiş sözlər (burun, daban, barmaq, bel, baş, qaş və s.), Azərbaycan dilində işlənən ümumişlək sözlər (şiş, tüklü, arx, yaylaq, yayla, dəlik və s.) və coğrafi terminlər əsasında formalaşmışdır.

13. İndiki Ermənistan ərazisindəki su obyektleri – hidronimlər Azərbaycan dilində yaranmışdır.

14. Qərbi Azərbaycan ərazisi zəngin bitki örtüyünə malikdir. Ərazidəki bitki adları (ardıc, armud, bənövşə, baldırğan, buğda, yarpız, sarımsaq, qamış, şam, qoz və s.) əsasında fitotoponimlər (Artız, Arcut, Baldırğanlıq, Baldırğanlı, Qozluca, Armudlu, Yarpızlı, Şamlıq, Bənövşəbuşt, Qamışgöl, Qamışlı və s.) formalaşmışdır.

15. Qərbi Azərbaycanın oykonimləri mənaca antropooykonim, etnooykonim, orooykonim, hidrooykonim, fitooykonim, zoooykonim, təsviri oykonim kimi qruplaşdırılır.

16. Ərazinin toponimlərinin qrammatik baxımdan üç yolla (leksik, morfoloji və sintaktik) yarandığı müəyyənləşdirilir.

17. Əsərin köməyi ilə Azərbaycanın ilkin tarixi coğrafi xəritəsini tərtib etmək mümkündür.

18. Qərbi Azərbaycanın toponimlərinin tarixi-lingvistik aspektdə tədqiqi tarixi həqiqətləri olduğu kimi canlandırır, erməni təcavüzkarlığını, vandalizmini üzə çıxarır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

a) Azərbaycan dilində:

1. Abbasova M.Ə., Bəndəliyev N.S., Məmmədov X.H. Böyük Qafqazın cənub-şərq hissəsinin toponimiyası, Bakı, Elm, 1993, 196 səh.
2. Abdullayev Ə.Z. Azərbaycan dili məsələləri, Bakı, Bakı Universiteti, 1992, 329 səh.
3. Ağasıoğlu F. İrəvan mahalının qədim əhalisi. – Azərbaycanlıların Qərbi Azərbaycandan – indi Ermənistan adlandırılan ərazidəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyasına həsr olunmuş elmi konfransın materialları, Bakı, ADPU, 1998, səh.110-115.
4. Ağasıoğlu F. Azər xalqı (seçmə yazılar), Bakı, Ağrıdağ, 2000, 436 səh.
5. Ağasıoğlu F. Vedibasar mahalının qədim türk tayfaları. Vedibasar, 27 fevral 2003.
6. Axundov A.A. Torpağın köksündə tarixin izləri, Bakı, Gənclik, 1983, 183 səh.
7. Anar. Dədə Qorqud dünyası. Dünya bir pəncərədir, Bakı, Gənclik, 1986, səh.125-217.
8. Aslan V. Jan Şardən və onun "Səyahətnamə"si haqqında. Jan Şardən Parisdən İsfahana səyahət. Amsterdam 1711 (Fransız dilindən tərcümə edən İ. Azərb. EA Tarix İnstitutunun dissertantı V.Aslanov), Bakı, Elm, 1994, səh.3-6.
9. Aslanov V. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər, I, Bakı, Elm, 2002, 155 səh.
10. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, bir cildlik, Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, 1964, 480 səh.
11. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, I c., Bakı, Elm, 1966, 595 səh.
12. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, II c., Bakı, Elm, 1980, 576 səh.
13. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, III c., Bakı, Elm, 1983, 555 səh.

14. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, IV c., Bakı, Elm, 1987, 544 səh.
15. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, II c., Bakı, Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş redaksiyası, 1978, 592 səh.
16. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, III c., Bakı, Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş redaksiyası, 1979, 600 səh.
17. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, IV c., Bakı, Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş redaksiyası, 1980, 592 səh.
18. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, V c., Bakı, Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş redaksiyası, 1981, 592 səh.
19. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, VI c., Bakı, Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş redaksiyası, 1982, 608 səh.
20. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, VIII c., Bakı, Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş redaksiyası, 1984, 608 səh.
21. Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XX əsrədək), I c., Bakı, Azərənşr, 1994, 688 səh.
22. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar (tərtibçilər: S.S.Əliyarov, F.R.Mahmudov və b.), Bakı, Elm, 1989, 328 səh.
23. Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət, Bakı, Azərbaycan Ensiklopediyası, 1999, 588 səh.
24. Babayev İ. Redaktordan. **Q.Qeybullayev. Qədim türklər və Ermənistan**, Bakı, Azərənşr, 1992, s.3-4.
25. Babayev S.Y. Naxçıvanda "Kitabi-Dədə Qorqud" toponimləri, Bakı, "XXI" - Yeni Nəşrlər Evi, 1999, 224 səh., (şəkili).
26. Bağdasaryan A., Cuqaryan A., Ohanyan K. Ermənistan SSR-in fiziki coğrafiyası, Yerevan, Luys, 1961, 62 səh.
27. Bağramyan R.A., Xəlilov İ.H. Ermənicə-azərbaycanca lüğət, İrəvan, Luys, 1978, 565 səh.
28. Baharlı. Əhvalati-Qarabağ (Ön söz və transliterasiya N.Axundovundur). **Qarabağnamələr, II kitab**, Bakı, Yazıçı, 1991, s.270-308.
29. Bakıxanov A. Gülüstani-İrəm, Bakı, Minarə, 2000, 224 səh.
30. Bayramov A.Ə. Ermənistan SSR-in Ağbaba və Şörəyel zonasının bəzi toponimlərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri, Bakı, Elm, 1991, 100 səh.

- yətləri. - **Azərbaycan onomastikası problemlərinə həsr olunmuş III elmi-nəzəri konfransın materialları (28-29 mart 1990)**, Bakı, ADPU, 1990, s.133-134.
31. Bayramov A.Ə. "Əştərək" toponimi haqqında. – **Azərbaycan onomastikası problemlərinə həsr olunmuş V elmi-nəzəri konfransın materialları (20-21 oktyabr 1994)**, Bakı, ADPU, 1995, s.91-92.
 32. Bayramov A. Ağbaba və Şörəyel toponimləri. - Elm və həyat, 1996, №11-12, s.27-29.
 33. Bayramov A.Ə. Qədim Oğuz ellərinin – Ağbaba, Şörəyel və Pəmbək bölgələrinin yer-yurd adları (toponimlər), Sumqayıt, 1996, 248 səh.
 34. Bayramov A.Ə. Ermənistanın Ağbaba, Şörəyel və Pəmbək bölgələrinin türk toponimləri, filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya, Bakı, 1996, 125 səh. (140 səh. toponimik sözlük).
 35. Bayramov A.Ə. "Kitabi-Dədə Qorqud"la bağlı tarixi yer-yurd adlarımız. - **Pedaqoji Universitet Xəbərləri, humanitar elmlər seriyası. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın materialları**, №1, Bakı, ADPU, 1999, s.45-60.
 36. Bayramov A.Ə. "Kitabi-Dədə Qorqud" və Qafqaz, Bakı, 2001, 123 səh.
 37. Bayramov İ.M. Ermənistanda türk mənşəli toponimlər və onların dəyişdirilməsi haqqında. - **Azərbaycan onomastikası problemlərinə həsr olunmuş IV elmi-nəzəri konfransın materialları (26-27 mart 1992)**, Bakı, ADPU, 1992, s.138-140.
 38. Bayramov İ.M. Ermənistan və ətraf vilayətlərin toponimlər lüğətində türk qatı. - **Azərbaycan onomastikası problemlərinə həsr olunmuş V elmi-nəzəri konfransın materialları (20-21 oktyabr 1994)**, Bakı, ADPU, 1994, s.69-70.
 39. Bayramov İ.M. Öksüz toponiminin etimologiyası. Dil məsələlərinə dair tematik toplusu, Bakı, ADPU, 1998, №1, s.78-80.
 40. Bayramov İ.M. "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı Altuntaxt toponimi. - **Pedaqoji Universitet Xəbərləri, humanitar elm-**

- lər seriyası. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın materialları, №1, Bakı, ADPU, 1999, s.61-68.
41. Bayramov İ.M. Qərbi Azərbaycan toponimlərinin tərkibində işlənən söz və coğrafi terminlər lüğəti, Bakı, Elm, 2000, 106 səh.
 42. Bayramov İ.M. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri, Bakı, Elm, 2002, 696 səh.
 43. Bayramov İ.M. "Göyçə gölü" hidronimi haqqında. – **Pedaqoji Universitet Xəbərləri**, №4, Bakı, 2002, s.197-204.
 44. Budaqov B.Ə. Elim, obam mənim, Bakı, Elm, 1984, 70 səh.
 45. Budaqov B.Ə. Türk uluslarının yer yaddaşı, Bakı, Elm, 1994, 272 səh.
 46. Budaqov B.Ə. Çobankərə eli, Bakı, Elm, 1996, 200 səh.
 47. Budaqov B.Ə., Qeybullayev Q.Ə. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti, Bakı, Nafta Press, 1998, 452 səh.
 48. Budaqov B.Ə. Redaktordan. - **Budaqov B.Ə., Qeybullayev Q.Ə. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti**, Bakı, Nafta Press, 1998, s.10-13.
 49. Budaqov B.Ə., Qeybullayev Q.Ə. Gürcüstanda türk mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti, Bakı, "İsmayıl" Nəşriyyat Poliqrafiya Müəssisəsi, 2002, 320 səh.
 50. Bünyadov Z. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə, Bakı, Azərənəşr, 1989, 336 səh.
 51. Cahangirov M. "Kitabi-Dədə Qorqud" boylarındakı cəmiyyətin zamanı və məkanı haqqında. - **Azərbaycan SSR Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyinin "Elmi əsərləri", dil və ədəbiyyat ser.**, 1976, №4, s.72-77.
 52. Cavad Heyət. Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış (İslamdan əvvəl və islam dövrü). Başlanğıcından XVI əsrə qədər, Bakı, Azərənəşr, 1993, 176 səh.
 53. Cəfərov S.Ə. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı, Bakı, ADU, 1960, 204 səh.

54. Cəfərov S.Ə. Müasir Azərbaycan dili, Bakı, Maarif, 1982, 216 səh.
55. Cəlilov F.A. Qədim türk etnonimləri (2. Qamər "kimmer"). - **Azərbaycan onomastikası problemlərinə dair konfransın materialları**, Bakı, API, 1987, s.81-83.
56. Cəlilov F.A. Azərbaycan dilinin morfonologiyası, Bakı, Maarif, 1988, 285 səh.
57. Cəmşidov Ş.A. Kitabı-Dədə Qorqud, Bakı, Elm, 1977, 176 səh.
58. Cəmşidov Ş.A. Kitabı-Dədə Qorqud (Tarixi, coğrafi, tekstoloji tədqiq və Drezden əlyazmasının dürüsləşdirilmiş elmi mətni), Bakı, Elm, 1999, 680 səh.
59. Çəmənşəminli Y.V. Tarixi, coğrafi və iqtisadi Azərbaycan, Bakı, Bakı Universiteti, 1993, 56 səh.
60. Çobanlı Mədəd, Çobanlı Müşfiq. Borçalı toponimləri, Bakı, - **Azərbaycan Respublikası Təhsil Cəmiyyəti**, 1993, 64 səh.
61. Çobanov M.İ. "Eçmiədzin" türk sözüdür. - **Azərbaycan onomastikası problemlərinə həsr olunmuş IV elmi-nəzəri konfransın materialları (26-27 mart 1992)**, Bakı, ADPU, 1992, s.102-106.
62. Dəmirçizadə. 50 söz. Bakı, Gənclik, 1968, 104 səh.
63. Dərələyəzli K. Dərələyəz od içində, Bakı, Ağrıdağ, 2001, 564 səh.
64. Eldar İsmayıl. Işığı qaralmış yurd-obanın dəngizi. Ədəbiyyat qəzeti, 5 iyun 1992.
65. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası, Bakı, Gənclik, 1995, 464 səh.
66. Evliya Çələbi. Səyahətname (Azərbaycan tarixinə aid seçmələr), Bakı, Azərənşr, 1997, 92 səh.
67. Eyvazova R.H. Əfqanıstanda türk mənşəli toponimlər, Bakı, Elm, 1995, 244 səh.
68. Eyvazova R.H. Əfqanıstanda türk mənşəli toponimlər, filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı, 1995, 60 səh.

69. Əbdürrəşid Əl-Bakuvi. Kitabı təlxis Əl-əxsar və əcaib Əl-Məlik Əl qəhhar ("Abidələrin" xülasəsi və qüdrətli hökmdarın möcüzələri), Bakı, Bakı-Şur, 1992, 176 səh.
70. Əfəndiyev O. Azərbaycan Səfəvilər dövləti, Bakı, Azərnaşr, 1993, 301 səh.
71. Əhmədov B.Ə. Azərbaycan dilinin qısa etimoloji lüğəti, Bakı, Mütərcim, 1999, 376 səh.
72. Əhmədov T.M. El-obamızın adları, Bakı, Gənclik, 1984, 128 səh.
73. Əhmədov T.M. Azərbaycan paleotoponimiyası, Bakı, ADU, 1985, 88 səh.
74. Əhmədov T.M. Azərbaycan toponimikasının əsasları, Bakı, Bakı Universiteti, 1991, 312 səh.
75. Əhmədova E.Z. Azərbaycan etnonimlərinin leksik-semantik və struktur-lingvistik təhlili, filol.elm.namiz. alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı, 1995, 29 səh.
76. "Əkinçi" qəzeti, №2, 5 avqust 1875.
77. Ələkbərli Ə. Qədim Türk-Oğuz yurdu - "Ermənistan", Bakı, Sabah, 1994, 208 səh.
78. Ələkbərli Ə. Qərbi Azərbaycan, I c. Vedibasər mahalı (Vedi və Qarabağlar rayonları), Bakı, Ağrıdağ, 2000, 664 səh.
79. Ələkbərli Ə. Qərbi Azərbaycan, II c. Zəngibasər, Gərnibasər və Qırxbulaq mahalları (Zəngibasər, Qəmərli və Ellər rayonları), Bakı, Ağrıdağ, 2002, 736 səh.
80. Əlioğlu Mustafə. O yerlərdə izim qaldı. Vətən səsi, 24 aprel 1991.
81. Əliyarov S. "Dədəm Qorqud" kitabında "Böriağız", "Şiröküvəz" anlayışları. - **Türk dillərinə dair etimoloji və tariximorfoloji tədqiqlər (Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi)**, Bakı, Azərbaycan Dövlət Universiteti, 1987, s.10-23.
82. Əliyev F.Ə. Ermənistan SSR Ararat (Ağrıdağ) vadisi rayonlarında Azərbaycan toponimləri. - **Azərbaycan onomastikası problemlərinə həsr olunmuş II elmi-nəzəri konfransın materialları (15-16 aprel 1988)**, Bakı, APİ, 1988, s.218-220.

83. Əliyev F., Həsənov U. İrəvan xanlığı, Bakı, Azərnəşr, 1997, 224 səh.
84. Əliyev X.H. Gürcüstanın türk mənşəli toponimləri (el-oba, yer-yurd adları), Gəncə, 1999, 160 səh.
85. Əliyev V.F. Sisyanda türk köklü etnotoponimlər. – **Azərbaycan onomastikası problemlərinə dair konfransın materialları**, Bakı, API, 1987, s.95-96.
86. Əliyev V.H., Əliyeva S.D. Toponimika, I hissə, Bakı, ADPU, 1994, 78 səh.
87. Əliyev V.H. Azərbaycan toponimiyası (dərs vəsaiti), Bakı, 1999, 278 səh.
88. Ənsər Bilal. Babamın mirası torpağımız. Yurddaş, 1 aprel 1992.
89. Ərəb və fars sözləri lüğəti, Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, 1966, 1036 səh.
90. Əsədov F. Asrı toponiminin etimologiyası. Oğuz eli, 14 oktyabr 1993.
91. Əsədov F. Şidli toponimi. Vətən səsi, 24 dekabr 1992.
92. Əsgərov N.Ə. Azərbaycan hidronimləri, Bakı, ADPU, 2002, 146 səh.
93. Əzizov E.İ. Söz xəzinəsi. Söz haqqında araşdırmalar, Bakı, Maarif, 1995, 128 səh.
94. Həbibov V. Abbasqulu ağa Bakıxanov, Bakı, Gənclik, 1992, 352 səh.
95. Hacıyev A.Ş. Azərbaycan dilinin onomastik sistemi, Bakı, API, 1990, 102 səh.
96. Hacıyev T., Vəliyev K. Azərbaycan dili tarixi, Bakı, Maarif, 1983, 187 səh.
97. Həmzə Vəli. Tarixdən gələn səslər. Vətən səsi, 1 avqust 1991.
98. Həmzə Vəli. Nüvədi kitabələri, Bakı, Oğuz eli, 1998, 56 səh.
99. Həsənov A.Q. Dərəşəm toponimi haqqında. - **Azərbaycan SSR Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyinin "Elmi əsərləri", dil və ədəbiyyat ser.**, 1976, №4, s.62-66.
100. Həsənov H. Ulu Göyçə. - **Ə.Yasinzadə. Göyçədən başlayan yol**. Bakı, 1997, s.1-3.

101. Hüseynzadə Ə.A. Müasir Azərbaycan toponimiyasında tayfa adlarının izləri. - **Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri, tarix, fəlsəfə və hüquq ser.**, 1973, №2, s.21-30.
102. Hüseynzadə Ə. Sabunçu toponiminin mənşəyi. – **Azərbaycan SSR Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyinin "Elmi əsərləri", tarix və fəlsəfə ser.**, 1975, №7, s.44-49.
103. Xasiyev Z.Ə. Tovuzun toponim dünyası, Bakı, Sabah, 1997, 112 səh.
104. Xəlilov İ. İrəvan xatirələri. Vətən səsi, 31 oktyabr 1990.
105. Xəlilov P. "Kitabi-Dədə Qorqud" – İntibah abidəsi, Bakı, Gənclik, 1993, 176 səh.
106. İbrahimov (Şahin) T.Ə. Qaşqaylar, Bakı, Elm, 1988, 212 səh.
107. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri (Araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri: akad.Z.Bünyatov və t.e.n. H.Məmmədov (Qaramanlı), Bakı, Elm, 1996, 184 səh.
108. İsmayıloğlu C. Yerevan sözünün etimologiyası. Ədəbiyyat və incəsənət, 22 iyun 1990.
109. İsrailova R.D., Məşədiyev Q.İ., Cəfərov Q.H. Azərbaycan dilinin onomastikası (oçerklər), Bakı, Elm, 1987, 188 səh.
110. İsmayılov M.Ə. Sənin ulu baban, Bakı, Azərnəşr, 1989, 302 səh.
111. İsmayılov M., Əliyev F. İrəvan xanlığı. Azərbaycan, 30 mart, 12 aprel 1991.
112. İsmayılov M.Ə. Azərbaycan tarixi, Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyat Poliqrafiya Birliyi, 1992, 261 səh.
113. Jan Şardən. Səyahətnamə. Parisdən İsfahana səyahət. Amsterdam, 1711, Bakı, Elm, 1994, 96 səh.
114. Kalankatuklu M. Albaniya tarixi, Bakı, Elm, 1993, 235 səh.
115. Kərimzadə F. Vedinin yanı dağlar (etnoqrafik eskizlər). Azərbaycan, 1989, №9, s.104-134.
116. Kitabi-Dədə Qorqud (tərtib edən: H.Arashlı), Bakı, Gənclik, 1977, 183 səh.
117. Kitabi-Dədə Qorqud (tərtib edənlər: F.Zeynalov və S.Əlizadə), Bakı, Yazıçı, 1988, 265 səh.

118. Köçərli Fıridun bəy. Azərbaycan ədəbiyyatı, II c., Bakı, Elm, 1981, 460 səh.
119. Köçərli T.Q. Qarabağ (Qarabağ tarixinin saxtalaşdırılması əleyhinə), Bakı, Elm, 2002, 472 səh.
120. Qasımlı M. Ozan-aşıq sənəti, Bakı, Uğur, 2003, 308 səh.
121. Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycanın bəzi toponimlərinin mənşəyinə dair (Qutqaşen, Zaqatala, Kəlbəcər, Tovuz). – **Azərbaycan SSR EA Məruzələri, XXX c.**, 1974, №11, s.62-65.
122. Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycanda qıpçaq mənşəli etnotoponimlər haqqında. - **Azərbaycan SSR EA Məruzələri, XXXII c.**, 1976, №4, s.81-84.
123. Qeybullayev Q.Ə. Qarabağ. Etnik və siyasi tarixinə dair, Bakı, Elm, 1990, 140 səh.
124. Qeybullayev Q.Ə. Bəzz toponiminin mənşəyi. - **Tarix və onun problemləri**, 1992, №2, s.135-140.
125. Qeybullayev Q.Ə. Qədim türklər və Ermənistan, Bakı, Azərnəşr, 1992, 140 səh.
126. Qeybullayev Q.Ə. Qədim ellərdən biri – Qaraçorlu. Millət, 31 iyul 1993.
127. Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycanlıların etnik tarixinə dair, Bakı, Elm, 1994, 102 səh.
128. Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycan türklərinin təşəkkül tarixindən, Bakı, Azərnəşr, 1994, 248 səh.
129. Qeybullayev Q. Van və Göyçə göllərinin adları haqqında. Xalq qəzeti, 2 fevral 1996.
130. Qızılbaşlar tarixi (tərcümə və şərhlər M.Ə.Məhəmmədindir), Bakı, Azərbaycan, 1993, 48 səh.
131. "Qızıl Şəfəq" qəzeti, 20 avqust 1929-cu il.
132. Quliyev R. Professor P.Xəlilova açıq məktub. Yeni fikir, 28 noyabr 1990.
133. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili, Bakı, Maarif, 1985, 408 səh.
134. Qurbanov A.M. Azərbaycan dilinin onomalogiyası, Bakı, Maarif, 1988, 596 səh.
- 134a. Qurbanov A.M. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları, I-II cild, Bakı, Nurlan, 2004, 504 səh.

135. Qurbanov A.M. Cücəkənd yazılı abidələri nədən bəhs edir. - **Azərbaycan dilçiliyi problemləri**, Bakı, ADPU, 1996, s.3-9.
136. Qurbanov A.M. Cücəkənd daşüstü yazıları, Bakı, Elm, 2001, 15 səh.
137. Məhərrəmov S. Ermənistan SSR-də Azərbaycan (türk) mənşəli toponimlər. - Elm və həyat, 1986, №10, s.26.
138. Mxitar Qoş. Alban salnaməsi, Bakı, Elm, 1993, 35 səh.
139. Məmməd Elli. Naaraşen-Noraşen. Azərbaycan müəllimi, 23 avqust 1985.
140. Məmməd Elli. Bir daha axısqa türkləri haqqında. Oğuz eli, 5 avqust 1993.
141. Məmmədli H. Dədəm Qorqud gəzən yerdə bu yerlər, Bakı, Elm, 1999, 330 səh.
142. Məmmədov H. Dədəm Qorqud keçən yerdə bu yerlər... Azərbaycan, 1990, №2, s.162-174.
143. Məmmədov İ.S. Bədiilik dünyamızın doğma bir hənirtisi. - **Sovet Ermənistanında Azərbaycan kitabı (1925-1985), bibliografiya (tərtib edən: Məmmədov S. İ.)**, Yerevan, Ermənistan SSR Dövlət Kitab Palatası, 1985, s.5-29.
144. Məmmədov İ.S., Əsədov S.C. Ermənistan azərbaycanlıları və onların acı taleyi (qısa tarixi oçerk), Bakı, Azərbaycan, 1992, 72 səh.
145. Məmmədov İ.S. Tariximiz, torpağımız, taleyimiz, Bakı, Adiloğlu, 2002, 700 səh.
146. Məmmədov N.G. Azərbaycanın yer adları (oronimiya), Bakı, Azərneşr, 1993, 184 səh.
147. Məmmədov N.G. Azərbaycan Respublikasının oronimləri, Bakı Universiteti, 1999, 302 səh.
148. Məmmədov S.A. Simeon Yerevanlının "Cambr" əsərində Azərbaycan toponimləri (XVII əsr). - **Azərbaycan onomastikası problemlərinə dair konfransın materialları**, Bakı, API, 1987, s.118-121.
149. Məmmədov S. İrəvan şəhərində etnik çevrilişlər. Azərbaycan, 1992, №1-2, s.151-158.

150. Məmmədov S.A. Qərbi Azərbaycan deportasiyaya məruz qalan azərbaycanlıların qədim diyarıdır. - **Azərbaycanlıların Qərbi Azərbaycandan – indi Ermənistan adlandırılan ərazidəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi deportasiyasına həsr olunmuş elmi konfransın materialları**, Bakı, ADPU, 1998, s.43-53.
151. Məmmədov M.İ. Ermənistan ərazisində bəzi qədim Azərbaycan toponimləri haqqında. - **Azərbaycan onomastikası problemlərinə dair konfransın materialları**, Bakı, APİ, 1987, s.147-149.
152. Məmmədova F.C. Azərbaycanın (Albaniyanın) siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası, Bakı, Azərənşr, 1993, 262 səh.
153. Məşədiyev Q.İ. Zaqafqaziyanın Azərbaycan toponimləri, Bakı, Elm, 1990, 148 səh.
154. Məşədiyev Q.İ. "Qafqaz ərazi və tayfalarının təsviri materialları məcmuəsi"ndə (SMOMPK) qeydə alınmış Azərbaycan (türk) mənşəli toponimlərin tarixi-linqvistik təhlili, filologiya elmlər doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya, Bakı, 1991, 306 səh.
155. Məşədiyev Q.İ. İki etnotoponimin mənşəyi haqqında. - **Azərbaycan onomastikası problemlərinə həsr olunmuş V elmi-nəzəri konfransın materialları (20-21 oktyabr 1994-cü il)**, Bakı, ADPU, 1995, s.15-16.
156. Məşədiyev Q.İ. "Kitabi-Dədə Qorqud"da Azərbaycanın paleotoponimləri. - **Kitabi Dədə Qorqud (məqalələr toplusu)**, Bakı, Elm, 1999, s.228-231.
157. Mirmahmudova S.İ. Ermənistanda türk mənşəli yer adları, Bakı, Yazıçı, 1995, 72 səh.
158. Mirzə Adıgözəlbəy. Qarabağnamə. - **Qarabağnamələr**, I kitab, Bakı, Yazıçı, 1989, s.5-102.
159. Mır Mehdi Xəzani. Kitabi-tarixi Qarabağ (Müqəddimə və şərhlər A.Fərzəliyevindir. Transliterasiya A.Fərzəliyev və A.Ramazanovundur). - **Qarabağnamələr**, II kitab, Bakı, Yazıçı, 1991, s.94-202.

160. Mirzə Yusif Qarabaği. Tarixi-Safi (Ön söz Ə.Hüseynzadəninindir. Farscadan tərcümə, şərhlər N.Axundovundur). Qarabağnamələr, II kitab, Bakı, Yazıçı, 1991, s.6-92.
161. Mirzəyev H.İ. Dərələyəz mahalının toponimləri və şivə sözləri, Bakı, Ağrıdağ, 2003, 360 səh.
162. Mirzəyev H.İ. Aşıq poeziyasında onomastik vahidlər. - **Azərbaycan onomastikası problemlərinə dair konfransın materialları**. Bakı, 1987, s.185-196.
163. Mirzəyev H.İ. Aşıq poeziyasında işlənən etnonimlərə dair. - **Azərbaycan onomastikası problemlərinə dair həsr olunmuş II elmi-nəzəri konfransın materialları** (15-16 aprel 1988), Bakı, APİ, 1988, s.113-115.
164. Mirzəyev H.İ. Aşıq poeziyasında yaşayan adlarımız və tariximiz, Bakı, ADPU, 1997, 352 səh.
165. Mirzəyev H.İ. Her-her etnotponimi və onun fonetik variantları. - **Dil məsələlərinə dair tematik toplu**, 1997, №2, s.59-63.
166. Mirzəyev H.İ. Çivə etnotponimi. - **Dil məsələlərinə dair tematik toplu**, 1997, №2, s.101-102.
167. Mirzəyev H.İ. Dərələyəzdəki Xalaclar yurd yeri haqqında. - **Dil məsələlərinə dair tematik toplu**, 1997, №2, s.116-117.
168. Mirzəyev H.İ. Keşişkənd//Keşkənd toponimi. - **Pedaqoji Universitet Xəbərləri**, humanitar elmlər ser., 1998, №1, s.3-10.
169. Mirzəyev H.İ. Axta toponimi. - **Dil məsələlərinə dair tematik toplu**, 1998, №1, s.40-41.
170. Mirzəyev H.İ. Dərələyəz mahalında olan Qaravəng, Qoşavəng, Şadıvəng, Güneyvəng, Qoduxvəng toponimləri. - **Pedaqoji Universitet Xəbərləri**, humanitar elmlər ser., 1998, №1, s.43-48.
171. Mirzəyev H.İ. Ələyəz toponimi. - **Pedaqoji Universitet Xəbərləri**, humanitar elmlər ser., 1998, №1, s.101-104.
172. Mirzəyev H.İ. Dərələyəz toponimi haqqında bir neçə söz. - **Dil məsələlərinə dair tematik toplu**, 1998, №1, s.113-116.

173. Mirzəyev H.İ. Ələyəz kəndinin bəzi onomastik vahidləri haqqında. - **Filologiya məsələlərinə dair tematik toplu**, 2001, №1-2, s.15.
174. Mirzəyev H.İ. Qabaxlı kəndi və onun onomastik vahidləri. - **Filologiya məsələlərinə dair tematik toplu**, 2001, №1-2, s.26-33.
175. Mirzəyev H.İ. Ayısəsi (Qızılgül) kəndi və bu kəndin ərazisində olan onomastik vahidlər. - **Filologiya məsələlərinə dair tematik toplu**, 2001, №1-2, s.76-87.
176. Mirzəyev H.İ. Dərələyəz mahalının oronimləri və hidronimləri. - **Filologiya məsələlərinə dair tematik toplu**, 2001, №1-2, s.137-143.
177. Mirzəyev H.İ. Qalaser kəndi və oradakı onomastik vahidlər haqqında. - **Filologiya məsələlərinə dair tematik toplu**, 2001, №3-4, s.31-32.
178. Mirzəyev H.İ. Dərələyəz mahalının Ardaraz kəndi və bu kəndin sahəsində olan onomastik vahidlər. - **Filologiya məsələlərinə dair tematik toplu**, 2001, №3-4, s.47-53.
179. Mirzəyev H.İ. Köçbək kəndi və onun ərazisində olan bəzi onomastik vahidləri. - **Filologiya məsələlərinə dair tematik toplu**, 2001, №3-4, s.58-63.
180. Mirzəyev H.İ. Kotanlı kəndi və onda olan onomastik vahidlər. - **Filologiya məsələlərinə dair tematik toplu**, 2001, №3-4, s.86-90.
181. Mirzəyev H.İ. Bir daha Hors kəndi haqqında. – **Filologiya məsələlərinə dair tematik toplu**, 2001, №3-4, s.154-162.
182. Mirzəyev H.İ. Gəmur kəndi və onun ərazisində olan onomastik vahidlər. - **Filologiya məsələlərinə dair tematik toplu**, 2001, №3-4, s.192-201.
183. Mirzəyev H.İ. Ağkənd kəndi və onun onomastik vahidləri haqqında məlumatların xülasəsi. - **Filologiya məsələlərinə dair tematik toplu**, 2001, №3-4, s.216-221.
184. Mirzəyev H.İ. Vartanis kəndi və onun onomastik vahidləri. - **Filologiya məsələlərinə dair tematik toplu**, 2001, №5, s.21.

185. Mirzəyev H.İ. Ertiş kəndi və bu kənddə olan onomastik vahidlər haqqında. - **Filologiya məsələlərinə dair tematik toplu**, 2001, №5, s.104-105.
186. Mirzəyev H.İ. Gülüdüzü kəndi və onun onomastik vahidləri haqqında. - **Filologiya məsələlərinə dair tematik toplu**, 2001, №5, s.108-113.
187. Mirzəyev H.İ. Əyər, Azaderek//Azadyer kəndləri. - **Filologiya məsələlərinə dair tematik toplu**, 2001, №6, s.3-6.
188. Mirzəyev H.İ. Bilək (Birək) kəndi. - **Filologiya məsələlərinə dair tematik toplu**, 2001, №6, s.20-21.
189. Mirzəyev H.İ. Gənzək, İlanlı kəndləri haqqında. - **Filologiya məsələlərinə dair tematik toplu**, 2001, №6, s.43-45.
190. Mirzəyev H.İ. Dərələyəzdəki Bülbülölən, Daşxərmən kəndləri haqqında. - **Filologiya məsələlərinə dair tematik toplu**, 2001, №6, s.69-71.
191. Mirzəyev H.İ. Dərələyəzdəki Quşçu, Novlar kəndləri haqqında. - **Filologiya məsələlərinə dair tematik toplu**, 2001, №6, s.77-79.
192. Mirzəyev H.İ. Gindivaz, Əynəzur kəndləri. - **Filologiya məsələlərinə dair tematik toplu**, 2001, №6, s.80-81.
- 192 a. Mirzəyev H.İ. Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı, Bakı, Elm, 2004.
193. Mirzəyev M. Türk oronimləri haqqında. - **Azərbaycan onomastikası problemləri**, V, Bakı, ADPU, 1995, s.148-150.
194. Mustafa N. Gümrünün tarixindən səhifələr. Elturan, 1993, №1-2, s.36-37.
195. Mustafa N. Xalqımıza qarşı tarixi cinayət. 1948-1953-cü illər deportasiyası. Dövrən, 6-9 yanvar 1998.
196. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri (Giriş və tərcümənin müəllifləri: akad.Z.Bünyatov və t.e.n. H.Məmmədov (Qaramanlı), Bakı, Sabah, 1997, 336 səh.
197. Nemətova M., Heydərov M. Nadir tapıntı. - Elm və həyat, 1977, №5, s.13-14.
198. Nəbiyev N. Coğrafi adlar (izahlı lüğət), Bakı, Azərənəşr, 1982, 282 səh.

199. Nəsimli E. Şərif Şikəstə kimdir? Azərbaycan, 12 sentyabr 2003.
200. Nuriyev E. Azərbaycan SSR-in Şəki-Zaqatala zonasının toponimiyası, Bakı, Elm, 1989, 112 səh.
201. Ordubadi M.S. Qanlı illər. 1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş verən erməni-müsəlman davasının tarixi, Bakı, Qarabağa Xalq Yardım Komitəsi, 1991, 144 səh.
202. Paşayev A. Köçürülmə, Bakı, Azərnəşr, 1995, 40 səh.
203. Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri, Bakı, Yazıçı, 1993, 400 səh.
204. Rəfik Özdək. Türkün qızıl kitabı, I kitab, Bakı, Yazıçı, 1992, 184 səh.
205. Rəhimov H. Silinməz adlar, sağalmaz yaralar, Bakı, Azərnəşr, 1997, 260 səh.
206. Rəsulova M.B. Toponim yaradıcılığında fitonimlərin və zoonimlərin rolu. - **Azərbaycan onomastikası problemlərinə dair konfransın materialları**. Bakı, API, 1987, s.177-178.
207. Rəşidəddin F. Oğuznamə, Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyat Poliqrafiya Birliyi, 1992, 72 səh.
208. Rüstəmli S. Ömür kitabı, Bakı, Gənclik, 1989, 368 səh.
209. Rüstəmov Ə.M. Ermənistan SSR ərazisində Azərbaycan mənşəli toponimlər. - **Azərbaycan onomastikası problemlərinə həsr olunmuş II elmi-nəzəri konfransın materialları** (15-16 aprel 1988), Bakı, API, 1988, s.197-198.
210. Rüstəmov Ə.M. Ermənistan SSR Qafan, Gorus, Sisyan rayonları ərazisinin Azərbaycan mənşəli toponimləri, filologiya elm.nam. alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş disser.avtoref., Bakı, 1990, 25 səh.
211. Rüstəmov Ə. M. Ermənistan SSR Qafan, Gorus və Sisyan rayonları ərazisinin Azərbaycan mənşəli toponimləri, filologiya elm.nam. alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya, Bakı, 1990, 158 səh.
212. Rüstəmli Ə.M. Qədim Oğuz yurdu Zəngəzurun türk mənşəli yer-yurd adları (toponimiyası), Bakı, İşıq, 1998, 172 səh.

213. Seyidov M.Ə. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünər-kən, Bakı, Yazıçı, 1983, 326 səh.
214. Səlimov – Şağani T.Q. Abşeronun yer adları, Bakı, Elm, 1993, 76 səh.
215. Sümər Faruq. Oğuzlar, Bakı, Yazıçı, 1992, 432 səh.
216. Şükürov S. Zəngibasarın səsi. Tariximizdən: toponimik və etnoqrafik notlar. Azərbaycan müəllimi, 6 iyul 1990.
217. Şükürov S. Uluxanlı (Bədii-tarixi, etnoqrafik oçerk), Gəncə, 1999, 282 səh.
218. Şükürlü Ə. Qədim türk yazılı abidələri, Bakı, Maarif, 1993, 336 səh.
219. Təkləli (Nuriyeva) M. Qərbdən Şərqə. Ulu türk yurd ad-larının dəyişdirilməsi tarixindən, Bakı, Elm, 1999, 243 səh.
220. Vəlili (Baharlı) M. Azərbaycan (coğrafi-təbii, etnoqrafik və iqtisadi mülahizat), Bakı, Azərənşr, 1993, 208 səh.
221. Vətən qürbətdə qaldı (Göyçə mahalından toplanmış folklor örnəkləri). Toplayanı, tərtib edəni və ön sözün müəllifi H.İsmayılov, Bakı, Yazıçı, 1993, 544 səh.
222. Yusifov Y.B. Toponimiya tarixi mənbə kimi. – **Azər-baycan toponimiyasının öyrənilməsinə həsr edilmiş el-mi konfransın materialları**, Bakı, Elm, 1973, s.8-10.
223. Yüzbaşov R. Azərbaycan coğrafiya terminləri (tədqiq-lər), Bakı, Elm, 1966, 158 səh.
224. Yüzbaşov R., Əliyev K., Sədiyev Ş. Azərbaycanın coğ-rafi adları (oçerklər), Bakı, Maarif, 1972, 100 səh.
225. Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları, Bakı, Maarif, 1981, 347 səh.

b) Rus dilində:

226. Абиx Г. Геология армянского нагорья (западная часть), Пятигорск, Типография А.М.Мануйлова в Пятигорск, 1899, 202 с.
227. Акты собранные Кавказского Археографического Ко-миссию, т. I, Тифлис, 1866, с.462-614.
228. Акты собранные Кавказского Археографического комиссии, т. II, Тифлис, 1868, с.572-581.

229. Акты собранные Кавказского Археографического комиссию, т. III, Тифлис, 1869, с.227-497.
230. Акты собранные Кавказского Археографического комиссию, т. VI, Тифлис, 1874, с.891-895.
231. Алиев А.И. Топонимия западных районов Азербайджана. Автореферат на соиск.канд.фил.наук, Баку, 1975, 40 стр.
232. Алиев К. Этюды о населении древнего Азербайджана. К проблеме этногенеза Азербайджанского народа, Баку, Элм, 1984, с.40-68.
233. Армянская география VII века по Р.Х. (К.П.Патканов), СПб, Типография Императорская АН, 1877, 84 с.
234. Армянская ССР. Административно-территориальное деление, Ереван, Айастан, 1976, 283 с.
235. Арутюнян В. Каменная летопись армянского народа, Ереван, Айастан, 1985, 152 стр.
236. Асадов С.Дж., Мамедов И.С. Терроризм: причина и следствие, Баку, Азербайджан, 2001, с.215-239.
237. Атаниязов С. Словарь туркменских этнонимов, Ашхабад, Ылым, 1988, 180 с.
238. Бартольд В.В. Сочинения, т.І. Туркестан в эпоху монгольского нашествия, М., Восточной литературы, 1963, 780 стр.
239. Бартольд В.В. Сочинения, т.ІІІ. Работы по исторической географии, М., Наука, 1965, 711 стр.
240. Баскаков А.Н. Введение и изучения тюркских языков, Изд. 2-е, М., "Высшая школа", 1969, с.383.
241. Большая Советская Энциклопедия, т.9, М., 1972, с.255.
242. Будагов Б.А., Ворошил Г.Л. Принципы исследования топоними Азербайджанской ССР. Материалы докладов II научной конференции посвященной изданию топонимии, сентябрь 1981, Баку, Элм, 1981, с.3-5.

243. Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, т. II, СПб, Типография Императорской АН, 1871, 415 стр.
244. Бушуева Е.Н. Словарь русской транскрипции географических терминов и других слов, встречающихся в топонимии Азербайджанской ССР, М., 1971, 192 с.
245. Вартапетян Н.А. Справочник по русской транскрипции армянских имён, фамилий и географических названий, Ереван, Луйс, 1961, с.55-91.
246. Вейденбаум Е. Путеводитель по Кавказу, Тифлис, Типография Канцел. Главноначальствующая гражд. частью на Кавказе, 1888, 434 с.
247. Гаджиев Т.И. Восстановление древних морфем в тюркских языках. *Türk dillərinə dair etimoloji və tarixi-morfoloji tədqiqlər (Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi)*, Bakı, Azərbaycan Dövlət Universiteti, 1987, s.3-9.
248. Ган К.Ф. Опыт объяснения Кавказских географических названий. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. вып.40, Тифлис, 1909, с.1-164.
249. Гандзакеци Кр. История Армения (перевод с древнеармянского, предисловие и комментарии А.А.Ханларян), М., Наука, 1976, 357 стр.
250. Гейбуллаев Г.А. О некоторых закономерностях в образовании топонимики Азербайджана (в порядке обсуждения). Известия АН Азербайджанской ССР, сер. истории, философии и права, 1975, №1, с.95-102.
251. Гейбуллаев Г.А. К происхождению некоторых этно-топонимов Азербайджана (Сумгаит, Кюнгют, Джорат, Зунгуд, Орият, Тангыт, Чиркин). Доклады Академия Наук Азербайджанский ССР, 1975, №2, с.111-114.
252. Гейбуллаев Г.А. О происхождении некоторых этно-топонимов Азербайджана (Деллер, Тулу, Тиркеш, Шадылы, Тубакенд, Тулус, Чалган, Кузанлы). - Доклады Академия Наук Азербайджанский ССР, т.34, №11, с.78-81.

253. Гейбуллаев Г.А. Печенежские этнопонимы в Азербайджана. - Доклады Академия Наук Азербайджанской ССР, т.36, 1980, №5, с.94-97.
254. Гейбуллаев Г.А. О происхождение некоторых этнопонимов Азербайджана. - Азербайджанский этнографический сборник, вып.4, Баку, Элм, 1981, с.153-164.
255. Гейбуллаев Г.А. О происхождении некоторых этнопонимов Азербайджана (Доланлар, Онгутлу, Араткенд, Абад, Алат, Алар, Керки, Кылычлы). - Доклады Академия Наук Азербайджанский ССР, т.37, 1981, №2, с.85-87.
256. Гейбуллаев Г.Г. Топонимия Азербайджана (историко-этнографическое исследование), Баку, Элм, 1986, 182 стр.
257. Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев, т.1, Баку, Элм, 1991, 552 с.
258. Григорев Н. Село Татев Зангезурского уезд Елисаветпольской губернии, СПб, 1862, с.3-11.
259. Губаева С.С. Одно из особенностей тюркской топонимии. - Диалекты и топонимия Поволжья (материалы и сообщения), Чебоксары, 1972, вып.1, с.99-104.
260. Гукасян В., Асланов В. Исследование по истории азербайджанского языка до письменного периода, Баку, Элм, 1986, 227 стр.
261. Гулиева Л.Г. Типология семантической структуры топонимиконов разносистемных языков (на материале топонимии Азербайджана), Баку, АПИ, 1990, 204 с.
262. Гусейнзаде А. О происхождении топонима Баку. - Советская тюркология, Баку, 1970, №3, с.82-85.
263. Гусейнзаде А.А. Паралели Огузские этнонимов в современной топонимии Азербайджанско ССР. Советская тюркология, 1977, №4, с.47-51.
264. Джанузаков Т.Д. Основные проблемы ономастики Казахского языка, автореферат диссерт.на соиск. докт. фил.наук, Алма-Ата, 1976, 68 стр.

265. Долженко И.В. Хозяйственный и общественный быт русской крестьян восточной Армении конец XIX – нач. XX вв., Ереван, АН Арм. ССР, 1985, 179 стр.
266. Дорого Мгера. Армянские легенды и предания (Составление, перевод с армянского, предисловие и комментарии Г.О.Карапетяна), М., Наука, Главная редакция Восточной литературы, 1990, 167 стр.
267. Древнетюркский словарь, Л., Наука, 1969, 676 стр.
268. Дьяконов И.М. История Мидии от древнейших времен до конца IV века до н.э., М.-Л., Изд. АН СССР, 1956, 485 стр. (с илл. и карт).
269. Дьяконов И.М. К методике исследований по этнической истории ("Киммерийцы"). Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности (II тысячелетие до н.э.). Труды международной симпозиума по этническим проблемам истории Центральной Азии в древности (II тысячелетие до н.э.), Душанбе, 17-22 октября 1977 г. М., Наука, с.90-100.
270. Ереванци С. Джамбр. Памятная книга. Зерцало и сборник всех обстоятельств святого престола. Эчмиадзина и окрестных монастырей, М., Изд.-во вост.литер. 1958, 400 стр.
271. Жданко Т.А. Очерки исторической этнографии каракалпаков. Родоплеменная структура и расселение в XIX – начале XX в. М.-Л., АН СССР, 1950, 171 стр.
272. Жучкевич В.А. Общая топонимика, Минск, Вышэйш школа, 1980, 287 стр.
273. Зелинский С.П. Экономический быт государственных крестьян Зангезурском уезде Елисаветпольской губернии. Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т.IV, ч.1, Тифлис, 1886, с.1-220.
274. Исмаилова А.З. Об ойконимии Нагорно-Карабахской Автономной области Азербайджанской ССР. - Ма-

- териалы докладов II научной конференции, посвященной изучению топонимии Азербайджанской ССР, сентябрь 1981, Элм, с.62-64.
275. История Азербайджана по документам и публикациям, Баку, Элм, 1990, 348 стр.
276. История армянского народа (с древнейших времен до наших дней), под ред. М.Г.Нерсесяна, Ереван, Луйс, 1980, 287 стр.
277. Историческая география Заповдного Азербайджана (под ред. Б.Будагова), Баку, Азербайджан, 1998, 560 с.
278. Кавказский календарь, Тифлис, Типография К.П.Козловского, 1907, с.64, 150-157, 256-319.
279. Кавказский календарь, Тифлис, Типография К.П.Козловского, 1908, с.16-30.
280. Кавказский календарь, Тифлис, Типография канцелярии наместника Е.И.В. на Кавказе, 1916, с.95-134.
281. Капанцян Гр. Общие элементы между Урартским и хеттским языкам, Эриван, ГИЗССРА, 1936, 76 стр.
282. Капанцян Гр. Историко-лингвистическое значение топонимики древней Армении, Ереван, Издательство Государственного Университета, 1940, 113 стр.
283. Кононов А.Н. Родословная туркмен. Сочинение Абул-Гази хана Хивинского, М-Л., Изд-во АН СССР, 1958, 112 стр.
284. Кононов А.Н. Семантика цветообозначений в тюркских языках. Тюркологический сборник 1975, М., Наука, 1978, с.159-179.
285. Койчубаев Е. Краткий толковый словарь топонимов Казахстана, Алма-Ата, Наука, 1974, 110 стр.
286. Кузеев Р.Г. Происхождение башкирского народа. Этносостав, история расселения, М., Наука, 1974, 571 стр.
287. Линч Ф.Б. Армения. Путевые очерки и этюды, т. I. Русские провинции. XXIII, Тифлис, Изд. И.Е. Титоев и К., 1910, 597 стр.

288. Мамедов С.А. Азербайджан по источникам XV – первой половины XVIII вв., Баку, Элм, 1993, 240 стр.
289. Маркова Ф.Т. Экономический быт государственных крестьян Эриванского уезда. Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т.III, ч.1, Тифлис, Типографии А.А.Михельсона, 1886, с.1-226.
290. Машадиев К.И. Историко-лингвистический анализ топонимов азербайджанского (тюркского) происхождения, зарегистрированных в "Сборнике материалов для описания местностей и племен Кавказа (СМОМПК)", Автореферат диссерт.на соиск.ученой степени докт.филоло.наук, Баку, 1991, 56 с.
291. Меликишвили Г.И. Урартские клинообразные надписи, М., АН СССР, 1960, 504 стр.
292. Меликишвили Г.А. Урартский язык, М., Наука, 1964, 74 стр.
293. Мирмахмудова С.И. Исследование Азербайджанских ойконимов на территории Армянской ССР, Диссерт.на соиск. канд.географич.наук, Баку, 1986, 156 с.
294. Мирмахмудова С., Мирмахмудов М. Азербайджанские фитотопонимы Армянской ССР. *Azərbaycan onomastikası problemlərinə dair konfransın materialları*, Bakı, API, 1987, s.158-160.
295. Молла-заде С.М. Топонимия северных районов Азербайджана, Баку, Маариф, 1979, 206 стр.
296. Молчанова О.Т. Структурные типы топонимов Горного Алтая, Саратов, Изд-ство Саратовского Университета, 1982, 256 стр.
297. Мурзаев Э.М. География и названия, М., Наука, 1979, 168 стр.
298. Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов, М., Мысль, 1984, 653 стр.

299. Никонов В.А. Пути топонимического исследования. Принципы топонимики. М., Наука, 1964, с.80-88.
300. Никонов В.А. Введение в топонимику, М., Наука, 1965, 179 стр.
301. Обзорение Армении в географическом, историческом и литературном отношениях (собрал и составил А.Худабашев), СПб, 1859, 533 стр.
302. Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель к пятиверстной карте Кавказского края, Издания Кавказского Военно-Топографического отдела, Тифлис, Типографии К.П.Козловского, 1913, 530 стр.
303. Парвицкий В.А. Экономический быт государственных крестьян юго-западной части Новобаязетского уезда Эриванской губернии. Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т.І, Тифлис, 1862, с.315-347.
304. Парвицкий А.В. Экономический быт государственных крестьян северо-западной части Шарура и восточной части Даралегеза, Шарура – Даралегезского уезда Эриванской губернии. Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Кавказского края, т.ІV, ч.2, Тифлис, 1886, с.129-132.
305. Парвицкий А.В. Экономический быт государственных крестьян северо-восточной части Новобаязетского уезде Эриванской губернии. Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т. V, ч.2, Тифлис, 1886, с.1-6.
306. Парсамян В.А. История армянского народа, Ереван, 1801-1900 гг., кн.І, Айастан, 1972, 398 стр.
307. Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджана и Армении в XVI-начале XIX вв., Л., Изд-ство Ленинградского Университета, 1949, 383 стр.

308. Пиатровский Б.Б. Урарту древнейшее государство Закавказья, Л., 1939. 56 стр.
309. Пигулевская Н. Сирийские источники по истории народов СССР, М.-Л., АН СССР, 1941, 169 стр.
310. Попов А.И. Географические названия, М.-Л., Наука, 1965, 181 стр.
311. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий, т. I, ч. 1-2, 1893, 1914 стр.
312. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий, т. II, ч. 1-2, СПб, 1899, 1814 стр.
313. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий, т. III, ч. 1-2, СПб, 1905, 2204 стр.
314. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий, т. IV, ч. 1-2, СПб, 1911, 2230 стр.
315. Саркисов Грант. В месте с нами. Вклад русского офицерства в боях за независимость Армении. Арменистика. [Http://yerkaramas.al.ru](http://yerkaramas.al.ru) (archive) ang 2000/armen. Htm, 06.12.2001, 40 kv, windows 1251.
316. Сборник сведений о Кавказе. Губернии Эриванская, Кутаисская, Бакинская, Ставропольская и Терская область, т. V, ч. 1, Тифлис, Типография Главного Управления Наместника Кавказского, 1879, №1-1370.
317. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, вып. I, Тифлис, Типография Канцелярии Главноначальствующего гражданскою частью на Кавказе, 1881, с. I-XXV.
318. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, вып. 4, Тифлис, Типография Канцелярии Главноначальствующего гражданскою частью на Кавказе, К. Козловского и М. Мартиросианца, 1884, с. 3-248.
319. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, вып. 5, Тифлис, Типография канцелярии, 1888, с. 35-37, 284-285.

320. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, вып.13, Тифлис, Типография канцелярии, 1892, с.60-124.
321. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, вып.17, Тифлис, Типография канцелярии, 1893, с.104.
322. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, вып.25, Тифлис, 1898, с.59-92.
323. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, вып.27, Тифлис, Типография канцелярии Главногоначальствующего гражданского частью на Кавказе, 1900, с.1-168, 59-100.
324. Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 г., Тифлис, Типография И.Мартirosианца, 1893, №1 - 1166.
325. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков (общетюркские и межтюркские основы на гласные), М., Наука, 1974, 768 стр.
326. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские и межтюркские основы на букву "Б"), М., Наука, 1978, 352 стр.
327. Серебренников А. О методах изучения топонимических названий. Вопросы языкознания, 1959, №6, с.37-50.
328. Смирнов А.П. Скифы, М., Наука, 1966, 200 стр.
329. Страбон. География. В 17 книгах. Книга XI, Л., 1964, 943 стр.
330. Суперенская А.В. Как вас зовут? Где вы живете?, М., Наука, 1964, 95 стр.
331. Суперенская А.В. Что такое топонимика? М., Наука, 1985, 177 стр.
332. Хоренски М. Армянская история, ч. II, СПб, 1809, 222 стр.
333. Хоренский М. История Армении. Моисея Хоренского. Новый перевода Н.О.Элина, М., 1893, 323 стр.

334. Хоцятовский И. Обзор флоры окрестностей озера Гокчи. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, вып. 27, Тифлис, Канцелярия Главного начальствующего гражданского частью на Кавказе К. Козловского и М. Мартиросианца, 1900, с. 1-36.
335. Шопен И. И. Исторический памятник состояния Армянской области в её присоединения к Российской империи, СПб, Типография Императорской Академии Наук, 1852, 1231 стр.

c) Türk dilində:

336. Baheddin Yediyıldız. Türkiyə'de Yer Adı Verme Usulləri. Türk Yer Adları Sempozyumu bildiriləri, 11-13 Eylül 1984 Ankara, Ankara, Başbakanlıq Basın Evi, 1984, s. 25-41.
337. Hilman Karaboran H. Türkiyə'de mevkii adları üzərinə bir araştırma. Türk Yer Adları Sempozyumu bildiriləri, 11-13 Eylül 1984, Ankara, Ankara, Başbakanlıq Basın Evi, 1984, s. 97-148.
338. İğdıroğlu. Torpğın dili olsaydı... Azərbaycan türkləri, Nisan 1990, №1, s. 37-40.
339. Kaşğarı M. Divani-lüğət-it-türk, I c., Ankara, Türk Tarihi Kurumu Basın evi, 1992, 530 səh.
340. Kırzioğlu Fahrettin M. Kars tarihi, I c., İstanbul, İşil matbaası, 1953, 560 səh.
341. Kırzioğlu M. Fahrettin. Dede Korkut Oğuznameləri, I kitab, Burhanettin matbaası, İstanbul, 1952, 132 səh.
342. M. Fahreddin Çelik. Dede Korkut kitabındaki coğrafi isimler, Ülkü, Temmuz 1941, s. 449-456.
343. Muharrem Ergin. (Giriş – Metin-Faksimile). Dede Korkut kitabı, I, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basın Evi, Ankara, 1989, 251 səh.
344. Necdet Sevinc. Gaziantep'te yer adları və türk boyları, türk asiretləri, türk oymakları. Türk dünyası araştırmaları, Ekim 1983, №26, s. 1-138.

ç) *Erməni dilində*: *

345. Avetisyan K.M. Coğrafi adlar lüğəti, İrəvan, Hayastan, 1969, 362 səh.
346. Arakelyan H.M. Sisyan, İrəvan, Erm.KPMK nəşri, 1987, 132 səh. (şəkilli).
347. Qafqazda erməni-türk vuruşması (1905-1906), İrəvan, Sparan Ayvazeansyev Nazareans, 1907, 464 səh.
348. Qorqodyan Z. 1831-1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi, İrəvan, Melkonyan fond, 1932, 188 səh.
349. Ermənistan Sovet Ensiklopediyası, I c., İrəvan, Erm.SSR Elmlər Akademiyası, 1974, 697 səh.
350. Ermənistan Sovet Ensiklopediyası, III c., İrəvan, Erm.SSR Elmlər Akademiyası, 1977, 550 səh.
351. Ermənistan Sovet Ensiklopediyası, V c., İrəvan, Erm.SSR Elmlər Akademiyası, 1979, 728 səh.
352. Ermənistanın Mərkəzi Dövlət Arxivi, t.102, iş 99.
353. Ermənistanın Mərkəzi Dövlət Arxivi, t.102, iş 1043, 1367.
354. Ermənistan SSR. İnzibati ərazi bölgüsü, İrəvan, Hayastan, 1976, 283 s.
355. Yeğiazaryan O. Əzizbəyov rayonunun mədəniyyət abidələri. İrəvan, Haypetrat, 1955, 110 səh. (şəkilli).
356. Yefrikyan H.S. İllüstrasiyalı coğrafi adlar lüğəti, Venesiya, 1900, 806 səh.
357. Simonyan A.P. Yerevan (1920-1967), İrəvan, Mitk, 1968, 343 səh.
358. Hakopyan Q.X. Ermənistanın tarixi coğrafiyası (oçerklər), II nəşri, İrəvan, Hayastan, 1968, 508 səh.
359. Hakopyan Q.X., Məlik-Baxşyan St.T., Barseğyan O.X. Ermənistan və ətraf vilayətlərin toponimlər lüğəti, I c., A-D, İrəvan, İrəvan Universiteti, 1986, 991 səh.
360. Ohanyan K.O. Ermənistan SSR-in çayları və gölləri, İrəvan, 1961, 67 səh.

* Erməni dilində istifadə olunan ədəbiyyatlar erməni əlifbası ardıcılığı ilə latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasında verilir.

361. Şahəziz Y. Qədim İrəvan. İrəvan, Erm.SSR Maarif Komissarlığının Elmlər İnstitutu, 1931, 258 səh.

d) Alman dilində:

362. Hübschman H. Die altarmenischen Ortsnamen, Verlag von Karl J. Trübner, Strassburq, 1904, s.197-490.

G İ R İ Ş	3
I FƏSİL: QƏRBİ AZƏRBAYCANIN ETNİK TƏRKİBİ, TARİXİ COĞRAFİYASI	16
II FƏSİL: QƏRBİ AZƏRBAYCAN TOPONİMLƏRİNİN ƏSAS MƏNBƏLƏRİ VƏ TƏDQIQAT TARİXİ	
2.1. Qərbi Azərbaycan toponimlərinin əsas mənbələri.....	54
2.2. Qərbi Azərbaycan toponimlərinin tədqiqat tarixi.....	90
III FƏSİL: QƏRBİ AZƏRBAYCANIN TÜRK MƏNŞƏLİ TOPONİMLƏRİNİN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ	116
3.1. Oykonimlər.....	117
3.1.1. Antropooykonimlər.....	118
3.1.2. Etnooykonimlər.....	132
3.1.3. Orooykonimlər.....	186
3.1.4. Hidrooykonimlər.....	206
3.1.5. Fitooykonimlər.....	215
3.1.6. Zooykonimlər.....	224
3.1.7. Təsviri oykonimlər.....	229
2.2. Qərbi Azərbaycanın oronimləri və onların semantik xüsusiyyətləri.....	258
3.3. Qərbi Azərbaycanın hidronimləri.....	278
IV FƏSİL: QƏRBİ AZƏRBAYCAN TOPONİMLƏRİNİN QRAMMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ	293
4.1. Oykonimlər.....	302
4.2. Oronimlər.....	318
4.3. Hidronimlər.....	326

**V FƏSİL: MƏNƏVİ SOYQIRIMI: QƏRBİ
AZƏRBAYCANIN TÜRK MƏNŞƏLİ
TOPONİMLƏRİ VƏ ONLARIN TALEYİ...333**

**QƏRBİ AZƏRBAYCANDA (İNDİKİ ERMƏNİSTANDA)
DƏYİŞDİRİLMİŞ TOPONİMLƏRİN SİYAHISI.....372**

N Ə T İ C Ə.....395

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....402

İbrahim Məhəmməd oğlu Bayramov.
Qərbi Azərbaycanın toponimlər sistemi.
Bakı, «Elm», 2005.

Nəşriyyat direktoru:
Şirindil Alışanov

Kompüterdə yığdı:
Ruhəngiz Əfəndiyeva
Aygün Balayeva

Kompüter tərtibçisi və
texniki redaktoru:
Baxşəli Süleymanov

Kağız formatı: 60/84 32/1
Mətbəə kağızı: №1
Həcmi: 27 səh.
Tirajı: 500
Qiyməti müqavilə ilə.

Kitab “Qızıl Şərq” icarə mətbəəsində
ofset üsulu ilə hazır diapozitivlərdən
çap edilmişdir.